

PÅ JAKT
EFTER
KVINNORS
ARBETE

Till Lava, Janna, Kajsa och Joel

*Eit ord
- ein stein
i ei kald elv.*

Ein stein til –

*Eg må ha mange steinar
skal eg koma over.*

Olav H. Hauge
ur "Dropar i austavind" 1966:28

Gotarc Serie B Nr 70

PÅ JAKT EFTER KVINNORS ARBETE

En modell för analys av genus och
arbetsdelning på forntida boplatser

Exempel från Timmeråshyddan, Skrivarehelleren
och Hus 13 på Fosieboplatzen.

Yvonne Karlsson
2017

GÖTEBORGS
UNIVERSITET

Avhandling för filosofie doktorsexamen i arkeologi
Göteborgs Universitet, den 24 februari 2017

ISBN: 978-91-85245-70-4
ISSN 02 82 – 6860

E-publikation
<http://hdl.handle.net/2077/50191>

GOTARC Serie B Nr 70. Gothenburg Archaeological Theses
© Yvonne Karlsson 2017

Institutionen för historiska studier
Göteborgs Universitet

Omslagsbild:
”Salt Silk Archipelago”
Inskannad sidenscarf tillverkad av författaren

Tryckeri:
Ineko AB, Kållerød

Engelsk översättning av abstract och summary:
Judith Crawford

Grafisk formgivning:
Jan Wiklund

Abstract

Ph.D. dissertation at the University of Gothenburg, Sweden 2017

Title: På jakt efter kvinnors arbete. En modell för analys av genus och arbetsdelning på forntida boplatser. Exempel från Timmeråshyddan, Skrivarhelleren och Hus 13 på Fosiebopplatsen.

English title: Searching for Women's Work. A Model for Analysis of Gender and Division of Labour at Prehistoric Settlement Sites. With examples from the dwellings at Timmerås, Skrivarhelleren and House 13 at the Fosie settlement site.

Author: Yvonne Karlsson

Language: Swedish with an English summary.

Department: Department of Historical Studies, University of Gothenburg.

ISBN: 978-91-85245-70-4

The purpose of the thesis is to make the work of prehistoric women visible by presenting three case studies. These are different in time and space, comprising the Timmerås dwelling, situated close to the sea, 8000 years ago, Skrivarhelleren in a mountain environment and House 13 at the Fosie settlement site; the two latter dating back 4000 years. My focus is food and craftwork.

The thesis is based on previously published material. I combine theories and methods dealing with feminism, gender, division of work, place and space, micro archaeology and women's room to manoeuvre. I use the frameworks of context of action – contexts for power in order to illustrate women's work in different contexts of action through chaîne opératoire. I also discuss questions of influence, power and status.

I have selected sites that have been subject to archaeological excavation relatively recently and the excavation and documentation of these were of good quality. These sites are very different in view of time, space, economic conditions and number of finds. All the sites contribute in different ways to modern archaeological research.

Case 1 treats a dwelling at Timmerås in Bohuslän. This was an 8000-year-old Mesolithic coastal settlement site containing the bottom layer of a dwelling. In this context, I mainly discuss subsistence and women's work during the winter with fishing and seal hunting as an economic base.

Case 2 is a cliff shelter, used 4000 years ago, situated in the mountains of the Norwegian Sogndalsfjällen at an elevation of around 800 metres above the sea level. I discuss women's work in a cattle-herding economy during the summer. I assume that the cliff shelter was one of the first instances of transhumance in a system of summer farms in Norway. The work of hunting reindeer and gathering small mammals, fish and plants is also illuminated.

Case 3 is a long house at the large settlement complex of Fosie in Malmö dating from 4000 years ago. It was settled all year round and the economy was mainly oriented towards cattle herding and the beginnings of cultivation. Hunting, fishing and gathering contributed to a mixed economy. I discuss women's work in relation to this background.

My purpose is to create a model, based on the theoretical framework presented here and the three case studies, which can be used in archaeological work on assemblages from settlement sites. The question can then be asked: What was women's work like at this particular site?

Key words: women's work, subsistence, feminism, gender, labour division, negotiation, status, praxis, place & space, micro-archaeology, women's room to manoeuvre, contexts of action–contexts for power, intersectionality, chaîne opératoire.

Tack

Tack till Anja och Tove som följt min arkeologiska resa på nära håll och aldrig sviktat i tron på sin mamma men jag vill tillägna mina fyra barnbarn; Lava, Janna, Kajsa och Joel denna avhandling i hopp om att de alla också ska finna ett intresse som kan fånga dom och som dom kan odla länge och att dom, liksom jag, ska finna att det är resan som är det roliga, spännande och intressanta. Kanske det inte alltid är målet som är viktigast?

Under denna resa och process finns det två personer som jag särskilt vill tacka;

Med sina bråddjup, dalar och toppar har livet ibland kommit emellan men en tålmodig handledare har alltid funnits där och väntat ut mig. Jag har alltid varit välkommen tillbaka till Arkeologiska institutionen och vi har tillsammans kunnat fiska upp trådarna igen. Utan Tove Hjørungdal hade det inte blivit någon avhandling. Jag vill uttrycka ett stort och varmt tack för all hjälp och inspiration, allt stöd och alltid ett mycket vänligt, tillmötesgående, kunnigt och trevligt bemötande.

Jan Wiklund, god vän och kamrat, har med oändligt tålamod suttit med mig vid datorn i många timmar och ritat grafiska bilder, skannat och ritat rent bilder utifrån mina ibland rätt så dimmiga och oprecisa förklaringar av vad jag vill ha framställt. Den grafiska formgivningen som Jan har gett avhandlingen hade jag aldrig kunnat åstadkomma själv. Stort tack!

Det finns också andra som varit hjälpsamma på denna resa och som jag vill rikta ett tack till; Per Cornell har som biträdande handledare läst texten i olika stadier och jag har alltid fått bra synpunkter. Christopher Prescott har generöst i olika omgångar supportat mig med material om Skrivarehelleren. Robert Hernek hjälpte mig på Bohusläns museum så att jag fick tillgång till hela utgravningsmaterialet från Timmeråshyddan. Hans Olsson tog sig an Timmeråskapitlet på ett avhandlingsseminarium och jag fick bra synpunkter. Elisabeth Arwill-Nordbladh har läst texterna flera gånger både som helhet men också specifikt Skrivarehelleren inför ett avhandlingsseminarium och hon alltid gett mig viktiga och värdefulla synpunkter. Maria Sjöberg läste och hjälpte mig att strukturera texten på ett mycket bra sätt vid slutseminariet. Därefter läste Lise Bender Jørgensen texterna och jag fick mycket bra synpunkter från henne – hon uppmärksammade mig bl.a. på Chaîne opératoire som jag sedan tillsammans med Jan Wiklund kunde utveckla grafiskt så att det passade i avhandlingen. Min bror Dolf Bergman hjälpte mig att få bättre foton av utställningen Björnklor & Hasselnötter på Bohusläns museum än vad jag själv kunde åstadkomma. Och slutligen ett stort tack till mina grannar, vänner och sambos på Majbacken som har intresserat sig för vad jag hållit på med, frågat, undrat och stöttat – speciellt tack till Thorsten Gillmor som har läst texter i allehanda skick och ställt en icke-arkeologs frågor samt till Maria Runklint för stort engagemang, hjälp med korrekturläsning och fotografering.

Än en gång – stort tack till er alla!

Yvonne Karlsson
Göteborg i februari 2017

Innehåll

Abstract	5
Tack	6
Innehåll	7
Figurförteckning	11
Palmers heller	15
Inledning	19
Fokus på kvinnors arbete	19
Avhandlingens struktur	20
Att synliggöra kvinnors arbete. En fråga om fokus och metod.	23
Arbetstid	31
Intersektionalitetens möjligheter	31
Tolkning	34
Övrigt	34
Tidsangivelser	34
Personbeteckningar och familj	35
Kapitelindelning	35
Syfte och frågeställningar	37
Syfte	37
Frågeställningar	37
Arbetsdelning – en kritisk granskning	39
Några bilder av förhistoriens arbetande kvinnor och män	42
Den jagande mannen och den samlande kvinnan – en forskningshistorisk genomgång.	49
Antropologi och etnografi	49
Skattningsskalan	53
Den etnologiska forskningen i Sverige	56
Var de alle menn?	59
En ny vetenskapshistorisk analytisk fas	59
2000-talets feministiska arkeologi	61
Teorierna om Möten	62
Barn	64
Teori och begrepp – redskap för att hitta nya fokus	67
Feminism och genus	67
Contexts of action - contexts for power	68
Mikroarkeologi	71
Place & space	72
Women´s room to maneuver	73

Ytor och utrymmen	75
Boplats, bostäder, bosättning	75
Utrymmen och ytor inne i bostaden/huset	75
Ytor i landskapet	78
Möten på platser och i landskapet - trialectic archaeology	80
Regler/normer och kontrollen över ytorna	82
Kritik av de strukturalistiska och dikotoma synsätten	82
Platser/utrymmen och kvinnors rädsla och otrygghet	84
Platser/utrymmen och biologiska skillnader	85
Mina tre fallstudier i landskapet	86
Avslutande kommentar	87
Timmeråshyddan	89
Kapitlets disposition	89
Inledning	90
Försörjning för 8000 år sedan på västkusten	92
De maritima resurserna - fisk, skaldjur och säl	93
Djur i skogarna	95
Fågel, ägg och dun	96
Växter som föda, till hantverk och bränsle	96
Hyddornas utseende och konstruktioner - lika och olika	99
Timmeråshyddan - en boplats med utsikt över havet	103
Utrymmen och ytor inne i Timmeråshyddan	111
Härden	113
Arbetsplats för tillverkning av flintredskap	115
Timmeråshyddan i landskapet - nära och lite längre bort	120
Området nära hyddan	120
Hyddan i landskapet	121
En vinterhydda	122
Kvinnors arbete i fokus	123
Resurser och kvinnors arbete i Timmeråshyddan på vintern	124
Fiske	125
Samlande av ostron och musslor	132
Säljakt	132
Samlande av växter/vegetabilier	136
Veiding - samlande av mindre däggdjur och fågel	141
Tillredningen av maten/matlagningen	145
Arbete och försörjning, utrymmen och ytor på Timmerås	147
Avslutningsvis	150
Skrivarehelleren	153
Inledning	153
Helleren och huler/klippöverhäng och grottor	154
Kulturdualism och hellerne	157

Skrivarhelleren	159
Place & space/ytor, utrymmen och room to maneuver	165
Resurser och försörjningsmöjligheter i fjällen	168
Fjällandskapets zoner	168
Renjakt	168
Veiding	181
Fiske	184
Samlande av växter	186
Boskapsskötsel till fjälls	187
Kvinnors arbete i Skrivarehelleren	190
Fjällandskapets möjligheter	193
Boskapen och dess resurser	198
Veiding	206
Fiske	209
Samlande av växter	211
Jakt	213
Beredning och matlagning	217
Metall i Skrivarehelleren	220
Avslutningsvis	223
Hus 13	225
Inledning	225
Boplatsområdet Fosie IV:III med Hus 13	225
Hus 13	228
Husets invånare	231
Husets funktioner och användning	233
Gården	236
Gårdens liv och rörelser	238
Gårdens praktik – ett exempel på room to maneuver	239
Landskapet runtomkring gården	240
Försörjning och kvinnors arbete på Boplatsområde III	241
Konsumtion i praktiken – åt man allt man producerade?	243
Försörjningen/produktionen av maten	244
Växter – odling och samlande	244
Boskapsskötsel	250
Jakt	256
Veiding. Fångst/samlande av fågel, ägg och småvilt.	259
Bäckens och havets resurser	260
Kostcirklar	263
Beredningen/matlagningen	265
Hantverksproduktion	273
Skinn och päls	274
Ull	279

Trä, näver, rötter och växtfibrer	281
Ben och horn	283
Keramik	284
Stenhantverk	286
Hantverk – status, arbetsdelning och ägande	289
Avslutningsvis	290
På jakt efter kvinnors arbete. Sammanfattning, resultat och slutord ..	293
Sammanfattning	293
Slutord	298
Summary	301
Focusing on women's work	301
Outline of the thesis	302
Case Studies	303
Theories and concepts	308
Conclusion	311
Referenser	313
Litteraturlista	313
Internet	336
Muntliga uppgifter	336

Figurförteckning

Figur 1 – Får på fjället.....	15
Figur 2 – Inifrån Palmers <i>heller</i>	17
Figur 3 – Bilden av renjägaren på fjället.....	24
Figur 4 – Manliga och kvinnliga figurationer på muséer.....	27
Figur 5 – Åldersfördelning av arbetsuppgifter.....	33
Figur 6 – " <i>A family of the Stone Age</i> ".....	42
Figur 7 – Stensmide och malning.....	43
Figur 8 – Scen ur filmen <i>Fra Danmarks oldtid</i> (1944).....	46
Figur 9 – Hällristaren.....	47
Figur 10 – Könsindex.....	54
Figur 11 – Alternativ skattningsskala.....	55
Figur 12 – Årscykeln i Offerdal.....	57
Figur 13 – Rundhus från Storbritannien.....	76
Figur 14 – Timmeråshyddan.....	89
Figur 15 – <i>To istidsjegere i kano</i>	90
Figur 16 – Bergtorsk.....	94
Figur 17 – Hyddkonturer inlagda i fyndområdet Knatten.....	101
Figur 18 – Exempel på arkeologisk dokumentation av hyddbottnar.....	102
Figur 19 – Fyndtabell från Timmerås.....	104
Figur 20 – Dateringar av Timmeråshyddan.....	105
Figur 21 – Kartbilder över Timmerås.....	106
Figur 22 – Timmeråshyddans placering i terrängen.....	107
Figur 23 – Modell av Timmeråshyddan.....	108
Figur 24 – Plan över Timmeråshyddan.....	109
Figur 25 – Placering runt härden i förhållande till vindriktningen.....	114
Figur 26 – Kärnyxor av flinta från Timmeråshyddan.....	118
Figur 27 – Kärnyxor.....	118
Figur 28 – Årsmedeltemperaturen i södra Sverige.....	123
Figur 29 – <i>Chaîne opératoire</i> / Vinterfiske på is.....	128
Figur 30 – Män på fisketur.....	129
Figur 31 – Skinnbåt från Ringseröd.....	130
Figur 32 – Den lilla skrapan.....	130
Figur 33 – Sticklar av flinta från Timmeråshyddan.....	134
Figur 34 – Skrapor och sticklar.....	135
Figur 35 – Öländska hasselnötter hösten 2015.....	137
Figur 36 – Exempel på olika stora malstenar från Timmerås.....	137

Figur 37 – Ripsnara.....	142
Figur 38 – Stockfälla.....	143
Figur 39 – <i>Chaîne opératoire / Veiding</i>	144
Figur 40 – Exempel på kokgropens funktioner.....	145
Figur 41 – Matlagning i kokgrop.....	146
Figur 42 – Inne i Skrivarhelleren.....	153
Figur 43 – Stegaroshelleren.....	157
Figur 44 – Skrivarhelleren mot öster.....	160
Figur 45 – Fyndtabell från Skrivarhelleren.....	164
Figur 46 – Skiss över de olika lagren i Skrivarhelleren.....	167
Figur 47 – Planskiss över Skrivarhelleren.....	167
Figur 48 – Vykort. Från Populär Arkeologi nr 1-1983.....	170
Figur 49 – Kvartsit under dvärgbjörken vid Eldrevann.....	172
Figur 50 – Fynd från kvartsithögen vid Eldrevann.....	172
Figur 51 – Finsebergvatn med Sumtangen.....	177
Figur 52 – Ben från Sumtangen.....	177
Figur 53 – ”Storgraven” i Rondane.....	178
Figur 54 – Planskiss över fångstanläggning i Rondane.....	179
Figur 55 – Jägaren med pilbåge bakom <i>bogastillet</i>	180
Figur 56 – Fiskande flicka.....	185
Figur 57 – Karta med Skrivarhelleren.....	193
Figur 58 – Skrivarhellerens landskap.....	194
Figur 59 – Fjällandskap liknande Skrivarhellerens omgivning.....	195
Figur 60 – Rörelserna runt boplatsen.....	196
Figur 61 – Köttmängder från vilda och domesticerade djur.....	200
Figur 62 – <i>Chaîne opératoire / Ben- och hornhantverk</i>	202
Figur 63 – Föremål av horn och ben.....	203
Figur 64 – <i>Chaîne opératoire / Kreatursskötsel med säterdrift</i>	205
Figur 65 – Bäver.....	207
Figur 66 – Illustration av bäverfångst från Olaus Magnus 1555.....	208
Figur 67 – Fjällsjö med eventuella möjligheter till fiske.....	210
Figur 68 – <i>Chaîne opératoire / Renjakt</i>	215
Figur 69 – <i>Chaîne opératoire / Matberedning i helleren</i>	218
Figur 70 – Gjutform av täljsten.....	221
Figur 71 – Fyndtabeller från Hus 13 och Boplatsområde III.....	228
Figur 72 – Rekonstruktion av Hus 13.....	228
Figur 73 – Varptyngda vävstolar/Opstagoner.....	230
Figur 74 – Stolphål Hus 13.....	232
Figur 75 – Landskapets möjligheter.....	241

Figur 76 – Plöjare med oxdragna årder	245
Figur 77 – <i>Chaîne opératoire</i> / Odling av säd.....	246
Figur 78 – Säden från skörd till kokning	248
Figur 79 – <i>Chaîne opératoire</i> / Kreatursskötsel med gårdsdrift	251
Figur 80 – Kronhjortshjälm.....	258
Figur 81 – Modell av kattska	261
Figur 82 – <i>Chaîne opératoire</i> / Fiske med fasta redskap	262
Figur 83 – Kostcirklar då och nu	264
Figur 84 – Malning med malsten.....	265
Figur 85 – Efter avslutat arbete - tre nöjda män på en bänk	268
Figur 86 – Senneolitiska förrådsrukor från Skåne	272
Figur 87 – Pälsskinn på tork i Ekshagens forntidsby	275
Figur 88 – <i>Chaîne opératoire</i> / Skinnarbete	276
Figur 89 – Ötzi – Ismannens kläder och skor	277
Figur 90 – Flintredskap.....	286

Palmers heller

Mitt intresse för kvinnors arbete under förhistorien går långt tillbaka i min egen historia. Intresset och nyfikenheten har gått i flera steg men en viktig händelse i detta skeende är upptäckten av Palmers *heller* i Setesdalsheiane i södra Norge.

Figur 1 – Får på fjället

Foto: Simo Räsänen, Wikimedia Commons

Till fjällstationen som jag, tillsammans med familjen, arbetade på under 1980-talets somrar kom en dag en gammal man som i sina yngre dagar gått där på *heia* som fårvaktare. Han hade under 40 år vaktat sina får där under sommartid och han hade då bott i en *heller* på fjället, strax ovanför, bakom fjällstationen. ”Gå upp i branten på stigen. Gå längs bäcken och när stigen korsar bäcken går du över den. Hoppa på de stora flata stenarna som ligger i bäcken. Gå sedan rakt upp i *uren* (= stor nerrasad stensamling) tills du kommer till en stor äggformad sten. Gå till höger om den och du ser några trappsteg lagda av sten. Gå upp för dem och du ser *helleren*. Gå in i den eller vänd dig om och ställ dig på stenverandan framför och titta ut över det magnifika landskapet!” Ungefär så förklarade Palmer vägen till sin sommarbostad. *Helleren* är alltså ett stort hålrum som bildats när stenen rasat

samman. På svenska använder vi ordet klippöverhäng, men det motsvarar inte riktigt detta stora, ganska slutna rum. Rummet är kanske 20 kvm och man ser hur Palmer byggt upp en bädd av stenar och lagt på ris och kvistar. Man ser hyllor i stenväggarna och spår efter en eldstad både inne i *helleren* och ute på det han kallade verandan. En fantastisk plats på många vis!

Och ett intresse för hur sådana här platser kunde ha använts av människor under förhistorien var väckt. Jag har sedan besökt många *hellere* i Norge där arkeologiska utgrävningar gjorts och där det finns belegg för att människor uppehållit sig under hela förhistorien för att utnyttja de resurser som fjället gav. Jag har under grundutbildningen skrivit om *huler* och *hellere* i de norska fjällen.

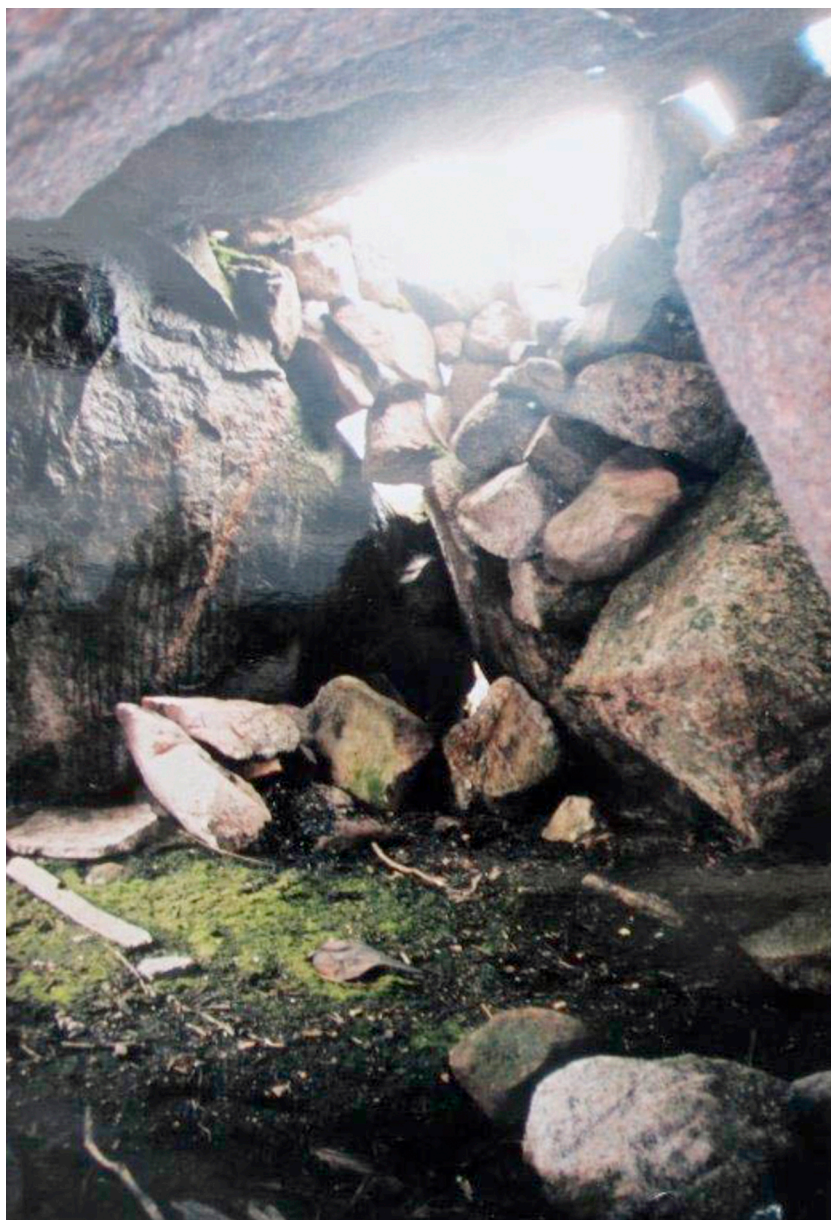
Palmers *heller* är inget hus i traditionell mening. Det vilar inte på någon husgrund och det har inte byggts av någon människa – bara förbättrats en aning utifrån de givna förutsättningarna. Så vitt jag vet har det inte gjorts någon arkeologisk utgrävning av Palmers *heller*, men den skulle mycket väl ha kunnat vara använd genom både förhistorien och i historisk tid.

I *helleren* har under Palmers tid inte bott någon familj, bara en ensam man har återkommit under samma period av året – år ut och år in. Begreppet hushåll får en speciell innebörd i denna annorlunda kontext.

Arkeologerna diskuterar oftast ett hus, en gård, en familj, ett hushåll och ibland förhållandet till landskapet. Ett sådant eremitliv som Palmer levde under sommarhalvåret har inte varit så vanligt under modern tid och kanske inte heller under förhistorien, men jag vill på det här sättet uttrycka min fascination för Palmers liv och hur han utnyttjade fjällets resurser för sina får.

Jag tror det hade glatt Palmer att han var en så stor inspirationskälla för mig.

Figur 2 – Inifrån Palmers *heller*

Foto Frank Hansen

Inledning

Fokus på kvinnors arbete

Denna avhandlings tema är kvinnors arbete under förhistorien utifrån tre fallstudier. Jag vill synliggöra kvinnors arbete och komma bort från traditionella genustolkningar och skaffa mig ett tolkningsföreträdare och ett utrymme i den arkeologiska diskussionen kring den viktiga frågan: *Hur har kvinnors arbete sett ut under förhistorien?*

Jag lyfter fram frågor omkring arbetsdelning, försörjning och status på tre boplatsmaterial genom att studera materialitet, läge och strukturer och genom att försöka bilda mig en uppfattning om vilket resursutnyttjande som kan ha varit möjligt i landskapet runtomkring. Jag vill analysera och diskutera frågan metodologiskt med ett feministiskt perspektiv. Det ger möjlighet att fokusera annorlunda och göra annorlunda problematiseringar. Genom olika varianter av materialitet och praktikmetoder får vi nya förutsättning för att undersöka frågor om arbetsdelning och genus och vi kan då skapa bättre konkreta modeller. Detta efterlystes av Ericka Engelstad redan 1991; En bättre förståelse av sociokulturella aspekter på genusrelaterade aktiviteter i ett hushåll/på en boplatz kan ge oss möjligheter att bättre tolka de arkeologiska föremålen (Engelstad 1991:51). Genom att använda en feministisk analys kan vi få *situated knowlegdes* (Engelstad 2007:230) vilket jag tolkar som att vi då kan tydliggöra kvinnors arbete i ett boplatsmaterial. Jordi Estévez har arbetat så när han har gjort jämförande etnografiska och arkeologiska studier av samlares-fiskares-jägarers boplatser i Tierra del Fuego på Argentinas sydvästskust. Han har kunnat göra utgrävningarna efter de etnografiska uppteckningarna och genom fynden verifierat de etnografiskt beskrivna områdena på boplatzen och de aktiviteter som ägt rum där. En av hans slutsatser är följande:

"We will be able to measure inequality (predominantly gender based) in prehistoric hunter-gatherer societies if we can identify archaeologically the sexual distribution of tasks. Therefore, what we need now is to develop archaeological methods ... to analyze these male-female relationships. The importance of this investigation rests on the fact that these social relationships (basically the sexual division of labor) dominate the subsistence relationships..." (Estévez 2009:141)

Jag använder mig i min avhandling av grafiska bilder/*chaîne opératoire* för att visa olika verksamhetskontexter. Jag skapar genom detta en konkret modell som kan användas för att synliggöra arbetet på en detaljerad nivå. Detta ger möjlighet att synliggöra kvinnors arbete och

att ur ett genusperspektiv diskutera förhandlingar och sociala relationer mellan människorna på en boplat. Jag kan däremot inte hävda att jag vet exakt hur verkligheten faktiskt såg ut på de tre boplatserna jag diskuterar men detta är inte heller min avsikt. Jag vill ge en modell för hur man kan diskutera ett boplatmaterial med avsikt att synliggöra kvinnors arbete.

Jag intresserar mig för arbetet med maten i vardagslivet där jag väljer att inte fokusera på maten ur aspekterna statusmarkörer, fest och ritualer. Jag intresserar mig också för hantverket som bl.a. var en förutsättning för att vardagslivet och mathantering skulle fungera.

Avhandlingens struktur

Mitt arbete utgår från tre olika boplatmaterial; tre nedslag/fallstudier i tid och rum, olika titthåll ner i förhistorien. Det jag ser gör jag inga anspråk på att generalisera till någon annan tid eller plats. Avhandlingen bygger på tidigare forskning och litteraturstudier. Dokumentationen och analyserna av de tre boplatundersökningarna blir mina förutsättningar för analys och diskussion. Jag har valt att kombinera teorier och metoder som behandlar feminism, genus och arbetsdelning, platser och utrymmen/*place & space*, mikroarkeologi samt *women's room to maneuver*. Jag använder ramverket *contexts of action, contexts for power* och jag ger exempel på olika handlingskontexter med grafiska bilder utifrån metodiken *chaîne opératoire* där jag valt ut exempel på olika relevanta arbetsuppgifter för att åskådliggöra, ibland ganska omfattande, handlingskedjor.

Mina val grundar sig i att dessa ramverk, teorier, metoder och modeller är anpassningsbara till mina kontexter och att de kan kombineras med varandra. Jag behandlar, förklarar och redogör för de olika begreppen längre fram i texten.

Mitt val av platser grundar sig i att samtliga är relativt nyligen utgrävda, är välundersökta, har en god dokumentation och att de är mycket olika med avseende på tid, rum, ekonomiska förutsättningar och fyndmängd. De bidrar alla på olika sätt till den nyare arkeologiska forskningen.

Den första fallstudien behandlar Timmeråshyddan i Bohuslän. Det är en ca 8000 år gammal mesolitisk kustboplat, en hyddbotten, där jag huvudsakligen diskuterar försörjningen och kvinnors arbete på vintern med fisket som bas. Jag utgår från Robert Herneks avhandling *Nytt ljus på Sandarnakulturen. Om en boplat från äldre stenålder i Bohuslän* (2005). Herneks slutsats utifrån analyser av fyndmaterialet är att hyddan användes för korta uppehåll på vintern och detta blir min förutsättning. Det finns fler mesolitiska hyddbottnar i Bohuslän

men ingen av dem är så omfattande undersökt och dokumenterad som Timmeråshyddan. Det finns ingen stor fyndmängd dokumenterad från hyddan men genom att använda det betydligt rikare fyndmaterialet från näraliggande Huseby Klev på Orust från samma tid vill jag visa att det ändå är möjligt att försöka få en bild av arbetet och försörjningen.

Den andra fallstudien är en *heller*/ett klippöverhäng i norska Sogndalsfjällen på ca 800 m ö.h., från tidsperioden senneolitikum/äldre bronsålder. Jag utgår ifrån Christopher Prescotts *Kulturhistoriske undersøkelser i Skrivarhelleren* (1991) och hans avhandling *From Stone Age to Iron Age. A study from Sogn, western Norway* (1995). Jag diskuterar kvinnors arbete och försörjning framför allt utifrån den boskapsskötande ekonomin under sommaren utifrån Prescotts analyser och slutsats att *helleren* är en av de första sätrarna i Norge. Men jag diskuterar också renjakten och insamlandet av mindre däggdjur, fisk och växter. Skrivarhelleren representerar ett mycket väldokumenterat och ett förvånansvärt rikt fyndmaterial i djupa kulturlager under *helleren* men det finns inget dokumenterat arkeologiskt material i de nära omgivningarna. Det är sannolikt den mest omfattande undersökningen av en *heller* i de norska fjällområdena och den nya forskningen visar på ett mycket intressant samspel mellan fjord och fjäll med avseende på boskapsskötsel och metallhantering för 4000 år sedan (Prescott 2012 a, b).

Den tredje och sista fallstudien är från samma tidsperiod som Skrivarhelleren, och utgörs av ett litet långhus på det stora boplatområdet Fosie i Malmö, där jag utgår ifrån ett åretruntboende. Här var ekonomin huvudsakligen inriktad på boskapsskötsel och en begynnande odling men där har man också kunde utnyttja omkringliggande resurser för jakt, fiske och samlande för en sammansatt ekonomi. Hit koncentrerar jag diskussionerna om hantverkets möjligheter. Litteratur som ger mig empiriska data är: Nils Björhems *Senneolitiska hus i Malmö* (1989) samt Nils Björhems & Ulf Säfvestads arbeten *Stenåldershus. Rekonstruktion av ett 4000 år gammalt hus* (1987), *Fosie IV. Byggnadstradition och bosättningsmönster under senneolitikum* (1989) och deras avhandling *Fosie IV. Bebyggelsen under brons- och järnåldern* (1993) samt Magnus Arturssons avhandling *Bebyggelse och samhällsstruktur. Södra och mellersta Skandinavien under senneolitikum och bronsålder 2300-500 f. Kr.* (2009). Fosiebopplatsen är vald därför att den är en mycket stor boplat och också den första som avbanades maskinellt vilket gjorde att man kunde få en helhet i kontexten. Under 1979 påbörjades utbyggnaden av ett stort industriområde i Malmö, kallat Fosie IV, som mätte 2000 x 300 m och matjorden schaktades bort maskinellt på en yta av 400 000 kvm. På det här nya sättet kunde man rensa fram spår efter ett stort antal långhus och andra byggnader från

senneolitikum fram till yngre järnålder. Undersökningarna pågick i drygt fyra år och resultaten var banbrytande för svensk bebyggelse- arkeologi och resulterade i en doktorsavhandling av Nils Björhem & Ulf Säfvestad 1993 (Sarnäs 2008:20). Att jag valde Hus 13 bland den stora mängd stolphål som representerar ett stort antal hus beror på att just det huset är mycket väldokumenterat och också rekonstruerat. Fyndmängden i huset är inte omfattande, men försörjningsmöjligheterna ses i relation till boplatserna och dess miljö där den stora omgivande boplatserna ger möjligheter att diskutera kvinnors arbete.

Värt att notera är att ovanstående litteratur är skriven av män. Det är möjligt att kvinnor hade skrivit på ett annat sätt och ställt andra frågor till materialet. I den kommande texten om de tre specifika boplatserna tar jag vid några tillfällen upp detta spörsmål till diskussion.

En annan källkritisk synpunkt handlar om det botaniska materialet på de tre boplatserna. Det är överlag små fyndigheter som redovisas. Om andra utgrävningsmetoder hade använts där man samlat in pollen och andra biologiska rester på ett mer målmedvetet sätt är det troligt att analyser hade kunnat göras annorlunda genom att samlandet av vegetabilier hade blivit tydligare och andra andra tolkningar av försörjningsmöjligheterna på boplatserna kunde ha gjorts.

Den teoretiska litteraturen behandlar den feministiska utvecklingen inom arkeologin med fokus på arbetsdelning, feminism samt teorier och begrepp som behandlar *place & space*/platser och utrymmen.

De två kapitlen som behandlar Timmeråshyddan och Skrivarhelleren har ett likartat upplägg. Jag beskriver de allmänna förutsättningarna för försörjningen, själva boplatserna och därefter diskuterar jag de resurser man specifikt utnyttjade just där. I kapitlet om Hus 13 i Fosie gör jag ingen allmän genomgång av försörjningsmöjligheterna utan väver in det i texten om huset och hushållet. Att jag gör lite olika är för att visa på två olika möjligheter att närma sig ett boplatsermaterial. Men jag refererar i alla tre fallstudierna till de materiella fynden som gjordes vid utgrävningarna och jag redovisar dessa i en fyndtabell i varje kapitel. Jag visar en variation mellan platserna som kan ge olika bilder av hur kvinnor har arbetat och försörjt sig och jag visar att detta går att diskutera på vilken förhistoriskt boplatser som helst. Det blir med nödvändighet en del upprepningar särskilt när det gäller likartade arbetsuppgifter på respektive boplatser. Jag har försökt begränsa detta samtidigt som jag gärna ser att man kan läsa varje fallstudie för sig om man så önskar.

För att utnyttja de tillgängliga resurserna krävdes arbete fördelade på en mängd differentierade och mångfasetterade arbetsuppgifter. Jag illustrerar detta med 10 olika s.k. *chaîne opératoire*/grafiska bilder

fördelade inom de tre fallstudierna. Varje arbetsuppgift t.ex. att rensa fisk, sätta upp snaror, tillverka verktyg, mjölka, driva ren, garva skinn eller mala såd kan brytas ner i ett flertal ytterligare delmoment som är möjliga att illustrera med ytterligare en eller flera grafiska bilder/*chaîne opératoire* för att synliggöra komplexiteten och för att klarare visa att hela arbetsuppgiften/verksamhetskontexten krävde så många omfattande arbetsinsatser att det var helt omöjligt att klara av för en enda person. Detta ger möjlighet att diskutera arbetsdelningen mellan män och kvinnor på ett mer ingående och klargörande sätt. Samtliga *chaîne opératoire* som följer i avhandlingen ska betraktas ur detta perspektiv men också som exempel på hur olika verksamhetskontexter kan illustreras.

Min önskan är att med de tre fallstudierna skapa en modell att använda när man närmar sig ett nytt boplatmaterial och då ställa sig frågan: *Hur har kvinnornas arbete sett ut här?*

Min generella arbetsmetod för avhandlingen består av litteraturstudier. Jag har inte gjort egna utgrävningar. Jag har besökt Skrivarehelleren och jag har fått möjlighet att se fynden från Timmeråshyddan i Bohusläns museums magasin men inte sett utgrävningarna av Timmeråshyddan eller av Fosieboplatsen. Under läsningen granskar, diskuterar och ifrågasätter jag texterna utifrån flera olika aspekter och perspektiv såsom feminism, genus, arbetsdelning, *contexts of action*, *contexts for power*, mikroarkeologi, *room to maneuver*, *place & space* samt intersektionalitet. Detta förklaras längre fram i texten.

Att synliggöra kvinnors arbete. En fråga om fokus och metod.

Intresset för kvinnors arbete under förhistorien väcktes när jag under grundutbildningen, med inspiration av Palmers *heller*, skrev om hur *huler* och *hellere* (grottor och klippöverhäng) hade utnyttjats under förhistorisk tid i de norska fjällen (Karlsson 1992, 1993). Dessa klipp- och stenformationer har använts av människor från mesolitisk tid fram till våra dagar. Att fjällets resurser kunnat ge ett gott tillskott till försörjningen är de flesta arkeologer överens om. Den traditionella bilden är att renjakten var viktigast, men också jakt på älg och hjortdjur, fångst av småvilt, fiske och samlande hade betydelse. Från neolitisk tid har också fjället använts för boskapsskötsel i form av säterdrift (*transhumance*) och för utvinning av koppar, och från ett par århundraden f.v.t. också för järnutvinning. Att det varit både kvinnor, män och barn som uppehållit sig i *hellerne* visar fynden. Man har funnit redskap, smycken och tänder som visar på olika kön och

åldrar. (Se t.ex. Bang-Andersen 1987, Gustafson 1978, 1990, Indrelid 1994, Johansen 1978, Odner 1969, Prescott 1991a, 1992, 1995 b, Bergsvik & Skeates 2012, m.fl.) Men i litteraturen görs inte kvinnors arbete synligt. Detta väckte min förargelse men också en nyfikenhet att försöka utforska hur kvinnorna levt och arbetat i denna fjällmiljö tillsammans med andra.

Många av de undersökta *hellerne* har använts vid renjakten. De har haft en strategisk placering i närheten av renens cykliska vandringsleder. Lämningar finns att se på högfjället som visar på drevjakt över stup och över smala sund. Stora system av fångstgropar i kombination med långa stenmurade fångstarmar s.k. *varderekker* är vanliga och syns tydligt i landskapet. Detta gjorde att mina tankar snarare gick åt samlande av ren än åt jakt. Jakten framställs traditionellt som den ensamme jägaren och den store *bukken* (rentjuren).

Figur 3 – Bilden av renjägaren på fjället

Ur *SPOR – fortidsnytt fra midt-norge* Nr. 2 1991:19

I den arkeologiska litteraturen förekommer att renjakten till fjälls kallas "*big game*" vilket för tankarna till jakten på de riktigt stora djuren nere på Europas slätter under mesolitisk tid, och blir missvisande när det gäller renjakten. Vildrenen är inget stort djur. Enligt Norsk Villreinsenter/ Villreintrådet (2016) är renens kroppslängd upp till 220 cm och boghöjd upp till 125 cm. Totalvikten

för en tjur kan vare upp till 270 kg, slaktvikt 50-140 kg. Simlan är betydligt mindre. Detta kan jämföras med älg, där tjuren kan väga upp till 600 kg eller hjort där tjuren kan väga upp till 250 kg och kon ungefär hälften (Haftorn 1966).

Arkeologiska lämningar finns från både män, kvinnor och barn i fjällområdena men kvinnors och barns medverkan i renjakten diskuteras inte. Så skriver t.ex. Arne B Johansen:

”På boplassen ble forbrukerne (jegerne med kvinner, barn og øvrige gruppe-medlemmer) værende til fangsten var oppbrukt.”
(Johansen 1978:138)

Jag finner det inte rimligt att inte kvinnorna anses vara deltagande i renjakten utan särskiljs från jägaren och istället får bilda en egen grupp med barnen och övriga gruppmedlemmar, vilka de nu kan tänkas vara. Eftersom jakten på ren i stora hjordar snarare kan liknas vid samlande än jagande ifrågasätter jag starkt att inte kvinnors och barns medverkan synliggjorts när det gäller renjakten i fjällområdena i Norge under förhistorisk tid.

Det var detta som från början väckte mitt intresse att diskutera kvinnors arbete och försörjning och jag har i avhandlingen utvidgat perspektivet till andra platser och tider.

Jag diskuterar inte försörjningen utifrån en helt ensam kvinna vid strandkanten, under *helleren* eller i huset på den neolitiska boplassen som arbetar och försörjer sig själv. Inte heller besvarar jag frågan som jag fick av en man på ett seminarium: ”Menar du singlar, eller?” Istället är min avsikt att diskutera hur kvinnor tillsammans med andra har arbetat för att försörja sig och gruppen hon tillhör. Kvinnor i relation till andra. De sociala strukturerna, de kulturella normerna, de materiella och de omgivande förutsättningarna ger ramar och möjligheter för arbetet. Begreppen *space* och *place*/ytor och utrymmen, har betydelse för arbetsdelningen och försörjningsmöjligheterna. Rummet både inne och ute har betydelse, både dess möjligheter och begränsningar.

Diskussionerna om *food sharing* är viktiga i detta sammanhang. Det hade inte bara ekonomiska grunder att dela maten utan gav också lim och kitt till gruppen. Fördelningssystemet gav möjligheter för den som hade misslyckats med insamlandet, fisket eller jakten att ta del av gruppens samlade resurser. Systemet med att dela med sig ingick i de sociala strukturerna och de kulturella normerna för försörjningen (Vogel 2010:244).

Boplassen/huset, vardagslivet, försörjningen, rummets betydelse och synliggörandet av kvinnor och barn analyseras av Alarcón García & Sanches Romero (2010) på ett utmärkt sätt. Detta är inget stort tema i

den svenska forskningen idag - litteratur om detta är svårfunnen - men är mer aktivt i den spanska arkeologin.

" ... domestic settings are the physical settings where daily activity occurs – the places where relationships and interpersonal cooperation develop. They allow us to approach the lives of those who are rarely included in historical interpretations – women and children – and their respective productions." (Alcarón Garcia & Sànces Romero 2010:262)

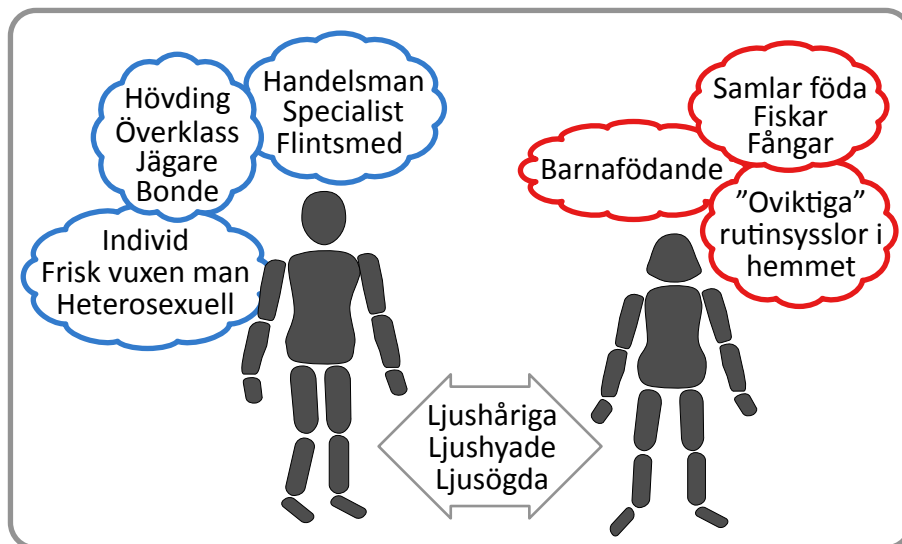
Författarna använder en boplats från sydvästra Spanien daterad till 2250-1450 f.v.t. för analysen och rekonstruerar och synliggör vardagslivet på boplatserna genom att studera materialiteten. De menar att den visar de faktiska sociala praktikerna hos varje inblandad individ. Individerna gav teknologierna mening genom att tillverka och använda dem. Inom referensramen vardagsliv pågår den dagliga försörjningen med alla sina aktiviteter. Aktiviteter som är kopplade till basbehoven såsom mat, kläder, omsorg, välfärd, hygien, kontakter och social stabilitet. Många av dessa aktiviteter har lämnat spår i det arkeologiska materialet. Därifrån kan diskussioner föras om att leva tillsammans och skapa sociala relationer i en grupp genom samarbete och interaktion. Ett sätt att närma sig detta är att studera kvinnors arbete i vardagslivet. De båda författarna är kritiska till att forskning inom arkeologin inte har lyft fram kvinnorna och kvinnors arbete.

"This has not been beneficial for women or for the way activities are regarded since hiding, marginalizing, and undervaluing both these activities and women's knowledge have occurred." (Alcarón Garcia & Sànces Romero 2010:263)

De visar möjligheten att synliggöra kvinnornas vardagsliv genom att bl.a. diskutera matlagningen, keramiktillverkningen ställd i relation till matlagningen och ätandet samt arbetet med fibrer (snören, nät, korgar, kläder m.m.) i förhållande till rummet. De diskuterar också hur barnen leker, lär och socialiseras (Alcarón Garcia & Sànces Romero 2010).

Jag diskuterar i avhandlingen liknande frågeställningar för att belysa övergripande frågor om hur kvinnor har levt och arbetat under förhistorien samt hur de maktrelationer de ingått i kan ha sett ut. Det är nödvändigt att problematisera hela diskussionen om kvinnors arbete. Vi kan inte/jag vill inte nöja mig med att skriva: vi kan inte veta. Min ambition är att försöka synliggöra hur arbetet kan ha fördelats mellan kvinnor, män och eventuellt barn på tre olika platser vid olika tidpunkter. Jag menar att äldre men tyvärr också ibland nyare arkeologisk litteratur ger en bild med stark maskulin slagsida av både arbetsdelning, status och maktförhållanden som i hög grad

påverkat och fortfarande påverkar allas vår syn på förhistorien. Annika Bünz visar också detta i sin avhandling (2015) där hon analyserar svenska arkeologiska museiutställningar. De utställningsberättelser hon besökt under 2010-talets första hälft visar att det är kombinationen mannen-jakten-tillverkning av redskap som till stor del dominerar berättelser om äldre stenålder där jägaren är huvudkaraktären och den "livsviktige" mannen (köttet). I relation till honom står den underkommunicerade kvinnan, den "oviktiga" (hon som fångar, fiskar, samlar föda). Museiberättelserna leder över till den superöverordnade mannen/hövdingen–skapelsens krona: "man-vuxen-(jägare/bonde)-överklass (hövding)–specialist-individ-'ljushårig-ljushygad-ljushyad'-heterosexuell-frisk och funktionell kristen (västlännsk)". Kvinnan däremot har tydligt definierade karaktärsdrag av att ägna sig åt oviktiga "sysslor" i hemmet och av att vara den barnafödande. Hennes roller förändras inte under förhistorien på samma sätt som männens i berättelserna (Bünz 2015:303-304).

Figur 4 – Manliga och kvinnliga figurationer på muséer

Grafik Yvonne Karlsson & Jan Wiklund, efter Bünz 2015:303-304

Jag är angelägen om att i texten och ibland med hjälp av bilder försöka åskådliggöra och ifrågasätta dessa snedvridande bilder som skapas i litteratur och utställningar eftersom de starkt påverkar de föreställningar vi har om förhistorien.

Kvinnor är, som t.ex. Alcarón Garcia & Sànces Romero (2010) menar, ofta osynliggjorda, marginaliserade och/eller beskrivs som helt passiviserade och hårt bundna till hus och härd i den arkeologiska litteraturen, både i text och i bilder. Hur man organiserar försörjningen påverkar hela samhällsstrukturen. Därför är just frågor om arbete och försörjningen viktiga för att förstå förhistorien. Förutom makten och inflytandet över maten behöver också makten över det som kunde skapas av ben, horn, senor, skinn, fibrer etc. diskuteras eftersom försörjningen också innefattar hantverket. Makt är ett omfattande begrepp som diskuteras, analyseras och dokumenteras inom många vetenskaper. I begreppet makt lägger jag i det här sammanhanget vardagliga positioneringar som att ha inflytande, kunna påverka och bestämma i vardagliga situationer.

Min teoretiska ståndpunkt är feministisk därför att den är förankrad till olika teorier om makt. Men jag använder också ett genusperspektiv. Att arbeta med ett genusperspektiv ger möjlighet att synliggöra både kvinnor, män och barn i det arkeologiska materialet. Oavsett om utgångspunkten är feministisk eller har ett genusperspektiv är det grundläggande att diskussionerna om kvinnors arbete och försörjning genomsyrar texten på ett analyserande sätt. Att bara lägga till kvinnor – *add women and stir* - utan att problematisera och analysera tillför inget.

Förhandlingar har en central roll i diskussionerna om makt och kvinnors eventuella underordning eftersom kön och maktrelationer inte är konstanta utan en process i mötet mellan människor. I denna process ingick förhandlingar och positionsmarkeringar som ägde rum i de omfattande begreppen arbete och försörjning, i arbetsdelningen och som även omfattade möjligheterna att disponera utrymmet på bopplatsen/i huset och i landskapet. I dessa förhandlingar kunde ett maktspel komma till uttryck. Konflikter kunde uppstå och förvärras av maktmissbruk, men konflikter kunde också lösas smidigt genom förhandlingar i en dynamisk situation i vardagslivet. Makt kan vara en fråga om praktiska relationer mellan människor som kan forma ett överordnat, ett underordnat eller ett jämställt förhållande.

Det är därför viktigt att problematisera om makt över försörjningen/maten gav inflytande i samhället – om det har funnits någon makt över matförrådet och vem som i så fall hade denna makt. Var det makt över råvaran eller var det makt över den tillredda födan som var viktigast? Från vikingatid finns en allmän bild i litteraturen och bildkonsten av att kvinnan/husfrun hade stor makt över hushåll och kost - hon hade ju de många stora nycklarna till alla visthusbodas. Det kanske är trevligt att det finns en sådan bild av den vikingatida kvinnan, men de flesta kvinnor under denna tid representerade inte ett härskande och styrande skikt. Åtskilliga kvinnor hade betydligt färre

nycklar att hålla reda på. Men också en kvinna på en mindre gård och i ett mindre hushåll hade att förhålla sig till andra i arbetet med maten och kunde ha en viss kontroll över den, även om maten och kosthållet inte var lika omfattande som hövdingakvinnans. Elisabeth Arwill-Nordbladh kritiserar den stereotypa bilden av hur den vikingatida kvinnan framställts som husmoder, som tycks oförändrad genom åren, som ensidig och oproblematiserad. Hon visar också att dess uppkomst har en stark samhällsförankring till 1800-talets slut och den syn som då rådde på maktrelationer mellan kvinnor och män (Arwill-Nordbladh 1998:25).

Utifrån dagens svenska samhälle med dess kända maktstrukturer diskuterar Marianne Ekström kvinnors kontroll över maten. Hon gör en sociologisk undersökning om maten som kulturellt fenomen, om maten som ett medel att synliggöra skillnader mellan människor och maten som en maktfaktor i förhållandet mellan män och kvinnor. Hon utgår från den s.k. kärnfamiljen mamma, pappa, barn. Maten är mycket mer än något att äta, mycket mer än att bli välnärd, menar hon. Maten är ett redskap, ett språk för att kommunicera med andra människor. Maten och matvanorna visar tydliga skillnader mellan olika grupper i samhället. Maten är en slags lingvistisk kod. En arkeologs argument kan också vara att mat är högst materiell och påtaglig. Ekström visar i sin undersökning att det är kvinnorna som har ansvaret för planeringen och matlagningen men det visade sig att detta sker till priset av höga ideologiska krav; laga en hälsosam måltid på kortast möjliga tid, få hela familjen att uppskatta måltiden och samtidigt försöka förmå mannen att i jämlikhetens namn delta i processen. Ur ett genusperspektiv kan man alltså studera maktspelet runt maten; mannens mer eller mindre öppna dominans och kvinnans mer eller mindre dolda underordning i det moderna Sverige (Ekström 1991:147-156). En intressant fråga är om en sådan ordning avspeglar sig i det förhistoriska materialet och om maktrelationer baserade på kontrollen över maten på annat sätt avspeglat sig i mer samhälleliga sociala relationer och strukturer.

Detta diskuterar t.ex. Joan M. Gero med exempel från Anderna, Peru (200 f.v.t.-AD 600). Utgångspunkten är kontrollen över maten och dess tillagning vid rituella officiella, ibland stora, festligheter. Hennes tolkningar visar att genus var en betydelsefull faktor vid dessa stora måltider. Kvinnor hade makt över maten vilket gav dem en central roll och plats i samhällsstrukturen t.ex. vad gäller de viktiga arvsfrågorna, arbetsdelningen och offentligt utövande av bl.a. matlagning vid de officiella högtidligheterna. När sedan förändringar inträffade och kvinnornas kontroll över de lekamliga ceremonierna,

dvs. symbolen för kvinnornas politiska aktivitet, minskade ja då minskade också kvinnors inflytande i samhällslivet (Gero 1992:15-30).

De tre ovanstående exemplen är alla från helt andra och betydligt senare tidsperioder än mina fallstudier, men de kan vara en tankemässig inspiration vid diskussionen om arbetet med maten och matlagningen.

Maten representerade en stor arbetsinsats men det gjorde också arbetet som kan kopplas till hantverket och som representerade en stor mängd differentierade arbetsuppgifter med trä, växtfibrer, lera, sten, ben, horn, skinn, ull etc. Olika status och maktstrukturer kunde relateras till detta utifrån t.ex. skicklighet och produktivitet.

Det finns några centrala frågor om makt när det gäller detta. Jag grundar min diskussion i ett (tänkt) värdefullt och vackert bearbetat skinn men liknande frågor kan ställas till vilken hantverksprodukt som helst. Mycket förenklat: Fanns det någon ägare till det bearbetade skinnets och vem var i så fall ägaren? Var det den personen som jagat/fångat in/samlat djuret eller den som arbetat med att bereda skinnets? Fanns det någon ägare till mark, vatten, fångssystem och/eller jakt- och fångstredskap? Hade flera personer äganderätt? Svaren har stor betydelse för att synliggöra positioneringar, maktstrukturer, ägande, handel och utbyte. Att diskutera vem som bestämde vad som skulle göras med råvaran ger en fördjupning av arkeologin. Likaså att diskutera om det kan tänkas att någon eller några speciella personer hade makten över den processen eller om det var ett arbete som fördelades genom förhandling utan att någon hierarki, makt eller status var inblandad och som då kunde betyda att hela gruppen/hushållet var gemensam ägare av den slutliga hantverksprodukten eller om det fanns andra övergripande och kontrollerande funktioner. Göran Burenhult menar att gruppledarskapet i den sociala organisationen är en svårbemästrad men viktig problematik. Förekomsten av ledarskap och andra statusställningar följer vissa mönster där det förutom hövdingar också kan finnas religiösa ledare, medicinmän, trollkarlar och schamaner. Han menar att varor och födoämnen lämnas till hövdingen som har som uppgift att fördela vidare och därmed kan kontrollera både produktion och handel av t.ex. hantverksprodukter och att detta sker redan i bondestenåldern 4200-2300 f.Kr. (Burenhult 1988:30,71). Kristin Armstrong Oma diskuterar/kritiserar forskningen om brons-ålderssamhällets kontrollfunktioner som makt, handel, ekonomi, religiösa föreställningar m.m. och menar att den rör sig på två nivåer – den nyare övergripande pan-europeiska och den lite äldre småskaliga forskningen (Armstrong Oma 2007:28ff). Hon relaterar sin egen forskning om tamboskapen till detta. Mina analyser håller sig till människors liv och vardag på en

basnivå och liknar mer den småskaliga forskningen. Jag kan inte utifrån det ta ställning till om det fanns ett övergripande ledarskap ev. med förgreningar ut i Europa för människorna i mina tre fallstudier. Mina diskussioner täcker inte den frågan, men det skulle kunna vara möjligt att annan forskning utvidgar min modell och undersöker detta.

Arbetstid

En intressant och viktig men svårbedömd aspekt av arbete är begreppet tid i betydelsen produktionstid dvs. hur lång tid en specifik arbetsuppgift tog att utföra. Att i efterhand korrekt rekonstruera hur lång tid som faktiskt behövdes för att genomföra en viss arbetsuppgift tror jag inte är möjligt. Det är naturligtvis möjligt att genom experimentell arkeologi mäta hur lång tid det tar att t.ex. skrapa ett laxskinn, men om detta är möjligt att direkt överföra till en förhistorisk kontext förhåller jag mig skeptisk till. Många förutsättningar måste vara lika för att man ska kunna göra det såsom t.ex. verktygets utformning och exakta skärpa, underlagets beskaffenhet för arbetet, skickligheten och snabbheten i fingrarna hos den som producerar/utför arbetet. Därtill kommer en bedömning och en ev. jämförelse av hur lång tid det tagit att lära sig att utföra en arbetsuppgift. En möjlig diskussion skulle däremot kunna vara att diskutera relativ tid, dvs. hur olika arbetsuppgifter förhöll sig tidsmässigt till varandra t.ex. att det tog längre tid att rensa en fisk än att harpunera den eller att det tog längre tid att fläta en korg än att kapa av strån för tillverkningen om man endast betraktar själva handlingen och inte tar hänsyn till tidsåtgången för att producera nödvändiga redskap, förflytta sig, lära sig etc. Detta kan vara en viktig diskussion att föra när den sociala statusen ska jämföras mellan olika arbeten. Hade ett arbete som tog längre tid att utföra ett högre värde? Hade det t.ex. högre värde att skrapa ett renskinn än att med ett enda slag tillverka en vass egg att skrapa med? Hade det ständigt pågående och tidsödande insamlandet av bränsle högre status än att kvickt gillra en fallstock? Som jag ser det är begreppet tid i relation till ett utfört arbete en mycket intressant fråga att återkomma till för vidare forskning inte minst när det gäller genuskonstruktioner.

Intersektionalitetens möjligheter

Genom att intersektionellt diskutera variabler som kön, ras/etnicitet, religion men också klass kan maktstrukturer synliggöras på ett intressant sätt. De intersektionella metoderna används bl.a. inom den moderna sociala forskningen och har sitt ursprung i en antirasistisk

och kolonial kritik ofta med en black-feministisk utgångspunkt. En kritik som riktar sig mot över- och underordning präglad av det koloniala arvet, men intersektionen mellan dåtid och nutid kan också på motsvarande sätt användas för att också studera sambanden under förhistorien. Olika maktstrukturer grundade på kön, ras/hudfärg/ethnicitet, funktionsvariation och klass skär in i varandra och det går inte att diskutera en variabel utan att ta hänsyn till de övriga. Så arbetar t.ex. Unga feminister, en feministisk organisation, mot orättvisor och förtryck med bas i genus, sexualitet, ethnicitet, klass, ålder och funktionsvariationer. Intersektionalitet i praktiken. Inom den arkeologiska forskningen finns en stor potential för intersektionella analyser. Att diskutera olikheter såsom kön, ålder, klass etc. är en utmaning men det för vetenskapen framåt och utvecklar genus-tänkande och de feministiska teorierna (Mohanty 2003, Mulinari & de los Reyes 2005, Hjørungdal 2014).

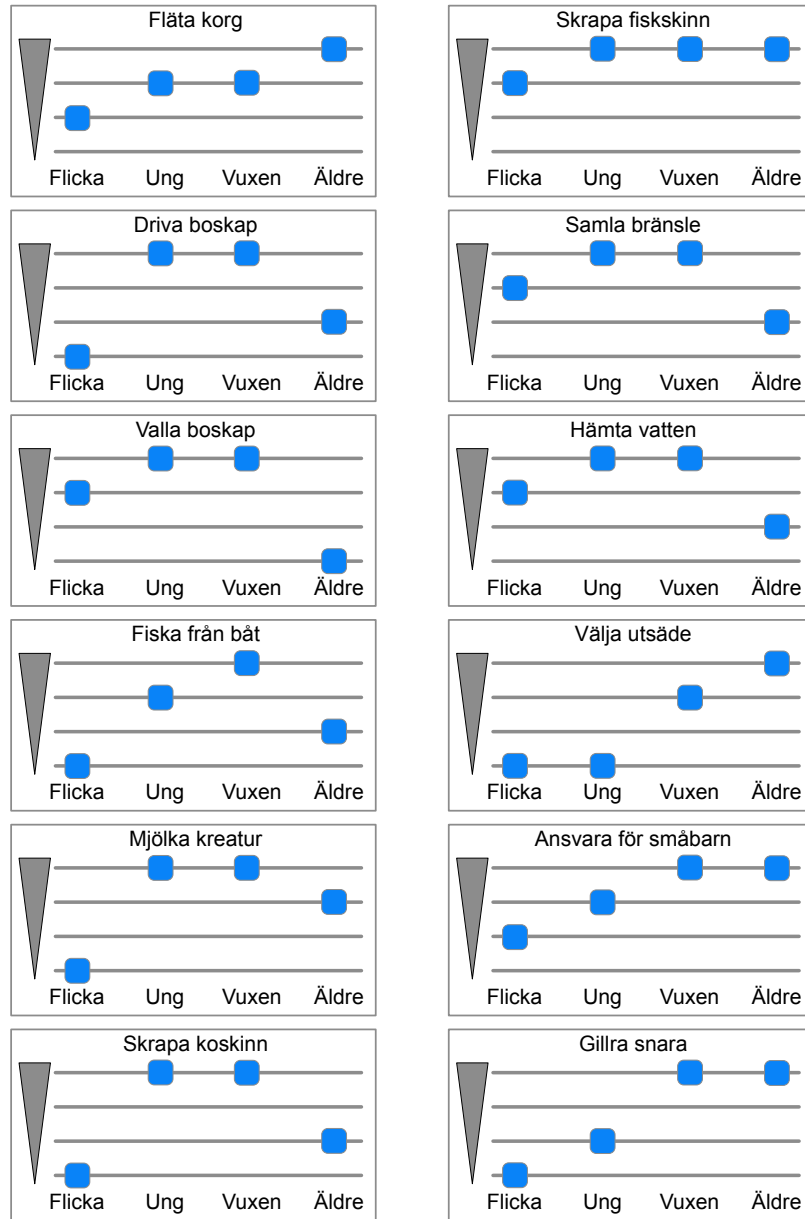
Det är komplexa sammanhang och jag måste både förenkla och begränsa urvalet av variabler/praktiker. I mina exempel utgår jag från kroppslig förmåga att utföra ett arbete och ställer den i relation till relativ ålder; flicka, ung, vuxen och äldre. (Med flickor avses barn men inkluderar inte pojkar, så för att undvika missförstånd används inte beteckningen barn.) Med detta är det inte sagt att enbart den kroppsliga förmågan avgjorde vem som utförde arbetet. Andra faktorer/variabler kunde vara mer avgörande såsom disponibel tid, vilja, intresse, kunskap/ talang, samarbetsförmåga, förtroende, ekonomiska förutsättningar, plats, grupptillhörighet etc. Jag beaktar inte tillfälliga eller mer permanenta avvikelser i den kroppsliga förmågan som påverkade möjligheten att utföra ett arbete som skador, funktionsvariationer eller långt gången graviditet. Faktorer som naturligtvis kunde påverka förmågan att utföra vissa fysiskt krävande arbetsuppgifter.

Jag ger ett exempel på intersektionalitetens möjligheter i diagrammen nedan där axlarna representerar två olika samverkande variabler.

Modellen kan brytas ner i ännu mindre delar och variablerna kan omdefinieras men jag menar att man ändå med denna enkla grafiska grundmodell kan göra ett tankeexperiment och med en enkel skiss pröva olika praktiker för att fundera över hur kvinnors arbete kunde se ut t.ex. under olika perioder av livet. Modellens fördel är att den är enkel, flexibel, anpassningsbar och kan utvecklas mer tillsammans med t.ex. de grafiska bilder/*chaîne opératoire* som finns längre fram i texten och som visar olika arbetsuppgifters strukturer och omfattning. Modellen/diagrammet kan ge en minnesbild att komma ihåg och använda som en utvecklingsbar tankemodell vid tolkningen av kvinnors mångfasetterade och komplexa arbete på en specifik boplatz.

Detta kan ses som ett förenklat åskådliggörande utan anspråk på någon djupare analys.

Figur 5 – Åldersfördelning av arbetsuppgifter
Text och grafik Yvonne Karlsson & Jan Wiklund

Tolkning

När det gäller tolkningen av det arkeologiska materialet utgår jag från grundinställningen att det inte är möjligt att tolka förhistorien utifrån vår egen tid. Man kan inte applicera nutida könsrollsmönster på förhistoriens människor. Problematiseringen av tolkarens roll i den förhistoriska berättelsen är central och av stor betydelse. Jag menar att det är en tolkningsfråga att diskussionerna om försörjningen och arbetsdelningen har en androcentrisk slagsida: manligt arbete under förhistorien värderas ofta högre än kvinnligt eftersom mäns arbete värderas högre än kvinnors i vår tid. Därför instämmer jag i Elisabeth Arwill-Nordbladhs uppfattning att de arkeologiska studierna kräver en kritisk uppmärksamhet hos forskaren så att inte nutida stereotypa uppfattningar om kvinnligt och manligt förs över till förhistorien (Arwill-Nordblad 2001:48). Jag är också mycket försiktig med att dra slutsatser ifrån historiska, antropologiska och etnografiska studier. Dels för att tidsspannet mellan mina boplatsexempel och sådana studier är för stort och dels för att genusperspektivet kan bli fel. Jag kan inte ta för självklart att manliga antropologer/etnologer har fått tillträde till kvinnornas sfärer och världar eller att kvinnliga dito har fått tillträde till männens. Man kan ha fått tillträde till en viss del medan annat undanhållits medvetet eller omedvetet. Om så är fallet menar jag att man som forskare kan få felaktiga resultat som varken forskaren eller läsaren har någon möjlighet att känna till. Någon gång använder jag antropologiska eller historiska/etnologiska studier som en tankemässig inspiration, men jag drar inga slutsatser från dessa för vidare tolkningar.

Jag är också kritisk mot att tolkningarna oftast bygger på västerländska värderingar. Det är ovanligt att stöta på t.ex. asiatiska eller afrikanska teorier och tolkningar i de arkeologiska texterna. Detta är en brist och det kan ge en betydande slagsida i tolkningarna. Det är inte vanligt att man träffar på någon diskussion eller kritik av detta i den arkeologiska litteraturen. Marianne Moen har dock uppmärksammat detta och skriver: *“the association of women with nature and men with culture is a western prejudice, which I would like to think has now become a thing of the past”* (Moen 2011:11).

Övrigt

Tidsangivelser

När jag anger tider i texten använder jag oftast samma form som den författare jag refererar till gör: f. Kr. eller BC. När jag skriver egna

tidsangivelser använder jag oftast före f.v.t. Jag använder mig också av mer svepande tidsbeskrivningar utan anspråk på att vara exakt som t.ex. senneolitikum/äldre bronsålder eller för ca 4000 år sedan, när inte mer exakt tidsangivelse behöver anges.

Personbeteckningar och familj

Jag kallar, för att göra texten hanterbar, genomgående de personer som finns på boplatsen/i huset för kvinna eller man. Men jag är medveten om de normkritiska diskussioner som förs angående socialt och biologiskt kön också inom arkeologin och också den gränsöverskridande problematiken i samband med detta. Jag skriver också barn och äldre i mina texter, ibland utan att ange kön, ibland flicka eller pojke, mormor eller farfar.

Jag använder inte begreppet familj eftersom det kan missförstås och tolkas som kärnfamiljen mamma-pappa-barn. Jag ansluter mig hellre till Ericka Engelstad och använder begreppet hushåll eftersom vi inte vet hur en gruppering som vi benämner familj såg ut under förhistorien. Ericka Engelstad ifrågasätter starkt den arkeologiska familjen som begrepp: Det verkar alltid vara en frisk och funktionell kärnfamilj bestående av mamma, pappa och 2-3 barn. Olyckligtvis är den arkeologiska familjen mycket statisk. De två vuxna tycks aldrig bli gamla, barnen blir aldrig vuxna (Engelstad 1991:51). Den engelska beteckning *co-habitation* täcker alla personer som bor tillsammans i huset; personer med och utan blodsband i olika åldrar och kan användas synonymt med hushåll.

Kapitelindelning

Avhandlingen är indelad i 10 kapitel. Efter det korta kapitlet om hur mitt intresse för kvinnors arbete under förhistorien väcktes efter besöket i Palmers *heller* kommer denna inledning. I nästa kapitel redogör jag för avhandlingens syfte och frågeställningar. Därefter behandlar jag arbetsdelning och dess tolkningar, problematisering och forskningsutveckling. Därefter kommer en redogörelse för de teorier och begrepp jag använder mig av i avhandlingen och sedan ett kapitel som behandlar specifikt ytor och utrymmen, inne och ute. I nästkommande tre kapitel beskriver jag de tre fallstudierna Timmeråshyddan, Skrivarhelleren och Hus 13 på Fosieboplatsen. Därefter följer sammanfattning, resultat och slutord samt engelsk *summary* och en referenslista.

Syfte och frågeställningar

Syfte

Mitt övergripande syfte är att synliggöra kvinnors arbete samt föreslå hur vi kan diskutera makt- och statusrelationer i arbetsdelningen genom att bygga upp konkreta modeller. För att nå detta tänker jag utifrån praxis och plats. Jag utgår från tre fallstudier från olika platser och tidpunkter under förhistorien för att diskutera arbetsdelning och inflytande över mat- och hantverksproduktion utifrån boplatsernas olika förutsättningar. Fanns det statuskillnader mellan kvinnor och män som visade sig i kvinnors underordning när det gäller försörjningen där och är det möjligt att genom de materiella lämningarna se detta?

Frågan som jag önskar att man alltid ska ställa till materialet, oavsett om det är stort eller litet, är: *Hur arbetade kvinnorna på den här platsen?* Genom att ställa denna fråga kan vi skapa en helhetsbild av försörjningsmöjligheterna på boplatserna och våra möjligheter till förståelse kan fördjupas.

För att få hjälp att svara på den frågan vill jag försöka konstruera två olika grafiska bilder/tankemodeller. Den ena är en mycket enkel grafisk bild över hur olika variabler som t.ex. kön, ålder, makt/status, kunskap, kroppslig förmåga m.m. kan ställas i relation till olika arbetsuppgifter. Den andra är en s.k. *chaîne opératoire* som visar hur arbetsuppgifter kan brytas ner i olika variabler för att synliggöra komplexiteten. Syftet med dessa grafiska bilder/modeller är att ge ett förslag på ett enkelt sätt att tänka och att man kan utgå från vilket boplatsermaterial som helst, stort eller litet, för att bryta ner och synliggöra hur kvinnors arbete kan ha sett ut där under olika perioder av livet.

Frågeställningar

Frågeställningar som handlar om arbetsdelning, samarbete, förhandling, *contexts of action*, *contexts for power*, makt och status samt frågan om "vem som egentligen ägde skinnet" är centrala och kommer återkommande att diskuteras. I fallstudierna relateras dessa frågor till materialitet och rumslighet - utrymmen och ytor inne och ute. En förutsättning för kvinnors arbete och aktiva delaktighet i försörjningen handlar bl.a. om tillgången till utrymmen för handling d.v.s. utrymme på boplatserna/i bostaden och i området/landskapet runtomkring.

Genom att ta ett helhetsgrepp på boplatsernas placering i landskapet och på deras dispositioner och genom att fokusera på frågeställningar om kvinnors möjlighet till rörlighet över ytor och utrymmen kan diskussionen fördjupas och nya frågor kan ställas. Inte bara en enstaka fråga utan ett mer sammanhållet frågekoncept till ett helt boplatSMaterial där arbetsdelning och rumslighet inne och ute vägs samman med de tillgängliga resurserna som står till buds för försörjningen. Detta för att vi ska kunna synliggöra kvinnors arbete och tolka förhistorien så korrekt som möjligt.

Arbetsdelning – en kritisk granskning

En diskussion om arbetsdelning mellan könen är av central betydelse för förståelsen av försörjningen under förhistorien. Det handlar om samarbete, status, makt och rumslighet. Tolkningarna och problematiseringarna inom forskningen av arbetsdelningen är differentierade och blir ibland svåröverskådliga, men de följer tidens influenser och olika teoretiska modellens framväxt mer eller mindre tydligt.

I den arkeologiska litteraturen har tolkningarna av arbetsdelningen ofta haft en androcentrisk slagsida där jakten getts den högsta statusen och samlandet den lägsta. Fisket är i många fall helt förbiset, likaså insamlandet av mindre däggdjur, fåglar och ägg. Därtill kommer den många gånger osynliga produktionen och skapandet av de nödvändiga materiella förutsättningarna för att kunna genomföra en fisketur, en jakt eller ge sig ut på en insamlingsrunda: redskap, korgar, andra bär- och transportanordningar, kläder och skor/fotbeklädning m.m. Man kan misstänka att tolkningar av det arkeologiska materialet, medvetet eller omedvetet, utgått från egna moderna referensramar och därmed uttolkat det förhistoriska materialet utifrån moderna roller och statusförhållanden. Många manliga arbeten har idag hög status och ofta högre lön och utifrån detta har mäns arbete genom historien getts högre status än kvinnors. Detta trots att studier visat att kvinnor "bidragit" med så mycket som 80 % av insamlandet av föda (Vogel 2010:5).

Också bland historikerna finns detta androcentriska synsätt när de har skildrat och värderat kvinnors arbete, menar historikern Sofia Ling (2016). Hon beskriver kvinnors arbete och försörjning under tidigmodern tid, år 1650-1750, i Stockholm där den arbetande kvinnan av historiker har framställts som osjälvständig och underordnad mannens överinseende. Detta har bidragit till en bild av att kvinnors arbete saknat status. Det har beskrivits som ett mindre viktigt bidrag och ett komplement till mannen. Värderande begrepp som informellt, traditionellt, tillfälligt, marginellt eller illegalt har använts i diskussionerna om kvinnors arbete. Detta "riskerar att skymma sikten för hur vi i efterhand ska värdera betydelsen av kvinnors arbete ur ett större socialt och ekonomiskt samhällsperspektiv" (Ling 2016:207). I sin undersökning visar hon att kvinnors arbete hade stor betydelse ur försörjningssynpunkt och att en väsentlig del av de arbetande Stockholmska kvinnorna då arbetade mycket självständigt och att den traditionella historiska bilden är missvisande.

Att diskutera på vilket sätt kvinnornas arbete ställs i relation till männens under förhistorien blir därför av central betydelse: särskilt att jakten tagits för en självklar manlig arbetsuppgift och att samlandet

hänförts till kvinnorna. Det som nu måste göras är att genom olika diskussioner lyfta fram frågan; hur fördelades arbetsuppgifterna för försörjningen. Jag efterlyser en problematisering av den förhistoriska arbetsdelningen. Kvinnor, och för den delen också barn och gamla, måste synliggöras i de arkeologiska beskrivningarna och tolkningarna av förhistoriskt material. Vi kan inte utgå från mannen som norm. Då blir vår bild av förhistorien felaktig.

Men frågan om arbetsdelning har, enligt bl.a. Sarah Milledge Nelson varit svåråtkomlig. Det finns inga bilder, skulpturer eller levande myter som visar kvinnors och mäns dagliga aktiviteter vid den här tiden. Ändå har antaganden gjorts om kvinnors arbete inom matproduktion, matlagning, hantverk och omsorg om andra. Antaganden som har generaliserats och skapat bilder av kvinnors arbete under förhistorien (Milledge Nelson 2002:xii). För att diskutera detta undersöker Janet Peterson ett område, södra Levanten, vid tiden för övergången från samlande/jagande folk, Natufian 11 000-8500 f.v.t., till odlingens och jordbrukets början, för ca 10 000 år sedan och fram till äldre bronsålders början för ungefär 5000 år sedan. Området genomgår under denna långa tid stora förändringar socialt, ekonomiskt och tekniskt. Det finns omfattande arkeologiska undersökningar byggda på materiella fynd från gravar, boplatser, hus m.m. (Peterson 2002:13 ff, 135 ff) men Janet Peterson baserar sin undersökning på skelettmaterialet. Hon studerar hur arbetet har påverkat skelettet, lederna och musklerna. Hon gör ett antal studier där *markers of occupational stress* på skelettmaterial ger information om övergången från samlande/jakt till boskapsskötsel/jordbruk och därmed sammanhängande arbetsuppgifter i ett genusperspektiv (Peterson 2002:54). Hon fokuserar på förändringar förorsakade av just arbetet till skillnad från sådana som förorsakats av olyckshändelser eller våld. På tänderna kan man se karies och/eller slitage och utifrån det diskutera matens innehåll och beredning, men också slitage på grund av att man använt tänderna för att t.ex. bearbeta skinn. På skelettets och benens slitage syns enahanda upprepande arbetsuppgifter eller speciellt tunga och belastande arbeten. Hon menar att slitage på muskler och skelett ser olika ut hos människor som huvudsakligen samlat/jagat i jämförelse med människor som huvudsakligen odlat jorden och haft hand om boskap med arbetsuppgifter som att plöja, gräva, skörda, mala, mjölka etc. De materiella fynden som gjorts vid utgrävningarna stöder hennes resultat av skelettundersökningarna och hon kan se en könsfördelning av arbetsuppgifterna utifrån skelettmaterialet (Peterson 2002:67-72, 144-145).

Joanna R. Sofaers senare forskning stödjer detta och visar att "*The gendered division of labour can also produce gendered bodies*"

(Sofaer 2006:105). Så visar t.ex. en långvarig knäliggande ställning vid matlagning eller malning en onormal sträckning av lederna i tårna. Att från tidig ålder stöta säd med en lång trästör som hålls med båda händerna kan ge synliga förändringar i tillväxten av benen i överarmen. Även högerhänthet respektive vänsterhänthet kan ses i skelettmaterialet vid ansträngande arbete som att mala säd (Sofaer 2006:106-110). Skelettskador visar sig hos både män och kvinnor och det kan avspegla arbetsdelningen, menar Sofaer. I skelettmaterialet kan också skillnader i kosthåll baserat på olika status mellan kvinnor och män och hur detta har påverkat deras hälsa kan ses. Olika dieter inom samma grupp vid samma tid har gett utslag i skelettet (Sofaer 2006:112).

Genus och arbete kan alltså ses i skador på kroppen. Jane Peterson menar att skelettförändringar i södra Levanten inte visar att det fanns någon hierarkisk organisation mellan kvinnor och män i det neolitiska samhället. Män och kvinnor deltar gemensamt i aktiviteterna på boplatserna. På några boplatser tycks kvinnorna ha arbetat mer med att mala och männen mer med jakten och med att paddla men det finns inga bevis för att det ena eller det andra könet dominerade eller kontrollerade produktionen. Det finns heller inga bevis för att männen hade högre status. Detta grundar hon på ett omfattande gravmaterial bestående av välbevarade figurer av olika slag. Det finns inget som talar för att kvinnor skulle ha exkluderats i tillverkningen eller användningen av dessa figurer i rituella sammanhang (Peterson 2010:260).

För fortsatta genusstudier av t.ex. ett boplatmaterial är det ett intressant forskningsområde för osteologerna att titta på slitaget på benmaterialet utifrån hur olika arbetsuppgifter har belastat skelettet och därmed på ett konkret sätt synliggöra arbetsdelningen där så är möjligt. (Se t.ex. Sofaer 2006:114)

Sara Milledge Nelson menar att det är av avgörande betydelse att förstå att det mesta av det livsuppehållande arbetet görs av kvinnor. Matlagningen och allt arbete som är förknippat med det, omhändertagande av barnen, av de gamla och av de sjuka görs av kvinnor likaså tillverkningen och underhållet av kläder m.m. I många samhällen ansvarar kvinnorna för konstruktion, underhåll och städning/röjning av boplatserna. Därutöver ansvarar kvinnorna för en stor del av försörjningen. I samlande kulturer är det kvinnorna som ansvarar för samlandet av växter, skaldjur och mindre djur. I odlade kulturer är det kvinnorna som sår, planterar och skördar. Men, menar hon, eftersom kvinnors arbete idag i västerländsk tradition värderas lågt så bidrar det till att kvinnors arbete under förhistorien osynliggörs eller tilldelas låg status. Det drar också med sig att all den kreativitet som kvinnor uppvisar t.ex. i hantverk och produktion av redskap också

osynliggörs. Att se kvinnors arbete ur ett genusperspektiv gör däremot att kvinnors arbete tas på lika stort allvar som mäns. Detta ger också möjligheter att se hur arbeten interagerar med varandra på ett komplext vis utifrån olika omständigheter (Milledge Nelson 2004:66-67).

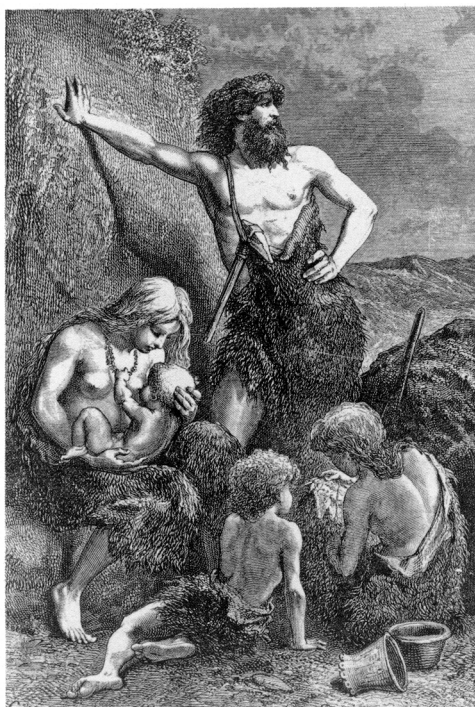
Det Milledge Nelson beskriver är centralt för min avhandling. Det är just detta jag vill lyfta fram i min text och på olika sätt diskutera.

Jag ska nu visa några exempel på hur denna bild av mäns överordning och kvinnors underordning har skapats men också redogöra för den ifrågasättande diskussionen och det motstånd som så småningom växte fram, framför allt hos feministiska antropologer och arkeologer.

Några bilder av förhistoriens arbetande kvinnor och män

Det är många faktorer som styr vår förståelse av hur förhistorien har sett ut, både bilder och texter.

Ett tidstypiskt bildexempel kommer från boken *L'Homme Primitif* av Louis Figuier (1875);

Figur 6 – "A family of the Stone Age"

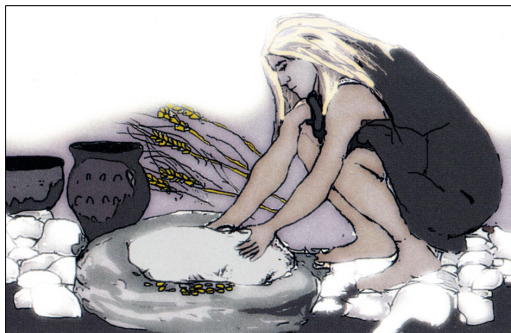
Efter Moser 1993 s. 78

På bilden oven ser vi en stående man, som i en bevakende og skyddende pose vilar armen mot en klippvæg. Kvinnan sitter og ammar ett litet barn og där finns också två større barn. Flickan syr og pojken tittar på. Mannen spanar bort over landskapet medan kvinnan är uppslukad av det lilla barnet. Elisabeth Arwill-Nordbladh beskriver det som att mannens kroppshållning og spanande blick får honom att framstå som säker, beskyddande og fokuserad. Yxan som är fäst vid kläderna för tankarna till teknologi og arbeid, kanskje jakt. Kvinnan framställs som mor, som när hon tittar på barnet utestänger den omgivande världen. Flickan socialiseras in i den kvinnliga rollen. Så här förs 1800-talets oppfattning om stenålderns liv fram. Oppfattninger av det här slaget var fast förankrade i den tidens stenåldersforskning. Jakten betonades som en manlig verksamhet som drev utvecklingen framåt. Denna oppfattning var lika fast förankrad in i 1900-talets första hälft. Artefakter som hittades vid utgrävninger tolkades som jaktvapen og märken på djurben tolkades som spår efter stykning (Arwill-Nordbladh 2001:43-45).

De två nyare teckningarna nedan illustrerar synen på arbeidsoppdelningen under stenåldern. Båda personerna har stora kunskaper om sitt arbeid, men bilden förstärker den traditionella bilden på ett olyckligt sätt. Mannen har en klar tittel. Han är stensmed. Kvinnan har en ingen tittel.

En stensmed. Det ser enkelt ut, men å lage gode redskaper av flint krevde mye kunnskap. Han måtte kjenne alt om hvordan ulike slag og trykk virket på flinten og om forekomstene av matvilt på land, i sjø og luft.
Illustrasjon A. Beverfjord, etter foto av Per E. Fredriksen, NTNU, Vitenskapsmuseet.

Kanskje var det slik folk på Tjeldbergodden malte korn til brød som ble stekt på steinheller over et ildsted. På boplassene fantes mange spor etter ildsteder hvor man kan ha laget mat.
Illustrasjon: A. Beverfjord.

Figur 7 – Stensmede og malning

Ur SPOR – fortidsnytt fra midt-norge Nr. 2 2001:18, 33

Vi kan också titta på några exempel på illustrerande äldre texter som belyser hur man i den arkeologiska litteraturen sett på just arbetsdelningen mellan kvinnor och män under stenålderstid:

”Vi har ingen anledning att förutsätta, att i uräldsta tid ett sådant samhällsskick existerade, som gjorde mannen till ensam ”familjeförsörjare”, det vore redan högst förmätet att tro att sådana band existerade urmannen och urkvinnan emellan, att en benämning man, hustru eller familj vore berättigad. Man kunde tänka sig att medan ungarna föddes och matades, mannen – hanen – gav mat och vård åt honan. Hos åtskilliga nu levande folk visar det sig dock, dels att barnets födelse icke är en så omständlig procedur, att den hindrar kvinnan ifrån arbete ..... Det visar sig ofta hos primitiva folk att det är kvinnorna, som utföra så gott som allt arbete, sköta åkerbruket, där sådant finnes av ena eller andra slaget, insamla rötter, frukter, vilda bär och nötter till föda, bära vatten, plocka ved till härden, sköta det enkla hushållet, ja, bygga upp hyddorna när så påfordras, medan mannen som oftast lättjefullt sträcker sig i gröngräset eller ordnar sin fjäderskrud till den magiska dansen. Till hushållet bidrager han dock med jaktbytet, men då stammen är på flyttning, är det kvinnorna som bär bördorna, barnen på ryggen, bohaget och annan last på bröstet och huvudet. Mannen går stolt med sitt vapen i hand. .... Men ingen skall tro att barnen och elden voro deras/kvinnornas enda sysselsättning. Visst fingo de mer än en gång ta vapen i hand till eget och barnens försvar, visst fingo de samla ved till härden och all den föda de kunde komma över, må vara kanske utan att för långt avlägsna sig från boplatsen. Vattensamlingsplatser fingo de taga reda på, kanske hjälpa till med förfärdigande av vapen och verktyg och det enkla husgerädet. Icke minst och icke att förglömma tillredandet av mat och kläder tog en hel del tid i anspråk.” (Rydh 1926:49-50)

Elisabeth Arwill-Nordbladh diskuterar denna text och menar att för dagens forskning kan det vara av intresse att se att Hanna Rydh i första hand framhöll arbetsuppdelningen mellan könen som det avgörande i genuskonstitueringen. Men hon hade också ett dubbelt budskap. Hon hävdar att kvinnorna var aktiva och självständiga, men att deras verksamhetsområden fanns inom hemmets och familjens sfär. Orsakerna till det ligger mer i förhållandet mor och barn än i förhållandet man och kvinna, menar hon. Mödrar och barn knöts starkt till varandra – även om texten ovan också säger att det visst var möjligt att utföra ett arbete fastän man hade barn att ta hand om. Arwill-Nordbladh menar att det går att placera in Hanna Rydh i den tidens kvinnodebatt. I hennes kvinnoartiklar betonar hon de nordiska kvinnornas självständighet samtidigt som hon knyter dem till hem och familj. Det finns inte många kvinnliga arkeologer på 1920-talet och

artiklar som handlar om förhistoriska kvinnor är få. Överhuvudtaget tycks artefakter, spridningsbilder och namn på kulturgrupper i tolkningarna vara betydligt mer närvarande än människorna. Tidsandan speglar sig i texterna och säger mer om tiden då texterna skrevs än om förhållandena mellan kvinnor och män under förhistorien. Hanna Rydh var också mycket engagerad i den tidens kvinno- och samhällsdebatt och lyfte fram kvinnor och barn i sina debattartiklar men också i sina texter om förhistorien. Men eftersom hon inte problematiserade bilden av kvinnornas arbete och liv utan ensidigt hävdade kvinnornas knytning till hem- och hushållssfär så har tyvärr hennes arbeten också haft en konserverande verkan, mot en kvinnlig emancipation. Men att hon lyfter fram, tolkar och presenterar barnen i sina texter är positivt och utgör en skillnad mot hennes manliga kollegor (Arwill-Nordbladh 2001:24-25).

Johannes Bøe beskriver 1938 hur livet vid en *heller* kunde gå till:

”Hit brakte fangerne utbytte av fisk i sjø og strøm og avkastningen av jakten, og kvinnene sitt bidrag til kostholdet, de insamlede røtter, planter og frukter, hvorav hasselnøtt-skallene som fantes i stort tall i kulturlaget, av gode grunner er det eneste vittnesbyrd. Så flammert bålet under helleren. Maten blev tillberedt og fortært, og snart strakte fangeren sig lat og mett, eller han reparerte fangstutstyret og laget ny redskap mens kvinnene tok sig av de huslige syslene.” (Bøe 1938:46)

Det arkeologiska underlaget från *helleren* för hans slutsatser i texten omfattade endast hasselnötsskalen. Ändå skapar Bøe en relation mellan könen när han så målande beskriver kvällen under *helleren* (Valen 1995:24).

”Stenåldersmännen var mycket förtjusta i ostron och skickade därför sina kvinnor för att plocka dem, medan de själva helt bekvämt väntade inne på stranden. Det syns på resterna i tunna avskrädeshögar från denna tid att man åt stora mängder ostron.” (Alexanderson & Dackling 2012:219)

Texten ovan är från den danska stumfilmen *Fra Danmarks oldtid* (1944). Filmen visar bl.a. arbetsdelning mellan män och kvinnor; männen jagar medan kvinnorna är ”hemma” och väntar med barnen. I de naturliga morändalarna kunde kvinnorna finna skydd mot den snåla blåsten. När männen skulle ut på fiske placerades kvinnorna i vindskyddat läge vid elden och kokkärlet där hon väntar på att mannen ska komma hem med maten. Bilden ligger i linje med den traditionella bilden från museer och litteratur. Den ömsinta modern underställd mannen. Att sedan kvinnorna skildras helt nakna i filmen, till skillnad mot männen som ikläddes ett höftskyne förstärker den bilden. I en

scen skildras en ung naken kvinna i solen vid strandkanten som skrapar ett skinn med en flintbit. Scenen kommenteras med att ”den unga kvinnan håller på att skrapa en oxhud med en flintbit”.

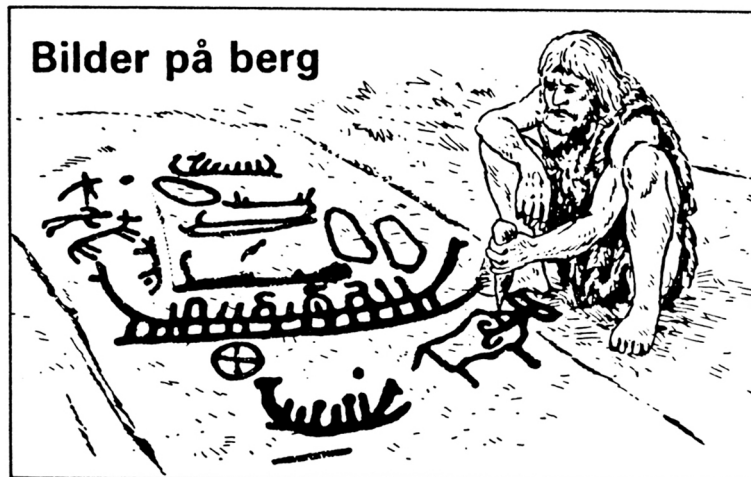
Figur 8 – Scen ur filmen *Fra Danmarks oldtid* (1944)

Filmen producerad av Det Danske Filminstitut

Det förekommer ingen diskussion om vad hon faktiskt gör utan betoningen ligger på att det är en kvinna och att hon är ung. Flintsmiden däremot ”är den mest betydande hantverkaren” och det beskrivs i detalj hur han arbetar med ett yxämne. Männens definieras utifrån sina handlingar. Skillnaden i filmen är stor mellan hur kvinnors och mäns arbete skildras – hantverk, arbete och plats relateras till kön. När kvinnor arbetar läggs inte fokus på deras hantverk. De har sällan professionsbeteckningar utan arbetet de utför betraktas som sysslor som man företrädesvis utför naken utan att lämna boplatsen. Männens däremot drar i sina höftskycken ut på fiske och jakt. De lämnar boplatsen för att söka upp andra lämpliga platser (Alexandersson & Dackling 2012:218-220).

Filmen visar tydligt de olika sätt kvinnor och män synliggjordes på under 1940-talet och illustrerar enligt artikelförfattarna väl de mönster Adrienne Zihlman (1997) kallar ”det paleolitiska glastaket”.

Det blir en felaktig förenkling att dela in mäns och kvinnors arbete på ett sådant sätt som filmen visar och detta är just detta som den moderna feministiska kritiken kom att handla om.

Figur 9 – Hällristaren

Ur Fynd 2/86

Teckningen ovan är hämtad ur *FYND - tidskrift för Göteborgs arkeologiska museum och Fornminnesföreningen i Göteborg*. Den var en illustration till en kommande utställning som "handlar om våra sätt att se på hällristningar – om iakttagelser och tolkningar" (FYND 2/86:71). För den som tittar på bilden bekräftas föreställningen att det är en äldre man som är hällristaren och därmed har den viktiga rollen av kulturbärare. Det är en bild som medverkar till hur våra bilder av förhistorien skapas.

Louise Ströbeck har utifrån perspektivet synlighet kritiskt granskat fyra omfattande arkeologiska översiktsverk från de fyra nordiska länderna och hon konstaterar att flera grupper av individer som existerat under förhistorisk tid, inte har beretts någon plats i dessa beskrivningar. I den mån det finns människor beskrivna i verken, menar hon att det generellt gäller att företeelser som traditionellt förknippas med fria mäns aktiviteter ofta får beteckna hela populationer och samhällen under förhistorisk tid. I t.ex. *Norges Historie* (Magnus & Myhre 1986) används jägare, fiskare och bönder som beteckningar på hela populationer. Andra individer bland invånarna förefaller osynliga i beskrivningarna av forntiden. Kvinnor, gamla, barn, ofria män med flera bildar utom i enstaka fall en oformlig massa som kallas befolkning, och den befinner sig genomgående i kulisserna. Män som betraktas som huvudförsörjare och ledare, är däremot väl synliggjorda i böckernas kapitel om de olika perioderna (Ströbeck 1999:17-24).

Tyvärr lever fortfarande de traditionella androcentriska bilderna ibland kvar också i nyare texter och bilder.

I en barnbok möter vi pojken Vide från jägar-stenåldern på jakt med sitt spjut. Han bor med sin stam och han är jägare. I boken lär vi oss hur det var att leva på stenåldern.

”Då flyttade de första människorna till vårt land. Deras vapen och redskap var av trä, benbitar och av sten. Det var yxor, knivar och pilspetsar. Därför kallar vi den här tiden för stenåldern.”
(Bengtsson 2013:4)

Bilden som ges är att vapen, yxor, knivar och pilspetsar var viktiga och användes av jägarna. Utan att det klart uttalas att jägaren är en man förstärks ändå bilden av detta – vapen, yxor, pilspetsar och knivar betraktas av de flesta som manliga redskap. Efter att jakten har beskrivits konstateras att en del av oss samlar bär och nötter och vi fiskar i sjön, men det beskrivs inte vilka redskap som användes för samlandet. Däremot beskrivs hur stenyxor, stenknivar, spjut, harpun, pilbåge – och faktiskt också hur en fiskekrok tillverkas. Det är uttalat att Vide bor med sin stam och att ”vi är jägare”. ”För att få mat måste vi jaga” (Bengtsson 2013:5,18).

Ett annat exempel kommer från *Historiebok för barn* där äldre stenålder beskrivs med bl.a. texten ”Arkeologer har hittat en klump kåda med avtryck av tänder från en liten pojke” (Ahlberg 2014:16). Det finns inga referenser till detta påstående men det är troligt att Birgitta Ahlberg använt texten i *Världens äldsta tuggummi* från Huseby Klevutgrävningarna som beskriver att avtrycken ibland visar ett barn, ibland både en vuxen och ett barn - antagligen far och son eller mor och dotter (Hernek & Nordqvist 1995:123).

Mer kopplat till försörjningen är följande text i historieboken som behandlar yngre stenåldern: ”Kanske bytte en man från Skåne sina flintyxor mot fina björnskin av en man från Norrland” (Ahlberg 2014:36).

Så skapas bilden hos barn av hur stenåldern fungerade och av hur arbetsdelningen gick till i ett barns perspektiv, en bild som sedan ofta lever kvar hos den vuxne och som kan bli problematisk att ifrågasätta.

I tidskriften *Populär Arkeologi 4/2014* inleds en artikel om boplatsundersökningar från äldre stenålder i Hälsingland på följande sätt;

”Drevet närmade sig. Jägarna kastade en blick på varandra i samförstånd. Pilbågar höjdes och spjut gjordes redo. Så kom älgen stegandes framför dem. Jakten skulle snart vara över .....”
(Ahlbeck & Guinard 2014:10)

I den följande texten redovisas inga fynd av pilar och/eller spjut. De 9000-åriga fynd som redovisas är yxor, skrapor, handtagskärna och mikrospån samt brända älgben, en del av dem placerade i en grop. Ingen diskussion förekommer om jakten i själva verket var en drevjakt med fångstgropar. Det är känt från Norrlands förhistoria att det fanns stora fångstgropssystem avsedda för bl.a. älgjakt. Men bilden som författarna vill skapa är en annan. En bild av manlig jakt med pilbåge och spjut.

I utställningen *Den mänskliga resan* på Naturhistoriska riksmuseet i Stockholm möts man av Homo sapiens i en monter. En ensam man färdig att kasta iväg sitt träspjut. En ytterst fokuserad man med blicken i fjärran och armen höjd. Något mer finns inte i montern. Denne man i naturlig storlek får representera den förhistoriska Homo sapiens år 2014 i Sverige. Fler exempel på att genus framställs traditionellt och att inte den moderna genusforskningen beaktas finns i utställningar med arkeologiska teman på fler svenska museer (Bünz 2015).

De exempel jag har presenterat menar jag kan ge ett intryck av hur bilder och texter kan färga våra tankar om hur förhistoriens människor levde. Det är naturligtvis långt ifrån en uttömmande bild, det finns fler exempel att ge, men jag ska nu fortsätta med att visa hur forskningen om arbetsdelningen mellan kvinnor och män har sett ut från slutet av 1960-talet och framåt.

Den jagande mannen och den samlade kvinnan – en forskningshistorisk genomgång.

Antropologi och etnografi

Den antropologiska modellen om arbetsdelningen befastes tidigt: män har jagat och kvinnor har samlat. Männen ansågs ha högre status genom sitt arbete än vad kvinnor ansågs ha genom sitt.

1966 genomfördes ett symposium med titeln *Man the hunter*. Symposiet samlade antropologer från hela världen och sammanfattas i en bok med samma namn som inleds med följande text: "*Cultural Man has been on earth for some 2,000,000 years; for over 99 per cent of this period he has lived as a hunter-gatherer*" (Lee & de Vore 1968:3). Konferensen förbigick inte kvinnorna helt men den koncentrerades på män och jakt. Modellen finns också i en etnografisk artikel (Murdock & Provost 1973). Båda har satt djupa spår hos arkeologer och antropologer.

"It is also likely that early woman would not have remained idle during the Pleistocene and that plant food, which are so important in the diet of inland hunter-gatherers today, would have played a similar role in the diet of early people ..... In addition, hunting is so universal and is so consistently a male activity that it must have been a basic part of the early cultural adaptation, even if it provided only a modest proportion of the food supplies." (Lee & deVore 1968:7)

"The economic system is based on several core features including a home base or camp, a division of labor - with males hunting and females gathering - and, most important, a pattern of sharing out the collected food resources." (Lee & deVore 1968:11)

Jakten kopplades till männen, men på symposiet presenterades också antropologiska studier som visade att samlandet var väl så viktigt som jakten. Insamlade växter, frukter, bär, grönsaker och nötter ingick ofta i det dagliga kosthålllet medan kött från jakt var mer sällsynt. Ofta var det enligt flera forskare kvinnorna som samlade, men statusen i försörjningen hängde inte riktigt med och konferensen koncentrerade sig på män och jakt - det var jakten som hade status och det var männen som utförde den arbetsuppgiften.

1981 gavs boken *Women the Gatherer* ut med en samling etnografiska artiklar vars huvudsyfte var att lyfta fram och synliggöra kvinnorna bland jagande och samlande folk och "som väl anslöt sig till tidens feministiska strömningar" (Arwill-Nordbladh 2001:45). Frances Dahlberg skriver i inledningen av boken att frågan hon ställde sig: "What did women do while men hunted?" fick henne att börja leta efter relevant litteratur till en kurs hon ansvarade för på Colorado Womens' College. Hon fann ingen lämplig litteratur utan fick själv sätta ihop boken *Woman the Gatherer* (Dahlberg 1981:ix). Genomgående för bokens många intressanta artiklar är att man ifrågasätter och kritiserar att kvinnornas arbetsuppgifter inte har getts någon status.

Under mitten av 70-talet och framför allt under 80-talet växte en opposition fram mot *Man the Hunter* modellen. De amerikanska kvinnliga arkeologerna/antropologerna tog sig utrymme i debatten och många texter bygger på etnografiska/antropologiska studier skrivna av kvinnor.

Ett citat från 1975 är talande för tidens debatt och ifrågasättandet av kvinnans andrahandsplacering när det gäller försörjningen:

"So, while the males were out hunting, developing all their skills, learning to cooperate, inventing language, inventing art, creating tools and weapons, the poor dependent females were sitting back at the home base having one child after the other

(many of them dying in the process), and waiting for the males to bring home the bacon.” (Elliot & Fjellheim 1992:61)

Flera kvinnliga arkeologer ansåg nu att debatten hade fått en alltför stor androcentrisk slagsida och att detta påverkade forskningen på ett negativt sätt.

Adrienne Zihlman är kritisk till hela begreppet *Man the Hunter* och ifrågasätter om reproduktionen verkligen begränsar kvinnors möjligheter att delta i försörjningen, så som ofta anses i *Man the Hunter* konceptet; eftersom kvinnor har ansvar för barnen kan de inte förflytta sig från härden/boplatsen. Hon menar att en av de viktigaste förutsättningarna för kvinnor att delta i försörjningen är konstruktionen av en bärsele för att bekvämt kunna bära småbarn. Då begränsades inte hennes rörlighet och hon kunde bära både barnet och det hon samlat/jagat/fångat/fiskat. Hon menar att samlandet hade mycket större betydelse för de första människorna än vad jakten hade. Jakten uppträdde i förhållande till samlandet sent i mänsklighetens historia. Sannolikt samlade även män. För samlandet krävdes redskap; grävkäppar och behållare av olika slag. Både män och kvinnor kunde tillverka dessa redskap. De första människornas kost kan på goda grunder antas ha varit en blandkost, menar hon. Kött har ingått i kosten men haft mindre betydelse än vad jakthypoteserna fastslår (Zihlman 1981:90-110).

Det ökande intresset för s.k. kvinnoantropologi under 80-talet diskuterade den manliga slagsidan och ville beskriva vad kvinnor verkligen gör och få bort beskrivningarna av vad män säger att kvinnor gör. Detta räckte en bit men den manliga slagsidan försvann inte. Problemet låg på en mer metodisk och analytisk nivå (Schanche 1989:22, Hjørungdal 1991b:8).

Jag ger nedan två artikelexempel från 1981 för att spegla den angelägna diskussionen som fördes med ett antropologiskt/etnografiskt synsätt för att lyfta fram och synliggöra kvinnornas arbete med försörjningen och som ger två olika bilder;

Agnes Estioko-Griffin & Bion P Griffin för en polemisk diskussion med Lee & de Vore och menar att alltsedan *Man the Hunter* publicerades 1968 har *Man the Hunter/Woman the Gatherer* - dikotomin blivit en lagbundenhet i forskningen. I den antropologiska studien från *Woman the Hunter: The Agta* diskuterar de jakten och arbetsdelningen mellan män och kvinnor. Det är en studie av folket Agta på nordöstra Filippinerna i ett tropiskt klimat som lyfter fram en arbetsdelning där både kvinnor och män delar arbetet mellan sig på ett likvärdigt sätt. Fram till AD 1900 var folket där ett samlar- och jägarfolk. Kvinnorna deltar i alla aktiviteter som rör försörjningen på samma villkor som männen; de bedriver handel med bönderna, fiskar i

floderna, samlar växter i skogen och jagar. Jakten sker huvudsakligen med pilbåge. Män och kvinnor jagar var för sig eller tillsammans. Kvinnor jagar ofta tillsammans med kvinnliga släktingar. Bara under den sista tiden av graviditeten och under amningen jagar inte kvinnor. Män och kvinnor fiskar ända upp i hög ålder. Samlandet är periodvis under året mer aktivt än under andra delar av året beroende på klimatet och möjligheterna att ta sig fram i regnskogen, men grönt och frukt är inte huvudbeståndsdelen i kosten. Det är det animaliska proteinet som är det. Både kvinnor och män bedriver handel med de omgivande bönderna och inkomsterna fördelas lika, ibland med en viss övervikt åt kvinnorna. Författarna menar att Agtakvinnor är jämlika med män (Estioko-Griffin & Griffin 1981:124-142).

Henry S. Sharp diskuterar renjägar-kulturen Chipewyan, i nordöstra Canada, med 90 % köttkonsumtion och menar att kvinnors status där är mycket låg, på gränsen till obefintlig, och att detta hänger ihop med försörjningen. Han menar att olika ideologiska och magiska grundläggande värderingar tycks ligga bakom att enbart män tillåts jaga. Genom dessa värdenormer tilldelas mannen en hög status. Kvinnor med makt och kunskap existerar enbart i den mytologiska världen. Allt avspeglas i arbetsdelningen där "*Chipewyan regard killing of game superior to the processing of the game into food*" (Sharp 1981:227). Så länge bytet/maten befinner sig utanför lägret har mannen den fulla kontrollen över den, men inne i lägret har den väntande kvinnan en viss kontroll över den under tillagningen, men "*the men kept a careful watch on this process and the final consumption of the meat*" (Sharp 1981:228).

Männen kunde vara på jakt under flera veckors tid medan kvinnor och barn var kvar i lägret. Mäns arbetsredskap är magiska och får inte förvaras inne i lägret. Kvinnors redskap är inte magiska och får användas av vem som helst. Kvinnans roll i försörjningen är att förvandla det råa köttet till mat och att torka kött och fisk för kommande behov. Männen fiskar, hur mycket som helst, begränsningen ligger i kvinnornas kapacitet att ta vara på fisken. Den enda försörjningsaktivitet kvinnan självständigt råder över är bärplockning. Sharp menar att i denna fast strukturerade arbetsdelning är kvinnors status mycket låg, trots att de äger en stor och nödvändig kunskap inom sitt område, liksom männen inom sitt (Sharp 1981:223-241). Det framgår inte i artikeln hur Sharp har arbetat med sina informanter och observationer. Om han verkligen har haft egen tillgång till kvinnornas sfärer för sina studier eller om han har arbetat genom männen. Det är en viktig kritik av speciellt vita, västerländska, manliga antropologers tolkningar att de beskriver kvinnors liv och arbete från en punkt långt bort ifrån där kvinnors liv verkligen äger rum. Att de tror att de har sett hur kvinnor lever utan att ha fått

tillträde till deras egentliga liv. De beskriver det de har hört män berätta. Detta är viktigt att hålla i minnet när man läser artiklar av manliga antropologer. Ett exempel på detta är Lewis Binford (1978, 1983, 1991). Han utgår i sina etnografiska studier ifrån männens världar och han har kritiserats för att dra sina slutsatser utifrån det. Kvinnornas världar är inte synliga för honom och därför har han heller inte en korrekt bild att förmedla.

Skattningsskalan

1973 presenterades den omdiskuterade och av många ifrågasatta skattningsskalan av Georg Murdock & Caterina Provost där olika arbetsuppgifter för kvinnor och män i jägar-/samlarsamhällen poängsattes. Ett antal samhällen undersöktes och arbetsuppgifternas poäng vägdes samman i en tabell. En modell som har försvårat diskussionerna om arbetsdelningen och som bidrog till en upprörd diskussion och utsattes för skarp kritik.

1968, två år efter *Man the Hunter* symposiet, skrev Murdock:

"All hunter-gatherers are believed to be alike: there is a strikingly uniform division of labor in hunter-gatherer societies. The women gather, the men hunt ..... when the hunter-gatherers fish, the men manage the more complex techniques; while the women do basketry fishing, gather shellfish, etc."
(Milledge Nelson 2004:65, 68)

Murdock & Provost tog avstamp i det som de tolkade vara männens värld och arbete och de satte *Hunting large aquatic fauna* och *Smelting of ore* till 100 på skalan, *Metalworking* till 99,8. Kvinnors arbete som *Preparation of vegetal food* sattes till (5,7), *Cooking* till (8,3) och *Water fetching* till (8,6). Närmast mitten på skalan finns *Harvesting* (45,0) och *Manufacturing of leather products* (53,2) (Murdock & Provost 1973:203-225).

Tabellen har ett tydligt traditionellt androcentriskt upplägg. De manliga arbetsuppgifterna har index 100 och de kvinnliga 0. Det man ville visa med skattningsskalan är att män arbetar med jakt, fiske, redskapstillverkning, båtbygge och tyngre odling medan kvinnor arbetar med sådant som hör till hushållets sfärer.

Denna skattningsskala, byggd på antropologiska studier och med ojämförbara variabler, fick tyvärr stor betydelse för hur många arkeologer såg på arbetsuppgifterna och arbetsdelningen i ett förhistoriskt samlar-/jägarsamhälle. Många arkeologer påverkades av skalan men den fick också mycket kritik. Se t.ex. Gerd Johanne Valen (1995) som är mycket kritisk till den kvantitativa metoden som försöker förvandla människornas förhållanden till statistiska

generaliseringar. Hon menar att de olika aktiviteterna inte beskrivs som en process som både män och kvinnor deltar i och då försvinner sammanhanget. Det går heller inte att utläsa något om förhållandet mellan olika arbetsuppgifter vad gäller status – i ett samhälle har fiske hög status i ett annat är odling mest prestigefullt. Man får heller inte veta något om betraktarens/upptecknarens utgångspunkter för de olika studierna som ligger till grund för skattningsskalan; vem har tecknat ner källorna, vilket synsätt har observatören, vilka var informanterna, vilka frågor ställdes. Kanske fanns det också andra källor från samma kultur och/eller geografiska område.

Könsindex för olika arbetsuppgifter inom hushållen

storviltsjakt till havs	100	insamling av vilda växter	20
storviltsjakt till lands	99		
fiske	87		
skogsröjning	91	passning av grödorna	45
markberedning	73	skörd	45
sådd	54		
slakt	92	mjölkning	44
skötsel av djur	82	skötsel av små djur	36
		mjölkhantering	14
metallhantverk	100	korgflätning	43
hantverk i sten	96	vävning	33
hantverk i ben och horn	95	tillverkning av lerkrukor	21
husbygge	77	spinning	14
skinnberedning	55		
göra upp eld	62	beredning av kött och fisk	33
		samla ved	27
		matlagning	8
		beredning av växtföda	6

Värdet 100 anger, att arbetet utförs uteslutande av männen. Värdet 0 anger att det utförs uteslutande av kvinnorna. Mellanvärden anger att arbetet utförs i olika grad av båda könen. Värdena bygger på studier av ett stort antal etnografiska beskrivningar av olika folkgrupper från olika håll på jorden.

Figur 10 – Könsindex.

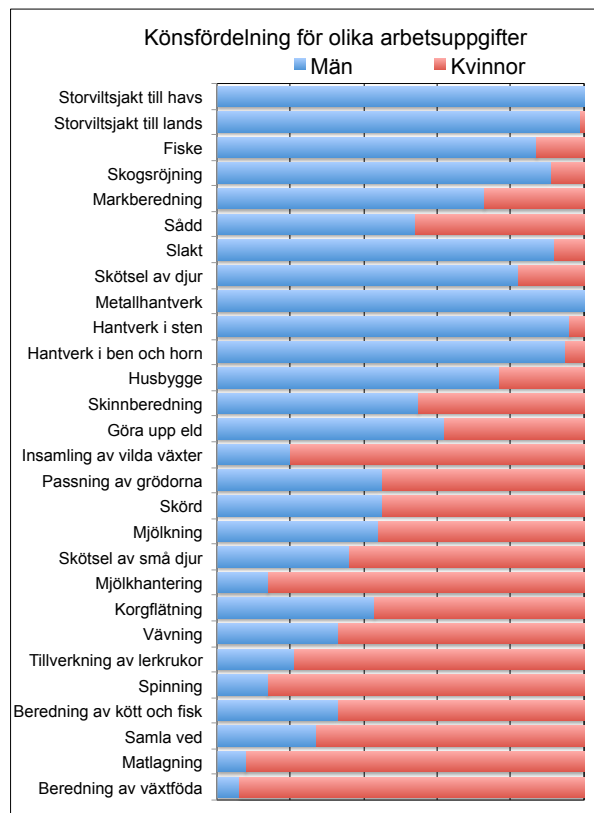
Tabell konstruerad av Jan Wiklund (efter Murdock & Provost 1973:207, Valen 1995:26)

En viktig kritik är att barnen inte finns med överhuvudtaget. Det väcker frågan hur barn lärde sig samla, jaga, fiska. Viktiga kunskaper som de måste behärska som vuxna.

Förvånande nog hittar man en liknande tabell i *Sveriges Historia 13 000 f Kr – 600 e Kr* utgiven så sent som 2009, där Röja mark från träd och sten ger index 91 och Laga vegetabilisk mat ger index 6 (Welinder 2009a:290).

Utgångspunkten är lika – det som tolkas som mäns arbete ger index 100 och det som tolkas som kvinnors arbete ger 0. ”Några arbetsuppgifter brukar vara utpräglat manliga, andra utpräglat kvinnliga” (Welinder 2009a:290). (se också Welinder 2004:203 ff)

Det blir provocerande att ange arbetsdelningen så att manligt arbete ”värderas/etiketteras” till 100 och kvinnors till 0 och att kvinnors arbete ställs i relation till mäns. Att kvinnor betraktas som den andre och att mannen är norm. Mannens arbete blir det normala och kvinnors arbete det annorlunda. Det för inte diskussionen framåt inom arkeologin att se kvinnors arbete skattas i relation till männens.

Figur 11 – Alternativ skattningsskala

Alternativ skattningsskala byggd på Murdock & Provosts (1973:207) och Valens (1995:26) siffror. Konstruerad av Jan Wiklund

Ett mer otraditionellt sätt att konstruera skattningsskalan hade kunnat vara enligt ovanstående exempel.

En intressant diskussion kan föras utifrån en sådan alternativ bild. Jag menar att arbetsdelningen bättre åskådliggörs på detta sätt och att den blir fri från värderingar. Det blir en mer neutral bild över kvinnors och mäns arbete och en grafik som kan användas för att försöka åskådliga arbetsdelningen på vilken boplats som helst.

Det finns ett bra historiskt exempel på hur den av Murdock & Provost konstruerade skattningsskalan hade blivit helt missvisande om den hade tillämpats på följande medeltidsmaterial;

Under perioden AD 1200-1400 gjorde en ekonomisk och ekologisk kris att hela näringslivet på den danska ön Læsø fick läggas om. Arbetsuppgifterna förändrades dramatiskt mellan kvinnor och män. Männen gick till sjöss och kvinnorna tog över ansvaret för jordbruket; de tog hand om hästen, körde till kyrkan och utförde en rad andra traditionellt manliga arbetsuppgifter. Den nya handlingssituationen och den förändrade arbetsfördelningen institutionaliserades så småningom och nya köns- och genusdefinitioner skapades (Rathje 2001:46).

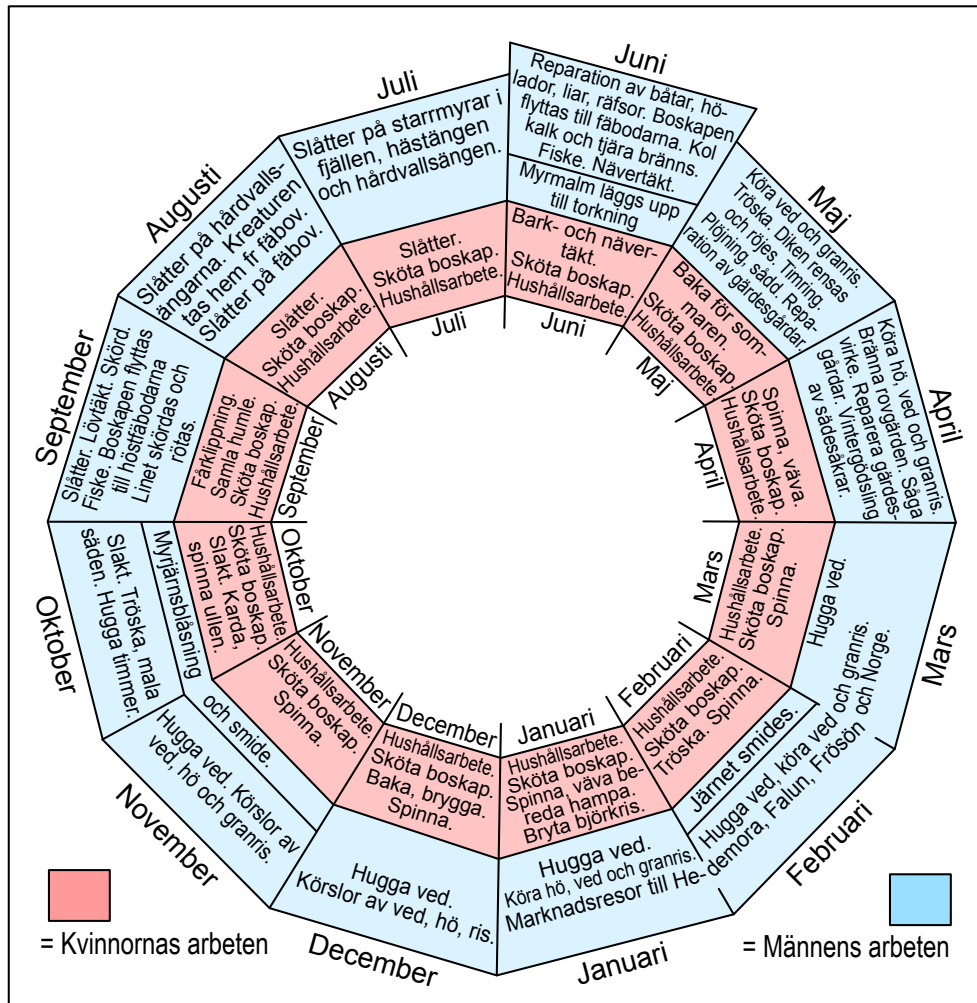
Arbetsuppgifterna omförhandlades och förändrades av nödvändighet för att klara av försörjningen. Om människorna under och efter denna förändring skulle ha placerats in i skattningsskalan skulle det ha blivit en svårtydd bild när kvinnors och mäns arbetsdelning så drastiskt förändrades under kort tid. Det finns fler exempel på liknande situationer från modern tid t.ex. att kvinnor gick in i industrin under världskrigen när männen var frånvarande.

Den etnologiska forskningen i Sverige

Inom den etnologiska forskningen har man utgått från årets gång och att växlingarna mellan årstiderna helt naturligt bestämmer vilka arbetsuppgifter som måste utföras vid olika tidpunkter på året i det gamla bondesamhället. Geografi och natur påverkar också liksom andra faktorer som gruppens storlek och sammansättning.

Etnografer, etnologer och arkeologer har försökt att grafiskt avbilda arbetet i det gamla bondesamhället och från det dra paralleller till det förhistoriska jordbrukssamhället. Ett exempel på en sådan grafik är nedanstående cirkel där de olika arbetsuppgifterna placerats in i årets månader som löper runt cirkeln. De manliga arbetsuppgifterna finns i en yttre cirkel och kvinnornas i den inre med allt vad det innebär av symbolik; männen mot den yttre världen, kvinnorna skyddade i den inre i anslutning till hem och gård utan kontaktytor utåt.

Figur 12 – Årscykeln i Offerdal

Norrländskt 1700-tal, enligt Gert Magnusson 1990:22 (Rathje 2001:151). Renritat av Jan Wiklund

Lilian Rathje för en kritisk diskussion om denna årscirkel som försöker visa arbetsåret i 1700-talets Norrland. I årscirkeln ligger männens arbete i den yttre cirkeln och kvinnornas i de inre. Männens arbeten anges som mer cykliska än kvinnornas som gavs en mer rutinmässig karaktär. Till de kvinnliga arbetsuppgifterna förs främst skötsel av boskap och hushåll, mjölkning, vävning, spinning, tröskning, beredning av hampa, samlande av björkris till boskapsfoder. Kvinnorna kunde också delta i slättern och samla humle. Det förekom att kvinnor

deltog i slakten, dvs. männen avlivade djuren och kvinnorna skötte resten av slaktarbetet. Kvinnornas arbete kunde inte vänta till morgondagen. Korna måste mjölkas och maten måste tillredas osv. Därmed sitter de fast i hem och gård, i den privata sfären. Männens arbete hade däremot en helt annan karaktär och inte alls så rutinartad som kvinnornas. De arbetade under långa perioder med att köra ved, hö och granris. De sågade virke som behövdes till gården, reparerade gårdsgårdar, gödslade åkrar, sådde, plöjde. De reparerade båtar, hölador, liar och räfsor. De brände kol, kalk och tjära. Höll på med nävertäkt, fiskade, skötte slåttern, flyttade boskap, skördade och tog tillvara linet, tillverkade järn av myrmalm och for till marknaderna.

Rathje menar att cirkeln på många vis ger en helt otillräcklig bild av arbetsfördelningen men kanske framför allt på synen av arbetsdelningen. Den bygger på ett dualistiskt synsätt där de manliga arbetsuppgifterna är mer preciserade och varierade. De är delade i smalare kategorier, medan kvinnornas förs samman i bredare. Gert Magnusson som konstruerat cirkeln menar att männens arbete var mer variationsrikt. Rathje ifrågasätter på vilket sätt det t.ex. skulle vara mer variation i att bärga hö från ångar och fjällmyrar än att mjölka kor på gården eller i fäboden. Och varför mäns arbete är mer cykliskt än kvinnors. Hon är ytterst kritisk till ett dualistiskt synsätt. Detta sätt att framställa en bild av kvinnor som begränsade till den husliga sfären med enahanda och rutinartade arbetsuppgifter och utan inflytande över en större verklighet blir helt felaktig när den grundar sig på det hon kallar "den inre cirkelns förbannelse" och hon menar att detta har påverkat arkeologers syn på arbetsdelning. Det är en uppgift för arkeologerna att konstruera andra modeller för att tydliggöra arbete i ett genusperspektiv vilket hon också visar i två tabellfigurer (Rathje 2001:148-158). Jag ifrågasätter om denna modell kan användas på ett arkeologiskt material. Den etnologiska tolkningen spiller gärna över på den arkeologiska och det finns en klar fara i att de historiska arbetsuppgifterna förläggs på samma schematiska vis på ett arkeologiskt material som ligger långt, långt bakåt i tiden. Schabloner kan gå i arv och ställa sig framför våra arkeologiska försök till tolkningar och på så sätt påverka hur vi tolkar förhistorien.

Jag använder varken skattningsskalan eller den cirkulära bilden när jag diskuterar hur människor organiserade sitt arbete med försörjningen i mina tre fallstudier, men jag diskuterar dem här eftersom jag menar att de har förstärkt den traditionella bilden av arbetsdelningen under förhistorien. Kvinnors och mäns arbetsuppgifter står inte i ett motsatsförhållande till varandra. Alla måste hjälpas åt med försörjningen och kvinnornas arbete måste synliggöras. Också barnen har en

roll och den är inte synliggjord varken i skattningsskalan eller i årscirkeln.

Var de alle menn?

1979 hölls ett mycket intressant och betydelsefullt seminarium i Stavanger under rubriken *Where they all men? An examination of sex roles in prehistoric society*. En rapport från seminariet gavs ut 1987. Seminariet koncentrerades runt problemet att synliggöra individerna i förhistorien och att svara på frågan: Var var kvinnorna? och det var det första av sitt slag i skandinavisk arkeologi. En viktig fråga på seminariet var att diskutera vilka metoder som måste utvecklas för att man skulle kunna beskriva individerna/människorna bakom begrepp som kultur, bosättning, produktionsenhet, population. Genom att "identifi- era den forntida aktören och hennes verksamhet, så hoppades arkeolo- gerna att detta skulle bidra till en förändring av tidigare köns- stereotypa uppfattningar" (Bertelsen, Lillehammer & Næss 1987:7).

Kjersti Schanche menade dock att föredragen på seminariet inte problematiserade förhållandena mellan män och kvinnor tillräckligt mycket, att de flesta bara ville visa att det faktiskt har existerat kvinnor under förhistorien, vilket titeln på seminariet pekar på (Schanche 1989:17). Det är väl så många av oss reagerar när vi läser äldre arkeologisk litteratur – var är kvinnorna?

Så har jag reagerat när jag började läsa litteraturen om den norska fjällvärlden när jag arbetade med mina uppsatser om *huler* och *hellere* i de norska fjällen på grundutbildningen. Det var viktigt för mig att diskutera och påpeka att det faktiskt fanns kvinnor och för den delen också barn i *hellerne*. Att synliggöra helt enkelt. Först senare kom ett intresse och en förståelse för att man måste problematisera på ett annat sätt för att tydliggöra både kvinnor, män och barn i materialet och komma vidare i analyser och diskussioner.

En ny vetenskapshistorisk analytisk fas

Margaret W Conkeys & Janet D Sectors artikel *Archaeology and the Study of Gender* (1984) är ett mycket viktigt avstamp för den moderna feministiska forskningen inom arkeologin. De introducerade begreppet gender i arkeologin och artikeln är en av den arkeologiska genus- forskningens klassiker och representerar ett nytänkande inom den arkeologiska forskningen (se t.ex. Skogstrand 2006:23).

Conkey & Spector fokuserade på gender/genusbegreppet och satte in arkeologin i ett helhetsperspektiv. De genomförde en kritisk granskning av de modeller arkeologerna lånat från antropologin där

kvinnornas arbetsuppgifter huvudsakligen kopplades till den husliga sfären medan männens värld var betydligt större och vidare. Männen hade egna samlingsplatser, fattade olika beslut som skulle gälla alla, ansvarade för ritualerna, hantverket, handel och utbyte. Kvinnor beskrivs inte som aktiva medan begreppet *male activity* används flitigt. Artefakter kopplas till kön utan att det förekommer någon diskussion; pilspetsar associeras till män och keramik till kvinnor. Mäns arbete framställs av antropologerna mer i detalj, mer aktivt och oftare än kvinnors arbete. Det finns en asymmetri i hur arbetsdelning beskrivs i undersökningarna – män arbetade mycket och aktivt medan kvinnor var passiva. Den viktiga och centrala frågan om arbetsdelning måste problematiseras, menar de. "What we find lacking in the Man-the-Hunter model is an explicit theory of human social life and, by implication, the lack of a specific paradigm for the study of gender." (Conkey & Spector 1984:7).

På grundval av sin omfattande kritik lade de fram ett förslag till hur genus kan studeras, *task – differentiation framework* som Conkey senare utvecklar till modellen *Contexts of action, contexts for power*. Detta var ett konkret förslag på en metod/modell för den feministiska arkeologin för att studera genus/kön genom att studera, analysera och förklara varje aktivitet av arbetsdelningen utifrån sociala, tidsmässiga, rumsliga och materiella dimensioner (Conkey & Spector 1984:25). Då, menar de, kan man studera och se genus i varje aktivitet i ett helhetsperspektiv i tid och rum. De förde in en mer praktikrelaterad metodik i den arkeologiska forskningen. Detta skulle få stor betydelse för utvecklingen av arkeologin. Ur detta föddes en fullkomlig explosion av konferenser, artiklar och böcker.

1989 utgavs t.ex. *Women in Prehistory* av Margaret Ehrenberg. Rapporter från flera genderkonferenser gavs ut ungefär samtidigt. *Engendering Archaeology. Women and Prehistory* av Joan M Gero & Margaret W Conkey kom 1991, *Archaeology of Gender* med Dale Walde & Noreen D. Willows som redaktörer gavs ut samma år och *Women in Archaeology. A Feminist Critique* med Hilary du Cros & Laurajane Smith som redaktörer kom ut två år senare. Tidskrifter gavs ut med specialtema om gender/feminism och organisationer, sammanslutningar och grupper bildades för att föra forskningen vidare (Mandt 1995:15). Ett rikhaltigt, intressant material publicerades och livliga diskussioner pågick på många håll runt om i världen som jag menar påverkade arkeologin i en positiv riktning.

2000-talets feministiska arkeologi

Feminismen och genus och hur dessa båda begrepp förhåller sig till varandra fortsatte att diskuteras under 2000-talet. Flera arkeologer uttrycker nu en mer kritisk syn på hur begreppet feminism används i arkeologin.

Elisabeth Arwill-Nordbladh diskuterar förhållandet mellan feminism och genus och menar att feminism är mycket mer än genus. Hon vill se att det arkeologiska genusperspektivet knyter an till framför allt två angränsande forskningsinriktningar, den feministiska och den postprocessuella inriktningen för att komma bort ifrån föreställningen om kvinnors underordning i samhället. Föreställningen om mannen som norm i samhället kommer då att upphöra. Hon menar att ett feministiskt perspektiv lätt kan hamna i bakgrunden eller t.o.m. försvinna med ett genusperspektiv som ju inte alltid fokuserar på makt (Arwill-Nordbladh 2001:38). Men hon menar också att båda perspektiven också ömsesidigt kan dra nytta av varandra. Så kan t.ex. feministisk teori kring kunskapsproduktion eller kring kvinnor som aktiva subjekt i en historisk situation ge analytiska ingångsvägar för en arkeologisk genusediskussion om makt och maktstrukturer (Arwill-Nordbladh 1998:58).

Hon menar vidare att några förhållanden är särskilt viktiga vad gäller gender/genusbegreppet. En grundläggande åsikt är att det som uppfattas som kvinnligt respektive manligt är något socialt och kulturellt överenskommet. Eftersom det som kännetecknar en genustillhörighet är kulturellt betingat innebär det att genuskonstruktioner kan se mycket olika ut. Det kan bli värdeskillnader mellan olika genus, en genusasymmetri. I vårt västerländska samhälle är män och manliga egenskaper, verksamheter och attribut högt värderade i relation till kvinnor och kvinnliga egenskaper, verksamheter och attribut. Männen och det manliga ses som samhällets norm medan kvinnor och det kvinnliga ses som avvikande från denna norm. Frågan om värdering av respektive genus är sammanlänkad med frågan om vem/vilka som har tolkningsföreträde eller bestämmanderätt vad gäller att definiera värdet. Ytterst blir detta en fråga om makt (Arwill-Nordbladh 1998:58-62).

Enligt Ericka Engelstad berikar en feministisk utgångspunkt den arkeologiska forskningen på alla sätt. Det betyder inte att man närmar sig arkeologin på ett trångsynt eller dogmatiskt sätt. Tvärtom. Att arbeta med arkeologi som feminist är både dynamiskt och mångsidigt. Det berikar våra tolkningar, utvecklar våra intressen och metoder. Vi kan utgå från ett feministiskt perspektiv när vi skriver, presenterar och representerar förhistorien utan att det begränsar oss. Den feministiska arkeologin ger oss ett kritiskt och reflekterande perspektiv på genus

både i förhistorisk tid och i nutid. Med hjälp av den feministiska teorin kan man undersöka och utmana andra teoretiska utgångspunkter för att analysera och tolka förhistorien. Att använda sig av den feministiska teorin är viktigt och av avgörande betydelse för hela den arkeologiska vetenskapen (Engelstad 2007:218-231). ”*Gender and/or feminist*” används t.ex. av Marie Louise Stig Sørensen (2000) för att uttrycka att genus och feminism kan stå både i motsatsförhållande till varandra eller vara synonyma och förstärka varandra. Denna tvetydighet och ibland förväxling är kännetecknande för debatten under 2000-talet, menar Engelstad. Genusdebatten både försvagas och förstärks i en mångfald texter och olika forskare har olika utgångspunkter för hur de använder och definierar begreppen feminism och/eller genus. Engelstad beskriver den s.k. tredje vågens feminism under 2000-talets början som gärna uppehåller sig vid frågor som handlar om skillnader och olikheter men betonar också att feminism som begrepp tolkas olika i aktivism, i politiken och inom vetenskapen på olika platser och i olika länder (Engelstad 2007:224).

Att, som Ericka Engelstad betonar, använda sig av feministisk teori, men också av teorierna om genus, får stor betydelse för analyserna och diskussionerna om arbetsdelningen mellan kvinnor och män. Jag använder detta i mina tre fallstudier så att min feministiska utgångspunkt kommer att handla om makt och inflytande för kvinnorna i arbetet och försörjningen och att genusdiskussionerna handlar om synliggörandet av kvinnorna i den arkeologiska analysen och beskrivningen.

Teorierna om Möten

I nyare arkeologisk forskning och diskussion utvecklas de intressanta och användbara teorierna som handlar om möten på flera olika plan mellan människor, djur, natur, material, ting och redskap. Möten sker också mellan olika discipliner som naturvetenskaper, geografi, socialantropologi, etnologi, vetenskapshistoria, sociologi m.fl. som bildar olika teorifält med målet att kartlägga, klarlägga och diskutera relationen mellan natur och kultur/materialitet med människan som utgångspunkt.

Genom alla möten sker ett ständigt återskapande av tillvaron mellan människor, djur, redskap, natur, kultur, språk etc. Då som nu. I denna process påverkas och påverkar de inblandade varandra och nya idéer och verksamheter kan födas och utvecklas eller förkastas. En process som ständigt har pågått och pågår, men som inte alltid är så lätt att se. De olika vetenskaperna som ägnar sig åt att försöka tolka och förstå möts också på olika sätt i arbetet med detta. Dessa möten

kan utveckla vetenskapen mot att skapa bättre bilder inom sin egen disciplin av verkligheten idag eller igår. Inom arkeologin sker möten på många olika sätt och på olika teoretiska och praktiska plan.

Både Jane Peterson (2002) och Joanna R. Sofaer (2006) visar t.ex. att medicinsk vetenskap kan ligga till grund för osteologiska tolkningar av slitage på förhistoriska mänskliga benlämningar.

I 2014 års utgrävningar i Falbygden megalitområden används de naturvetenskapliga undersökningsmöjligheterna på ett mycket aktivt sätt. Sädeskorn skickas iväg på analys för att fastställa kvävehalten och därav kunna avgöra i vilken grad gödsel har använts på platsen vid odlingen. Utifrån detta försöker man göra uppskattningar av kreatursbesättningens storlek och i förlängningen kan man möjligen beräkna hur många människor som livnärt sig på platsen. Också annat organiskt material står inför kommande viktiga naturvetenskapliga och osteologiska undersökningar (Muntlig föredragning 2015 av Tony Axelsson och Karl-Göran Sjögren, Göteborgs Universitet). Mötet mellan strikta naturvetenskapliga metoder och tolkningarna av livsvillkoren på boplatsen representerar viktiga möten mellan vetenskaperna. Detta kan i förlängningen också ge möjligheter att synliggöra och ställa frågor om kvinnors försörjning på Falbygden under en agrar ekonomi med odling och kreatursskötsel.

Ett annat område där naturvetenskap och förhistoria möts är inom textilvetenskap där fynd av t.ex. bast eller ull kan brytas ner på mikronivå för analys och ge intressanta svar på förekomster, utnyttjande, utbredningar och spridningsvägar.

Kristin Armstrong Oma (2007) diskuterar det ömsesidiga mötet mellan djur och människa och det ömsesidiga beroendet som utvecklas i kontakterna. Djur och människor står i ett dialektiskt förhållande till varandra. De delar ytor och utrymmen och de präglar varandras liv och levnadsförhållanden. Detta har betydelse för diskussionerna om människors/kvinnors arbete och försörjning. Jag återkommer till hennes avhandling, särskilt i kapitlet om Hus 13 i Fosie där undersökningar visat att djur och människor delat husets utrymmen, levt tillsammans och ständigt mötts.

Marijke van der Veen diskuterar möten och ömsesidighet utifrån ett perspektiv som tar avstamp i växter. Detta perspektiv kan liksom Armstrong Omas fogas till bilden av människors liv i t.ex. Fosiehuset. Ett ömsesidigt beroendeförhållande kan utvecklats mellan människor och växter. Detta är liksom Armstrong Omas exempel mycket illustrativt för de nya teorierna om olika möten som skapas genom ömsesidighet. Övergången till jordbruk och odling gjorde denna ömsesidighet stark och påtaglig. Växterna fick en direkt påverkan på människors liv, arbetsinsatser och rytm under årets gång (van der Veen 2014:799-812).

Teorier som utgår från olika möten och som därmed synliggör människorna under förhistorien är mycket användbara. Jag kritiserar ofta arkeologin för att vara obefolkad, att människor inte syns i den arkeologiska litteraturen, men dessa nya teorier bidrar till att lyfta fram människans möten i sin tillvaro och verklighet på ett mycket positivt och intressant sätt. Detta ger naturligtvis en mer korrekt bild av förhistorien än de obefolkade beskrivningarna som handlar om konstruktioner och tillverkning av olika slag utan att någonting nämns om vem som gjorde vad, i vilken arbetsgemenskap detta skedde eller på vilket annat sätt kvinnor, män eller barn var involverade. Det är lätt att se att teorierna och diskussionerna om *context of action*, *contexts for power* och dess olika handlingsområden t.ex. alla förhandlingar som måste till för att få ett arbete att flyta på och bli utfört, passar väl in i diskussionerna om möten på olika plan. De intersektionella metoderna ger också möjligheter att synliggöra komplexa möten som representeras av olika variabler som kön, ålder eller funktionsvariationer. I begreppet arbetsdelning ryms både förhandlingar, samarbete och möten. Detta är viktigt att ha med sig i problematiseringen av arbetsdelningen där olika möten är en förutsättning.

Barn

Jag ska kort ta upp några aspekter på barn som har betydelse för kvinnors arbete. Jag diskuterar inte specifikt barnens medverkan i försörjningen i mina tre fallstudier. Mitt fokus är inte på barnen utan på hur kvinnorna arbetat och försörjt sig – men de står naturligtvis i en mångfasetterad och komplicerad relation till både barn och män. På några ställen tar jag upp frågan om hur barn lärde sig att producera redskap genom olika hantverk, t.ex. flinthantverket vilket jag visar i Fosiekapitlet och jag kommenterar också den nödvändiga kunskapsöverföringen i olika verksamhetskontexter vid flera tillfällen. Barn är ett omfattande begrepp att förhålla sig till. Flickor och pojkar är i olika åldrar och är präglade av det sammanhang de växer upp i. Det går inte att vara generell men om jag vill diskutera kvinnors försörjning och arbetsdelningen måste jag ändå förhålla mig till frågan om reproduktionen och omhändertagandet av avkomman. Min kritik av att den traditionella arkeologiska litteraturen är obefolkad gäller än mer för barnen. Om kvinnor och män i allmänhet syns dåligt i de förhistoriska tolkningarna och berättelserna så menar jag att barnen men även mödrskapet syns ännu mindre. Men det går att följa diskussionerna om moderskap/föräldraskap och barn genom arkeologihistorien med början inom socialantropologin, över de feministiska teorierna och fram mot dagens forskning (se t.ex. Beausang 2005).

Forskningen har under de senaste tjugo åren ökat kraftigt och resulterat i många intressanta arbeten även om antalet texter om barn i förhållande till andra producerade texter fortfarande är litet (Fahlander 2011:4-5, 65-75).

Det är inte självklart att den som föder barnet också är den som tar hand om och vårdar det, även om det sannolikt är det vanligaste (Holm 1993). Men den som gör det, har en alldeles speciell och arbetskrävande uppgift, att få avkomman att överleva en kanske farofylld spädbarns- och barndomstid och att därefter lära den nya unga generationen att vara förberedd på att överleva på egen hand tillsammans med andra i gruppen.

Att reproduktionen och barnen har betydelse för arbetsdelningen är självklart. Kvinnor föder barn och ammar sina egna och/eller andras barn, men är inte bundna av födande och amning precis hela livet och ett barn ammas inte konstant dygnet runt. På de timmar som är mellan amningarna hinner också en kvinna ta sig en ganska lång sträcka fram och tillbaka för att t.ex. jaga, fiska, vittja nät, fällor och snaror, plocka och samla. Självklart kunde en kvinna bära ett spädbarn som måste ammas med sig i barsele eller slinga (Zihlman 1981:90). En sådan barsele kunde naturligtvis också användas av andra som behövde bära omkring på barnet.

Det är lätt att vi influeras av dagens könsroller och modeller för hur barn tas om hand när vi betraktar och tolkar förhistorien (se t.ex. Fahlander 2011:1-63). Att vara "föräldraledig" i dagens Sverige innebär att man under en ganska lång tidsperiod kopplar loss sig från sin plats på arbetsmarknaden och förväntas att under dygnets alla timmar istället ägna all sin uppmärksamhet och all sin tid åt sin avkomma. De nya arbetsuppgifterna sköts huvudsakligen inom hemmet. Elisabeth Beausang skriver att hemmet och hushållet traditionellt har betraktats som den arena där moderskapet utövats - en lågstatusarena i motsats till den viktiga, vilda, farliga, högstatusarenan utanför. Den betraktas som platsen där de sociala relationerna äger rum men utan någon ekonomisk betydelse. Detta är kvinnornas arena och de var inga aktiva agenter i den förhistoriska kontexten - förutom i sin reproduktiva roll. Många förklaringar har också sökts bland sociologer och antropologer till varför kvinnor skulle vara bättre lämpade att ta hand om avkomman än vad män är. Detta för att kunna få en förklaring till uppfattningen att den förhistoriska arbetsdelningen var sådan att män måste jaga för att få gruppen att överleva, medan kvinnor var fullt sysselsatta med att vara mödrar och ta hand om barnen (Beausang 2005:103). Det finns en intressant paradox i det här sammanhanget som handlar om uppfattningen att bara män jagade - ofta långt borta och att kvinnorna passivt höll sig till hårdens tillsammans med barnen. Det är frågan om hur dessa män lärde sig att jaga. Att han lärde sig

detta genom att som barn följa kvinnorna, som inte kunde avvika från härden/boplatsen/huset verkar inte särskilt troligt.

Hur länge ett barn behövde vårdas och omhändertas har sannolikt varierat över tid och sett olika ut i olika kulturer och på olika platser. Men alla barn måste lära sig att överleva, att socialiseras och att lära sig just sin kulturbundna arbetsdelning. Barn, av båda könen, följde sannolikt vuxna i arbetet så snart det ansågs möjligt och lämpligt och kunde på sitt sätt bidra till försörjningen samtidigt som de härnade de vuxnas arbete. Att de vuxna måste vara de biologiska föräldrarna är ingen nödvändighet, varken då eller nu. En annan fråga är hur äldre och yngre syskon förhöll sig till varandra. Sannolikt fick äldre syskon hjälpa till att se efter de yngre och gjorde därigenom en stor arbetsinsats i gruppen redan vid tidig ålder. Tillsyn och kunskapsöverföring kunde också vara en uppgift för den äldre generationen. Denna viktiga arbetsinsats gjorde det möjligt för andra vuxna att utföra sina arbetsuppgifter.

Det finns materiella fynd kopplade till barn i form av leksaker men det är sparsamt både i boplats- och gravmaterial (Fahlander 2011:41). Eva Alarcón García och Margarita Sánchez Romero undersöker barnen på en bronsåldersboplats i Spanien. De ser både lek och socialisering i de materiella lämningarna, t.ex. i mindre keramikalster som kan tolkas som producerade av barn. De menar att barnuppfostran och socialisering är en mycket förbisedd forskning inom arkeologin. Barn har haft en ekonomisk och social betydelse i gruppen precis som de vuxna har haft. Detta kan inte förbises. Genom imitation, observation, muntlig undervisning och praktiska demonstrationer lär barn sig från tidig ålder och kan delta i olika arbetsuppgifter. Spår av barn finns att observera både i gravmaterial och i boplatslämningarna. Utifrån dessa fynd är det möjligt att observera och synliggöra barns identitet och plats i gruppen (Alarcon Garcia & Sánchez Romero 2010:272-274).

Att barn varit en del i hushållen är en självklar och viktig förutsättning för att förstå de förhistoriska sammanhangen men om det finns något i fyndmaterialet från mina tre fallstudier: Timmeråshyddan, Skrivarhelleren eller Hus 13 på Fosieboplatsen som med säkerhet kan kopplas till barns aktiviteter kan jag inte avgöra, förutom att två barntänder hittades i Skrivarhelleren (Prescott 1995a:98). Det finns redskapsfynd som naturligtvis också kan ha använts av barn. Det är inget som direkt talar för detta, men det är heller inget som talar emot det. Däremot är inte mer förgängliga ting som t.ex. leksaker av trä eller flätade fibermaterial bevarade. Inte heller har jag sett uppgifter om kläder för barn. Det går alltså inte att utgå från fyndmaterialet för att diskutera om det funnits barn och unga på de tre boplatserna. Jag får lita till att människors livscykel också inkluderade en barndom.

Teori och begrepp – redskap för att hitta nya fokus

De teorier och begrepp jag har valt att använda gör det möjligt att konkretisera, kontextualisera och studera lokala, specifika förhållanden och sammanhang. De gör det också möjligt att analysera kvinnors arbete och försörjning ur flera aspekter för att komma åt nya infallsvinklar. Teorierna om feminism och genus är de centrala för dessa analyser.

Teorierna och begreppen flyter i varandra men strukturerar analyserna. Genom att bryta ner händelser i mindre delar med hjälp av ramverket/modellen *contexts of action*, *contexts for power* kan jag konstruera *chaîne opératoire* där varje del i en verksamhetskontext kan betraktas ur ett genusperspektiv.

För att diskutera platser och utrymmen och hur dessa är relaterade till kvinnors arbete och förhållande till rumslighet använder jag mig av teorierna om mikroarkeologi, *place & space* samt begreppet *women's room to maneuver*. Dessa infallsvinklar kan kombineras och är anpassningsbara till mina kontexter. (I kommande kapitel utvecklar jag diskussionerna om ytor och utrymmen i bostäderna/husen, på boplatserna och i landskapet ytterligare med hjälp av dessa teorier/modeller.)

Feminism och genus

De feministiska teorierna gör det möjligt att belysa/diskutera/studera texterna utifrån ett maktperspektiv och genom genusanalys är det möjligt att lyfta fram och studera kvinnors osynlighet i relation till männens synlighet i det arkeologiska materialet för att belysa könsmaktsordningen. Genus omfattar sociala, kulturella, ideologiska/feministiska och politiska dimensioner av kön till skillnad från biologiska dimensioner som på engelska betecknas *sex*. Jag använder kön för både biologiska och sociala aspekter t.ex. i ordet könsroller.

Feminismen har en mer politisk karaktär än genusanalyserna men båda problematiserar kvinnorna under förhistorien för att förhindra att mannen betraktas som norm och kvinnan som den underordnade, den avvikande, den andra. Den feministiska analysen och genusanalysen berikar varandra och följer väl tidens forsknings- och kunskapsutveckling (för en bredare analys se Arwill-Nordbladh 1998).

Den feministiska utgångspunkten i min text handlar om maktstrukturer och könsmaktsordning mellan kvinnor och män i

vardagslivets arbetsdelning där jag fokuserar på maten och hantverket. Jag diskuterar vardagliga förhandlingar och positioneringar som tar sig uttryck i bestämmande, inflytande och statusmarkeringar inom hushållets verksamhetskontexter. Jag använder genusediskussionerna för att försöka synliggöra och lyfta fram kvinnors arbete i mina tre fallstudier. Ett arbete som utförs i samarbete med män och barn, men jag väljer att fokusera på kvinnorna när jag diskuterar försörjningen på de tre olika boplatserna.

Jag tar alltså avstamp i både feminism och genus för att starkt ifrågasätta bilderna av kvinnors osynlighet och underordning i försörjningen. Detta ger mig möjligheter att fokusera annorlunda. Det ger andra kritiska diskussioner och möjligheter att berika tolkningarna och dra andra slutsatser för att föra arkeologin framåt.

Contexts of action - contexts for power

Modellen presenterades av Margaret Conkey 1991. Den vilar på genuskonstruktioner (*engendering*), med avsikt att synliggöra kvinnors arbete i en verksamhetskontext genom förhistoriska materiella lämningar och utifrån detta få möjlighet att diskutera kvinnors maktpositioneringar. Modellen ger ett metodologiskt ramverk som är kombinerbart med andra analysmetoder och teorier t.ex. teorierna som behandlar frågor om ytor och utrymmen. Den är ett sätt att förstå sammanhang – ett redskap för att komma åt arbetsprocesser och relationer i processerna.

Genom att synliggöra kvinnors arbete vill Margaret Conkey visa att genus är en del av processen där sociala kategorier och strukturer konstrueras (Conkey 1991:58). Om vi inte bara är intresserade av att befolka förhistorien utan också försöka förstå den, då är, menar hon, genus ett analytiskt verktyg vi kan använda (Conkey 1991:65,67). Genom att utgå från genus kan vi se hur materiell kultur är en del av de genusrelaterade processerna och se på vilket sätt människor gör och använder materiell kultur för att etablera, producera, förändra och utmana genusrelationer (Conkey 1991:71).

Enligt Margaret Conkey är det möjligt att ställa frågor också till ett äldre arkeologiskt material. Hon granskar artefakter som grävdes ut redan 1914, och hennes kritik är att korrekta frågor inte ställdes till materialet och då kunde inte heller korrekta svar ges vilket gör vår uppfattning om förhistorien felaktig. Hon skapade därför en konkret modell, ett ramverk, där hon utgick från en grupp samlare och jägare i ett grottsystem i Spanien under Magdalenien (Conkey 1991:72). Genom begreppet *contexts of action*, diskuterar hon hur kvinnor, män och barn har interagerat i olika verksamhetskontexter för att lösa

uppgifter som försörjning, tillverkning av redskap eller produktion av konst. Hela komplexet av olika möjliga arbetsuppgifter på boplatsen bör diskuteras. När frågor om hur arbetet har genomförts ställs på ett konkret sätt framstår det snart att alla arbetsuppgifter omöjligt kan ha utförts endast av män (Conkey 1991:69). Hon menar att ju fler arbetsuppgifter man kan kartlägga inom ett hushåll eller på en större boplats desto tydligare blir det att arbetet med nödvändighet har delats mellan kvinnor och män. Att kvinnor deltagit i arbetet blir tydligt och hon menar att det också är rimligt att anta att kvinnor producerat och underhållit sina egna redskap. På den paleolitiska boplatsen har funnits en ben- och hornindustri som bl.a. producerat stora mängder harpuner och nålar. Utifrån etnografiska exempel, menar hon att kvinnor (och barn) använt dessa nålar i arbetet med att tillverka nät, korgar, mattor, kläder m.m. av fibrer, snören och rep. Föremål som sedan använts i arbetet med försörjningen t.ex. vid samlandet eller fisket (Conkey 1991:78). Hon är kritisk till att kvinnors arbete inte har synliggjorts medan mäns förmodade arbete, som har knutits till t.ex. stenhantverk och pil- och harpuntilverkning, har kommit att bli en överbetonad och privilegierad forskning (Conkey 1991:76).

Denna tankemodell/ramverk som Margaret Conkey utvecklar för detta paleolitiska material är ett nytt och annat sätt att se, läsa och uppleva förhistorien och det kan användas på alla boplatsmaterial. Modellen gör att en bild framträder som erbjuder en annan läsning av de förhistoriska erfarenheterna och ger oss nya möjligheter att utforska förhistorien: *"It is a picture that invites another reading of the prehistoric experience..."* (Conkey 1991:83).

Elisabeth Arwill-Nordbladh använder Conkeys modell i sitt arbete med nordisk Vikingatid (Arwill-Nordbladh 1998) Hon har översatt *contexts of action* till handlings- eller verksamhetskontexter vilket innebär olika slags sammanhang för sociala praktiker knutna till handlingar eller verksamheter (Arwill-Nordbladh 1998:174).

I verksamhetskontexter som t.ex. samlande, fiske eller matlagning kan man hitta spår efter människors handlingar och verksamheter i de arkeologiska fynden: redskap, anläggningar, benrester. Också lämningar av organiskt material som inte bevarats, som träarbeten, flätverk, nät, korgar, skinn etc. men som man kan förutsätta har funnits i hushållet eller på boplatsen måste beaktas och synliggöras. Verksamhetskontexterna omfattar både individer och grupper och deras handlingar och sociala praktiker. När en verksamhet eller arbetsuppgift ska utföras kan samarbete och kontakter med andra vara nödvändigt. I dessa kontakter kan intressekonflikter och kanske konflikter uppstå och förhandlingar bli nödvändiga för att uppnå ett önskat resultat. Dessa förhandlingar kan spegla makt och status mellan människor. Om man kan analysera handlingskontexterna och

förstå i vilka sammanhang konflikter och meningsskiljaktigheter kan ha uppstått kan man möjligen också se maktstrukturer, *contexts for power*. Jag menar att genus i detta sammanhang har en grundläggande betydelse när det gäller positioneringar i verksamhetskontexten. Även om vi inte exakt vet hur arbetsdelningen har gått till och det verkligen kan vara problematiskt att kartlägga detta i efterhand, utgår jag ifrån att arbetsuppgifterna har fördelats mellan kvinnor och män genom nödvändiga förhandlingar och att detta kan ha skapat positioneringar och maktstrukturer, *contexts for power*.

Elisabeth Arwill-Nordbladh menar att arbetsdelning, kunskap och olika mått av skicklighet, tillgång och kontroll över råmaterial, materialets flexibilitet, ytor och utrymmen för verksamheten, förhandlingar för social positionering m.m. blir viktiga förutsättningar för att diskutera sociala handlingar. Olika infallsvinklar kan väljas men analysen måste alltid utgå utifrån att förhistorien varit befolkad av kvinnor, män och barn i olika åldrar som interagerade med varandra i ett socialt samspel och att man utifrån det kan diskutera hur verksamheterna har påverkat relationerna. Detta gör att det blir ett brett begrepp som ger möjligheter att välja olika infallsvinklar för diskussion och analys (Arwill-Nordbladh 1998:174).

Med inspiration av Elisabeth Arwill-Nordbladhs arbete vill jag försöka använda Margareth Conkeys modell i mina tre fallstudier för att om möjligt synliggöra kvinnors arbete och positioneringar. Verksamhetskontexter som fiske, samlande, jakt/fångst, boskapskötsel, matlagning, hantverk m.m. kommer att diskuteras utifrån de arkeologiska fynden som gjorts på de tre boplatserna, men också med beaktande av redskap, kläder, föremål och anläggningar som har funnits på boplatserna men som inte är synliga i fyndmaterialet.

Modellen/ramverket innefattar många olika sociala relationer som man har att förhålla sig till - då som nu. Tanken är inte att spegla en oavbruten maktkamp och ett ständigt pågående gräl under förhistorien, men i alla de positioneringar som faktiskt måste till för att få en grupp att fungera i sitt vardagsliv är ändå möjligheten att få bestämma betydelsefull och kan problematiseras. Det är en fråga om att förhandla i stort och smått med människor man har omkring sig. Det är inte alltid en fråga om förhandling mellan personer av olika kön. För den förhistoriska kvinnan kan förhandlingen också ha skett med barnen, föräldrar, svärföräldrar och andra personer av olika kön och ålder i hushållet, gruppen eller i närheten om hur arbetsuppgifterna skulle fördelas. Handlingskontexter är inget fast tillstånd utan omförhandlas ständigt, ibland också genom konflikter och genom att positioneringar flyttas.

Att försöka se handlingskontexter i det empiriska materialet jag använder blir centralt i mitt arbete och jag försöker visa detta genom

grafiska bilder/*chaîne opératoire* som utgår från de materiella lämningarna på boplatserna. Modellen kan ge mig möjligheter att synliggöra kvinnors arbete och kanske också att diskutera frågor om kvinnors positioneringar. Jag har också funderat på om det skulle vara möjligt att föra in en tidsaspekt i de grafiska bilderna för att på något sätt markera den relativa tiden dvs. att visa att en arbetsuppgift tog längre tid att genomföra än en annan. Genom att åskådliggöra investerad arbetstid kan man diskutera ett arbetes eventuella relativa värde i förhållande till annat arbete och möjligen föra in markeringar om status i detta. Jag har dock valt att inte föra in den aspekten i de grafiska bilderna nu, men det skulle kunna vara en intressant utveckling av mitt avhandlingstema.

Mikroarkeologi

Mikroarkeologin har utvecklats genom analyser och diskussioner om det fysiska rummet vilket är centralt för arkeologin. Mina tre fallstudier representerar små fysiska enheter; en hyddbotten, ett klippöverhäng/en *heller* och ett litet tvåskeppigt hus. Dessa faller väl in i de mikroarkeologiska teorierna som möjliggör detaljerade studier av små fynd i sina lokala kontexter, av det lilla som del i större sammanhang.

Per Cornell & Fredrik Fahlander menar att intensiva undersökningar av små lokaler kan ge intressanta och nya infallsvinklar på stora problem. Analysen utgår ifrån den lilla skalan och kan sedan expandera utåt och uppåt. Då kan vi förstå hur social praktik kan fungera i relation till olika nätverk och mönster (Cornell & Fahlander 2002:111-112). Att genom den mikroarkeologiska teorin kunna diskutera kvinnors arbete i mina tre fallstudier, ger mig möjligheter att se mönster, skillnader och likheter mellan platserna. Små fynd kan användas i diskussionen av stora frågor vilket jag illustrerar i avhandlingen.

Genom mikroarkeologi kan jag diskutera de tre boplatserna som jag valt att studera utifrån specifika praktiker och särdrag. Varje boplatz har sin karaktär som jag lyfter fram; Timmeråshyddan användes för havsfiske på vintern under korta uppehåll för ca 8000 år sedan, Skrivarhelleren ligger på 800 m höjd i Sogndalsfjällen och användes som säter under sommaren för ca 4000 år sedan, Hus 13 i Fosie användes för åretruntboende med en begynnande odling och boskapskötsel. Jag fokuserar på försörjningsmöjligheterna på de tre boplatserna utifrån deras materiella lämningar och utifrån deras olika förutsättningar.

Place & space

Den mikroarkeologiska teorin och metoden passar utmärkt för att studera fynd i kombination med begreppen *place & space*/ytor och utrymmen på boplatser och i landskapet ur aspekten kvinnors försörjning. Därför blir det viktigt att det i dessa diskussioner finns ett genusperspektiv. Ytorna och utrymmena inne och ute fylls av kvinnor, män och kanske barn som möts och interagerar med varandra och som fyller ytorna med verksamhet och ibland också med ting.

Tingen/de materiella lämningarna kan långt senare betraktas av andra, men det är som Ericka Engelstad menar svårigheter att tolka genusrelaterade aktiviteter beroende på att vi inte vet hur dessa aktiviteter visar sig i det arkeologiska materialet. Det blir vaga antaganden när vi inte har tillräckligt bra konkreta modeller att gå efter. En bättre förståelse av sociokulturella aspekter av mönstren av de genusrelaterade aktiviteterna inom hushållet så väl som på boplatserna och i regionen skulle göra det möjligt för oss att bättre tolka det arkeologiska materialet. Ett användbart sätt för att nå detta är att analysera *space* som en reflektion eller spegling av sociala och symboliska strukturer (Engelstad 1991:50). Jag ger i min avhandling exempel på en konkret modell för att analysera och synliggöra arbetsdelning och genus, så som Engelstad efterlyser genom att konstruera bilder/*chaîne opératoire* som utgår från de materiella lämningarna på de tre boplatserna.

När det gäller *place & space* och hus- eller hyddkonstruktioner har vi att förhålla oss till i stort sett följande: ett antal stolphål, rester av en eller flera härdar, några gropar. Vi har botten av en hydda eller ett eller flera hus och vi vet ungefär hur stor golvytan varit och ibland kan vi placera en härd på golvet eller i hyddan. Bottenytan (golvet) ger ramarna för begreppet *place*. Den går i bästa fall att mäta upp och ger en kvadratmeteryta som fylldes med innehåll och liv - *space*. Hur detta gjordes styrdes av dem som levde där och deras val avgjordes förutom av sociala och kulturella styrmekanismer också av kön. Därför blir genus en viktig utgångspunkt för diskussionen om rumslighet och hur människor använde och utnyttjade olika ytor och utrymmen vid olika tidpunkter och för olika behov. Rumslighet kan stå för *place* och *room to maneuver* (se nedan) för *space*, det man fyllde rummet med, både faktiskt och tankemässigt vilket avspeglar sig i agerandet i rummet.

Ibland vet vi också om det funnits fler bostäder på platsen och kanske också hur dessa i så fall varit relaterade till varandra i tid, rum och landskap. Utifrån detta kan ytor och utrymmen diskuteras. När diskussionen gäller de omgivande ytorna och landskapet längre bort kan andra frågor ställas till materialet utifrån omgivningarnas och landskapets strukturer och innehåll som man var tvungen att förhålla

sig till såsom vattendrag, sankmarker, sjöar, hav, höjder, berg, slättland, skogar etc. Genus är en viktig faktor också i diskussionerna om hur landskapets ytor, strukturer och utnyttjande förhöll sig till kvinnors, mäns och barns rörelser där. Rummet är alltid en aktiv del i det sociala livet.

Women's room to maneuver

Begreppet *women's room to maneuver* visar att kvinnor kan ta sig ett utrymme, en yta att agera inom. En plats som är hennes och som hon kan utnyttja för olika ändamål och syften, t.ex. för sitt arbete. Ett rum att manövrera, agera och på olika sätt handla inom. *Room to maneuver* gav ramarna för möjligheter till aktiva val, förhandlingsvägar, även om man ibland blev tvungen att välja bort vissa saker. Maktordningar/genusordningar fanns som man var tvungen att förhålla sig till. Inom dessa strukturer kunde *room to maneuver* begränsa eller ge möjligheter för agerande. Ett manöverutrymme kunde genom förhandlingar erövas inom den rådande genusordningen och en maktförskjutning kunde ske.

Anja Franck definierar manöverutrymme som något som innefattar både det materiella och det diskursiva. Med andra ord: både uppdelningen av arbetsuppgifter mellan kvinnor och män men också de normer som ramar in och strukturerar kvinnors arbete samt deras rörlighet och förhandlingsutrymme inom och utanför hushållet. Detta manöverutrymme ska inte förstås som något statiskt, utan istället som något som är under ständig förhandling och omförhandling (Franck 2012:34-35). Hon har utvecklat begreppet, *women's room to maneuver*, utifrån den urbana industriella förändringen som skedde i Malaysia under 1970-talet då kvinnor började anställas inom exportindustrin. Arbetsgivarna föredrog unga kvinnor utan barn och familj så efter en tid, när kvinnornas familjesituation förändrades, tvingades kvinnor att ta sig egna utrymmen och ytor i stadsbilden för att klara sin försörjning. Kvinnor startade egna små företag där de på gator och på marknader sålde färdiglagad mat, livsmedel, kläder, hygienartiklar m.m. På gatorna från enkla små flyttbara stånd – en dragkärra, en cykel eller en liten vagn. På marknaderna var försäljningsställena mer permanenta i form av små butiker och caféer/matställen. Arbetet gav kvinnorna möjlighet att försörja sig men också att klara familjelivet med barnen. Utifrån en frustrerande situation skapade kvinnorna sig ett handlingsutrymme, ett eget manöverutrymme; *women's room to maneuver*.

Room to maneuver gör det möjligt att fördjupa diskussionerna om rumslighet eftersom också de genusrelaterade maktstrukturerna och

den innehållsmässiga tankevärlden, som är i ständig förändring, ingår i begreppet. Det fysiska rummet och tankevärlden möts och kan ge både möjligheter och begränsningar i t.ex. arbetet med försörjningen. Man måste förhålla sig till såväl faktiska som tankemässiga och omgivande faktorer/ramar för sitt agerande.

Ett belysande exempel på hur teorin kan tillämpas arkeologiskt ger Elisabeth M. Brumfiel i ett etnografiskt-arkeologiskt aztekiskt material från 1500-talet i Mexico. Hon visar hur kvinnors arbete förändrades när politiska förutsättningar ändrades. Kvinnor hittade nya strategier för att förhålla sig till politiska maktförändringar och genom flexibilitet, anpassning och dynamiskt tänkande och handlande skapade de sig nya arenor - *room to maneuver* - att agera utifrån för att både anpassa sig till familj/hushåll och till staten. Kvinnors verksamhetsfärer förändrades med de idémässiga, politiska förhållandena men kvinnor tog sig makt i sitt handlingsutrymme vilket de arkeologiska fynden kunde visa (Brumfiel M. 1991:224-251).

Ytor och utrymmen

De ytor och utrymmen vi rör oss över och som vi fyller med olika innehåll vid olika tillfällen, ”inomhus” eller ute i landskapet är i hög grad medagenter i hur vi i våra kontakter och möten med andra formar våra liv. Rummet är alltid en medaktör i dessa händelser. Att försöka se *place* och *space*/det rumsliga i det förhistoriska materialet ger oss förutsättningar för att kunna tolka förhistorien.

Boplats, bostäder, bosättning ....

Boplats eller bosättning är egentligen inga bra begrepp när man diskuterar en hydda, ett tält, ett vindskydd eller *huler* och *hellere*/grottor och klippöverhäng, som kanske bara använts för en enda övernattningsnatt. Men både boplats och bosättning är invanda och väl använda begrepp och det går inte att göra omskrivningar hela tiden i texten, så jag benämner en plats där människor vistats också under en kortare tid för en boplats, t.ex. skriver jag i fortsättningen att Timmeråshyddan var en boplats. De engelska uttrycken *dwelling*, *dwelling place* och *site* är bättre, men det blir för otympligt att använda i löpande text och det gör inte heller arkeologer som beskriver utgrävningar på svenska. Att kalla ett hus för boplats, bostad eller bosättning finner jag mindre problematiskt.

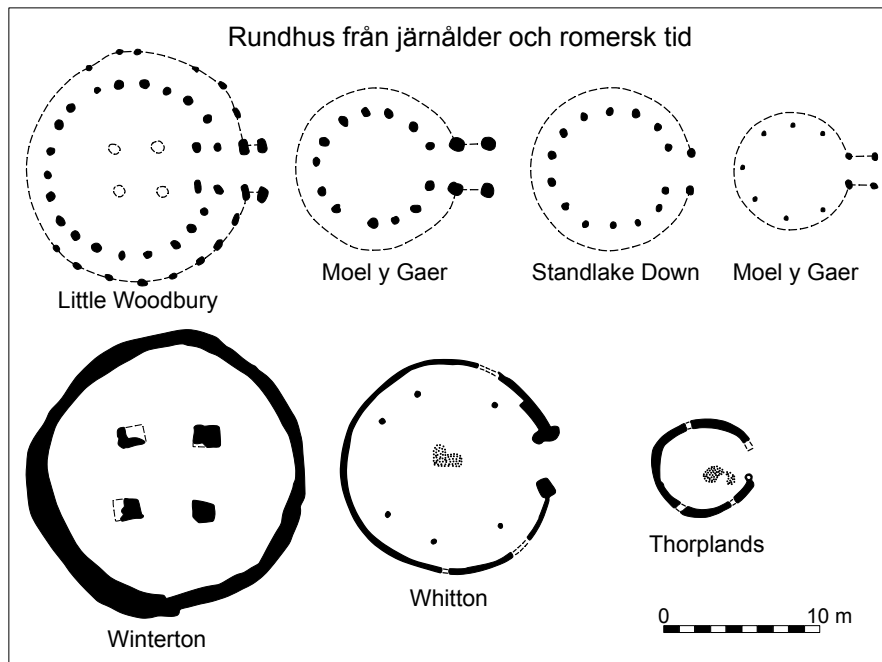
Utrymmen och ytor inne i bostaden/huset

Rummets form och konstruktion begränsar och strukturerar människors handlingar. Golv, väggar och tak sätter gränser. Arkitekturen ger ramarna för hur vi kan utnyttja rummets yta och fylla det med innehåll. Innehållet i huset skapas och återskapas av dem som använder utrymmet efter idéer och kulturella mönster som reglerar livet och livsförloppet. Både det fysiska och det tankemässiga innehållet uttrycks i huset (Armstrong Oma 2007:161). Utifrån dessa förutsättningar skapas *room to maneuver* (Franck 2012) ett utrymme att agera inom, som ständigt är i förändring både materiellt och i tankevärlden.

Bottenytan är oftast bara det som går att se vid en utgrävning. Därför blir ofta undersökningen av sociala arrangemang i husets utrymmen/*space* betraktade som ett tvådimensionellt koncept. Men där finns också tredimensionella proportioner såsom fönster/öppningar, väggar, perspektiv och kanske utsmyckningar och dekorationer. Att undersöka de arkeologiska fynden på boplatsen kan ge en förståelse för ytterligare dimensioner såsom kulturella mönster på

platsen, men det leder inte nödvändigtvis till att förstå tankevärlden hos dem som byggde huset, och inte heller till att förstå beteendena hos dem som bodde i det. En ytterligare komplikation för tolkning av husets idévärld är att en del personer kan bo i hus de själva byggt medan andra personer bor i hus som kan vara byggda av långt tidigare invånare med kanske helt andra sociala och kulturella uttryck. Detta gäller troligen de flesta som bor i hus – man är inte de första som bor där, varken då eller nu (Rapoport 1990:9-20, Allison 1999:2 ff).

Jane Peterson ifrågasätter att vi ser de neolitiska husens aktiviteter utifrån ett golvperspektiv och menar att då ser vi inte rörelser och aktiviteter i det vertikala rummet. Arbete och aktiviteter kan också utföras på uppbyggda extra golv och terrasser inne i och utanför huset – *vertical space*. Som ett arkeologiskt exempel på detta tar hon de väl kända Çatalhöyük-husen i Anatolien. Bland terrasser och utbyggnader av dessa hus har de offentliga och de privata sfärernas avgränsningar inte varit helt tydliga. Ytor har utnyttjats av både husets innevånare och av grannar/andra personer som bodde runtomkring. Att se för stramt på bostadsytors utnyttjanden kallar hon för *"tyranny of the floorplan"* (Peterson 2010:255).

Figur 13 – Rundhus från Storbritannien

Renritad av Jan Wiklund efter (Hingley 1990:129)

Vi har oftast inte möjlighet att se genus i de förhistoriska huslämningarna. Genus låter sig inte observeras utan vi måste själva skapa data för att tydliggöra på samma sätt som vi måste göra för att se övriga kulturella och/eller sociala strukturer. Jag återkommer till detta längre fram i texterna men vill här ge ett kort exempel som är lite annorlunda eftersom det utgår från två hus med stark samhörighet. Richard Hingley diskuterar genus i brittiska runda hus med ett byggnadsskick där runda hus är byggda parvis tätt, nära varandra. Av fynden att döma har det ena huset använts till matlagningen och det andra till konsumtionen av maten. Han menar att det troligen var kvinnorna som stod för matlagningen i det ena huset och bar över maten till huset bredvid till männen som skulle äta den, att det fanns en rumslig uppdelning efter kön mellan husen. Det finns flera exempel på detta på engelska boplatser. Likaså finns samma mönster på boplatser från järnålder med ett större hus för ätande och ett mindre för matlagning och hantverk (Hingley 1990:129-134).

Bilden av att det var kvinnor som ansvarade för matlagningen visar på att kvinnors arbete gav makt och inflytande. Den som hade makten över maten kunde också ha inflytande i samhället. Hingley menar att kvinnorna i järnålderssamhällena i det Brittiska romarriket hade mycket starkare position än kvinnorna på andra platser i det romerska riket. Detta menar han kan vara ett resultat av kvinnors makt över maten (Hingley 1990:141). I så fall ser vi ett tydligt samband mellan utrymmen och genus i husen. I detta speciella byggnadsskick under brittisk brons- och järnålder, med två separata näraliggande rundhus, där kvinnor ägde makten över det ena skulle i så fall inte kvinnor ha haft en underordnad ställning. Detta är också ett bra exempel på *room to maneuver*, dvs. att kvinnor har ett manöverutrymme för sitt arbete som också är starkt kopplat till kommunikation och kultur runt t.ex. maten och matlagningen.

En annan intressant infallsvinkel för att försöka synliggöra hur utrymmen utnyttjades utgår från studier av rörligheten i huset. Marilyn Goldberg har gjort en analys av klassiskt grekiska hus byggda runt en innergård. Genom att titta på hur män, kvinnor, familj och främlingar använde de centrala utrymmena i huset kan man undersöka hur normer och praktiker interagerade i de fysiska utrymmena. Huset är inte bara en fysisk plats utan också en plats vars användning i hög grad varierat över tid. Variationerna över tid kan ha berott på den dagliga rytmen eller på årets gång, men också på ett personligt tidsperspektiv över livet och över flera generationer i samma hus (Goldberg 1999:157).

Hyddan, *helleren* och huset i mina fallstudier innehåller rum där olika handlingar sker. Rummet är en volym som fylls och ständigt ändras av

både ageranden, handlingar och av materiella ting. Det kan fysiskt avgränsas på olika sätt som med uppspända tältdukar/hudar eller som i fallet med Fosiehuset, med uppbyggda väggar. Innanför avgränsningen finns också immateriella ting som ljus och värme från härden, mörker, ljud, dofter och odörer, kyla och drag. Rummets *yta/place* bildar ett avgränsat utrymme/*en volym/space* som fylls av människors handlingar som t.ex. matlagning, hantverk, röster, ljud, lek och vila. Ett vardagsliv i glädje men också ibland i sorg, skapas och återskapas genom förhandlingar och interaktioner mellan människorna i rummet. Människor skapar utifrån olika förutsättningar sina rum att agera i sina *room to maneuver*.

Ytor i landskapet

Husen och boplatserna existerar i relation till landskapets olika ytor. Det finns omfattande arkeologiska arbeten om detta som är intressanta. (För referenslistor se t.ex. Skoglund 2005, v. Rostovány 2007, Axelsson 2010) Intresse för dessa frågor finns både inom geografi, antropologi och arkeologi.

Hur platserna i landskapet förbinds och uppfattas regleras av människors möten, samtal och diskussioner. Det kan vara tillfälliga, sporadiska eller planerade möten där människor påverkar varandras uppfattning om platser. Man kanske inte ens har sett en plats men har ändå en bestämd uppfattning om den – positiv eller negativ.

Den inbördes placeringen av bostäderna i landskapet kan ha stor betydelse. Det kan bildas ett centrum och en periferi beroende på husens placering. Kulturella betingelser kan reglera vilka eller vilket hus som ges högst status. Status kan också markeras genom närheten till t.ex. vatten. Kulturella skillnader kan avspeglas i avstånden mellan husen och hur nära varandra det är passande att placera hus (Grøn 1991:102 ff).

John Chapman menar att platsen i landskapet är en sak som varje ny generation hade att förhålla sig till när det gällde att etablera ett nytt ställe att bosätta sig på, att skapa en ny boplat. Det tidigare landskapet och dess utnyttjande blev viktigt att förhålla sig till. Värderingar, kommunikation och social kontroll var viktiga faktorer. En avvägning av möjligheterna att utveckla landskapet och dess eventuella monument gjordes när nya beslut skulle fattas. Den nya bosättningen väger in detta i beräkningen förutom förutsättningarna för ekonomi och försörjning. En avvägning för och emot. Positiv *space* ställs mot negativ när ett beslut ska fattas. En plats passar för en viss funktion; genom personliga relationer uppfylls dessa funktioner och platsen fylls med innehåll. I en bosättning pågår en ständig kommu-

nikation när det gäller utrymmet. Utrymmen måste ständigt organiseras på lämpligt sätt och kanske förändras för att vardagslivet skulle fungera. Detta kan också uttryckas som att det pågick en ständig förhandling och omförhandling om begreppet *space* på boplatsen. Det är arkeologens uppgift att rekonstruera ”*the full hierarchy of meanings from the physical aspects of space and objects*” (Chapman 1991:79-81).

Ett intressant, men lite utforskat, fält med anknytning till ovanstående är barns rumslighet. Fredrik Fahlander diskuterar detta och frågar sig om det kanske fanns speciella ytor, rum, inhägnader eller delar av hus eller hyddor som i första hand var avsedda för barn? Traditionellt sett brukar barn sammankopplas med kvinnornas sfärer, men han menar att det inte går att se någon tydlighet i detta eftersom många faktorer spelar in som styrs av kulturella och/eller sociala miljöer. Utifrån antropologiska studier kan dock fyra zoner skissas upp över hur barn rör sig i bofasta grupper; I den innersta zonen finns de minsta barnen som sällan lämnar den primära bostaden. Äldre barn rör sig i nästa zon, strax utanför hemmet. Utanför denna zon finns ett område där barn kan röra sig regelbundet utan att be om föräldrarnas tillåtelse och utanför dessa tre zoner finns ytterligare rum som bevistas sporadiskt och inte alltid med föräldrarnas tillåtelse eller vetskap. Hur stora de olika områdena är beror bl.a. på natur och miljö. Eventuellt skulle ytterligare en zon behöva läggas till när barn följer med vuxna på exempelvis arbete (Fahlander 2011:47).

Tony Axelsson diskuterar landskapet och hur det skapas genom en växelverkan mellan människan och omgivningen. Han sammanfattar i begreppet handlingslandskap tre nivåer i landskapet (Axelsson 2010:26).

Det *materiella landskapet* är något påtagligt och fysiskt. Det är tydligt och visuellt. Där finns sådant som är direkt avhängigt av mänsklig handling och aktivitet, men också företeelser som inte är beroende av människor för sin existens. Landskapet omformas av geologiska, hydrologiska och biologiska kretslopp. I det materiella landskapet hittar vi de arkeologiska spåren och platser vi på olika sätt förhåller oss till och som upplevs olika beroende på kön, ålder, ekonomi, grupptillhörighet etc. Platser kan ha en form, yta och färg som skapats av människor genom förhandlingar och omförhandlingar över tid. En person kan känna stor trygghet och glädje på en plats medan en annan kan uppleva otrygghet och obehag på samma plats. Betydelsen av en plats i landskapet måste läras ut av någon och tas emot av någon annan för att vara meningsfull (Axelsson 2010:28).

Det *institutionella landskapet* styrs av socialt konstruerade regler där den mänskliga aktiviteten är kontrollerad och reglerad. Det institutionella landskapet är integrerat i det materiella landskapet,

men behöver inte nödvändigtvis avge några materiella lämningar. Det fysiska landskapet blir laddat med betydelser, det blir ett kulturellt minne. Landskapet fungerar som en referenspunkt för hur man rör sig och varför. De fysiska rester/lämningar som kan finnas kvar i landskapet är det närmaste vi kommer den förhistoriska sociala organisationen och tanken. En vanlig förklaring till varför vissa platser etablerats på ett visst ställe i landskapet utgår från tankar om förändringar i resursutnyttjande eller andra påtvingade faktorer. Men bakom en lokalisering kan det ligga mycket mer än bara ett behov av att försörja sig och överleva. I valet av plats ligger olika uppfattningar om platsen som sådan. Tid, rum och idéer kan förenas i valet av plats (Axelsson 2010:34) och ett *room to maneuver* kan skapas i landskapet.

Betydelselandskapet är de meningsmönster som människan formar genom sin växelverkan med landskapet på individuell eller gruppnivå. Landskapet laddas med handlingar, perception och tidigare erfarenheter och fylls med både ljus och ljud. Också delar som inte har skapats av människor kan bli betydelsebärande såsom t.ex. berg, vegetation som träd och skogar eller sjöar och vattendrag (Axelsson 2010:39).

Tony Axelsson använder inte begreppen *place* och *space*, men ger ändå en tydlig illustration av begreppen och av hur tydliga och otydliga de kan vara. Att landskapet som jag ser det framför mig och som jag kan röra mig i kan definieras som *place* är bara möjligt vid ett enda tillfälle. Så fort det sker någon förändring av landskapet måste man tala om det mer abstrakta *space*. Då har landskapet fyllts med något annat, något nytt som har förändrat. I det ögonblicket kan jag tala om det nya landskapet som *place* igen. Ytor och utrymmen eller platser fylls med handlingar; liv och rörelse. Diskussioner och analyser av *space* och landskap kan hjälpa oss att förstå hur människor har agerat i och upplevt landskapet; hur rummet har strukturerat människors möjligheter och begränsningar, hur människor har rört sig i landskapet, hur sociala och kulturella interaktioner kan ha skapats, hur möten och kommunikation kan ha gått till etc. Det är en illustration till den teoretiska modellen *room to maneuver*.

Möten på platser och i landskapet - trialectic archaeology

På platser där människor möts, på boplatser, i hus eller i landskapet föds alltid något nytt vilket Lise Nordenborg Myhre visar med begreppet *trialectic archaeology*.

"I would like to create a trialectic archaeology, which can replace the monolithic and hegemonic thinking with diversity

and multiplicity. This implies a rejection of the abstract, general and universal in the light of the concrete, specific and particular” (Nordenborg Myhre 2004:20)

Så kan man analysera vad som konstruerar landskapet och den materiella kulturen bortom det dualistiska sättet att tänka.

Myhre menar att tid traditionellt har betraktats som den strukturerande och dynamiska faktorn för händelser och platser, det nya och det gamla, av vad som är och av vad som ska komma. Återskapande och innovation. De rumsliga aspekterna har däremot ofta frusits till en scen eller en bakgrund. *Space* har betraktats som dött, fixerat och odialektiskt, en orörlig del av samhället där tid är rikedom, kraft, produktivitet och liv. Det har funnits en tendens att tänka på *space* som en abstrakt, en metafysisk livskontext snarare än en struktur som vi skapar med föremål och idéer genom möten. Nya material kan mötas och brytas mot varandra och skapa nya föremål och nya sociala system. Myhre vill utmana teorierna om hur landskap formas, reformeras och konstrueras och argumenterar utifrån en *thirdspace*-position för att upptäcka rummen som har varit osynliga på grund av ett dualistiskt synsätt som t.ex. teorierna om centrum-periferi (Nordenborg Myhre 2004:20-21, 26).

Bakom det dualistiska synsättet kan man försöka hitta en *trialectic spatiality*, som innefattar det konkreta och det abstrakta, det materiella och det metaforiska, menar Myhre. En tredje term introduceras; *”other than”* eller *”thirthing-as-othering”* som utmanar det dualistiska konceptet antingen-eller till fördel för både-och. Trialektiken bli öppen för det annorlunda som inte finns i motsatser som natur-samhälle eller centrum-periferi. Den ligger bortom dessa koncept; i en tredje värld - en plats där allting möts; ett rum för rörelse mot olikhet och det annorlunda, bortom det som tas för givet. I en *thirdspace epistemology* ska produktionen av *space* förklaras av hybrida föremål som är en blandning av element från olika tider och rum. Natur och samhälle ska ses som samverkande där objektifiering och rumslighet är centrala (Nordenborg Myhre 2004:30-31).

Genom människors rörelser, möten och interaktioner skapas och återskapas platser. Lise Nordenborg Myhres begrepp *thirdspace* ger möjligheter att diskutera platser, utrymmen och hur dessa fylls med handling på ett nytt och fördjupat sätt genom att man synliggör möten mellan människor. Och genom att man betraktar möten som en grundläggande förutsättning för att skapa eller börja använda nya platser och utrymmen. Jag har tidigare tagit upp möten mellan människor, djur, växter och ting. Diskussionerna om alla dessa möjliga möten kan leda till synliggöranden och kan berika och visa på komplexiteten i diskussionerna om kvinnors arbete och försörjning på en boplats och i ett landskap. Begreppet *thirdspace* faller också väl in i

diskussionerna om *room to maneuver*. Genom olika möten fylls platserna/rummen med innehåll och ageranden som kan skapa nya manöverutrymmen.

Regler/normer och kontrollen över ytorna

Människor kommunicerar på olika sätt bl.a. genom hur vi tar olika ytor och utrymmen i anspråk. Inom gruppen/hushållet, karaktäriserat av stabila sociala relationer, förväntas detta visa sig i ett slags mönster där varje person inom boplatsens yta kan ha en egen bestämd position som visar hans eller hennes sociala plats och ställning inom gruppen, enligt Ole Grøn. De minst komplexa spatials beteendena finner man vanligen i mindre bosättningar med en liten yta per invånare, menar han. Här sker olika aktiviteter som äta, sova och arbeta inomhus på samma plats. På boplatser med mer utrymme kan aktiviteterna vara mer utspridda. Där detta är möjligt är det platsen där man äter, som visar den tydligaste strukturen för boplatsens invånare. Maten och ätandet är de viktigaste aktiviteterna.

På boplatser som består av bara ett rum utan någon inre uppdelning och där samma platser används för att äta, sova och arbeta placeras sig medlemmarna i hushållet runt i en cirkel eller oval, omkring en central plats, vanligtvis härden, med ryggen mot väggen. Normalt ges platsen närmast dörren lägre status än platsen långt bort från den. På mindre ytor har ofta platsen exakt mitt emot dörren högst status. Nästan alltid har någon dominant person den platsen, i många kulturer en man. Förhållandet mellan medlemmarna i ett hushåll återspeglas i deras positioner i förhållande till varandra. Ju närmre släkt desto närmre varandra, ju avlägsnare släkt desto längre bort från varandra (Grøn 1991:101). Det viktiga med Grøns analys är att han för in det fysiska rummet i dansk mesolitisk arkeologi. Han ger något konkret att gå vidare med och jag återkommer till detta i nästa kapitel i samband med diskussionen om plats och utrymmen i Timmeråshyddan. Det finns en stark influens av socialantropologi i Grøns text. Dansk arkeologi är starkt influerad av forskning om nordliga polarområden (se Høiris 1986) men det saknas ett ifrågasättande och en diskussion med ett genus/feministiskt perspektiv. Men ändå är texten intressant eftersom Ole Grøn har förnyat diskussionen och fört in nya frågeställningar i arkeologin (se också Grøn 2003).

Kritik av de strukturalistiska och dikotoma synsätten

Kritik mot de strukturalistiska dikotomierna har framförts sedan länge. Framförallt dikotomier som; allmänt-privat, höger-vänster,

passivt-aktivt, inne-ute, mörker-ljus, rent-smutsigt, centrum-periferi. Detta har problematiserats och diskuterats inom den arkeologiska genusforskningen. Speciellt har begreppen *domestic-public* eller *privat-public* väckt debatt och motstånd.

Margaret Conkey & Janet Spector skriver;

"The critics suggested that the appearance of universal female subordination was rooted in the very categories of analyses used by ethnographers, particularly the public-domestic dichotomy" (Conkey & Spector 1984:18)

Möjligen kan moderna västerländska, industriella, suburbana samhällen beskrivas i termer av privat-allmänt, men det reducerar hur vi ser genus i andra grupper, framför allt sådana som inte står den västerländska kulturen nära, menar de. Uppdelningen beskriver antaganden om kvinnors och mäns domäner utan att ta hänsyn till hur kvinnor och män verkligen utnyttjat/använt olika ytor och utrymmen. En sådan uppdelning behöver en ny teoretisk diskussion och arkeologerna har allt att vinna på ett nytt teoribygge (Conkey & Spector 1984:18-19).

Joanna Brück & Melissa Goodman belyser äldre traditionell forskning om genus och ytor på boplatser, och de tar ett avstamp i det strukturalistiska synsättet. De ger exempel från forskning om äldre bronsålder som menar att kvinnor tillbringade mycket av sin tid i de inre eller bakre delarna av boplatsens yta. En smutsig, privat, passiv värld - ett ställe för boplatsens konsumtion och reproduktion i motsats till den rena, offentliga och aktiva världen som fanns utanför (Brück o Goodman 1999:5).

Marie Louise Stig Sørensen menar att det är viktigt att förstå att rumsliga strukturer och kategorier inte är fasta och statiska till sin karaktär utan uppstår ur praktik och därmed kan variera över tid. Och att genus alltid är en variabel att ta hänsyn till och förhålla sig till (Stig Sørensen 2000:148). Detta manar till stor försiktighet med de dikotoma metoderna, som så starkt betonar det hierarkiska förhållandet mellan kvinnor och män. Arkitekturen på boplatserna kan styra uppdelningar av människor och kan skapa sociala grupperingar styrda av olika regler och normer. Till exempel kan tillträde till vissa utrymmen endast vara tillåtet för vissa väl definierade personer. Detta, menar hon, ger möjlighet till kontroll. Sociala skillnader kan uppstå i situationer när det handlar om att ha kontrollen över ytor och utrymmen och över vem som kan röra sig inom dem och mellan dem. Detta kan ha stor betydelse ur ett genusperspektiv (Stig Sørensen 2000:150-151).

Att en speciell plats kan vara tillåten att besöka enbart av kvinnor eller enbart av män är väl känt. Det finns många exempel där män med maktmedel både i dag och genom historien kontrollerar var och hur

kvinnor kan/får röra sig på olika platser – t.ex. på idéburna platser som kyrkor och moskéer. Eller har satt upp bestämda regler för hur kvinnor får röra sig utanför huset – att möta en kvinna på vägen när mannen var på väg till fiske eller jakt betydde att fiske- eller jaktlyckan just hade utplånats och det återstod bara för mannen att vända hem igen, enligt äldre svensk folketro. Det finns många exempel på hur kvinnor kontrolleras när det gäller möjlighet att vistas på speciella platser eller i speciella utrymmen, betydligt färre exempel finns att hitta vad gäller motsvarande normer och regelverk för män. Motsatsförhållanden mellan kvinnors och mäns möjligheter att utnyttja ytor och utrymmen har konstruerats och vidmakthållits genom olika maktstrukturer. Att ifrågasätta detta och diskutera möjligheterna att ha tillgång till utrymmen och ytor berikar diskussionerna om status, genus och om mötena mellan kvinnor och män. Likaså att försöka se att detta inte är strukturer som inte går att omförhandla och förändra för att öka kvinnors handlingsutrymmen.

Platser/utrymmen och kvinnors rädsla och otrygghet

En trist men nödvändig diskussion att föra när det gäller rörligheten och möten på boplatserna och i landskapet gäller mäns våld mot kvinnor. Jag tar upp detta därför att det kan ha påverkat kvinnors rörlighet och möjlighet att utföra sitt arbete på boplatserna eller i landskapet. Om kvinnor känt rädsla för att bli utsatta för våldsamheter har det begränsat kvinnors handlingsutrymme vilket har påverkat arbetet och försörjningsmöjligheterna.

I vårt samhälle är det väl känt att kvinnor tyvärr inte självklart har fullt tillträde till alla platser/utrymmen. Kvinnor är inte trygga i alla miljöer, varken privata som i hemmet i vissa fall eller i offentliga miljöer som gator, gångtunnlar, parker, motionsslingor, spårvagnshållplatser, bussar, tågvagnar m.fl. ställen. Särskilda parkeringsplatser i P-hus nära utgångar och hissar och med god belysning erbjuds på vissa platser. På andra platser finns särskilda tågvagnar reserverade för kvinnor. Badhus erbjuder kvinnor egna badtider. Många fler exempel på anpassningar för att minska kvinnors rädsla finns. En omfattande kränkning på sociala medier förekommer och stora hatkampanjer mot kvinnor utbryter tyvärr ofta. Enligt Brottsförebyggande rådet (2015) är 85% av alla som anmäls för våld mot kvinnor män, i 9 av 10 misshandelsfall är den misstänkte en man över 18 år, varje tredje vecka dödas en kvinna av sin partner i Sverige. Den mesta av misshandeln mot kvinnor sker inomhus och gärningsmannen är någon de känner.

Gillian Rose skriver att en universell erfarenhet som kvinnor har är att den fysiska rörligheten begränsas av vårt kön och av fiender till vårt kön. Kvinnor kan inte röra sig fritt i världen. Om vi ändå gör det måste vi vara medvetna om att vi kanske måste betala priset för det med våra kroppar. Ingen frågar vad du gör ute på gatorna, de våldtar dig och lemlästar din kropp så att du ska minnas din plats. Du har ingen självklar plats i det offentliga rummet (Rose 1993:34).

”Historically, safe places were ”safe” because they represented places where Black women could freely examine issues that concerned us. By definition, such spaces become less ”safe” if shared with those who were not Black and female” (Hill Collins 2000:110)

Gillian Rose skriver utifrån ett kulturgeografiskt feministiskt perspektiv och Patricia Hill Collins utifrån black feminism i USA. Det är viktigt att också se denna fråga och reflektera över detta i de arkeologiska tolkningarna. Mäns våld mot kvinnor kanske i vissa fall har begränsat och/eller förhindrat kvinnors möjlighet att röra sig fritt inne och ute och därmed påverkat arbetet och försörjningsmöjligheterna såväl som önskemål om sociala möten och relationer. Ett våldsamt manligt beteende mot kvinnor kan ha yttrat sig olika starkt beroende på strukturerna i det förhistoriska samhället. Mäns våld mot kvinnor måste därför också diskuteras inom arkeologin. Det är en viktig fråga, som bör lyftas upp och ägnas uppmärksamhet och forskning och det faller väl in i begreppet *women’s room to maneuver*. Inom kulturgeografi studeras detta utifrån inriktningen rädsans geografi (Franck 2015:1-17). En metod som används för att studera detta i urbana miljöer är att skissa upp olika platser och områden i staden och undersöka hur dessa är kopplade till t.ex. kvinnors rädsla att röra sig i stadsrummet. Detta låter sig naturligtvis inte göras på samma sätt i förhistoriska studier men skulle kunna fungera som en tankemässig inspiration för att diskutera kvinnors rörlighet och eventuella rädsla för att röra sig i det förhistoriska landskapet.

Platser/utrymmen och biologiska skillnader

Många feminister har argumenterat för att kroppen – den blödande kroppen, den gravida kroppen, den födande kroppen – är central för att förstå kvinnors förtryck och skillnad gentemot män (Rose 1993:29). Frågan är om det går att se något av det rent biologiska i ett arkeologiskt boplatmaterial för att förstå mer om begreppen *space* och *place*. I antropologiskt material, också från vår tid, förekommer beskrivningar om speciella hus/platser för initiationsriter, speciella hus/områden för menstruerande kvinnor, speciella hus där förloss-

ningarna sker. Traditioner och regelverk reglerar tillträdet till dessa ytor och utrymmen. Regelverk som sannolikt är kända av alla på boplatsen/i byn. Att ett sådant regelverk också funnits i förhistoriskt tid håller jag för sannolikt och det kan i så fall ha reglerat hur människor har rört sig på en boplats eller i landskapet utifrån kön vilket möjligen kan ha haft betydelse för arbetet och försörjningsmöjligheterna.

Mina tre fallstudier i landskapet

Det är i det materiella landskapet vi hittar de arkeologiska spåren, t.ex. spåren av Timmeråshyddan. På den dåtida strandkanten byggdes hyddan. På en plats som i sig inte var skapad eller konstruerad av människor. Platsen skulle långt senare komma att ligga högt över havet vilket inte människor kunde påverka eller styra. Havet drog sig tillbaka och landet steg i en långsam process. I det norska fjällandskapet ligger fortfarande naturfenomenet Skrivarhelleren kvar på samma plats och med samma utseende som när den bildades. Vi kan besöka den och bilda oss en uppfattning om dess placering i landskapet.

Människorna återkom till Timmeråsboplatsen och Skrivarhelleren flera gånger utan att vara bofasta där, medan jag antar att människor var bofasta i huset på Fosieboplatsen utan att veta säkert om det var så. Men jag väljer detta som antagande för att bl.a. kunna se och diskutera skillnader mellan platserna och människors förhållande till dem. Att platserna betydde något för dem som valde att återkomma och vistas där utgår jag gärna ifrån. En förutsättning var dock att man hade kunskap om platsen. En kunskap som fördes över från en person till en annan, kanske mellan generationer som ett led i den dåtida socialiseringen. Att säsongsboplatserna Timmerås och Skrivarhelleren stod i något förhållande till andra boplatser på andra ställen i det omkringliggande landskapet får man hålla för högst troligt. Vi känner inte till var dessa andra platser fanns, men ett övervägande baserat på kunskap om t.ex. avstånd och tillgång på olika resurser fanns hos människorna när de beslutade att röra sig mellan olika platser i landskapet.

Beträffande Timmeråshyddan är min förutsättning att hyddan utnyttjats vintertid, att det framför allt var det rika fisket och eventuellt säljakten man ville få tillgång till. Det kan ha funnits flera platser att välja på för att bygga en hydda, men att just denna plats hade något speciellt som människorna tyckte om. Det kan ha varit en bra utsiktspunkt, legat bra i lä, haft en lagom långgrund strand eller haft något annat attraktivt som vi inte känner till. Att man valde att återkomma

till platsen visar att den hade en egen positiv historia som kan ha varit baserad på goda fysiska förhållanden men också på goda fiskeresultat.

För både Timmeråsboplatsen och Skrivarhelleren har tiden en speciell dimension eftersom de antas ha utnyttjats specifikt under vintern respektive sommaren, att det var just vintern eller sommaren som gav den optimala möjligheten att utnyttja resurser, kanske framför allt resurser för försörjningen men kanske också immateriella upplevelser, som inte vi känner till, men som man ansåg viktiga och som bara fanns tillgängliga då. Upplevelsen av att gå på havsisen en solig och vacker vinterdag, kanske. Eller att vistas på fjället med dess milsvida vidder i sol och ljus dygnet runt.

Modellen *third space* kan appliceras på det senneolitiska Fosiehuset med sin placering i det omgivande landskapet och med kontakter och möten med människor i närliggande hus. Ett myller av platser, rörelser och hybriditet skapas. Så kan också icke-platser förändras och bli till platser när de blir delar i ett nytt och bredare sammanhang. Nya utmarker utnyttjas, nya hus byggs, nya odlingar sätts igång, nya fiskevatten börjar användas osv. Potentialen att möta många människor i det dagliga livet var större i Fosie än den var i Skrivarhelleren eller i Timmeråshyddan, men också där kan ett *third space* skapas när människor möts; nya fiskevatten kan tas i bruk, markeringar i naturen kan byggas för att ange vägvisning, nya platser för att bevaka renhjorden kan diskuteras fram med människor man möter etc.

Avslutande kommentar

Som en avslutande kommentar vill jag igen betona den grundläggande betydelsen som diskussionerna och analyserna har när det gäller ytor, utrymmen och rumslighet. Det är nödvändigt att ställa detta i relation till ett genusperspektiv på arbete och försörjning. Tillgången till rummet i vid bemärkelse var en förutsättning för att kunna utnyttja de resurser som erbjöds. Med detta följer viktiga analyser av tillgänglighet, makt och status i människors vardagsliv. Förhållanden som ständigt måste förhandlas och omförhandlas.

I mina tre fallstudier skall jag försöka ge exempel på detta och på *women's room to maneuver* dvs. på det handlingsutrymme som kvinnor skapade för sitt arbete.

Timmeråshyddan

Figur 14 – Timmeråshyddan

Från utställningen *Björnklor & Hasselnötter – arkeologi längs E6:an*. Bohusläns museum 2015. Foto Dolf Bergman

Kapitlets disposition

Detta kapitel är upplagt så att det börjar med en inledning för att placera Timmeråshyddan i sitt sammanhang. Sedan beskrivs hur försörjningsmöjligheterna generellt kan ha sett ut på Västkusten för 8000 år och därefter gör jag en allmän redogörelse för diskussionen om de mesolitiska hyddbottnarna och sedan en mer specifik beskrivning av Timmeråshyddan; av de arkeologiska fynden samt av ytor och utrymmen inne i hyddan och utanför i det omgivande landskapet. Därefter diskuteras hur arbetsdelning och försörjning specifikt kan ha sett ut där utifrån tillgängliga resurser och under antagandet att platsen har använts under korta uppehåll på vintern.

Mina analyser och slutsatser när jag diskuterar hur Timmeråshyddan användes för 8000 år sedan baseras huvudsakligen på Robert Herneks doktorsavhandling presenterad vid Arkeologiska institutio-

nen i Göteborg år 2005 med titeln *Nytt ljus på Sandarnakulturen. Om en boplats från äldre stenålder i Bohuslän* men också på publicerat material som behandlar det omgivande landskapets resurser ur olika aspekter.

Inledning

Timmeråshyddan dateras till drygt 6000 f.v.t. dvs. till en sen fas av mellanmesolitikum och hänförs till yngre Sandarnakulturen och till den kultur som i Danmark kallas Kongemose. Den ligger inom senboreal/tidigatlantisk tid när nuvarande Östersjön var en insjö – Ancylussjön och det fanns bosättningar på mark som i dag är botten av Nordsjön (Se *Mapping Doggerland. The Mesolithic Landscapes of the Southern North Sea* 2007).

För 8000 år sedan hade det sedan länge funnits människor vid den Bohuslänska kusten, om än inte så många. När inlandsisen drog bort för 10 000 år sedan lämnade den ett kargt och blött landskap efter sig som under 2000 år, fram till för ca 8000 år sedan då människor besökte Timmeråshyddan, blev både skogsklätt och fick ett djurbestand som möjliggjorde för människor att uppehålla sig och leva där.

Figur 15 – *To istidsjegere i kano*

UNIMUS, Arkeologisk museum i Stavanger. Akvarell av Else Lauvanger

Det har diskuterats varför människor följde isranden och drog sig norrut längs den karga, blöta och örika svenska västkusten och ännu längre norrut. Det har ofta sagts att människorna följde "skafferiet"/ maten norrut, att de följde i renens spår. Ingrid Fuglestvedt menar att det varit fullt möjligt att jaga ren så tidigt i ett kustlandskap och att de fynd av pilspetsar man gjort talar för renjakt. Hon diskuterar också andra fångstmetoder, såsom klubbning i vatten när renen simmar över vikar, sund eller sjöar. Klubbning kan ske från en båt eller från land vid någon smal passage. Det kan finnas belägg för detta i kustfynden av de s.k. Lyngbyxorerna som hon menar kan ha använts vid klubbning av ren. Yxorerna kan ha tillverkats på plats längs Skandinavians västkust eftersom de ofta är tillverkade av lokala bergarter (Fuglestvedt 2012:13-18). Mindre har de olika mycket rika resurser som havet gav i form av fisk och säl diskuterats även om man kan se en förändring från 1990-talet och framåt i litteraturen (se t.ex. Fuglestvedt 2012:11-12).

En kombination av de resurser man haft tillgång till är sannolik, men fiskets stabilitet tror jag har gett de bästa förutsättningarna för en jämn försörjning som man inte behövde oroa sig för. Renen rör sig över stora områden och den kan ha varit frånvarande i det direkta kustbandet under vissa delar av året. Leif Inge Åstveit menar att under den tidigmesolitiska tiden var det inte renen som var den viktigaste viktigaste orsaken till en migration norrut. Renen har utnyttjats säsongsvis men också andra resurser som fisk och säl har varit betydelsefulla (Åstveit 2014:91, 99). Fisket som försörjning är viktig att diskutera utifrån kvinnors arbete. Fisket har inte den självklara traditionella slagsidan åt det manliga hållet i litteraturen som jakten har.

Att man följde "skafferiet" är en förklaring om kan problematiseras. Fuglestvedt menar att pionjärer också kan drivas av annat, såsom nyfikenhet, lust att se nytt land eller äventyrslystnad. Det finns olika möjligheter att diskutera detta. T.ex. olika aspekter av transcendens, människans förmåga att föreställa sig det okända, det som är bortom den tid och plats man just befinner sig i eller på, en drift att utforska världen och också en vilja att låta sig omskapas av dess föränderlighet. Det fanns många förändringar som människor i rörelse fick uppleva; förändringar i klimatet, i landskapet och i försörjningsmöjligheterna (Fuglestvedt 2012:10). På samma vis som människor idag måste förhålla sig till och utstå både stora och små förändringar vid frivilliga och ofrivilliga resor över jordklotet; människor på flykt, människor som migrerar eller människor som frivilligt turistar och kanske utsätter sig för olika utmaningar och strapatser.

Spridningen norrut längs västkusten tog ett par tusen år. Människorna lämnade spår efter sig i form av redskap av flinta, andra bergarter, ben och horn som har gått att datera (se Nordqvist i

Burenhult 1999:174-177). Spår finns av att människor stannat till, byggt sig ett skydd för väder och vind, kanske i form av en enkel hydda.

Ingrid Fuglestedt beskriver att tidig mesolitisk tid i Norge karaktäriseras av en högst rörlig befolkning. De lämnade efter sig runda eller ovala formationer av stora stenar som markerade var ett tält varit uppställt. En liten grupp människor tillverkar sina redskap, jagar, kommer tillbaka, bereder sitt jaktbyte och lämnar sedan platsen. Kol från eldstaden kan användas för datering. Platser som låg bra till i landskapet eller hade något annat positivt som människor ville ha återkom man regelbundet till. Det finns platser från mesolitisk tid som visar på ett sådant mönster som spänner över en tidsperiod på 1000 år eller mer. Ofta låg dessa platser längs kusten vid naturliga vikar som kunde fungera som hamnar. Själva boplatsen låg ofta i vindskydd men gärna med en bra utsikt över landskapet.

Det finns i norsk arkeologi en samstämmighet om att människor färdades längs kusten i kajakliknande båtar. Användningen av båtar gjorde att utnyttjande och förflyttningen norrut längs kusten förmodligen gick ganska snabbt. En resa med kajak från norra Tyskland till Varanger i Nordnorge skulle vara möjlig att genomföra på två månader. Dessa färder kunde göras fram och tillbaka många gånger och samma platser längs vägen/kusten användes om och om igen. Det finns studier av flintredskap som bekräftar detta och som också visar att dessa tidiga resenärer hade förbindelse med en så tidig kultur som Ahrensburg (Fuglestedt 2012:1-8, Åstveit 2014). Det är väl känt att Uddevallasundet erbjöd en mycket rik miljö tidigt och där finns också stora skalbankar. Kanske Timmeråshyddan användes som tillfälligt övernattningsställe av resenärer fram och tillbaka längs kusten under lång tid men mitt fokus ligger på att hyddan utnyttjats för försörjningen framför allt genom fisket. Jag utgår från Robert Herneks (2005) analys och resultat att Timmeråshyddan använts för fiske vid korta uppehåll på vintern.

Försörjning för 8000 år sedan på västkusten

Genom litteraturstudier är min avsikt att försöka få en bild av hur möjligheterna till försörjning på Västkusten vid den tid Timmeråshyddan utnyttjades, för ungefär 8000 år sedan, kan ha sett ut.

Johan Wigforss (1980, 2005) och Stina Andersson (1988) beskriver att naturmiljön på västkusten vid den här tiden utgjorde ett välfyllt skaffereri både med avseende på flora och fauna, utan någon mot-svarighet varken förr eller senare. Den rika vegetationen dominerades av lövskog med björk, sälg, rönn, asp och framför allt hassel. Därtill kom de ädla lövträden såsom alm, ek, ask och så småningom även lind.

I skogen kan ekollon, hägg, rönn, vildapel, fågelbär, röda vinbär, fläder, blåbär, lingon, odon, hjortron, tranbär och stensöta ha vuxit. Sav har kunnat tappas från träden. På stranden kan bladsallad, maskrosor, åkermolke, kirskål, strandkål, gåsört, strandbeta, mållor och skörbjuggsört ha vuxit. På de öppna markerna fanns troligen goda C-vitaminkällor som nypon, slånbar, björnbär, kråkbär, smultron, hallon, ängssyra och bergssyra. Likaså har troligen både sjönöt och alger använts. En mycket artrik fauna dominerades av stora skogs-däggdjur som älg, kronhjort och rådjur. Dessutom fanns vildsvin och rovdjur som björn, varg, lo och smådjur som räva, utter, bäver och kanske ekorre i hasselsnåren. I faunan fanns också ett inslag av en del nu utdöda djur som t.ex. sumpsköldpadda. I havet som då hade något högre salthalt än idag fanns rikligt med säl och fisk som torsk, långa och olika plattfiskar. Från fågel fanns möjligheter att också ta vara på både dun och ägg (Wigforss 1980:99, 2005:49, 58, Andersson m.fl. 1988:201-205).

De maritima resurserna - fisk, skaldjur och säl

Fiska kunde man göra både från stranden och från båt eller enklare flottar. Fiske var ett arbete som kunde utföras av de flesta, både kvinnor, män och barn i olika åldrar och det kunde utföras också med enklare redskap. Musslor och ostron kunde samlas från strandkanten.

Fiskbeståndet i havet vid västkusten är relativt väl känt. Flera stora utgrävningar är gjorda där de mesolitiska boplatserna legat alldeles vid strandkanten och där överlagringar hjälpt till med bevarandet också av fiskben. Rödspätta och skrubba har funnits i grunda, mjuka sand- och lerbottnar. På djupare vatten rörde sig stora matfiskar som torsk, havsöring och lax (Möller 1988:242 ff).

På den överlagrade öboplatsen Bua Västergård på Näset i Västra Frölunda, ca 10 mil söderut och ungefär samtida med Timmeråshyddan, fanns en stor mängd ben av både fisk och däggdjur. Fiskben, som annars inte är så lätta att hitta på en 8000 år gammal boplat, har man funnit i relativt stor mängd från torsk och långa samt några enstaka från gråsej och skädda. Flera av de stora långorna beräknades ha en längd på 90 till 170 cm. Fiskbenen visar att de människor som bodde ute på Näset utnyttjade havets resurser väl. Förutom fiskben fanns också ben från både gråsäl och knobbsäl. För 8000 år sedan gick förmodligen långan in på grundare vatten än den gör idag, men fångsten av den har ändå krävt att man fiskat från båt med någon form av nät (Wigforss 1983:97, 115, 2005:55-56, Lepiksaar 1983:141, Möller 1988:243). Bua Västergård grävdes ut redan 1970-71 så kanske ännu mer förfinade utgrävningsmetoder hade gett ytterligare fynd av fiskben.

En av de intressantare fiskarna är den brunröda bergtorsken eftersom den kan bli så stor. Den kan väga upp till 20 kg. Den är inte vanligt förekommande idag men vid Västkusten kan den påträffas nära land under främst vinter och vår då den söker sig till algbälten för att äta på djup som kan vara mindre än en halvmeter. Bergtorsken, som håller sig nära kusten, går inte att skilja från den mer djupgående atlantiska torsken, om man bara har fiskbenen kvar att studera. Torskben på en boplats kan därför representera både bergtorsk och atlantisk torsk. Torsk är den art som är vanligast i fiskfynden från de mesolitiska boplatserna vid Öresund (Eriksson & Magnell 2001:192). Benfynden visar att man lyckats fånga både långa och torsk av ansevärd storlek – ända upp till 25 kilo (Möller 1988:241).

Figur 16 – Bergtorsk

Foto Olve Utne, Creative commons

Från boplatserna Huseby Klev på Orust strax söder om Timmerås som var i bruk för 7700 - 8000 år sedan dominerar torsk och kolja i fyndmaterialet (Hernek & Nordqvist 1995). Men det finns i fyndrapporten också en gedigen uppräkningslista av fiskarter som pigghaj, knaggrocka, ål, sill, kummel, långa, gråsej, vitling, knot, makrill, skrubbskädda, rödspotta, sandskädda, skrubbskädda, piggvar samt ben från säl (Jonsson 2005:100-101). En gråsäl kan väga upp till 300 kg och ge mycket kött, späck och skinn. Man har också funnit lämningar av knubbsäl vid bl.a. Bua Västergård, men i mindre mängder. Gråsälen var vanligare (Hagström 1988:234).

Vid Huseby Klev fanns blåmusslor och strandsnäckor utspridda på hyddbotten och ostronskal fanns över hela boplatserna (Hernek & Nordqvist 1995:81-87). En liten kökkenmödding med ostronskal, obrända ben och kol hittades, ca 2 x 1 m stor (Hernek 2005:41).

Utanför Uddevalla finns stora kända skalgrusbankar. De bildades för ca 10 000 år sedan i det sund, som förband Väneren med väster-

havet. I det blandade salta och söta vattnet skapades gynnsamma betingelser för det marina djurlivet. Skalrester av mer än 100 arter av ryggradslösa djur men även skelettdelar av val, säl och fisk har hittats. Vid skalbankarna Bräcke-Kuröd har man hittat tre stenåldersboplatser från Hensbackakultur och vid Samneröd skalbankar inträffade i slutet av 60-talet några jordskred som blottade lämningar av djur samt eldstäder och flinta från stenåldersboplatser. Då hittades också landets äldsta fågelben, ett 10 700 år gammalt ben från ejder och flera arter av valthornssnäcker (Uddevalla Natur- och Kulturguide 2013, broschyren ”Skalbankarna i Uddevalla – en geologisk världsattraktion”).

Exemplen talar för att artrikedomen och tillgången på maritima resurser har varit stor på Västkusten för 8000 år sedan. Resursen har också varit pålitlig och har funnits tillgänglig utan större variationer. Men fiskeredskap är svåra att finna, även om några fiskekrokar hittats i Huseby Klev. Jag återkommer till själva fisket, samlandet av maritima resurser och säljakten när jag längre fram diskuterar mer specifikt varför människorna uppehöll sig i Timmeråshyddan. Likaså till tillagning, lagring och annat tillvaratagande av de maritima resurserna.

Djur i skogarna

Från Huseby Klev finns lämningar från kronhjort, rådjur och vildsvin, men också från igelkott, olika möss och sorkar, bäver, räv, utter och också från hund och vildkatt (Jonsson 2005:101). Enligt Torkel Hagström är det säkerställt att det fanns kronhjort, rådjur och vildsvin på Västkusten för 8000 år sedan. Både kronhjort och rådjur trivs i lövskogen. En kronhjort kunde ge upp till 150 kg kött och stor valuta för jaktinsatsen. Rådjuren är betydligt mindre och kanske bara ger 20 kg kött och kan ha varit mer sällsynt än kronhjorten, vilket inte gäller vildsvinet. I benmaterialet från Bua Västergård finns inget däggdjur företrätt med fler fragment än vildsvinet. Det har uppskattats att vildsvinsstammen på Västkusten var stor. Vildsvinen förökar sig snabbt och man har uppskattat att köttavkastningen var ca ett ton per kvadratkilometer och år i de gynnsammaste markerna. Från Bua Västergård finns också fynd från andra däggdjur som räv, utter och bäver (Lepiksaar 1983:117, Hagström 1988:227-237).

Skogarnas resurser gav kött och skinn för eget bruk och/eller utbyte och handel. Räv, utter och bäver ger värdefulla skinn, men inte den köttmängd som hjort, rådjur och vildsvin. Med slakten av djuren följde också resurser som ben, horn, senor, inälvor etc. för det viktiga hantverket. Kläder, redskap och annan utrustning kunde tillverkas av slaktbiprodukter.

Fågel, ägg och dun

Från Bua Västergård finns fynd från havstrut, storskarv, alfågel och sjöorre (Lepiksaar 1983:117). Från Huseby Klev finns dessutom både stor- och smålom, skäggdopping, mindre lira, svan, ejder, svärta, stor- och småskrak, havsörn, gråtrut, fiskmå, sillgrissla, garfågel och tätting (Jonsson 2005:100). En stor mängd fågel har funnits i kustbandet under mesolitisk tid. Där det finns mycket havsfisk finns också mycket fåglar. Hur stor del av dessa som verkligen jagades/samlades in är väl mer osäkert, men när det finns benlämningar från fåglarna i boplatsmaterialet har de hamnat där av människohand.

Med ett rikt bestånd av fågel kom också en möjlighet att samla in ägg och från ejdrar också dun. Det finns fynd som visar att dun har samlats in från ejder under både förhistorisk och historisk tid (Berglund 2009:128). Det är ett välkänt fenomen från Norge, Island, Grönland och Canada under historisk tid och arkeologiska fynd finns från många gravfynd t.ex. från Osebergsfyndet i Norge, från 700-talets Valsgårde och från gravar på Birka. Enligt Birgitta Berglund är det lätt att skilja ejderdun från andra fjädrar i materialet. Ben från ejder har hittats från mesolitisk tid i Grønehelleren på Jæren och från boplatser i Sogndalen i Norge (Berglund 2009:120). I Nordnorge längs Helgelandskusten har ejder hört till husdjuren, åtminstone under de senaste tusen åren, och har enligt Berglund skötts om av kvinnorna. En uppgift säger att närmre ett ton dun samlades in varje år i just Helgeland. En ansevärd mängd fåglar behövdes för en sådan stor produktion, och en stor arbetsinsats krävdes för att samla upp och rensa allt detta dun. Dunet kunde användas då som nu till stoppning i dynor, täcken och för att täta väggspringor. Det har tidvis varit en stor och känd handelsvara. Äggen tog man ibland tillvara och kanske någon gång hela fågeln (Berglund 2009:119 ff). Om man samlande dun för 8000 år sedan är inte fastställt. Från Huseby Klev vet vi dock att ejder levde på Bohuskusten då och att ett 10 700 år gammalt ben från ejder hittades i skalbankar utanför Uddevalla.

Växter som föda, till hantverk och bränsle

Många växter ger inga avtryck i pollendiagrammen eftersom de inte bildar några större mängder pollen. Äldre grävtekniker har inte alltid varit gynnsamma för små pollenrester och därför har man inte kunnat kartlägga insamlandet av växter på ett korrekt sätt i de arkeologiska undersökningarna. Detta kan tyvärr ha gett felaktiga tolkningsresultat som inte synliggjort samlandet och som inte går att rätta till i efterhand.

Att samla in växter har krävt kunskap och stora arbetsinsatser både vid själva insamlandet men också vid bearbetningen av växter till föda, vid tillverkning och produktion av redskap och byggnadskonstruktioner och inte minst har ett stort ändlöst arbete krävts för att samla in växtmaterial till bränsle för matlagning och värme. Jag vill med några summariska exempel nedan på växters skiftande användningsområden illustrera det viktiga samlandets möjligheter och mångfald därför att detta ofta förbises och/eller endast sammanfattas med orden: kvinnor samlade.

Enligt Lars Arvidsson har ätliga växter från lövskogen på Västkusten för 8000 år sedan varit hasselnötter, ekollon, hägg, rönn, vildapel, fågelbär, röda vinbär och fläder. Från den lite magrare skogen där träd som tall och björk dominerat finns blåbär, lingon, odon, hjortron, tranbär och tallskott. Pollendiagram från Västsverige visar stora mängder sporer av ormbunken stensöta som förutom stärkelse innehåller socker och vars jordstam kan malas och kokas till gröt. Ett annat näringstillskott från skogen kan ha varit sav från olika träd. En stor björk kan ge upp till 20 liter sav per dygn (Arvidsson 1988a:208-209). Från träden fanns också möjlighet att ta vara på innerbarken, som kunde torkas och malas till ett mjöl. I skogen fanns också svamp som innehåller både protein, kolhydrater och mineraler. Enligt Arvidsson har det längs havsstränderna funnits maskrosor, åkermolke, kirskål, strandkål, gåsört, strandbeta och skörbjuggsört att ta vara på. Den C-vitaminrika skörbjuggsörten blommar tidigt på våren och kunde skrapas fram under snön. Den konserverades förr i norra Skandinavien under namnet finnmarkskål. Här fanns stora mängder av olika mallor rika på järn, kalk, nitrat och vitamin B. Blad, stjälkar och stärkelsrika frön kunde användas. På stranden växte också våtarv, nässlor och kvickrot. Kvickrotens jordstammar har under historisk tid samlats in på hösten och malts till mjöl.

I det öppna landskapet på Västkusten nära kusten har det vuxit nypon, slånbär, björnbär, kråkbär, smultron och hallon i klippskrevorna liksom bergssyra och kärleksört som har ett stort näringsvärde både i de köttiga bladen och i rötterna. I sjöar och kärr har det vuxit säv, kaveldun och vass som alla har grova stärkelselagrande rotstockar. Dessa kan malas till mjöl eller kokas hela. Havets alger är en värdefull naturtillgång. Flera arter av tång är allmänna på den svenska västkusten och kunde ätas råa eller kokta. Proteininnehållet i alger är förhållandevis högt medan fetthalten är låg. Mineraler, spårämnen och vitaminer finns rikligt. T.ex. är kalciumhalten i tång 10 gånger så hög som i ägg. Järnhalten i tarmtång är 30 gånger högre än i kött. Alger kunde samlas in året om (Arvidsson 1988a:210).

Trä användes på många sätt som vi väl känner till; hus- och båtbyggen, inredning, redskaps- och husgerådstillverkning, stängsel, torkställningar, paddlar, skidor m.m. Det är också ett tidlöst material för slöjd av olika slag, framför allt säl, asp och björk är samarbetsvilliga. Och inte minst har man använt trä/ved för matlagning, värme och ljus (Hurcombe 2014:16-67).

Näver är vattenavstötande, flyter och har en tät struktur, fullt jämförbar i funktion med dagens plastmaterial. Användningsområdena för näver var många och varierande. Flätade och svepta behållare av olika slag tillverkades för samlande, bärande och förvaring. Skor flätades av näverremсор. Starka tvinnade rep som användes vid notfiske eftersom de flöt har tillverkats av näver. Nävern var också ett viktigt byggnadsmaterial. Från stenålder finns fynd som visar att stora flak breddes ut som golv i hyddkonstruktioner. Det skyddar mot väta och står emot röta. De rötskyddande egenskaperna har använts när näver rullats runt stolpar som satts i jorden vid husbyggen. 5000 år gamla fynd är kända där nävern fortfarande är tämligen opåverkad. Men kanske det viktigaste användningsområdet inom byggnadstekniken var taktäckning. Flera lager näver lades på taket för att få det tätt. I Nordeuropa är det framför allt björknäver som använts (Stigsdotter & Hertzberg 2013:87-103, Hurcombe 2014:33-35).

Bast från trädens innerbark, t.ex. lind och ek hade ett brett användningsområde och kan flätas eller tvinnas till snören och rep, knyts och flätas ihop till kläder, redskap och förvaringskärl. Fynd finns i Nordeuropa från 9000 f.v.t. med en kontinuitet in i nutid (Hasselrot 1997:12, Myking m.fl. 2005:65-71). Från Karelska näset visar ett mossfynd ett 9000 år gammalt fisknät av tvinnat videbast med sänkstenar och barkflöten (Arvidsson 1988b:220-223).

Rötter kan vara långa tågor av olika tjocklek men också massiva. Man kan sy med rötter i t.ex. näver och de kan flätas konstfullt. Ett bra rotknä kunde användas till medar, konsoler, förstärkning av stolpkonstruktioner och till båtbygge om träslaget var lämpligt för det. Rotmasur är ett starkt material (Malm 2013:18-25). I historisk och modern tid använd till bl. a. knivskaft och dryckeskärl. Av vrilar kan skålar tillverkas (Stigsdotter & Hertzberg 2013:23). Av kraftiga trädgrenar eller mindre stammar tillverkades grävkäppar, ibland försedda med någon vass egg i ena änden (Se t.ex. Vinsrygg 1979). Vidjor kunde användas för att tillverka korgar, fiskeredskap, snaror, nät/galler att lägga över fångstgropar, upphängningsanordningar m.m. Vidjor av pil, videarter, rönn och hassel är kända i fyndmaterial. På en 6000 år gammal boplats i Danmark har man funnit en ålryssja som tillverkats av hassel och pil. Hasseln växer som en buske med långa raka skott utan förgreningar vilket gör den lämplig för t.ex. flätning av korgar (Hasselrot 1997:12, 60). Också mindre växtdelar som gräs, strån, löv

och smågrenar kan användas för att fläta och väva. Användningsområdena är många; transporter, lagerhållning, matlagning, kläder, fångstanläggningar, inredning och för att binda och förankra. Materialet erbjuder en flexibilitet liknande hudar och skinn men har inte bevarats lika väl som sten och senare metall (Hurcombe 2014:39).

Att fnöske använts under förhistorien känner vi väl till från utgrävningar och kan ha haft en vidare funktion än enbart för att starta en eld. Ismannen Ötzi, 5300 år gammal, hade två bitar fnöske uppträdda på ett snöre i sin packning. Dessa kan också ha varit avsedda för medicinska ändamål eftersom fnöske kan användas som kompresser på sår. Det har både inflammationshämmande och blodstillande effekt (Stigsdotter & Hertzberg 2013:279).

Harts som är en komplicerad blandning av organiska ämnen från växtceller, som bildas om växten t.ex. en tall eller björk skadas (för ytterligare förklaring och kemisk sammansättning se Nationalencyklopedin). I färskt tillstånd kan hartser vara ganska flytande men stelnar så småningom. Antagligen kommer de hartser som hittades i Huseby Klev från björk. Man vet att harts fungerat som klister för att fästa mikroliter i trä och att det tuggats som tuggummi för att mjukas upp och att det finns intressanta tandavtryck i dessa hartser från Huseby Klev från både barn och vuxna (Hernek & Nordqvist 1995:122). Det är också väl känt att harts använts som tätning i båtar. 3 bitar harts finns i fyndmaterialet från Timmeråshyddan.

Hyddornas utseende och konstruktioner – lika och olika

”Om stenåldersfolkens bostäder eller ansatser till bostäder veta emellertid vi ingenting. Från stenåldern ha vi utom bostadsrester i grottor av olika slag endast ett fåtal hyddbottnar utgrävda och diskuterade. Envar, som sysslat med dylika frågor, torde emellertid inse, huru svårt det är att av en botten draga säkra slutsatser om den bonings närmare detaljer, som en gång rest sig på en dylik botten.” (Hernek 2005:155 citat från Sune Ambrosiani 1930:106)

De mesolitiska hyddornas utseende och konstruktioner kan variera. Enligt Hernek är de mesolitiska bostäderna/hyddorna ett kontroversiellt ämne. En anledning till detta är dels deras viktiga arkeologiska betydelse men också att mesolitikumforskningen kommit att bli och fortfarande är en mansdominerad sfär. Prestige och tävlingsmentalitet har kanske av den anledningen fått en mer framträdande roll jämfört med andra inriktningar (Hernek 2005:18). Flera kvinnor har dock under senare år arbetat med och förnyat forskningen om mesolitisk tid t.ex. Ingrid Fuglestvedt (2012), Ingela Bergman (2004,

2008), Chantal Conneler (2004, 2012). Nya fokus och nya teman har diskuterats i en rikhaltig litteratur.

En viktig fråga är vad vi lägger i begreppet hydda. Stig Welinder diskuterar detta och menar att man riskerar att värdera de förhistoriska människorna utifrån hur vi benämner deras bostäder. Riktiga människor byggde sig ett riktigt hus, de andra bodde i hyddor. Att de jordbrukande människorna byggde sig långhus är inte direkt ifrågasatt, men också de kan ha byggt sig hyddor på lämpliga ställen för att utnyttja någon speciell resurs vid olika tillfällen och bara uppehållit sig i hyddan för en kortare period, kanske bara några dagar (Welinder 2009a:161). Men bostäder från den mesolitiska tiden brukar kallas för hyddor även om form och storlek kan variera. Mesolitikum är en tidsperiod på många tusen år och hyddornas former kan variera; runda, ovala och rundovala av olika storlek. Hyddorna kan ha plattformar av bark/trä, nedgrävda konstruktioner, stolphålskonstruktioner av typen vindfång, sammansatta konstruktioner med både stolphål och golv samt stenkonstruktioner. De mesolitiska hyddorna skiljer sig inte mycket från ännu tidigare paleolitiska lämningar, möjligen ökar storleken på hyddorna något över tid (Hanlon & Nilsson 2006:320).

Det finns också exempel på andra former än runda eller ovala, t.ex. huset i Tingby utanför Kalmar som daterades till ca 6500-5200 f.v.t. Det är rektangulärt, 8,8 m långt och 3,5 m brett. I närheten fanns också en rund hyddbotten eller möjligen ett vindskydd samt stolphål, rännor, härdar och kokgropar (Nilsson m.fl. 2002:5, 16ff, 41). Det finns också exempel på att två hyddor bildat en enhet såsom på bopplatsen Knatten i norra Bohuslän. Där bildade fyndkoncentrationen av flinta runt de två mesolitiska hyddbottnarna ett intressant mönster som Glenn Johansson har tolkat så att olika områden inne och utanför hyddorna haft olika karaktärer. Det finns ansamlingar av redskap och avslag både längs väggarnas insidor, utsidor och mellan hyddorna organiserat på ett så karaktäristiskt sätt att det verkar troligt att boplatserummet haft en inre organisation där olika ytor disponerats på olika sätt. Möjligen med ett cirkulärt centrum, hyddan, dit en viss verksamhet knutits som kan tänkas ha representerat boplatserns minsta sociala grupp – en privat sfär. Andra delar av boplatsern har haft karaktären av mer gemensamma rum. Den ena hyddan kan ha varit en arbetshydda medan den andra varit en bostadshydda (Johansson 2004:78-79).

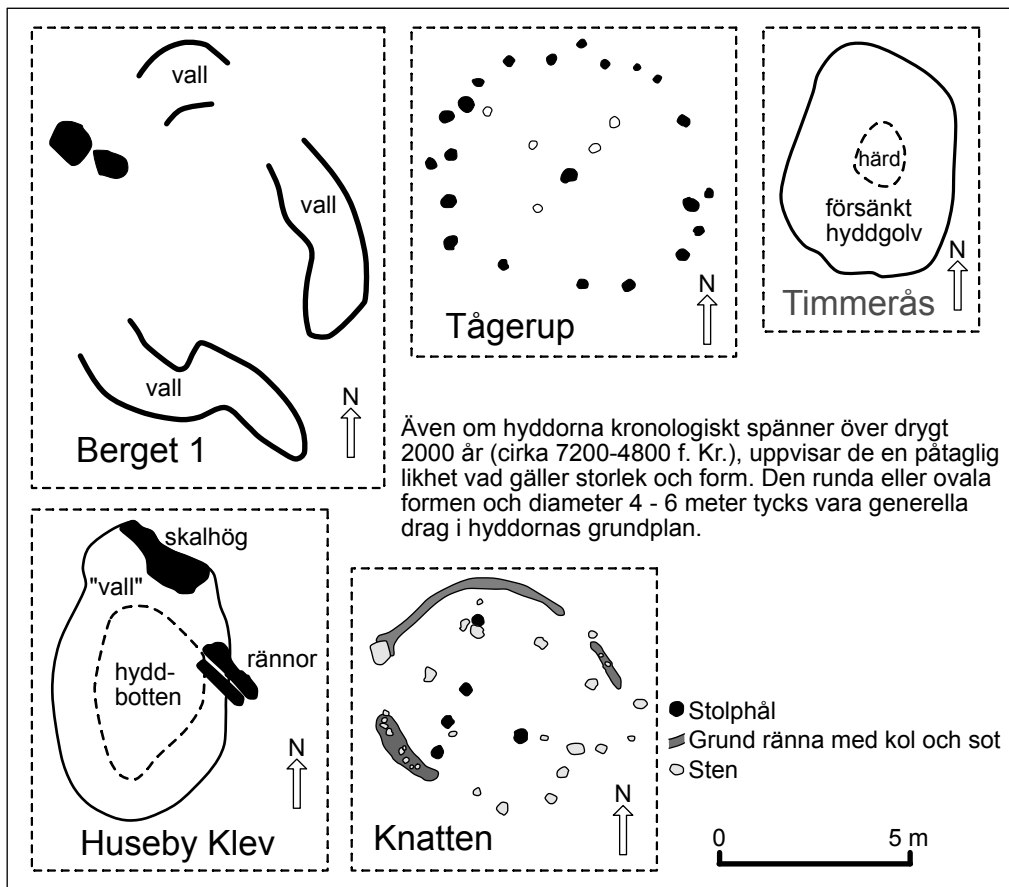

Figur 17 – Hyddkonturer inlagda i fyndområdet Knatten

Från utställningen *Björnklor & Hasselnötter – arkeologi längs E6:an*. Bohusläns museum 2015. Foto Dolf Bergman

Glenn Johansson menar att för flertalet västsvenska boplatser gäller att de varit attraktiva under en lång tidsrymd (Johansson 2004:46). Boplatserna med hyddlämningar vid t.ex. Timmerås, Knatten och Huseby Klev i Bohuslän sträcker sig kronologiskt över minst 2000 år, från mellanmesolitikum till senare delen av senneolitikum men han menar att de ändå uppvisar en del likheter som kan vara generella för hyddor under perioden. Detta gäller framför allt form och storlek. Den runda/rundovala formen är mycket påtaglig och samma enhetlighet präglar också hyddornas storlek. Måtten ligger genomgående mellan 4-6 m i diameter. Genom dessa likheter framstår vissa generella drag i grundplanen som uppenbarligen var väsentliga och betydelsefulla. Utifrån denna bestämda grundplan förekommer också skillnader i hur själva hyddan konstruerats. Väggar, tak och golv har kunnat utformas och anpassas utifrån specifika och varierande behov. Att storleken på hyddorna i princip är densamma, också sett över en längre tidsrymd, innebär troligen att gruppstorleken på dem som använt hyddan också varit densamma. Att hyddorna getts en rund eller rundoval form är naturligtvis inte något som är givet. De kunde självklart ha haft en helt annan form men det har varit enklare att konstruera en stabil byggnad utifrån en rund grundplan än utifrån en rektangulär, triangulär eller

annan form. Utformandet av väggar, tak och golv har varierats utifrån krav kopplat till årstid och bofasthet (Johansson 2004:69).

Figur 18 – Exempel på arkeologisk dokumentation av hyddbottnar

Renritad av Jan Wiklund efter Johansson 2004:70

Att hyddan vid Timmerås tolkats som vinterbostad, menar Johansson är helt rimligt. Ett av argumenten för en sådan tolkning av Timmerås är det försänkta golvet, vilket kan förklaras av behovet av värmeisolering. Utöver dessa likheter mellan de olika hyddorna finns ytterligare en faktor som verkar vara en generell tendens nämligen att mängden flinta totalt sett, också vad gäller redskap är större inne i hyddorna än utanför (Johansson 2004:70).

Timmeråshyddan – en boplats med utsikt över havet

”Den bild som målats upp av Timmerås är mycket traditionell, såtillvida att den återger ett förhållandevis mobilt samhälle där en liten grupp människor valt att bo hopträngda på en mindre yta och inom en ganska liten bostad. Bilden skall självklart inte uppfattas som allmängiltig för mesolitikum utan gäller enbart denna 8000 år gamla vinterbosättning. Under andra tider på året har säkerligen betydligt fler varit samlade på samma ställe. Idag ser man annars att många forskare har förkärlek för att betona komplexiteten i mesolitikum. Ett uttryck för detta är att boplatserna ska ha hyst en avsevärd mängd människor och att man uppfört stora gedigna långhus. Det finns ännu inte belägg för sådana boplatser i mellanmesolitikum och författaren är mycket tveksam till om det överhuvudtaget existerat sådana boplatser i Bohuslän under mesolitikum.” (Hernek 2005:319)

Fyndtabell

Följande fyndtabell visar mängden registrerade flintor på boplatserna. Dessa uppgår till 8070 fördelade på olika, ibland diffusa lager, inne i hyddan och utanför. Den sammanlagda vikten är drygt 35 kg (Hernek 2005:122).

Flintredskap 110	Kärnyxor: 4 hela, 5 fragment, 3 kärnredskap 2 skivyxliknande redskap 3 avslagsskrapor 2 knivfragment 10 borrarspetsar 15 + 47 osäkra sticklar Spån: 1 med retusch 3 fragment med retusch 1 fragment med inhak 1 spånkrapa Avslag: 39 med retusch 3 med inhak 15 med retusch 1 övrig slagen 2 stycken med tillhuggning 1 knacksten
------------------	--

Kärnor, spån, avslag och avfall av flinta	102 kärnor och kärnfragment för tillverkning av spån och mikrospån 152 avslagskärnor 135 spån 85 mikrospån 4450 avslag 2724 övrig slagen flinta
Redskap av bergart	Sandsten: 3 fragment av slipstensplattor Lerskiffer: 1 knivliknande föremål Täljsten: 1 malsten/trissa Grönsten: 2 trindyxor Ev. fragment av malstenar Övrig bergart: 18 knackstenar 9 malstenar 37 runda stenar med oklar funktion
Organiskt material	Hasselnötskal (<i>Corylus avellana</i>) Träkol Frö av måra (<i>Galium</i> -arter) Frö av åkerbinda (<i>Polygonum convolvulus</i>) Frö av pilört och skräppa (<i>Polygonum</i> -arter) Frö av målla (<i>Chenopodium album</i>) Förkolnat tallbarr Brända djurben. Några små från härdgrop Harts 3 bitar

Figur 19 – Fyndtabell från Timmerås

Fyndtabellen är konstruerad av Yvonne Karlsson & Jan Wiklund och utgår från Hernek 2005:122-140

Från kapitlen 3 och 4 i Robert Herneks avhandling (2005:85-215) gör jag en kort sammanfattning av hur Timmeråshyddan kan tänkas ha sett ut baserad på de utgrävningar som Hernek ansvarade för under sommaren 1997 och som han presenterar i sin avhandling.

Dateringar från hyddan i tabellen visar att den användes för 8300-8100 år sedan.

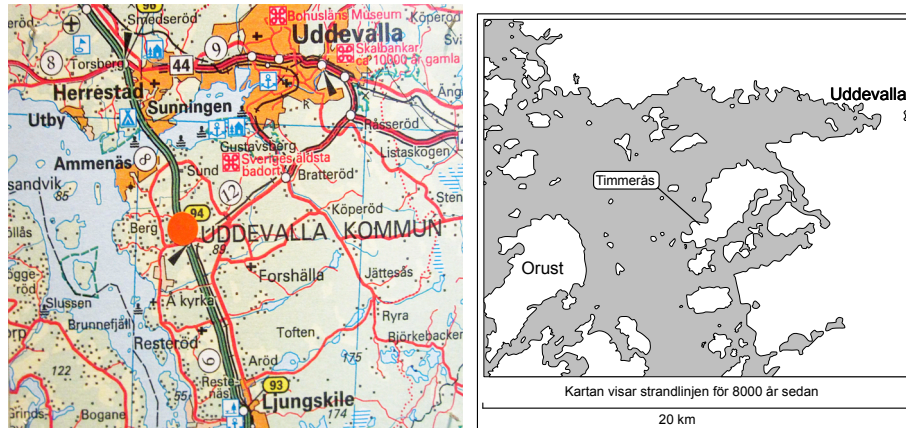
Lab.nr	Prov. Nr	Provinciens	Okalib. BP	Kalib.BC1 sigma *	Kalib. BC2 sigma *
Ua-9586	140N:1	H-nöt i ruta 3942:2:5 i hydda	8 235±100	7 420-7 050	7 490-7000
Ua-9587	140N:2	Harts i ruta 3536:2:1 i hydda	8 365±90	7 500-7 290	7 550-7 090
Ua-9588	140N:3	H-nöt A3037, härd i hydda	8 255±85	7 420-7 090	7 480-7 040
Ua-9589	140N:4	H-nöt i ruta 4290:2:5 i hydda	8 230±85	7 410-7 050	7 480-7 030
Ua-9590	140N:5	Kol från A3319, härdgrop	8 060±95	7 250-6 700	7 300-6 600
T-14056	140N:6	Kol från A2800, härdgrop	2 120±60	200-40	360-10 AD
T-14057	140N:7	Kol från A11378, härdgrop	8 385±145	7550-7100	7700-7000
GrA-12391	140N:8	Kol/sot från A11267, härdgrop	3 590±30	1965-1885	2030-1780
GrA-14144	140N:9	Kol från A3178, rotvälta	1 850±35	135 AD-225 AD	80 AD-250 AD
GrA-16550	140N:10	Kol från A11323, härd	8 220±60	7300-7050	7420-7040
GrA-16548	140N:11	Kol från A11424/A8666	8 280±60	7430-7100	7480-7050
GrA-16549	140N:12	Kol från A11406, härd	6 840±60	5720-5620	5790-5580

Figur 20 – Dateringar av Timmeråshyddan

Utförda ¹⁴C-analyser från Timmerås. (* kalibrering efter Stuvier, Long & Kra 1993) (Hernek 2005:148). Renskrivet av Jan Wiklund.

Timmeråshyddan låg vid den dåtida stranden i den inre skärgården och nära fastlandet, idag ca 40 m ö.h. Timmeråsboplatsen ger en inblick i bosättningsmönstret under mellanmesolitisk tid. Från boplatsen har man haft tillgång till flera ekologiska zoner som också inkluderar skog och insjöar.

Boplatsen ligger i Forshälla socken någon mil sydväst om Uddevalla, alldeles innan brofästet, i mellersta Bohuslän.

Figur 21 – Kartbilder över Timmerås

Nutid = röd cirkel och för 8000 år sedan

Kartan t.v. från utställningen *Björnklor & Hasselnötter – arkeologi längs E6:an*. Bohusläns museum 2015. Foto Dolf Bergman
Historiska kartan renritad av Jan Wiklund (efter Hernek 2005:89)

Själva boplatserna, det fyndförande området, uppgick till ca 300 kvm medan de centrala delarna uppskattas till ca 175 kvm. På en yta av ungefär 60 kvm omkring hyddlämningen fanns 23 härdgropar, härdbottnar och gropar samt anläggningar i form av mörkfärgningar/stolphål daterade till mesolitikum. Det är vanligt att mesolitiska boplatser på Västkusten varit överlagrade, men transgressionen i denna mellersta del av Bohuslän där Timmerås boplatserna ligger har sannolikt inte nått upp till boplatsernas nivå.

Hyddbotten låg på en 50 x 20 m stor terrass vid foten av ett brant berg som under mesolitikum nästan varit helt omsluten av vatten.

Enligt Hernek har platsen varit lämpad för ett mer tillfälligt läger men knappast tillräckligt attraktiv för en mer reguljär boplats för längre tids vistelse. Den tillgängliga markytan för en boplats var mycket begränsad av berg och platsen låg skuggigt. Läget har gjort att den varit exponerad för nordliga och nordostliga vindar, men berget har skyddat mot de västliga vindarna. Strandkanten har varit lätt tillgänglig i söder. Hyddbotten låg i en svag sydsluttning ner mot det forna vattenbrynet. Avståndet till stranden uppskattas till att ha varit mindre än tio meter. Hyddan var nergrävd så att man skulle få en plan golvyta vilket är betydelsefullt bl.a. för att hålla värmen i bostaden. Det är troligt att hyddans ingång legat i norr med fri sikt ut mot det öppna havet i norr. Den hade en oval form ca 5,1 x 3,6 m (13,4 kvm) och var orienterad i nord-sydlig riktning. Hyddgropen hade nedskurna nedgrävningskanter och i väster fanns en rännformad fördjupning. En

speciell detalj i hyddans form är att den avsmalnande delen av hyddgropen gjorde den något päronformad. Detta sammanfaller med ett stolphålspar så att det har bildats ett slags förrum mellan ingången och den plana delen av golvytan. Här kan ha funnits en avskärmning i form av en skinnduk eller liknande så att en absid eller en luftsluss in bildades.

Figur 22 – Timmeråshyddans placering i terrängen.

Utställningstexten säger att ”Hyddan har legat på en liten udde vid en havsvik. Vattnet stod då 40 m högre än idag. En brant bergssida skyddade för västliga vindar. Läget säger att det var en högst tillfällig boplats och att fisket bör ha varit viktigast just här.”

Från utställningen *Björnklor & Hasselnötter – arkeologi längs E6:an*.
Bohusläns museum 2015. Foto Dolf Bergman

I hyddan har det funnits en eller flera eldstäder. Fyndbilden är osäker eftersom spåren av eldstaden figurerar på olika nivåer i hyddan. I det övre fyndlagret hittades rikligt med förkolnade hasselnötsskal. Den övre eldstaden kan ha använts som en rostningsplats för hasselnötter. Den undre eldstaden visar hårt brända kollager med inslag av skörbränd sten. Den ungefärliga ytan för eldstaden uppskattas till ca 1,5 x 1 m. Bredvid eldstaden låg två malstenar.

Ett antal anläggningar tolkades som stolp- eller käpphål och med enstaka undantag låg dessa i eller i anslutning till hyddbotten. Det finns emellertid en hel del osäkerhet förknippade med mörkfärgningarna och det är enligt Hernek svårt att avgöra om detta verkligen är spår efter stolpar och käppar.

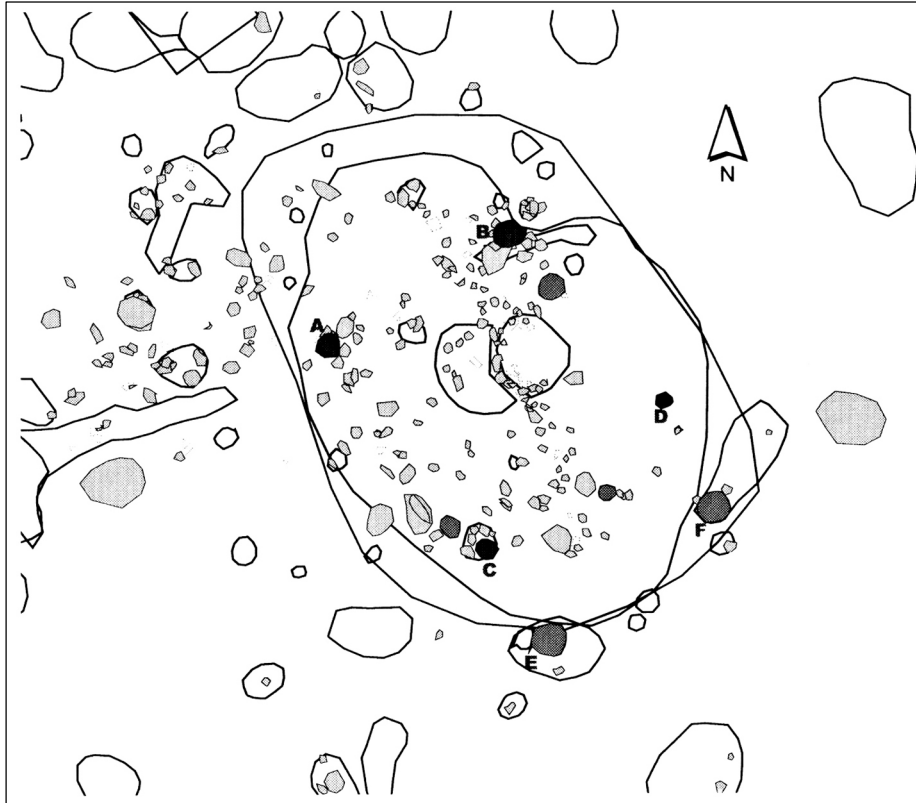
Hyddans grundkonstruktion antas ha bestått av fyra vertikala stolpar, i en kvadrat. I centrum av kvadraten har eldstaden varit placerad. Stolparna har varit kraftiga och har upptill varit förbundna med varandra genom horisontella stölar. Grundstommen kan ha kompletterats med ett klenare träskelett. Över detta satte man fast bark eller näver som täcktes med grästorv eller mossa, möjligen också tång som bildade ett tak som övergick i väggkonstruktionen som kan ha bestått av mindre kvistar och delade stockar och också varit täckta av isolerande material. Konstruktionen har, enligt Hernek, inte rivits när man lämnade den utan stått kvar i sin helhet när man lämnade platsen. I fyndmaterialet finns några hela kärnyxor, några fragment av kärnyxor samt "annat? kärnredskap" (Hernek 2005:125) vilket talar för att träd huggits ner på platsen för att bygga hyddan.

En liten modell i skala 1:10 av hyddan finns på Stadsmuseet i Göteborg. Den ingår i den förhistoriska utställningen "Spåren talar" och har följande skylttext: "Modellen visar en hydda som fanns för nästan 8000 år sedan. Idag återstår några stolphål och en grop i marken. Gropen var klädd med näver och fylld med kolblandad jord. Där fanns tusentals små flintbitar, brända hasselnötsskal och några redskap. Hyddan låg vid ett sund som var bra att fiska i på vintern."

Figur 23 – Modell av Timmeråshyddan.

Göteborgs stadsmuseum. Foto Yvonne Karlsson

Figur 24 – Plan över Timmeråshyddan

Spåren efter de förmodade takbärande stolparna är markerade.
Hernek 2005:173

Kulturlagret i hyddbotten innehöll mest fynd inom boplatsen och antalet flintor uppgår till över 3000 st. Alla förekommande bergarter på boplatsen fanns i hyddans kulturlager: kvarts, kvartsit, lerskiffer, täljsten, grönsten och andra diabaser. Utmärkande för hyddan var den förhållandevis rikliga förekomsten av förkolnade hasselnötsskal samt runda eller rundovala stenar med slät yta utan synbara spår av användning. Hernek diskuterar om de möjligen kan ha använts i rituella syften. Inga organiska material förutom träkol, några fröer, hasselnötsskal, några få brända ben och ett par hartsbitar har bevarats. Den nästan totala frånvaron av förkolnade fröer i fyndmaterialet kan tyda på att platsen varit bebodd under den kallare årstiden, menar Hernek.

Bland stenarna i hyddan förekom både eldpåverkade/skörbrända och sådana som var opåverkade av hög värme. De flesta stenarna var små, men det fanns enstaka som var 25-40 cm stora. Några av de stora

låg i anslutning till anläggningar som troligen haft anknytning till takbärande stolpar. Några fina, runda stenar av olika storlek tolkades som malstenar.

Samtliga flintor är bearbetade/slagna på ett eller annat sätt, medan en tämligen stor del av bergarts materialet från själva hyddbotten är obearbetad, men det rör sig uteslutande om mycket små stenar. All sten i hyddbotten har på ett eller annat sätt förts dit av boplatsens innevånare. De största fyndmängderna flinta har legat i anslutning till eldstaden inne i hyddan.

Hyddans storlek talar för att det är en mindre grupp människor som använt den. Det finns en liten osäkerhet när det gäller att fastställa den exakta ytan, men Hernek uppskattar att bostadsytan inte överstigit 15 kvm.

Han menar att det är en komplicerad bild av hur boplatsen organiserats. Resultaten är svåra att tolka. Det är svårt att belägga speciella aktivitetsytor eller andra mönster på boplatsen. Det mest framträdande är att de största flintmängderna legat i anslutning till eldstäderna. Det kan handla om flera bosättningstillfällen, sekundära depositioner m.m. Boplatsen rymmer en rad olika aktiviteter, bl.a. så kallade städningar av hyddgolvet dvs. att diverse material bl.a. stenmaterial har lyfts ut och slängts utanför hyddan.

En fostfatkartering visade att boplatsen hade låga fosfatvärden. De högsta koncentrationerna låg väster och norr om hyddan vilket tolkades som avfallsområden.

En intressant iakttagelse är att ett område inne i hyddan direkt norr om eldstaden innehöll mycket flinta. Det kan ha varit en tillverkningsplats som legat nära ingången, vald med tanke på ljuset man fick från ingångsöppningen. Själva ingångspartiet kan ha varit täckt genom en liten utlöpare, kanske för att hålla undan kylan en aning. Längs vissa partier av hyddgropens kanter fanns grävda rännor. Troligen har de grävts i syfte att bilda underlag och förankring för liggande stockar som haft som syfte att förhindra jorderosion och ras av väggen bl.a. genom att hålla näversjok på plats. Det har bildats ett utrymme mellan hyddgropen och bostadens egentliga innervägg. Det utrymmet kan ha använts till förvaring och/eller kanske varit tillräckligt stort för en sovplats. I den södra och sydvästra delen av hyddan fanns två parallella rännor som avslutades vid en större grop. Detta kan vara spår efter liggande stockar och har i så fall utgjort någon slags konstruktion. En sådan konstruktion kan ha varit en plattform eller en bänk av trä som bildat en förhöjd golvyta i bostadens innersta del. Denna kan ha fungerat som hyddans sovplats. Sovplatserna har då legat i hyddans södra del, så långt bort från ingången som möjligt. Den stora gropan under plattformen kan ha varit en förvaringsplats.

Vid telefonsamtal med Robert Hernek i juni 2010 och vid ett möte på Bohusläns museum i maj 2013, då jag fick tillfälle att titta på fyndmaterialet, frågar jag om han känner till om något nytt tillkommit efter att hans avhandling presenterades 2005. Inget nytt hade tillkommit, tidsangivelserna i avhandlingen har inte förändrats – och den lilla modellen på Stadsmuseet håller och används också i form av foto på utställningen *Björnklor & Hasselnötter – arkeologi längs E6:an* på Bohusläns museum 2015 där också en del av fyndmaterialet visades.

Utrymmen och ytor inne i Timmeråshyddan

Utifrån Herneks analyser kan jag problematisera och diskutera kvinnors arbete och verksamhetskontexter kanske de allra sista dagarna hyddan användes.

Han menar att hyddan har använts vid olika tillfällen vilket har gett ett relativt tjockt kulturlager i hyddbotten. Fynden ligger i olika skikt. Detta har skapat en otydlighet i strukturen men i det översta skiktet finns den största fyndmängden av flintredskap, flintavfall, skörbränd sten och hasselnötsskal. Där finns också malstenar, knackstenar och runda stenar. Hernek kallar detta övre skikt för lämningar från den sista bosättningen under den allra sista säsongen, kanske t.o.m. från den allra sista dagen. Han menar att det översta skiktet omfattar rester efter alla de olika aktiviteter som ägt rum inne i bostaden, alltså inte bara reduktion av flinta. Rostningsplatsen för hasselnötter, dvs. den intakta härden pekar också på detta (Hernek 2005:208). Det kan ha varit en nödvändighet att ha någon slags dränering inne i hyddan även om man inte direkt kan jämföra Timmeråshyddans placering med en mossboplatz i Danmark där olika former av dränering är väl kända. Om den huvudsakliga användningen varit under vintern har det varit nödvändigt att täcka golvet för värmens skull. Inne i hyddan fanns också ett nergrävt golvutrymme som gav möjligheter att lagra hasselnötter, fisk och andra födoämnen och kanske skinn som man tog med sig när man lämnade hyddan.

Herneks analyser pekar på att en liten grupp människor uppehöll sig i hyddan under en kort period företrädesvis på vintern. De hade ungefär 15 kvm till förfogande inomhus. Bottenytan/golvet i hyddan ger ramarna för en diskussion om ytan/utrymmet/platsen vi har att förhålla oss till och hur innehållet i detta rum/denna hydda kan ha sett ut. Vi kan få en bild av vad människorna gjorde när de vistades där och på vilket sätt utrymmet inne i hyddan utnyttjades.

På en yta av ungefär 15 kvm är det inte möjligt att husera alltför många människor. Hernek uppskattar gruppens storlek till 6-9 personer. Han

refererar till Knut Helskog som gjort beräkningar baserade på etnografiskt material och till Ole Grøn som har studerat bl.a. rumslig organisation inom Maglemosekulturen. Båda talar för att man bott trångt med liten yta per person (Hernek 2005:232). Det är naturligtvis inte möjligt att avgöra vilka personer som vistades i Timmeråshyddan när det gäller frågor som handlar om kön och ålder. Kvinnor är inte mer synliga i materialet än män. Män är inte mer synliga än kvinnor. Barn inte mer än äldre. Äldre inte mer än yngre. Det är självklart lättare att se lämningar efter aktiviteter som ägde rum i hyddan än att se spår efter vem eller vilka som utfört dessa men om vi inte försöker synliggöra människorna får vi ingen bild av förhistorien. Det finns enligt Ole Grøns antropologiska forskning, regler kring hur ytor fördelades inom den lilla boplatsen relaterade till kön, ålder och sociala positioner. I en liten hydda samlades man runt härden för att äta eller sova efter ett visst mönster där platser närmast dörren/utgången hade lägst status, medan platsen exakt mitt emot utgången hade den högsta statusen. Enligt Grøn var det ofta en man, en dominant person, som hade den platsen. Förhållandet mellan medlemmarna i gruppen reglerar vilka platser de hade i hyddan (Grøn 1991:101).

Bjørnar Olsen visar hur en samisk kåta inreddes under 1700-talet. I centrum av kåtan fanns en eldstad och golvytan indelades i olika rum med hjälp av trästockar eller stenräcken. Indelningen av rummets yta markerade var olika familjemedlemmar kunde sitta (Olsen 1994:122). Jag är försiktig med att använda etnografiskt material för händelser som ägt rum för 8000 år sedan, men det är möjligt att det fanns markeringar, synliga och/eller osynliga men kända, som markerade olika personers möjligheter att ta olika ytor i anspråk i hyddan, som angav olika personers *room to maneuver*. Att sovplatserna låg långt in i hyddan känns t.ex. naturligt. Så långt bort som möjligt från luftdraget vid ingången och om möjligt en aning upphöjt för att komma ifrån fukt och markkyla.

I söder och öster finns stenfria partier inne i hyddan. Det är högst troligt att dessa ytor sammanföll med sovplatserna. Att sovplatserna placerats så långt bort från ingången som möjligt tycks ha varit vanligt i norrländska hyddgrunder och är även väl känt i den etnografiska litteraturen För att ge ett exempel så är igloon en bostad som är organiserad på motsvarande sätt (Hernek 2005:196,164). Möjlighet kan ha funnits att sova i ett mindre mellanrum mellan hyddväggen och en inre vägg, som kan ha skapats av skinn/hudar eller ett tunt flätverk. Men på vintern verkar det vara en ganska kylslagen lösning. Men ju fler som bodde i hyddan och skulle sova där, desto fler kom naturligtvis närmre ingången. Kanske vi hittar en möjlig diskussion om status här. Beroende på vad som värderades högst av gruppen kan t.ex. den äldsta/äldste personen ha haft företräde till bästa sovplatsen

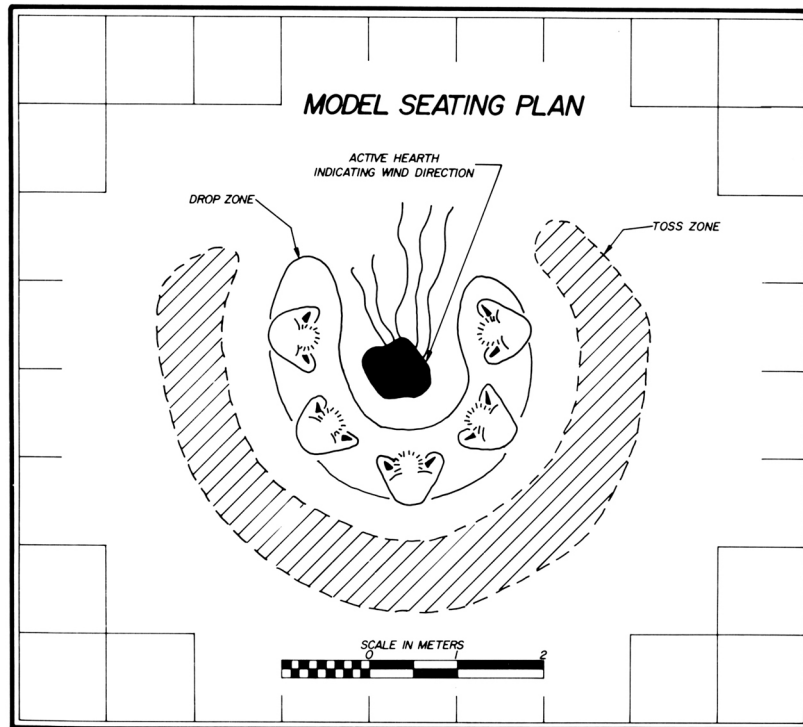
eller kvinnor med småbarn eller den person som lyckats få mest fisk. Detta är kriterier som är okända för oss men som kan diskuteras och fördjupas med ett genusperspektiv.

Härden

På golvet fanns spår av härdar på olika djup i kulturlagret. Det kan ha rört sig om tre härdar som använts vid olika tillfällen där härden på hyddbottens mitt hör till den senaste bosättningen med stora ansamlingar av rostade hasselnötsskal. Den hade en oval form, ungefär 2 m lång och knappt 1 m bred. Den södra delen av härden hade ett tjockt och tydligt lager av kol med mycket skörbränd sten. I den norra delen fanns ett kompakt lager av kol blandat med brända hasselnötsskal. En liter jord från den här delen av härden innehöll ca 100 brända skal. Också den underliggande lämningen av en härd innehöll brända hasselnötsskal vilket visar att den har använts vid tidigare tillfällen (Hernek 2003:226, Hernek 2005:200).

Att Timmeråshyddan hade en rund till oval form menar Robert Hernek har att göra med just eldstaden/härden. Att människor har samlats inomhus runt eldstaden för att tillreda mat, få ljus och värme, arbeta och umgås. Att sitta i en cirkel runt härden var viktigt för att ha ögonkontakt med alla (Hernek 2005:162).

I Timmeråshyddan fanns ingen stor yta att fördela. Om ytan man har att röra sig på är liten måste många olika aktiviteter samsas om platsen. Man åt, sov och arbetade på ett och samma ställe. Personerna kan ha skiftat platser runt härden beroende på vilket arbete som skulle utföras. Olika placeringar vid härden kunde ha olika status och att det har funnits regler och normer för hur ytan/olika personers *room to maneuver* runt härden har fördelats är sannolikt. Vi människor är känsliga för hur vi placerar oss i förhållande till andra. Genom placeringen förhandlar vi om de sociala relationerna. Det kan markera både social status och makt, och det kan spegla kön. Hur vi avkodar och tolkar detta spel är kulturellt betingat och det finns åtskillig forskning på detta inom de beteendevetenskapliga områdena.

Figur 25 – Placering runt härden i förhållande till vindriktningen

Efter Binford 1983:305

Pierre Vogel diskuterar den formation som Lewis Binford tecknat ovan: En ensam person som arbetar vid elden brukar sitta med sidan mot elden så att inte arbetsytan kommer rakt framför lågorna och glöden. När fler personer sitter runt härden backar man undan så att alla får samma avstånd till elden. Vid sten- och/eller benarbete faller småbitar ner mellan benen (*drop zone*) och för att slippa sitta i skräpet kastas biprodukterna på en dumphög eller ut på mer perifera områden (*toss zone*). Det bildas en öppning i ringen där personerna sitter eftersom ingen vill sitta i vindriktningen från elden och därför samlas materialet på den ena sidan av härden (Vogel 2010:56 med vidare ref. till Binford 1983). Binford visar i fler teckningar hur han menar att personer/män förflyttar sig runt härden för att undvika röken, men bilderna illustrerar också hur olika avfallshögar av ben- eller flintaflisor bildas på olika avstånd från härden.

Röken från härden i hyddan kan ha varit ett problem. Att bli utsatt för så lite rök som möjligt kanske har varit en statusmarkör och en förhandlingsfråga, men kan ha varit oförenlig med önskan att komma

så nära elden som möjligt för värmens skull eller att vara inom bekvämt avstånd från härden vid matlagning. Kunskap om träslag, metoder för torkning och tidpunkt för avverkningar har varit betydelsefulla för att om möjligt hålla rökutvecklingen nere inomhus. Det är väl känt att olika träslag brinner på olika sätt och producerar olika mycket rök. Väl torkad ved brinner bättre än fuktig och ryker mindre. Björk ger bra värmeeffekt men måste vara torr. Kådan i barrträd kan explodera. Sälg sprätter vilket kan vara obehagligt. Osv.

En mycket intressant fråga är om härden endast var männens domän. Kritiken mot Binforde:s sätt att avbilda enbart män och deras arbete sittandes vid härden är väl känd. Kvinnor, kvinnors arbete och manöverutrymme finns inte med i hans modeller.

Jenny Moore diskuterar detta och ställer sig frågan om genus kan förknippas med olika typer av eld och härdar. Härden kan t.ex. ses som ljus, värme, med lagad mat såväl som med samvaro och kommunikation. Kan kvinnor ha haft kontrollen över dessa viktiga funktionerna och på vilket sätt kan det i så fall ha gett kvinnor makt? Från mytologi och antropologi har Moore hittat tankar om att kvinnor länkas till den goda elden; elden som finns inomhus och som ger värme, ljus och möjligheter till matlagning och som också främjar det sociala livet i huset, medan männen länkas till den destruktiva, okontrollerade vilda elden som uppstår vid t.ex. skogsbränder. Om det går att se genus i "vem som tänder elden" då kan vi också se en koppling till eldens olika funktioner t.ex. vid matlagning, svedjebruk, keramiktillverkning, menar hon. Elden, genus och materiell kultur kan då kopplas ihop (Moore 2000:123). Om det vore så att det var kvinnan som hade den fulla kontrollen av eld och härd skulle detta ha stor betydelse för hur vi tolkar kvinnors roll i samhället (Moore 2000:127).

Jenny Moores utgångspunkt för diskussion och kritik är den kalla delen av jordklotet. Det är här uppe i norr elden behövdes för värme åtminstone under de kallare årstiderna. I varma delar av världen har elden inte haft denna funktion. Men det finns förstås gemensamma, viktiga funktioner; matlagning, hålla rovdjur borta, visa att man finns på plats genom synlig rök m.m.

Arbetsplats för tillverkning av flintredskap

Hernek menar att det översta skiktet i hyddan omfattar rester efter alla de mångfacetterade aktiviteter som ägde rum inne i bostaden eftersom den största fyndmängden fanns där. Fynden visar rikligt med flintavfall, flintredskap, malstenar, skörbränd sten och hasselnötsskal (Hernek 2005:208). Detta visar olika aktiviteter som matlagning och redskapstillverkning. Den relativt stora mängden flintrester visar på

flintslagning medan fibrer, trä och skinn inte finns bevarat. Jag menar att flintredskap pekar på att annat hantverk också ägt rum, annars har jag svårt att se att lämningarna skulle representera alla aktiviteterna som ägde rum inne i hyddan. Flintredskap behövdes för arbetet med skinn, fibrer, trä, ben etc. Ett arbete vars resultat kunde bli ett nytt redskap; ett nät, en korg, en benpryl, en bennål, en harpun. Eller som Carl Persson uttrycker det: "De flintor vi hittat måste förstås i en strikt kulturell kontext" (Persson 2012:138). Jag utvidgar begreppet kulturell kontext till verksamhetskontext kopplad till handlingar som var nödvändiga för försörjningen.

Från mesolitisk tid har ett stort antal hyddbottnar med flintavslag inne i hyddan hittats. Bark, kvistar och grenar har varit vanliga som golvtäckning i både Danmark och norra Tyskland. Det verkar som att detta täckmaterial i botten har varit speciellt vanligt i blöta och fuktiga områden på de s.k. mossboplatserna (Grøn 2003:688, 696). Den danska Ulkestruphyddan 1, daterad till ca 6000 år f.v.t. och som grävdes ut redan 1947-1950 hade botten täckt av grenar, kvistar och bark. Det fanns en stor mängd flintavslag där förutom ben, horn och hasselnötter. Fynd som grupperade sig på ett intressant avgränsat sätt i hyddan och som tolkades som lämningar efter olika aktiviteter. Utanför hyddans väggar fanns dispositioner som visade att man rensat ut stenar och avfall när det blivit för mycket inne på golvet (Grøn 1995:13-33). Det finns också hyddbottnar från Rødsmoen i norska Hedmark som visar samma mönster (Hernek 2005:199). Det gör också utgrävningarna av Tingbyhuset utanför Kalmar där hela 80% av den stora mängden stenfynd som gjordes hittades inne i huset. Stenfynd fanns längs huset väggar men också längre i huset där en koncentration tolkats som en aktivitetsyta för flintslagning. Det fanns ett stort antal avslag, splitter och spån. Stenfynden nära väggarna har tolkats som att man föst undan materialet dit efter avslutat arbete. Denna fråga har väckt debatt om Tingbyhuset. Varför har man suttit inne i huset och slagit flinta när man kunnat sitta utomhus? Vad får människor att sätta sig invid sin sovplats för att slå flinta när man skulle kunna uträtta detta skräpiga arbete på ett annat ställe och slippa ligga i stenflisor (Nilsson m. fl. 2002:32, 44, Hernek 2005:16). Carl Persson tar också upp denna fråga och undrar om det normala mesolitiska livet framlevdes i igenväxande sjöar och om man alltid fyllde sina bostäder med skräp och menar att det skulle kunna bli svårigheter att kombinera småbarnsliv med att bo i en igenväxande sjö och ha tusentals vassa flintor på golvet (Persson 2012:108). Min känsla inför den påfallande stora mängden flintavslag i Timmeråshyddans översta lager är en liknande förundran över hur man har kunnat leva och bo på ett golvunderlag bestående av sylvassa stenbitar. Har det varit möjligt

att gå på detta och har det varit möjligt för mindre, krypande barn att vistas där inne?

Det jag först tänker mig är att golvet i Timmeråshyddan måste ha varit täckt med hudar, skinn, näversjok eller flätade mattor av gräs eller strån som man borstat av eller vänt på när flintslagningen var klar. Men Hernek menar att det snarare funnits ett golv som låtit mindre bitar av vasst material silas igenom så att de inte blivit liggande i golvets ytskikt. Att golvet i så fall har bestått av ett material som kvistar, grenar, gräs, tång och liknande. Vissa delar av bottenytan kan ha varit täckt med skinn eller näver medan andra delar täckts med kvistar och grenar och att det är där man under vintern suttit när man arbetat med sådant som kunde ge vassa flisor. Möjligen har man med hjälp av t.ex. ett flätverk avskärmat arbetsplatsen för att undvika att flisor flyger iväg för att skydda sig själva och eventuella barn. Anhopningen av flinta till speciella avgränsade ytor i hyddan talar för detta (Hernek 2003:225, Hernek 2005:201). Under tidens gång har täckmaterialet på golvet i Timmeråshyddan förmultnat och försvunnit och kvar i ett mörkare kulturlager ligger idag bara flintan. Utanför hyddan finner man större sten- och benbitar som sannolikt blivit över vid till verkning av olika redskap (Hernek 2005:199).

Min grund för vidare diskussioner är att kulturlagrets översta skikt återspeglar bostadens allra sista användningstid och att de undre skikten representerar rester efter tidigare säsongers bosättning och kanske tillfälliga övernattningar för resande. Förmodligen har golvet städats och allehanda rester burits ut när man återvänt till hyddan och en ny vistelse påbörjades. Därför är fyndmängden inne i hyddan begränsad även om inte hela golvytan har städats av. Det som städats ut är skörbränd sten från eldstaden, skrymmande flintor, matavfall, rester av annat hantverk och golvtäckningsmaterial som behövde förnyas. Att golv städats ut är känt från andra boplatser. Det var förmodligen en nödvändighet när man återvände till hyddan att kasta ut större och mindre rester av flinta och andra stenar av olika slag som krupit upp när ett skyddande täckmaterial som näver, grenar, kvistar, bark och löv förmultnat (Hernek 2003:227). Från norrländska hyddgrunder är städning ett välkänt fenomen. Dumphögar har bildats utanför hyddorna innehållande diverse avfall som rensats ut när en ny bosättning skulle påbörjas (Hernek 2005:210). Att olika ytor inne i hyddan har städats ut vid olika tillfällen kan ha många olika förklaringar. Det kan ha funnits uttalade och outtalade regler för hur detta skulle gå till och om det var planerat att man snart skulle återvända och därför inte behövde städa så noga. Det lager som arkeologerna finner överst representerar hur som helst den sista städningen och den senaste boendefasen (Hernek 2005:78, 209 ff, 229).

Den övervägande delen av fynden av flinta i Timmeråshyddan är mikroliter. Av ca 1500 flintor i det översta lagret i hyddan räknas bara 31 som redskap: några skrapor, yxor, ett 10-tal borrhetsar, knivar och några sticklar. Det finns också några kärnor. Men flintavfallet utgör mer än 90 % av fyndmängden och de flesta har legat i anslutning till härden. Den enda rimliga förklaringen till detta är att det i spån och avlagsmaterialet ingår en stor andel flinta som använts för diverse olika ändamål (Hernek 2005:124-125, 140).

Figur 26 – Kärnyxor av flinta från Timmeråshyddan
Ur Bohusläns museums samlingar. Foto Yvonne Karlsson

Figur 27 – Kärnyxor
Från utställningen *Björnklor & Hasselnötter – arkeologi längs E6:an*.
Bohusläns museum 2015. Foto Dolf Bergman

En mycket viktig och intressant genusfråga att problematisera är: vem producerade redskapen och alla flintavslagen, vem satt vid härden och slog flinta – var det en man eller en kvinna?

En förutsättning för att försörja sig genom t.ex. fiske, samlande eller jakt är förutom rent personliga, fysiska resurser och egenskaper också materiella förutsättningar dvs. tillgången till lämpliga redskap och utrustning. Jag menar att kvinnor tillverkat redskap de dagligen använde sig av. Det hela bygger på ett mycket logiskt resonemang; kvinnor lutar sig knappast tillbaka för att vänta på att mannen ska komma ”hem” och tillverka ett nytt redskap åt henne när den gamla skivskrapan, kniven eller yxan gått sönder. Det har naturligtvis inte fungerat så. Kvinnan har självklart snabbt och enkelt slagit en bit flinta till ett nytt redskap för t.ex. skinnberedning, insamlande av växter, fiske, jakt eller styckning av djur. Joan Gero menar att det inte finns någon tvingande biologisk, historisk, sociologisk, etnografisk, etnohistorisk eller experimentell orsak till varför kvinnor inte skulle kunna ha tillverkat alla slags stenredskap i alla slags material för att användas i ett brett varierat sammanhang (Gero 1991:176).

Från studier av aboriginer i Australien finns antropologiskt belagt att kvinnor tillverkade sina egna redskap för jakten, även om de vanligaste redskapen de tillverkade var avsedda för grävkäppar. Stenyxor hörde till kvinnors utrustning på många håll och tillverkades av dem själva (Bird 1993:22 ff). Små stenflisor med skarpa egggar kan bilda vassa och spetsiga redskap som harpuner, pilar, knivar, borrh och borstar beroende på hur de fästs (Ehrenberg 1989:58). Mikroliter kan fästas i träskaft på olika sätt. Fantasi, erfarenhet och kunskap är det som sätter gränser. Det är en fråga om teknik och det har inget med styrka att göra, ett vanligt argument för att kvinnor inte klarar av vissa arbetsuppgifter. Detta blir uppenbart när man står med en liten pilspets i handen och funderar över hur mycket styrka det behövs för att tillverka en sådan.

Det finns ingenting i Timmeråsmaterialet som säger att det är kvinnor som har slagit flinta, men det finns heller ingenting som säger att det är män som har gjort det. Men man kan ibland möta en diskussion i litteraturen när det gäller just detta, hur kvinnor och män disponerat ytorna runt härden i en liten hydda/boplats som t.ex. Timmerås som bygger på att män tillverkat pilspetsar och att de flintavslag som lagt sig i en liten hög bredvid härden då visar på en manlig sfär. (Se t.ex. Grøn 1991:104) Jag förhåller mig kritisk till detta. Inte bara för att man exemplifierar med just pilspetsar, som i litteraturen representerar män, utan också för att inget talar för att kvinnor inte skulle kunna tillverka ett sådant redskap som en liten pilspets till sig eller till någon annan. Jag menar att det inte är möjligt att utifrån avslagen avgöra var en manlig respektive en kvinnlig

sfär/yta har funnits i hyddan. Diskussionen om att kvinnor tillverkar sina egna arbetsredskap är både intressant och viktig ur en försörjningsaspekt. Kan man tillverka sina egna flintredskap kan man utföra sitt arbete och klara sin försörjning.

På hyddgolvet hade det alltså samlats flintavfall, flintredskap, skörbränd sten och hasselnötsskal. Där fanns också malstenar, knackstenar och runda stenar (Hernek 2005:136) vilket visar att golvytan i Timmeråshyddan använts och fyllts med olika aktiviteter. Där har funnits olika överlappande verksamhets- och manöverutrymmen – *room to maneuver* – som har haft olika synliga och osynliga gränser. Gränser som man väl kände till och som ibland behövde bedömas, förhandlas och förankras bland hyddans invånare.

Det översta/ytligaste lagret kan, som Hernek menar, visa människornas aktiviteter de allra sista dagarna i hyddan. Bilden av uppbrottet. Man har samlat ihop sin fisk, sina redskap, fiskekrokar, korgar, nät och annat som man bedömde som värdefullt, men låtit sista dagarnas flint- och stenrester, kanske också matrester och annat skräp bli kvar. Man har skakat av sina skinnfällar, hoppat i båten eller surrat fast sin utrustning på släden och gett sig av.....

Timmeråshyddan i landskapet – nära och lite längre bort

Området nära hyddan

Runt omkring hyddan hittades 15 gropar och härdbottnar och flera anläggningar i form av mörkfärgningar. Detta talar för att området runtomkring själva hyddan, i det nära landskapet, har använts på många olika sätt för olika ändamål och att det har inkluderats i hyddans sfär. Detta var en plats där olika mindre eller större arbetsuppgifter utfördes och det var också en plats för möten och socialt liv. Carl Persson menar att det flintmaterial som kan hittas runtomkring en hydda är ett återsken av ett socialt arbete. Samtidigt som man sitter och arbetar pratar man och planerar kanske nästa dags arbete (Persson 2012:140). I och omkring härdarna på Timmeråsboplatsen gjordes fynd av flinta och bergart, både redskap och avfall, även om de flesta fynden gjordes inne i hyddans olika lager. Detta visar att också området runtomkring hyddan användes för redskapstillverkning. Men det är svårt att hitta och fastställa aktivitetsytorna eftersom det har varit flera bosättningar på platsen. Boplatsen rymmer en mängd episoder där olika aktiviteter och deponeringar har ingått t.ex. städning av hyddgolvet då material deponerats utanför hyddan (Hernek 2005:122-143).

Det har diskuterats varför folk spred sten, ben och annat runtomkring sig och om det fanns det någon logik i detta särskilt när det gäller de mesolitiska boplatserna. Carl Persson tar upp en tankegång kring detta och beskriver det utifrån Lewis Binford's (1983) modeller om zoner på boplatserna; s.k. *dropping zones* där flisor, små avslag och splitter från redskapstillverkningen hamnar, *tossing zones* dit större biprodukter har kastats iväg, *resting zones* där föremål lagts undan och sedan glömts bort, *positioning zones* där man medvetet placerat föremål för kommande behov och *dumping zones* där föremål samlats upp i större mängder på någon perifer plats (Persson 2012:99-101).

Utomhus fanns också ett system för annat som man ville bli av med. Regler och kultur för hur man hanterade sopor och avskräde liksom toa/latriner fanns naturligtvis. Regler som för oss kanske inte är självklara eller överhuvudtaget möjliga att förstå, men lämningar kan finnas i avfallsgropar av olika slag.

Att groppar talar för att man lagat mat utomhus är väl känt men groppar runtomkring hyddan kan också ha använts för förvaring och lagerhållning. (Se t.ex. Gustafson 2005)

Hyddan i landskapet

Hyddan låg vid strandkanten intill en bergvägg på en halvö i den inre skärgården. Den tillgängliga markytan var begränsad. Platsen låg skuggigt och det fanns ingen omedelbar närhet till sötvatten (Hernek 2005:159). Ändå valdes platsen för en etablering av en hydda och för återkommande besök.

Mats Eriksson & Ola Magnell analyserar etableringen av den ungefärligen, med Timmerås samtida Tågerupsboplatserna och för en intressant diskussion om valet av boplatser. Författarna menar att en resurs som fisket, med en stor stabilitet som ger en säker mattillgång kan bestämma läget för en bosättning och att det som styrde valet av etablering av Tågerupsnäset som boplatser var den goda tillgången på marina resurser som bl.a. sill och rödspätta (Eriksson & Magnell 2001:210). Sådana avvägningar och beslut kan också ha gjorts när det gäller Timmeråshyddan med dess placering nära havslinjen.

Man måste ha erfarenheter och kunskap för att förstå det landskap man vistas i. För att kunna utnyttja de resurser som landskapet tillhandahåller krävdes stora kunskaper. Likaså för att förstå de faror som fanns i själva landskapet, som strida forsar, stup och bottenlösa våtmarker. Att känna till var dessa fanns och att kunna tolka dem var naturligtvis livsviktigt. Både det som är alldeles intill och runtomkring boplatserna/hyddan och det som är längre bort. Kvinnor, män och barn rör sig på olika sätt i landskapet beroende på vad de har för syften och

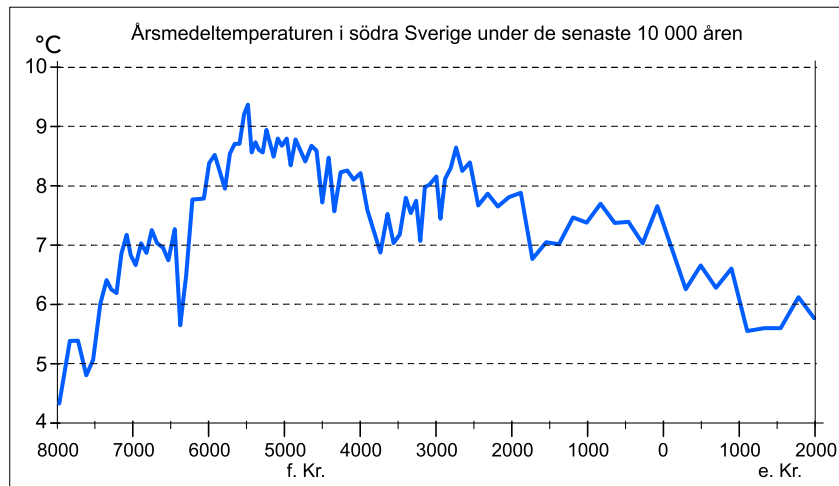
ärenden. Platser för fiske, samlande eller jakt kan ligga på helt olika ställen vilket skapar en naturlig rörelse i landskapet. Landskapet begränsar och/eller ger möjligheter beroende på vad det är som skall utträttas. Kunskapen om detta förs över från generation till generation och anpassas över tid. Det fanns därför en rörelse i landskapet både från omkringliggande platser till och från Timmerås men också runtomkring själva hyddan. Det fanns något på Timmeråsboplatsen som människor var intresserade av. Det kan ha varit något speciellt med landskapet, som man ville ta del av. Men det kan, som jag tidigare varit inne på, också ha haft en så enkel och pragmatisk förklaring, som att man behövde ett lämpligt övernattningsställe på en resa. Detta krävde naturligtvis att man kände till att det fanns ett lämpligt ställe just där att stanna till vid och att man också hade kunskap om avstånden för att kunna bedöma hur lång tid en resa dit skulle ta.

I min vidare diskussion utgår jag från att det var något som hade med försörjningen och maten att göra som gjorde att man vistades i landskapet runt hyddan; att det fanns något av betydelse på platsen som man ville komma åt och ta med sig därifrån.

En vinterhydda

Robert Hernek menar att Timmeråshyddan användes under vintersäsongen. Att platsen troligen utnyttjats några få säsonger under årets kallaste månader av en liten grupp människor som hade sin huvudsakliga vistelseort någon annanstans (Hernek 2003:223, Hernek 2005: 11). Den nergrävda hyddbotten, menar Hernek, talar för vinterboende och det gör också den ränna som gick tvärs över hyddbotten och som förmodligen är en rest av någon form av rörkonstruktion vars syfte varit att syresätta eldstaden. Ett sådant uppvärmningssystem fanns t.ex. i ett av vinterhusen på den lappländska boplatsen Vuollerim. De många skörbrända stenarna kan ha använts för bl.a. uppvärmning av hyddan. De har placerats i eldstaden och behållit värmen även sedan elden slocknat. När de inte skulle användas mer slängde man ut dem. Ytterligare argument för vinterboplats är förekomst av hasselnötsskal, flintbearbetning inne i hyddan, kulturlagrens sotiga innehåll, boplatsens placering i förhållande till vindriktningen samt förekomsten av förrådsgröpar (Hernek 2005:226-228). Hasselnötter skördas på hösten men kan lagras under lång tid. Enligt Karin Viklund som gjort makrofossilanalysen talar detta för ett höst- och vinterboende på platsen (Hernek 2005:375). Jag ansluter mig till Herneks och Viklunds resultat att Timmeråshyddan användes på vintern.

En central fråga är hur kallt det var på vintern.

Figur 28 – Årsmedeltemperaturen i södra Sverige

Renritad av Jan Wiklund efter Ljungqvist 2009:214

Medeltemperaturen för ca 8200 år sedan låg ungefär på samma nivå som nu. Detta har styrt människornas liv i Timmeråshyddan. På Västkusten kan det under ena vintern ibland bara vara några få minusgrader, eller inga alls, men mycket blåst och regn. Under nästa vinter kan det vara riktigt kallt med snö och is så att t.o.m. havet fryser. Hur vädret varierade under några på varandra följande vintrar för 8000 år sedan vet vi inte exakt. Om vintern var kall med för mycket snö och isbelagt hav kanske man inte alls begav sig till Timmerås för fiske, medan snöfri is ger tillfälle till isfiske. Under mildare vintrar utan is kan det ha varit en utmärkt plats att vistas på under en kortare period för att fiska från stranden eller från båt, och kanske jaga säl.

Kvinnors arbete i fokus

Jag grundar mina analyser och resultat på Robert Herneks avhandling. Jag utgår också från min feministiska uppfattning när det gäller frågan om arbetsdelning och makt/status, från teorierna om ytor och utrymmen inne i hyddan och i det omgivande landskapet, men också från annan arkeologisk litteratur som belyser den mesolitiska tidens rika tillgångar och möjligheter i Bohuslän. Utifrån denna hyddbotten och de omgivande resurserna fokuserar jag på kvinnornas arbete och försörjning under ett kort uppehåll i Timmeråshyddan på vintern för ca 8000 år sedan.

Herneks källkritik omfattar en osäkerhet om boplatsens varaktighet, om fynden kommer från en eller flera bosättningsfaser, om vilken tid på året boplatsen utnyttjats mest, om artefakter som han menar kanske kan tolkas som mer rituella än som använda i dagligt bruk. Det har gått en avsevärd tid mellan tidpunkten när hyddan var i bruk och fram till den dagen den började undersökas. Både människor, djur och natur kan ha satt spår under de passerade årtusendena och den absolut största delen av det som människorna lämnade efter sig i hyddan är borta och helt oåtkomligt för vår nyfikenhet, våra teorier och diskussioner.

Jag är fullt medveten om den källkritik Hernek har till sitt material men jag vill ändå testa tankemodellen att man kan diskutera kvinnors arbete och försörjning utifrån just den här boplatsens beskaffenhet och möjliga ekonomi och resursutnyttjande, även om den är liten med ett ganska litet fyndmaterial, särskilt när det gäller det organiska materialet men jag utgår i mina tolkningar också från en rimlighetsbedömning.

Resurser och kvinnors arbete i Timmeråshyddan på vintern

De arkeologiska fynden på Timmeråsboplatsen är inte omfattande, framförallt inte när det gäller organiskt material. Det finns stenredskap av flinta och andra bergarter och det finns avslag som visar att man arbetat med att tillverka redskap på platsen. Det finns också tydliga spår efter själva hyddan och en del gropar utanför. Trots bristen på organiskt fyndmaterial väljer jag ändå att försöka diskutera de olika verksamhetskontexterna som kan ha funnits där som fiske och säljakt, samlande av ostron och musslor, samlande av växter och jakt/samlande av småvilt. Jag tar stöd i Margret Conkeys (1991) modell *Contexts of action, contexts for power* för att synliggöra kvinnors arbete på Timmeråsboplatsen. Centralt i hennes modell är att det går att synliggöra kvinnors arbete också på en boplats där organiskt material saknas. Organiskt material som träarbeten, flätverk, nät, korgar, andra fiberarbeten, skinn, ben, horn m.m. kan rimligtvis förutsättas ha varit nödvändiga för att få hushållet och vardagslivet att fungera och måste synliggöras och diskuteras även om det bara varit korta tillfälliga, men återkommande, uppehåll på platsen.

"..... hunting camps, fish camps, trapping camps, and hunting stands have a very high incidence of reuse, or occupation of the same location where use of preexisting facilities is anticipated"
(Binford 1978:328)

Placeringen av Timmerås i landskapet visar att människorna haft stora möjligheter att utnyttja såväl havets som landbackens resurser för sin försörjning. Det fanns speciella resurser som var eftertraktade på vintern och som lockade människorna att återkomma till den här platsen.

Som en jämförelse: I studien om Tågerupsboplatsen diskuterar Mats Eriksson & Ola Magnell frågan om förändringar av näringsstrategin under mesolitikum. Fisket ändrade karaktär och flera faktorer bidrog till detta såsom klimat, vattentemperaturer och salthalt i vattnet. Det finns exempel på flera s.k. speciallokaler både vid kusten och i inlandet där näringsstrategier och därmed försörjningsmöjligheter förändrades över tid. Mot slutet av mesolitikum användes de mer för t.ex. speciell jakt som på vildsvin, kronhjort eller annat villebråd. Eller för speciellt fiske vid kusten. Under äldre mesolitisk tid var dessa platser inte så specialiserade utan människor använde sig av många olika resurser som det fanns tillgång till just där (Eriksson & Magnell 2001:210). Så kan det också ha varit med Timmeråsoplatsen. Den kan tidigare ha varit använd till någon annan försörjning t.ex. renjakt, men för 8000 år sedan blev fisket och säljakten det attraktiva och boplatsen blev en fiske- och fångstplats som användes på vintern.

Fiske

Mitt antagande är att fisket och möjligen också säljakt var en av anledningarna till att man uppehöll sig i Timmeråshyddan. Hyddans läge på strandkanten, menar jag talar för att fisket kan ha varit en viktig resurs och anledningen till att Timmeråshyddan utnyttjades just på vintern. Kvinnor och män har fiskat tillsammans, från båt, flotte eller längs strandkanten beroende på hur isläget sett ut. Att bryta upp vakar i isen och fiska med nät eller krok är också möjligt. Man har fiskat så länge man behövde för sin försörjning och sedan lämnat platsen med fångsten. Det hela kunde vara genomfört på ett par dagar.

Men fisket har inte lämnat några synliga spår varken i vattnen, i landskapet runt Timmeråsoplatsen eller inne i hyddan. Undersökningsområdet runt hyddbotten är inte stort, men stickprov och några djupa schakt har grävts, andra delar är avbanade med grävmaskin, men inga fynd som kan styrka fiske gjordes (Hernek 2005:89 ff). Utgrävningarna vid ungefärligen samtida Huseby Klev några mil söderut, visade däremot fiskben från torsk och kolja men också från pigghaj, ål, sill, kummel, långa, gråsej, vitling, makrill, skäddor, skrubbskädda, piggvar m.fl. arter (Jonsson 2005:100-101). Den stora bergtorsken som söker sig till algbälten nära land under vinter och vår på ett djup mindre än en halvmeter kan ha varit en anledning till återkommande besök i hyddan på vintern.

Undersökningar från bl.a. Huseby Klev, Skateholm och Öland på 6000-årigt eller äldre skelettmaterial visar på höga isotopvärden vilket visar att människor ätit mat från havet. Undersökningar från Skåne och Västergötlands inland visar mer överraskande också höga isotopvärden. Det kan betyda att människor säsongvis har förflyttat sig ut till havet för att fiska och jaga säl (Welinder 2009a:233). Kanhända de människor som bodde i de samtida hyddorna i Kvarnåsen vid Väneren (Olsson & Bless Karlsen 2008) begav sig till västkusten för fiske och under denna expedition stannat vid Timmeråshyddan? Ett sund gav en förbindelse mellan Väneren och havet. Om man betänker att människor har rest längs hela kusten från Skåne till Nordnorge (Fuglestedt 2012) är detta en spännande och inte alls en orimlig tanke om än en aning spekulativ.

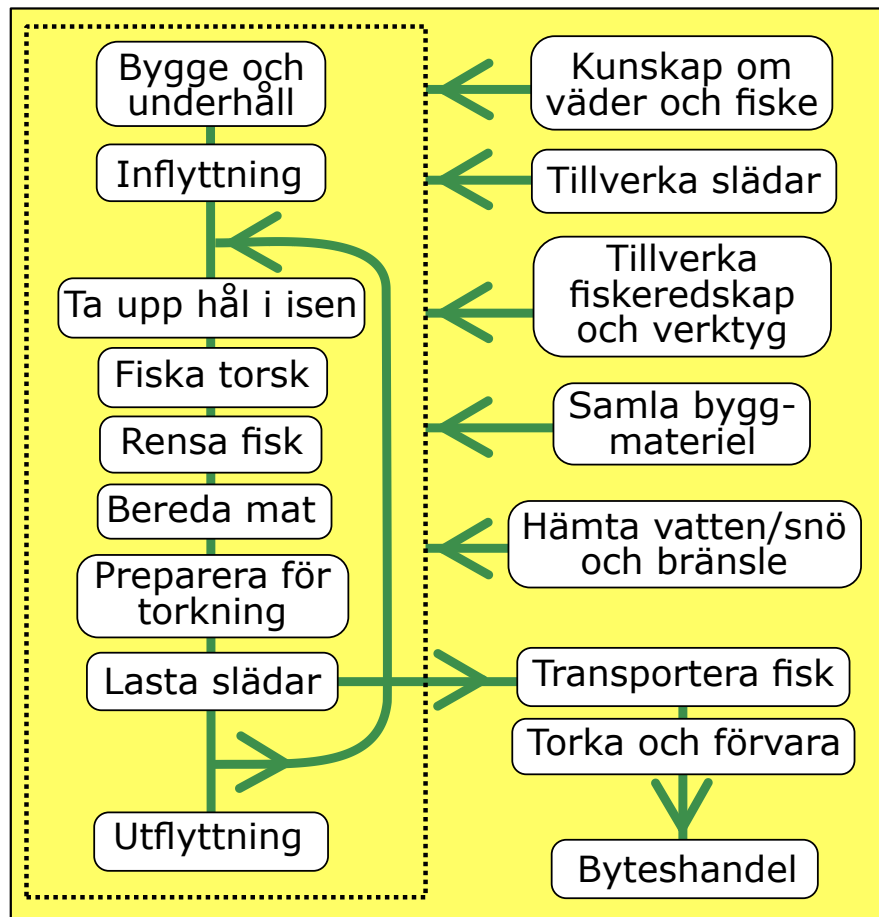
Det har genom tiderna funnits många olika sätt att fiska. Metoder har använts för att närma sig fisken en och en såsom t.ex. klubbing, harpunfiske eller fiske med ljuster, spjut, krok, håv eller ögla. Andra metoder har mer liknat samlande såsom fiske med nät eller fasta fångstanläggningar och inhägnader som byggts upp i vattnet av sten och/eller katsar där fisken leds in i burar genom gångar av tätt nerslagna störor. I fyndmaterialet finns inga nät, korgar eller håvar bevarade, men det finns spetsar, spånfragment med retuscher, borrhetspetsar och övrig slagen flinta med retuscher (Hernek 2005:125). Hernek definierar inga av dessa som spetsar till ljuster eller för att fästa på ett spjut för harpunering men dessa vassa flintspetsar kan ändå ha surrats fast vid ett träskafth och använts i fisket. Sticklar finns i fyndmaterialet (Hernek 2005:127). ”Dessa kan ha använts för att skära ut långa benbitar till harpuner och spjutspetsar” (text i utställningen *Björnklor & Hasselnötter – arkeologi längs E6:an*. Bohusläns museum 2015).

I Antrea, en mosse på Karelska näset har man hittat välbevarade rester av ett mer än 9000 år gammalt nät av tvinnad videbast med sänkstenar och barkflöten. Två mesolitiska fisknät är kända från Friesack i östra Tyskland. De daterades till ca 7000 f.v.t. och är också tillverkade av bastfibrer varav det ena var ett knutet nät i en nålbindningsliknande teknik. Ytterligare mesolitiska fynd av bastnät finns dokumenterat från den fyndrika och på många sätt fantastiska Ertebølleboplatsen Tybrind Vig på Fyns västkust i Lilla Bält i Danmark (Andersen 2013:296, Bender Jørgensen 2013:394). Detta talar för att kunskapen att tillverka fisknät var känd under mesolitisk tid, men ett källkritiskt påpekande måste göras: fynd från Timmeråsboplatsen är mer än 2000 år äldre än Tybrind Vig. Flera träd har användbar bast för flätning t.ex. lind och alm (Arvidsson 1988b:222). Detta kan också ha varit känt på Timmeråsboplatsen och ett flätat eller knutet nät kan ha lagts ut i havsviken beroende på isläget. Det kan också ha

förekommit fiske med nät under isen. Näten finns inte bevarade men kan på rimliga grunder antas ha ingått i verksamhetskontexten fiske.

I Huseby Klev hittades en stor mängd fiskekrokar av ben, mestadels små, vilket är förvånande eftersom fiskbenen talar för stora fiskar. Hernek och Nordqvist menar att stora fiskar fångats med en annan metod. Det förekommer spetsiga träpinnar i fyndmaterialet som kan ha varit fiskeredskap. Den småfisk som man agnade med hade en lina fästad i en spetsad träpinne fastkilad inne i gapet. När den större fisken svalde agnet fastnade den spetsiga pinnen och fisken var fast (Hernek & Nordqvist 1995:99-101). Att man inte hittat några fiskekrokar i Timmerås kan bero på att man tagit med sig dessa när man lämnade boplatsen eller att fångstmetoden har varit en annan än fiske med krokar. Men ett givande fiske av t.ex. bergtorsk kan vara anledningen till att man besökte Timmeråshyddan just under vintern. På Västkusten infaller torskens lekperioder under januari till april. Under leken förekommer torsken i stim som uppehåller sig på djup mellan 0 och 200 m. (Havs- och vattenmyndighetens hemsida) Om de stora torskfiskarna var vanliga i de grunda vattnen runt Timmeråshyddan fick man mycket fisk för arbetsinsatsen oavsett vem som fiskade.

Den grafiska bilden nedan visar arbetsuppgifter som är kopplade till vinterfisket på is, som ägde rum under en kort period och som hade sin inledning i bygge och underhåll av hyddan och sin avslutning i att man flyttade ut igen. Till arbetsuppgifterna hörde också att ta vara på fisken på bästa sätt, transportera och förvara och möjligen också utnyttja den i byteshandel.

Figur 29 – *Chaîne opératoire*/ Vinterfiske på is.

Text och grafik Yvonne Karlsson & Jan Wiklund

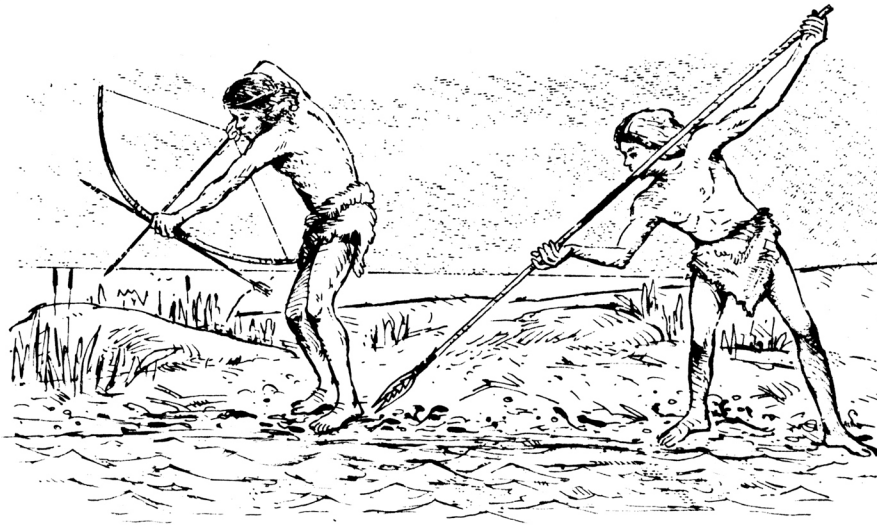
Kvinnors fiske

Ingenting i fyndmaterialet talar för att fisket var ett arbete enbart för männen. Ingenting talar heller emot det. Jag har försökt beskriva de olika fiskemetoderna just med tanke på detta. Nät och fasta fångstanläggningar kan sättas ut och vittjas av vilken kunnig person som helst oavsett kön. Ljuster, harpuner och krokar kan också tillverkas och hanteras av kvinnor eller av män.

Men teckningen nedan visar ändå två smidiga, unga män i höftskynken som står på strandkanten. Den ene med spänd pil & båge och den andre med höjt ljuster. Båda beredda på fiskjakt. Inga andra

människor syns till i bilden. Jag menar att teckningar som denna bidrar till hur våra bilder av förhistorien skapas: fisket genomfördes av män med pil & båge eller ljuster. Den bilden är jag mycket kritisk till.

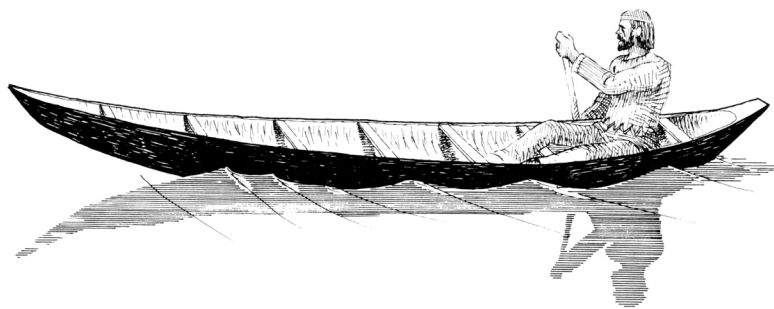
I grunda vikar kunde man skjuta fisken med pil och båge eller ljustra den.

In shallow bays one could shoot at the fish with bow and arrow or spear it.

Figur 30 – Män på fisketur.

Möller 1988:255

Ericka Engelstad har undersökt Skoltsamernas fiske utmed Nordnorges kust och beskriver att både kvinnor och män fiskar men på olika sätt. Kvinnor, äldre män och barn fiskar lax längs kusterna, medan de yngre männen far längre ut till havs för torskfiske. Hon menar att man kan utgå från dessa etnografiska fakta från Skoltsamerna och problematisera varför bara män skulle ha fiskat under mesolitisk tid. De mesolitiska redskapen står inte att finna idag men många av Skoltsamernas fiskeplatser är kända och kan ge viktig information om genus vid eventuella kommande utgrävningar. Det finns också hållbilder i Altaområdet som visar kvinnor i båtar. Det finns många tolkningsmöjligheter av dessa men i flera fall kan de visa kvinnor som fiskar (Engelstad 1986:63). Det förmodade fisket vid Timmerås kan ha haft samma upplägg. Viss fångst har kunnat utföras från land medan annan har krävt någon form av flotte eller båt. Många forskare anser att man under mesolitisk tid använt både stam- och skinnbåtar. Ett 10 000 år gammalt fynd från Ringseröd på Orust är ett exempel på detta (Hernek & Nordqvist 1995:130-132).

Figur 31 – Skinnbåt från Ringseröd.

Hernek & Nordqvist 1995:135

Efterarbetet med fisken

I verksamhetskontexten fiske ingick också efterarbetet av fångsten som självklart var en central arbetsuppgift även om man bara stannade några dagar på platsen. Fisken måste rensas och man måste bestämma hur den fisk som inte konsumerades direkt skulle lagras. Metoder som torkning, rökning och syrning är väl kända. Om väderleken var kall fanns möjligheten att enkelt frysa fisken. Men frågan är om man verkligen påbörjade en lagringsprocess under en kort vistelse i hyddan.

Figur 32 – Den lilla skrapan

Ur Bohusläns museums magasin. Foto Yvonne Karlsson

I fyndmaterialet finns en liten avslagsskrapa, ca 2 x 3 cm (Hernek 2005:126). Ett förslag är att den kan ha använts för att försiktigt

skrapa fiskskinn. Den lilla skrapan har en fin liten fördjupning som precis passar för ett tumgrepp (se bilden ovan). För att kunna garva skinnet måste det lossas försiktigt från fiskköttet. Det behövs inget vasst skärande redskap för detta. Den lilla skrapan kan ha fungerat bra. Vem som hållit i den lilla skrapan vet vi inte. Det kan ha varit en man, en kvinna eller ett barn. Det kan ha varit ett bra arbete för ett lite större barn att försiktigt skrapa rent ett fiskskinn.

Från antropologiskt material är det känt att människor i Alaska använt fiskskinn från huvudsakligen lax, stör och lake till vattentäta jackor, byxor, skor, handskar och förkläden. I museisamlingar finns också behållare och väskor som är gjorda av vattentätt fiskskinn och som man har använt för att transportera t.ex. blod. Stora fiskskinn har använts till kanoter och till taktäckning eftersom de är vattentäta. Avvägningar har gjorts för att få ett estetiskt uttryck där mönster och fenor har fått framträda (Owen 2000:188, Rahme 2006, Hurcombe 2014:88-90). Detta har inte varit ett material som man tagit till i brist på annat, istället har man värderat fiskskinnens egenskaper högt. Skinnet är både starkt, smidigt och vattenavstötande. Etnografiska upppteckningar visar att ostjakerna tillverkade regnkläder av lakeskinn – och att dessa hade den fördelen att de vid behov kunde kokas till soppa (Israelsson 2010:20). Från en och samma fisksort går det att få tjocka, stadiga skinn eller tunna, rynkbara skinn med hjälp av olika garvningsmedel. Det är en mycket större variation än vad som går att få vid garvning av mer traditionella skinn som ren, får eller älg (Israelsson 2010:21).

Det är lätt att garva ett litet fiskskinn. Den arbetsinsatsen kan inte jämföras med den att garva t.ex. ett stort säl-, älg- eller renskinn. Man kan garva med bark från t.ex. säl eller ronn som flisas i småbitar, kan torkas och sedan kokas. Det skrapade skinnet får ligga i denna lag olika länge beroende på vad det ska användas till. Det kan sedan torkas direkt eller återfettas också beroende på vad det ska användas till. Skinnet blir olika mjukt beroende på hur det får torka. Ett fryst fiskskinn är lättare att arbeta med än ett färskt, så detta kan ha varit ett lämpligt arbete på vintern (Rahme 2006). En kunskapsintensiv och ibland tidskrävande arbetsinsats krävdes för en garvningsprocess och det är kanske inte troligt att den ens påbörjades under en kort vistelse i Timmeråshyddan, förutom att fisken rensades och skinnet avskildes, men jag väljer ändå att rapsodiskt beskriva detta för att belysa också en intressant efterföljande arbetsinsats med fisken och ett exempel på hur ett arbete kan brytas ner i mindre delar som alla är lika viktiga för processen och för att synliggöra arbetets delmoment för att försöka ge en bild av den samlade ekonomiska betydelsen av fisket.

Samlande av ostron och musslor

Inga fynd har gjorts på Timmeråsboplatsen av ostron eller musslor. Detta kan bero på att hyddan huvudsakligen använts på vintern och att havet då varit isbelagt. Peter Möller menar att ostron annars varit lättillgängliga, men inte under isiga vintrar. I Danmark finns enorma skalbanksfyndigheter fyllda med mussel- och ostronskal, men få boplatser i Bohuslän innehåller dessa skal. De långgrunda sandstränderna i Danmark är en lämplig miljö för musslor och ostron. Ostronen var en lättillgänglig föda som kunde utnyttjas hela den isfria delen av året (Möller 1988:247).

Bengt Nordqvist beskriver ostronkonsumtionen och kökkenmöddingarna;

”I Danmark finns kökkenmöddingarna framförallt i trakten av Limfjorden på Jylland. Där kan ostronhögar vara av ansevärd storlek, i enstaka fall upp till 300 meter långa, 30-40 meter breda och närmare 2 meter djupa. Därför trodde man tidigare att stenåldersmänniskorna huvudsakligen hade livnäret sig på ostron. Numera vet man dock att ostronen har ett alltför lågt kaloriinnehåll för att detta ska vara möjligt. För den som vill försöka så kan man faktiskt överleva på enbart ostron. Det krävs emellertid att man sitter still och äter ostron hela dagarna och för att spara energi krävs det dessutom att någon annan öppnar ostronen åt dig!” (Hernek & Nordqvist 1995:71)

Ostron innehåller både jod, zink, järn, selen, kalcium och vitaminer men de är kalorifattiga. Ett rått ostron innehåller enligt Livsmedelsverket 10 kcal. 100g ostron ger 2 gr fett och 9,5 gr protein men bara 56 kcal. (Att jämföra med t.ex. 100 gr kött från hjort, hare eller rådjur som ger ca 100 kcal eller samma vikt hasselnötter som ger 656 kcal.) En person som kräver 2000 till 2500 kcal per dag skulle behöva äta 200-250 ostron per dag vilket kanske inte är alldeles realistiskt. Musslor har ett något högre kalorivärde, 78 kcal per 100 g med både ostron och musslor har behövt kompletteras med annan föda. Vid ett kort uppehåll på vintern för att fiska kanske inte varken ostron eller musslor var varken tillgängliga eller så attraktiva. Möjligen har man tagit dem med sig ifrån Timmerås till något annat ställe där de konsumerats eftersom man inte funnit några skalrester i eller runt hyddan.

Säljakt

Däremot fanns möjligheten att man jagat säl här på havsisen på vintern. Gråsäl finns i fynden från Huseby Klev från ungefär samma tidsperiod (Nordqvist 2005:101). I fyndmaterialet från Timmerås finns spetsar och spånfragment med retuscher (Hernek 2005:125) som kan

ha använts vid jakt på säl. Spetsar kan ha fästs på träspjut och fungerat som kastvapen och mindre spetsar kan ha använts för jakt med pil & båge. Sälköttet är relativt magert med ett kaloriinnehåll ungefär som rådjur, hjort eller hare, men späcket som är sälens underhudsfett är kaloririkare och kan ha varit ett viktigt fettillskott. När köttet och späcket tagits tillvara återstod slaktbiprodukter som ben, horn, tänder, senor, tarmar och skinn. Sälskinn kunde användas till mycket – tält, vattentäta kläder och skodon, påsar för förvaring av olika slag, sitt- och liggunderlag (Hinnersson-Berglund 2004:228).

Gråsälen är vår största sälart där hannar kan bli upp till 3 m långa och väga omkring 300 kg medan honorna är något mindre. Gråsälen grupperar sig i kolonier och föder sina ungar i slutet av februari eller början av mars på gränsen för fast is. Ungarna ammas i tre veckor och lämnas sedan. Förmodligen har kutarna varit ett lättare byte än de stora fullvuxna sälarna där risker fanns att skada sig vid jakten på ett så stort och tungt djur, vilket man får förmoda alltid vägdes in när arbete skulle fördelas (Andersson 2015:157-158). Fördelen med att jaga större djur är att man får mer av allt: fett, kött, skinn etc. men detta måste vägas mot risktagandet.

I *Information om säljakt* utgiven av Ålands landskapsregering beskrivs säljakten och tillvaratagandet av djuren i nutid under vintertid:

En gammal jaktform är vaktjakt på is då gråsälen vistas i drivisen. Vaktjakt kan också bedrivas från hällar och skär mot säl på grunt vatten eller mot sälar som har kommit upp på en klippa. De moderna säljägarna uppmanas att prova en gammal jaktform som sällock! Maskera dig så att du på håll kan tas för en säl. Härma sälens råmanden och ylande, sälsången. Sälen är inte så noga med tonarten. Den är så nyfiken att nästan vilken sång som helst lockar. Att skjuta säl på is ger bästa utfall. Många sälar som skjuts i vatten går förlorade.

Det gäller att stycka jaktbytet enligt konstens alla regler för att få ut så mycket som möjligt av djuret. Kött som ska kokas ska dra i vatten över natten. Kött som skall sparas och konsumeras måste befrias från allt späck annars kan smak och lukt spridas till köttet. Skinn och späck ska skiljas åt. Förr i tiden när man skulle tillverka egna produkter t.ex. sälskor, spikade man upp skinnen på en nordvägg utan att sträcka överdrivet. Så mycket fett som möjligt skrapades bort direkt och detta upprepades efter något dygn. Skinnen fick torka tills det var genomtorkat. Torkning på sensommaren eller hösten kommer att misslyckas beroende av alltför fuktig väderlek.

Att skrapa sälskinnet är ett tungt arbete - vissa yrkesjägare på Island

använder i modern tid en högtryckstvätt!

Kokning av säloljan/tranoljan var tidigare en konst som endast anförtraddes särskilt betrodda och utbildade män.

Antagandet att Timmeråshyddan användes under vintern kan tala för säljakt. Kutarna fanns samlade på isen eller vid isens kant på vårvintern och kunde lättare jagas/fångas än de betydligt större vuxna sälarna. Dessutom förenklades transporterna om man kunde dra en släde över isen t.ex. med ett hundspann. Där finns också redskap som kan ha använts vid bearbetning av skinnen: tre avslagsskrapor; en liten rundskrapa och två grovt utformade skrapor med retuschkant samt ett litet fragment som kan ha tillhört en spånskrapa samt borrh/borrhspetsar och sticklar av flinta i skiftande storlek och kvalitet (Hernek 2005:123-134).

Figur 33 – Sticklar av flinta från Timmeråshyddan

Ur Bohusläns museums magasin. Foto Yvonne Karlsson

Sticklarna i fyndmaterialet kan t.ex. ha använts för att göra hål i skinnen för att enkelt kunna binda ihop dem vid transporter. Skraporna kan visa att man skrapat bort köttet från sälskinnen.

Figur 34 – Skrapor och sticklar

Från utställningen *Björnklor & Hasselnötter – arkeologi längs E6:an*. Bohusläns museum 2015. Foto Dolf Bergman

För att sälskinnet inte ska ruttna måste det konserveras omedelbart efter slakten genom att lufttorkas eller frysas. För att skinnet sedan ska bli mjukt och smidigt och stå emot fukt och vatten måste det garvas. Man kan använda rök, animaliskt fett, sjöfågelägg, fiskfett, albark, blod eller urin. Beredning av större skinn och hudar är ett tungt och omständligt arbete (Hinnerson-Berglund 2004:228, Rahme 2014:42). Från Alaska är det känt att sältarmar använts för att sy jackor/parkas. Experiment har gjorts och man ser att jackorna blir tunna, men vattentäta och kan till och med fungera för att transportera vatten i. De är fjäderlätta, rivstarka, genomsiktliga och vindtäta. Tarmplaggen kan tillverkas av både sommarens och vinterns sälfångst. Sommarens plagg blev gulaktiga medan vinterns blev vita efter att ha blekts i vatten, vind och kyla (Vessby 2014:16-17, Rahme 2014:24).

Produkterna från sälen hade ett brett användningsområde men jag menar att det mesta arbetet med beredning och bearbetningen inte skedde i hyddan utan på annan plats och att uppehållet i hyddan under

vintern endast var kortvarigt, kanske bara några dagar. När säljakten var genomförd lämnade man hyddan med fångsten.

Säljakt och kvinnors arbete

De maritima resurserna kan inte undervärderas om man vill diskutera kvinnors arbete och försörjning under förhistorien. En diskussion om ekonomi och genus i verksamhetskontexterna fiske och säljakt är viktig att föra men det finns begränsningar för kvinnornas deltagande i säljakten. Det hänger samman med ålder, funktion och risktagande – på samma sätt som det gör för männen. Yngre personer hade större förutsättningar att ta sig till havet och delta i säljakten där än äldre, för personer med full rörlighet var det enklare än för personer med nedsatt rörlighet osv.

I säljakten betydelse för den totala försörjningen var kvinnornas del lika värdefull som männens. Ingenting säger att det var enbart män som jagade säl, ingenting säger heller att det enbart var kvinnor som arbetade med detta. Många arbetsuppgifter kunde utföras gemensamt. Likaså kunde det krävande efterarbetet utföras gemensamt. Detta är viktigt att ha i åtanke när man diskuterar eventuell byteshandel med preparerade sälskinn eller färdigsydd plagg som krävt en stor arbetsinvestering. Detta kopplar tillbaka till mina tankar i avhandlingens inledning om att synliggöra kvinnors arbete och frågan om vem som ägde skinnets – och vem som blev ägare till det man bytte till sig.

Samlande av växter/vegetabilier

Växter som föda

Fynden på Timmeråsboplatsen ger tyvärr inte mycket information om växter. Endast några frön av måra, åkerbinda, pilört, målla och skräppa hittades. Proverna har vattensållats och undersökts under stereolupp (Hernek 2005:376). Hasselnötter är det enda växtslag som hittades i större mängd. De hasselnötsskal som hittades i Timmeråshyddan behöver inte ha samlats in där. De kan ha fraktats dit för att rostas på plats. Den största mängden förkolnade skal låg i sandblandad jord under skörbränd sten i en av härdarna inne i hyddan, som då fungerat som rostningsplats. Ett jordprov från detta lager visade att en liter jord innehöll ca 100 skalfragment (Hernek 2005: 191). Skalrester av större och mindre omfattning fanns också utspridda i hyddan och utanför. Hasselnötterna kan ha skördas på hösten och

lagrats i hyddan. Förrådsgropar fanns i hyddan för förvaring (Hernek 2005:231, 375).

Hasseln hade sin glansperiod för 8000 år sedan. Nötterna är näringsrika och innehåller 60 % fett, protein, kolhydrater och spårämnen som fosfor, kalk och zink. De plockas på hösten och kan torkas eller rostas och förvaras över vintern. De kan ätas hela, krossas eller malas och användas i gröt och grytor.

Figur 35 – Öländska hasselnötter hösten 2015

Foto Maria Runklint

I fyndmaterialet finns flera runda stenar av olika storlek som tolkats som malstenar och som varit lämpliga att krossa hasselnötsskal med.

Figur 36 – Exempel på olika stora malstenar från Timmerås

Ur Bohusläns museums magasin. Foto Yvonne Karlsson

Robert Hernek diskuterar hur dessa malstenar kan ha använts och av vem. Han hänvisar till etnografiskt material som säger att malstenar är det enda stenredskap som direkt kan förknippas med kvinnliga aktiviteter. Man har inte funnit något etnografiskt belegg för att malstenar använts av män. Också eldstaden, menar han, associeras med den

kvinnliga sfären av etnografer och den tydliga kopplingen mellan malsten och eldstad som vi ser i Timmerås kan tolkas som ett symboliskt uttryck att påtagligt synliggöra kvinnan i det arkeologiska materialet. Kontexten stöder också tanken på att Timmerås varit bebodd av en familjeenhet (Hernek 2005:272-273). Frågan är vad dessa malstenar använts till och om det verkligen går att se genus i dem. De mindre malstenarna kan ha använts för att krossa hasselnötsskal men också annat som man plockat och samlat runt hyddan kan behöva krossas, smulas och malas för att man ska kunna tillgodogöra sig innehållet näringsmässigt, t.ex. fröer, blad, rötter. Då är malsten ett lämpligt redskap.

Varför malstenarna kopplas till en kvinnlig aktivitet kan diskuteras. På vilket sätt är det i så fall tydligt att det är en kvinnohand som håller i stenen? Stenarna varierar mycket i storlek. En av malstenarna i fyndmaterialet väger nästan exakt 1 kilo. Att mala är både tungt och jobbigt och tar lång tid. Det kräver krafter och uthållighet. Det är i andra sammanhang en ofta framförd åsikt att kvinnor inte kunde utföra alltför tunga arbeten eftersom vi generellt betraktas som svagare än män men det är vanligt att denna arbetsuppgift anses höra till kvinnornas sfär. Det finns många etnografiska/antropologiska foton som visar kvinnor som står på knä med en malsten i handen och arbetar med att krossa och mala fröer eller annat. Joanna Sofaer visar i sin osteologiska undersökning från neolitisk tid, där hon kopplar olika arbetsuppgifter till slitage på skelettet, att där kvinnor stått på knä och vilat på framåtböjda tår har en skada, en sträckning av lederna på tårna, uppstått. Hon tolkar detta som att kvinnorna arbetat med att mala säd liggandes på knä (Sofaer 2006:105. Se också kapitlet om Fosie). Men malandets omfattning i mängd och tidsåtgång kan ha skiljt sig åt mellan en jordbrukande och en samlande ekonomi. Det har sannolikt varit en betydligt större arbetsinsats att arbeta med de odlade grödorna än med de insamlade hasselnötterna och vegetabilerna. En ytterligare reflektion när det gäller malstenen som väger ca 1 kg är att den knappast kan ha använts till att krossa hasselnötsskal med. Då blir det nog mest smulor kvar av både skal och nöt.

Daniela Holst har beskrivit de enorma hasselnötsfynd som gjorts på flera mesolitiska boplatser i norra Tyskland för ungefär 9000-7600 år sedan. Utifrån en stor mängd kvarlämnade skal har Holst beräknat att den arbetsinsats som måste göras för att skörda hasselnötterna inte behövde vara speciellt stor per kilo. På ett träd/en buske kunde det växa upp till 2000 hasselnötter enligt Holsts egna observationer, hos andra forskare varierar antalet mellan 1000-3000 per träd. Genom denna möjlighet till rikligt utbyte menar Holst att man intensivt har utnyttjat detta under en kortare tid på hösten, slutet av augusti till

början av september, när nötterna är mogna och att man då mobiliserade mycket folk för plockandet.

Hon diskuterar arbetsdelningen och menar att samlandet traditionellt betraktas som ett kvinnligt arbete, men att det i det här fallet har varit en omöjlighet för enbart kvinnor att klara arbetsuppgiften om man ville utnyttja resursen maximalt. Sannolikt har både kvinnor och män arbetat tillsammans för att skörda så mycket som möjligt. Hasselnötterna var en mycket viktig del i den totala ekonomin. Hon betraktar den undersökta boplatsen som en säsongsboplats där nötter plockats och rostats i sand. Härdarnas utseende talar för att nötterna rostats på plats och hon tar stöd för detta i etnografisk forskning och i egna experiment där hon rostade nötter i sand utan att de kommit i direkt kontakt med eld. Nötterna grävdes ner i sanden och eld anlades ovanpå så att värmen rostade nötterna. Rostningen förhöjer näringsvärdet och gör det lättare att knäcka skalerna. Volymen och vikten reduceras med ungefär 50 % vilket är mycket viktigt om/när nötterna ska transporteras.

Mal-/krosstenar med spår av nötter hittades vid utgrävningarna vilket talar för att man krossat och malt på plats. Utan skal blir vikt och volym än mindre, men näringsvärdet är fortfarande högt. Daniela Holst menar att genom att under 14 dagar samla in maximal mängd hasselnötter, beräknat till 4,8 kg rena nötter per dag, kan en vuxen person täcka 44 % av sitt årliga energibehov med den näringsrika hasselnöten. Hasselnötsskörden gav ett stort och viktigt tillskott till försörjningen (Holst 2010). Hasselnötter kan ha plockats också i området runt Timmeråshyddan under hösten och förvarats i hyddan för att rostas och konsumeras i samband med att man under vintern uppehöll sig där för fiske och säljakt. Hasselnötter har, enligt Karin Viklund, en viss utsagokraft när det gäller säsongsmässighet och hon menar att hasselnötsfynden i Timmeråshyddan talar för höst- och vinterboende på platsen (Hernek 2005:375).

I Huseby Klev har man, förutom stora mängder hasselnötsskal också funnit rester av äpplen, slånbar och nypon (Larsson 2000:245). Sådana fynd gjordes inte i Timmerås, men de kan ändå ha funnits där under vintern i torkat skick. Det har funnits växtlighet som har varit möjlig att använda i kosten på Västkusten för 8000 år sedan (Arvidsson 1988a:206 ff) men fynden av dem är generellt små.

Torkade bär, blad och rötter kan ha varit smakliga och nyttiga tillsatser till fisken och hasselnötterna. Enligt Kerstin Eidlitz har kött och fisk varit självklart dominerande i de arktiska och subarktiska folkens diet under historien, men vilda växter har använts jämsides med kött och fisk som delikatess, normalföda och nödföda och inte minst som medicin. Vilka arter som användes varierade. Hon menar

att vegetabilier normalt ingick i kosten, ofta i högre grad än vi slentrianmässigt brukar föreställa oss. Men det är omöjligt att fastställa hur stor del av födan som var vegetabilisk. Det varierade beroende på årstid och familjens vanor. Ofta åt kvinnor och barn mer vegetabilier än männen under historisk tid och det var kvinnorna och barnen som vanligtvis skötte insamlingen (Eidlitz 1971:55).

Växter och vegetabilier med andra användningsområden

Förutom att använda växter/vegetabilier till föda har man också använt växter och växtdelar till andra väl kända viktiga ändamål. Växtmaterial som funnits tillgängligt också på vintern som stockar, störrar, pinnar, mossa, löv, näver, vass m.m. har man behövt för bygget och underhållet av själva hyddan. Vass är t.ex. ett utmärkt taktäckningsmaterial. Det går också att ta björknäver på vintern, när det blivit mildväder efter en tids kyla. Vinternävern anses vara starkare än den som tas på sommaren (Hasselrot 1997:62). Det är troligt att man använt näver både som golvisolering och som tältduk i hyddan. Det finns belägg för sådan användning både från antropologisk och etnologisk forskning.

Redskap har tillverkats av trä. Om man har konstruerat olika fällor och snaror för att fånga småvilt och fågel har man behövt hugga till stockar och stammar för att rigga upp fällorna. För att få med sig det man samlat och fiskat under sitt uppehåll i hyddan har man behövt kunna binda ihop, stoppa ner i olika slags förvaringskärl och kanske surra fast i en båt eller på en släde. Man kan ha haft med sig snören, rep och korgar när man kom, men annars fanns möjligheter att tillverka på plats. Av blad och stjälkar kan man fläta och tvinna ihop korgar och nät. Rep kan tvinna ihop av tunna rötter, ris, ljung, mossa, gräs, och grenar från bok, björk, hassel och barrträd men bast från lind, alm, ek, en och pil ger de starkaste repen. Basten utvinns ur trädens innerbark och framförallt lind har använts i nordeuropeiska länder. Fynd finns från 9000 f.v.t. Samma träd kan leverera bast under många år. Förutom till rep har den värdefulla lindbasten också använts som råmaterial till annat i hushållet som fisknät, fångstburar, kassar/väskor, skor m.m. Basten utvinns i långa tunna remsor som kan tvinna ihop till rep av olika tjocklek beroende på användningsområde. Lindbast som är rötat är motståndskraftig och kan sedan vara länge i vatten utan att förstöras. Lindbasten som tas på våren eller sommaren vattenrötas men den kan också tas på vintern. Då rötas den inte utan varmröks. Den blir styvare än rötad bast men stark och kan genast användas för att tvinna rep. Bastremsor kan också knytas, flätas och vävas i olika strukturer för olika funktioner som mattor, mantlar,

hattar, skor, förvaringskärl (Arvidsson 1988b:220-224, Myking m. fl. 2005:65-71, för illustrationer se Reichert 2013).

Detta betyder att man kunnat tillverka starka rep, nät och korgar också på vintern i Timmeråshyddan. Man behövde inte ta med sig dessa arbetsredskap till hyddan utan de kunde tillverkas på plats även om det under vistelser vintertid i hyddan inte fanns något överdåd av växter att plocka och använda, men en del går att finna också på vintern om man måste reparera eller tillverka något nytt, såsom näver, vass, grenar och kanske rötter om inte tjälen var för djup.

Växtsamladets status

När det gäller diskussionen om kvinnors och mäns status/makt och samlande har jag gjort en genomgång av detta i avhandlingens inledande kapitel. Verksamhetskontexten samlande har varit ett viktigt och kunskapsintensivt arbete och jag menar att det har haft samma status som annat nödvändigt arbete som ingick i försörjningen. Växtmaterial har förutom till föda också använts till konstruktioner och byggnader och i hantverket. Ett viktigt arbete för både män och kvinnor som krävde en kunskapsöverföring till nästa generation och därigenom involverades barn och unga naturligt i arbetet. Arbetet med växter och vegetabilier kan ha fördelats efter förmåga, fallenhet och intresse mellan kvinnor, män och barn i gruppen, kanske efter förhandling och diskussioner. Det fanns stora möjligheter att t.ex. utveckla ett talangfullt hantverk oavsett kön som kunde utföras också av äldre personer.

Veiding - samlande av mindre däggdjur och fågel

Veiding är ett mycket bra begrepp, som används i Norge och som jag gärna vill introducera. Det innefattar fångst och samlande av mindre däggdjur och fågel med hjälp av olika fällor, snaror och nät.

I begreppet ligger också en överlevnadsstrategi eftersom det oftast handlat om människor uppe i de norska fjälldalarna som hade en sammansatt ekonomi bestående av boskapsskötsel, jakt, fiske och *veiding*. Smådjur som ekorre, mård, iller, räv gav skinn för utbyte och handel, hare gav bra kött och fågel kunde fångas in i snaror och nät. *Veidingen* kompletterades med fiske och jakt. Folk har levt på *veiding* långt fram i modern tid i Norge. Begreppet används ofta i den arkeologiska och etnologiska norska litteraturen. Ellen Høigård Hofseth t.ex. beskriver begreppet mycket tydligt och visar att *veiding* hade stor betydelse i de östliga delarna av Gudbrandsdalen under hela tidsperioden sten- till järnålder (Høigård Hofseth 1980:62-63). Men när det

gäller fångstteknikerna ger de arkeologiska lämningarna oftast inte så mycket information, men från historisk tid är fångst med t.ex. snaror, fällor, nät och fångstgropar välkänt. Man snarade småvilt och fågel och en person kunde sätta ut många snaror. Vidjor av pil, videarter och rönn har använts för att göra fångstsnaror. Rönnens latinska namn (*Sorbus aucuparia*) vittnar om detta. *Aucuparia* betyder just användbar till fågelfångst (Arvidsson 1988b:223). Fällor av olika slag, t.ex. fallstockar, sattes ut för småvilt. För sjöfågelfångst kunde nät spännas upp. Gropar grävdes och täcktes över så att djur föll i. Ett lockbete kunde sättas i gropen som djuret spetsades på. Nu gäller detta historisk tid, men det kan ha varit så att också människor för 8000 år sedan har använt samma tekniker, även om inga snaror eller fällor finns bevarade.

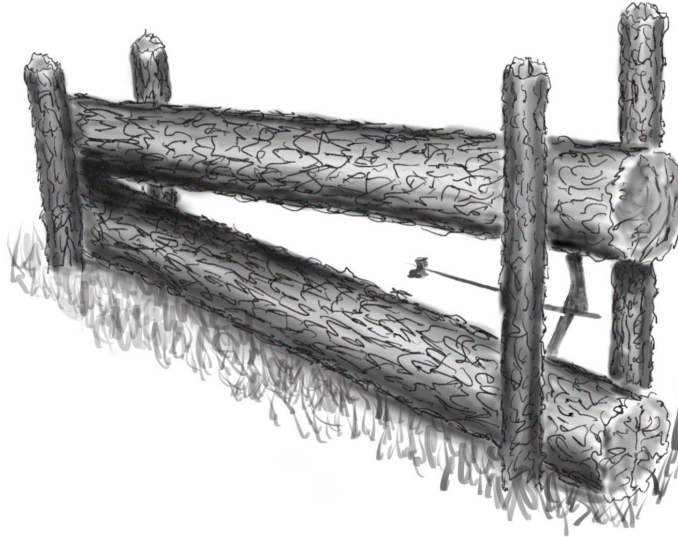
Figur 37 – Ripsnara

Snaran placeras bland björkkvistar, i en öppning som ripan kan passera. Både fågel och småvilt kunde fångas med snaror som var konstruerade så att öglan drogs till när djuret gick in i snaran.

Grafik Jan Wiklund

Runt Timmeråsboplatsen kan det ha funnits sorkar och möss, räv, hare, ekorre, bäver, igelkott och i strandkanten också uttrar (Nordqvist 2005:96-103). De år det har funnits utter i strandkanten talar det för isfrihet. Uttern har behov av öppet vatten året om (Hagström 1988:236). Att räv, bäver och utter varit uppskattade pälsdjur är känt och åtminstone bäver och utter, kanske också räv och hare kan ha använts som köttleverantörer och fångats under vintern. Utterns roll i detta sammanhang är värt att notera: ända in i våra dagar har utterkött räknats som mycket smakligt. Kvalitetsmässigt har det bedömts som överlägset sälkött (Hagström 1988:235). Man kan ha satt ut snaror och fällor runt Timmeråshyddan för att fånga hare, räv, bäver och utter. Kanske också igelkott och ekorre. Fågel har kunnat snaras eller fastnat

i fällor eller nät. Både fågel och ägg kan ha samlats in och funnits med i kosten. Men att samla ägg från fåglar är en syssla för våren och inte vintern. Att samla in dunet från ejder är också en syssla för våren när ungarna var kläckta. Det kan vara möjligt att man tagit sig till Timmerås då för att samla in dunet om det har varit en åtråvärd vara för eget bruk eller för handel och om mängden varit tillräckligt stor för att vara intressant. Men det har inte varit ett arbete under vintern.

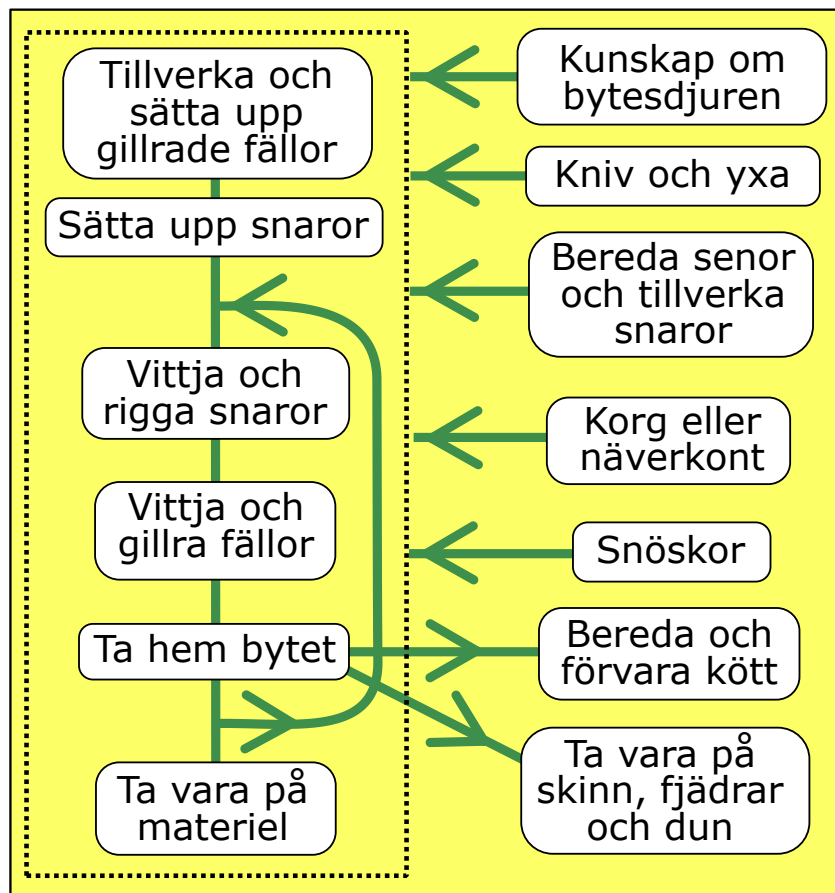
Figur 38 – Stockfälla

När djuret tar betet utlöses gillret, och den övre stocken faller ner.
Grafik Jan Wiklund

Veidingen innehåller en mångfald arbetsuppgifter, en del mer och en del mindre omfattande. Såsom att konstruera/sätta upp fångst-
läggningar i landskapet, övervaka och vittja dessa och att ta tillvara
fångsten oavsett om den skulle konsumeras direkt eller beredas för att
transporteras. Likaså att bereda eventuella skinn, ta vara på ben,
fjädrar, användbara inälvor, senor etc. Arbetsuppgifter som kunde
utföras av män, kvinnor och barn. Tillsammans eller var för sig.
Arbetsuppgifter som krävde organisation, diskussioner och förhand-
lingar i vardagslivet. Man kan analysera varje arbetsuppgift i relation
till ålder och kön. En arbetsuppgift passade för den som orkade med
tyngre bördor, t.ex. att dra fram ett träd och rigga upp den som en
fallstock. En annan arbetsuppgift passade den som var duktig på att få
och stycka så att inte skinnets blev förstört och oanvändbart. En annan

arbetsuppgift passade för den som visste hur man lossade fjädrarna från en snarad fågel på ett varligt sätt så att de bevarades fina och hela för något kommande hantverk. Osv.

Nedanstående *chaîne opératoire* visar exempel på arbetsuppgifter som kunde ingå i verksamhetskontexten *veiding* på Timmeråsboplaten. Varje arbetsuppgift kan delas upp i ett antal mindre delar och åskådliggöras med ytterligare grafiska bilder. För varje arbetsuppgift går det att föra en klargörande diskussion om hur *veidingen* kunde vara fördelad mellan kvinnor, män och barn och det är lätt att då konstatera att *veidingen* krävde en stor arbetsinsats som flera personer med nödvändighet var involverade i efter förmåga och kanske också intresse och fallenhet.

Figur 39 – *Chaîne opératoire* / *Veiding*

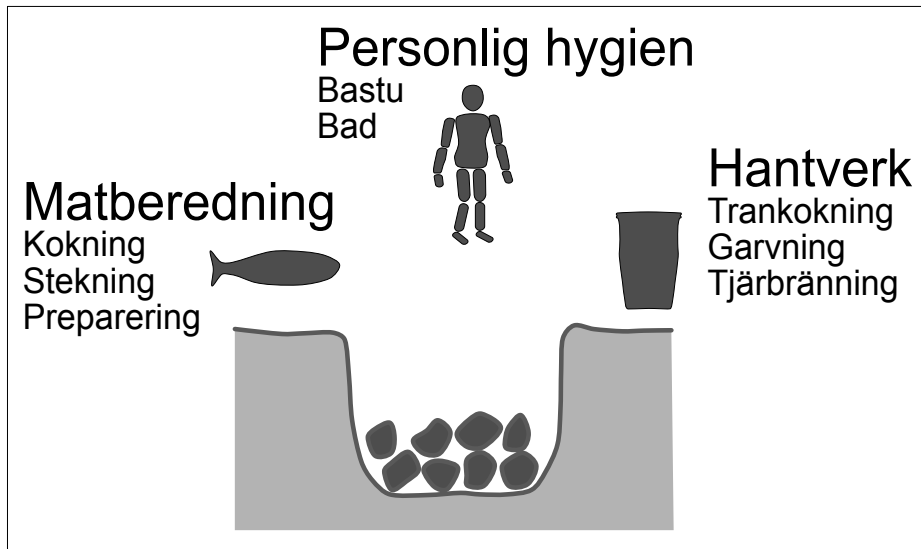
Text och grafik Yvonne Karlsson & Jan Wiklund

Diskussionerna om *veidingens* verksamhetskontext har förts alldeles för lite och det finns stora möjligheter att synliggöra kvinnors arbete i denna ekonomi på ett mycket bra och intressant sätt. *Veidingen* behandlas mer utförligt i nästa kapitel om Skrivarhelleren.

Tillredningen av maten/matlagningen

Alldeles intill, lite norr om själva hyddan fanns fyra anläggningar: en härdgrop, en kokgrop och två mera oklara gropar (Hernek 2005:148). Inne i hyddan fanns minst två härdar och runt hyddan har man funnit rikligt med skörbränd sten som kan ha använts till matlagningen.

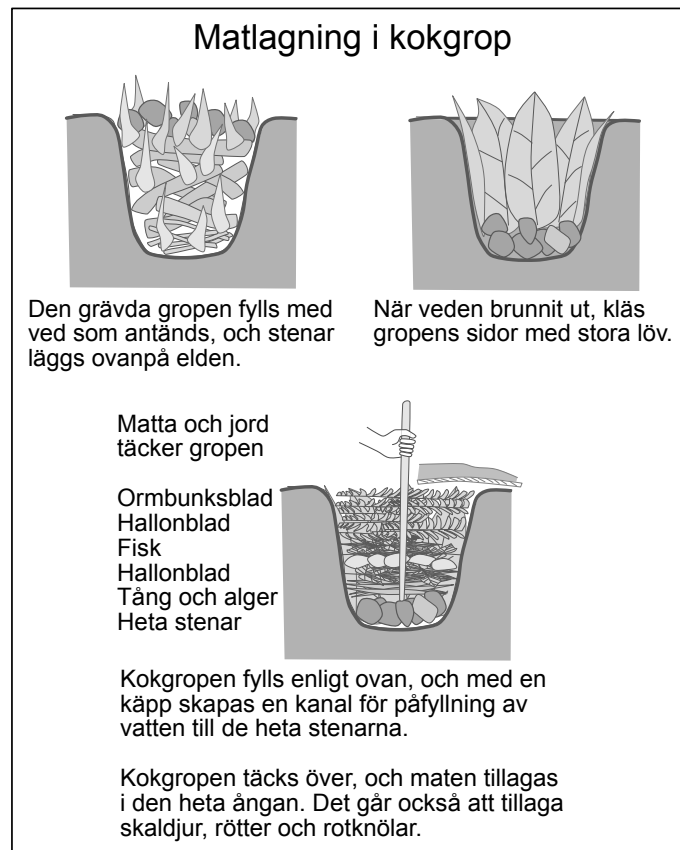

Figur 40 – Exempel på kokgropens funktioner.

Renritad av Jan Wiklund (efter Langsted 2005:58)

Härdar och gropar utanför hyddan kan ha haft olika funktioner och använts för t.ex. hantverk och personlig hygien men att de också använts för matlagning är ingen alltför vildsint gissning. Även om människor uppehöll sig en kort tid på platsen måste de ändå bereda mat. Det känns naturligt att anta att kokgropar utanför hyddan har använts för att koka fisk eller annat som man samlat in. Smaker och safter bevaras väl och man undviker öppen eld och rök inne i hyddan. I gropen varvas varma stenar med det som ska tillagas t.ex. fisk inlindad i näver, växter eller lera. Gropen täcks över medan gräddningen eller kokning sker. De lämningar man finner vid utgrävning av kokgropar är enligt Lil Gustafson ofta ett lager brända stenar ovanpå ett lager med

kol. Stenen kan återanvändas vilket ger färre stenar i det totala fyndmaterialet. Stenarna kan värmas genom eldning i själva gropen, eller i en eld utanför gropen och lyftas ner när de är upphettade. När maten plockas upp ligger skörbränd sten kvar i gropen och om det har funnits en eld ligger kol kvar under. Hela processen att laga mat i kokgrop tar lång tid, vilket åtskilliga experiment visat. Men experimenten har också visat att maten blir välsmakande. Oftast finns inga matrester kvar i gropen. Maten flyttas när den ska ätas och att slänga tillbaka avgnagda ben i kokgropen har knappast förekommit. Att annat material senare kan ha samlats i kokgropen över tid kan dock förekomma (Gustafson 2005:7). Det finns kokgropsfynd från mesolitisk tid i både Norge och Sverige, vilket redovisas i seminarie-skriften *De gåtfulle kokegropen* (2005).

Figur 41 – Matlagning i kokgrop.

Renritad av Jan Wiklund efter (Heibreen 2005:17)

Andra välkända matlagningsmetoder som att steka eller grilla över öppen eld eller koka i skinn eller näverkärl där vatten hettats upp med heta stenar är också väl kända. Att man torkat, syrat, rökt och fryst födoämnen likaså. Både fisk och vegetabilier lämpar sig bra för dessa konserveringsmetoder, men det är nog osäkert om man lagt ner så mycket arbete på att konservera om man bara uppehållit sig en kort tid i hyddan.

Matlagningen krävde mycket arbete. Innan det kom så långt som till att "maten stod på bordet" hade man att med hjälp av lämpliga redskap samla in den på olika sätt, se till att det fanns ved till bränsle, stenar och gropar för upphettningen och att alla förberedelser var gjorda för själva tillredningen. Inom den arkeologiska traditionen är detta ett mycket kvinnligt arbete. Det är ovanligt att se någon teckning eller illustration i den arkeologiska litteraturen eller i utställningar på muséer där den som lagar maten är en man. Det skulle möjligen vara om ett jättestort djur ska vevas runt över en öppen eld. Det finns inget i det arkeologiska materialet från Timmerås som stödjer tanken att matlagningen var kvinnors ansvar och ingenting stödjer heller att det var mäns ansvar. Jag har i kapitlet om Arbetsdelning diskuterat arbetsfördelningen ur ett genusperspektiv och makten över maten och hur detta förhåller sig till statusen i gruppen. Denna diskussion går att applicera också på förhållandena i Timmeråshyddan för 8000 år sedan.

Arbete och försörjning, utrymmen och ytor på Timmerås

Kan man räkna med att kvinnor och män disponerade olika utrymmen dels inne i Timmeråshyddan och dels utanför i landskapet? Eller samlades alla om samma ytor och utrymmen? Frågor som är direkt länkade till verksamhetskontexterna fisket, samlandet och *veidingen* bör ligga till grund för diskussionerna om hur kvinnor rimligtvis disponerat och utnyttjat olika ytor och utrymmen; kvinnors *room to maneuver*.

Mitt antagande är att fisket utfördes av både män och kvinnor antingen från stranden, från båt ute till havs eller på isen - en speciell och förgänglig yta att förhålla sig till. Stranden eller havet var inte en yta som enbart det ena eller det andra könet hade tillträde till. Strandkanten fylldes av aktiviteter som hörde ihop med det strandnära fisket och dit hade alla tillträde för att utföra sitt arbete. Vem som skulle bege sig ut i en båt för att fiska med krok eller linor, vittja nät vid strandkanten eller stå på isen utsattes sannolikt för viss förhandling eftersom det är ett större risktagande att utföra arbetet från en båt än från strandkanten.

Säljakten kunde bedrivas vid strandkantens berghällar men också ute på isen. Intressanta diskussioner kan uppstå om vem som använde de olika ytorna - långt ut på kanske havssvag is eller nära stranden på lite stabilare grund. Vid förhandlingar när det gäller risktagandet vid fisket och säljakten är det troligt att man vid besluten vägde in ansvaret man hade för andra människor t.ex. barn, gamla eller andra personer som behövde hjälp med försörjning och omsorg. Dock ser jag det inte som självklart att kvinnor aldrig tog risker vilket ligger nära till hands när man diskuterar kvinnors arbete i relation till reproduktionen och omsorgen om andra.

Samlandet av musslor, ostron, växter av olika slag och *veiding* kan ha utförts av alla, både vuxna och ungdomar/barn. En vanlig diskussion när det gäller förflyttningar ifrån själva boplatsen för att utföra olika arbetsuppgifter, handlar om hur långt kvinnor kunde förflytta sig. I den diskussionen ligger tanken att kvinnor alltid hade småbarn att ansvara för. Antingen barn som de ständigt ammade och bar på eller barn som krävde tillsyn hela tiden.

I just det här fallet med ett kort vinteruppehåll i Timmeråshyddan tror jag inte att barnen var ett stort hinder för kvinnorna att röra sig runtomkring boplatsen. Man kanske inte tog med sig kryp- och småbarn hit överhuvudtaget eftersom huvudarbetsuppgiften vid detta korta uppehåll på vintern huvudsakligen var fiske och ev. säljakt och att hyddan bara låg 10 m från stranden vilket kunde vara riskabelt om det var isfritt. Äldre barn kunde följa med både kvinnor och män runt hyddområdet för att samla, delta i fisket och att vittja utsatta fällor och snaror. Ytorna för olika former av insamling var disponibla för alla.

Ytor behövdes också för tillverkning av redskap och övrigt hantverk. Utgrävningen visade en yta norr om hyddans ingång med mycket flintavslag. Likaså fanns det flintavslag inne i hyddan. I övrigt har inte tillverkning av redskap av andra material som fibrer, trä, skinn, ben etc. lämnat spår. Likväl har ytor disponerats och använts för detta arbete. Avfall från flintslagningen kan ha gett ytor med begränsningar. Vem vill kliva i sylvassa flintavslag?

Likaså har ytor och utrymmen behövts för matlagningen. En vanlig traditionell uppfattning inom arkeologin är, att kvinnor ansvarade för matlagningen. I Timmeråsmaterialet finns inget som talar varken för eller emot detta. Om matlagning enbart var ett arbete för kvinnor, var i så fall den ytan som behövdes för att utföra detta arbete stängd för männen? Om detta var ett arbete som endast män utförde, var det då enbart män som hade tillträde till ytorna som behövdes? Ytor som fanns antingen inomhus vid härden eller runt kokgropar och härdar utanför.

Tillträdet till olika ytor och utrymmen, manöverutrymmet, kan ha varit strikt reglerade av tradition och kultur. Möjligen kunde detta

variera över tid på dygnet alltefter hur olika arbetsuppgifter genomfördes och beroende på vem som genomförde dem. Om tillgängligheten till de olika ytorna var hårt reglerade kunde förhandlingar om tillträdet vara meningslösa, men om inte tillträdena till de olika utrymmena och ytorna var så strikt reglerade krävdes kommunikation och överenskommelser för att få vardagen att fungera smidigt.

Barn och unga befann sig också någonstans i denna process. Betraktades barn som könlösa upp till en viss ålder och kunde de fritt röra sig överallt eller fanns flickorna hos kvinnorna och pojkarna hos männen hela tiden. Det är mycket viktiga frågor för det handlar om trädning och överföring av kunskap mellan generationerna. Om man hjälps åt med arbetsuppgifterna för att trygga gruppens försörjning och överlevnad är det inte speciellt rationellt och klokt att det finns ett kvinnospår och ett mansspår för överföringen av kunskap. Jag tror mer på att både flickor och pojkar deltog i kvinnors och mäns arbete efter behov och kanske också efter intresse och fallenhet. På så sätt spreds kunskapen om olika försörjningstekniker mellan alla medlemmar i gruppen på ett gynnande vis.

Jag menar att frågan om utrymme och vad man fyllde sitt utrymme med inte är relaterat till kön på Timmeråsboplatsen. Inget i de arkeologiska lämningarna talar för det. Robert Hernek tar också upp denna fråga till diskussion och utgår från frågan om Timmerås varit en jakt- och fiskeplats enbart för män. I början av utredningsarbetet hade denna tanke dykt upp och han menar att sådana platser måste ha existerat och att de är möjliga att identifiera genom fyndens speciella spridningsmönster (Hernek 2005:218). Men eftersom Timmerås varit ett återkommande jakt- och fiskeläge menar han att det inte finns någon anledning att tro att den var enkönad. Han hänvisar till att man hittat två malstenar i eldstaden och att detta kan tolkas som en symbolisk markering och att kvinnor haft en betydelsefull roll på boplatsen, vilket också skulle tala för att en "familj" vistats där (Hernek 2005:218). Förutsättningen för det resonemanget är enligt Hernek, att det enbart är kvinnorna som använder malstenar. Men det förekommer en större diskussion om huruvida dessa s.k. malstenar verkligen använts för att mala med. De kan också ha använts som sänken för fisknät, bearbetning av skinn eller som underlag för arbete med harts. Den diskussionen förekommer när det gäller annat boplatsmaterial i Norden från samma tid (Hernek 2005:267 ff). Då blir det genast mer osäkert om dessa stenar enbart brukats av kvinnor.

En tanke att förhålla sig till när man tänker på hur kvinnor rört sig runt boplatsen handlar om kvinnors säkerhet och frågan om mäns våld mot kvinnor, vilket jag diskuterat i kapitlet om *Place and space*/ytor och utrymmen. Vågade kvinnor bege sig långt bort i landskapet utom synhåll? Fanns det en risk att stöta på män hon inte kunde värja sig

emot? Det går naturligtvis inte att svara på detta, men kanske risken var liten med tanke på att det inte var speciellt tätbefolkat i Bohuslän vid den här tiden. Detta blir ett värre problem när det är mer folk i rörelse i landskapet. Det kanske kommer att begränsa kvinnors rörlighet i landskapet mer än att de har barn att bära på. Eller kanske var hemmet/hyddan då som nu den farligaste platsen för en del kvinnor att vistas i.

Avslutningsvis

Bilden som jag skissar upp av Timmeråsboplatsen för 8000 år grundar sig i första hand på Robert Herneks avhandling där han presenterar sina utgrävningar av platsen, på annat publicerat material som visar de olika resurserna som fanns möjlighet att utnyttja i det omgivande landskapet men också på mina egna mer fria diskussioner och tolkningar utifrån rimliga antaganden. Jag hävdar inte att denna bild är korrekt, men det är en bild som är möjlig att skapa utifrån olika texter och genom att konstruera *chaîne opératoire* för att försöka åskådliggöra handlingskontexter. Bilden går inte att generalisera eller applicera på någon annan plats från samma tid men den visar en möjlighet att försöka synliggöra arbete och utnyttjandet av ytor och utrymmen också på en liten, mycket gammal boplats.

Det arkeologiska fyndmaterialet visar redskap, kärnor, spån, avslag och avfall av flinta och redskap av bergarter. I fyndmaterialet fanns rikligt med brända hasselnötsskal i sandblandad jord i en härd inne i hyddan men endast ett fåtal växtfröer hittades. Tillsammans skapar fynden en bild av en boplats där redskapen gett förutsättningar för en grupp människor att klara sin försörjning vid ett uppehåll i hyddan. Jag har anslutit mig till Herneks uppfattning att ett sista besök i hyddan gjordes på vintern och jag har tolkat det som att avsikten med besöket var att fiska torsk och/eller jaga säl. Men fällor och snaror för mindre djur och fågel kunde också sättas upp runt hyddan och kunde enkelt och snabbt vittjas. Skinn som man skaffade sig tog man vara på men den huvudsakliga beredningen gjordes inte här under det korta uppehållet.

Hyddans yta, 15-20 kvm, begränsade antalet personer som kunde sova i den. Däremot begränsade inte tillgången till resurser antalet personer på boplatsen. Resurserna i havet och på land runtomkring Timmeråshyddan var rikliga och folkmängden liten. När man försett sig med det man behövde kunde man lämna platsen utan att ha gjort något överuttag. Resurserna räckte väl till.

Placeringen av själva hyddan är medvetet vald bl.a. för att göra det enkelt att ha med sig riktigt små och lite större barn. Riktigt små barn

kunde om de var lindade ligga kvar i hyddans värme eller bäras i bärsele medan föräldrarna fiskade/samlade fisk vid stranden 10 m därifrån. Större barn kunde delta i fisket men krypbarn var kvar ”hemma” under tillsyn av andra personer. Kvinnor och män arbetade tillsammans. Ingenting talar för att det enbart var kvinnor på platsen. Ingenting talar heller för att det bara var män.

När man hade fångat tillräckligt med fisk drog man tillbaka mot sin basboplatz där andra människor väntade. De hade andra viktiga uppgifter att sköta där, t.ex. att ta hand om barn/barnbarn och personer som inte kunde förflytta sig längre sträckor.

Platsen var väl vald för sitt ändamål. Den fylldes med aktiviteter där kvinnor och män kunde samarbeta och dela på arbetsuppgifterna och där kvinnors arbete hade lika stor betydelse för gruppens försörjning som mäns. Man kunde röra sig över ytor och utrymmen i syfte att försäkra sig om gruppens välbefinnande och överlevnad.

Jag använder teorierna om arbetsdelning och om *place & space* för att diskutera kvinnors arbete och hur inflytande kan ha varit kopplade till försörjningen. För att åskådliggöra arbetets mångfasetterade innehåll exemplifierar jag med hjälp av några *chaîne opératoire*. Det gör att jag kan analysera arbetets innehåll på ett annorlunda sätt. Jag gör inga anspråk på att detta ska vara en korrekt bild som följer den verklighet som existerade där för 8000 år sedan. Mitt syfte är att ge en modell för hur man kan tänka när man står inför ett boplatzmaterial antingen vid en grävning eller vid litteraturstudier. Frågan om hur kvinnors arbete såg ut just på den platsen vid ett givet tillfälle ska ställas till materialet, även om det är en liten boplatz som Timmerås. Då kan förhistoriens människor synliggöras på ett naturligt och konkret sätt och vi kan närma oss en bättre och kanske mer täckande tolkning.

Skrivarhelleren

Skrivarhelleren är en naturformation, en *heller* - ett klippöverhäng, som ligger på ca 800 meters höjd över havet uppe i fjällandskapet i Sogn i västra Norge.

Inledning

Mina analyser och slutsatser om hur Skrivarhelleren användes för ca 4000 år sedan bygger huvudsakligen på Christopher Prescotts arbeten: *Kulturhistoriske undersøkelser i Skrivarhelleren* (1991) och *From Stone Age to Iron Age. A study from Sogn, western Norway* (1995) samt publicerat material som diskuterar de resurser och möjligheter som stod till buds i fjällandskapet.

Kapitlet är upplagt så att jag först gör en presentation av naturformationerna *hellere* och *huler* och därefter beskriver jag Skrivarhelleren. Sedan går jag igenom de allmänna förutsättningarna för försörjningen i fjällen innan jag diskuterar kvinnors arbete och försörjning i Skrivarhelleren under senneolitikum/äldre bronsålder.

Figur 42 – Inne i Skrivarhelleren

Hellere och huler/klippöverhäng och grottor

Hellere är formationer som bildats av berg. På svenska kallar vi detta för klippöverhäng, men jag använder mestadels den norska benämningen *heller*. (I engelsk litteratur *rockshelter*, även det ursprungligen franska *abri* kan förekomma). Dessa kan ha mycket varierande utseende och storlek. De kan vara olika djupa och höga. En del kan ha ganska många meter mellan den s.k. droppkanten och den innersta delen. Ett rum bildas under själva överhänget, men utan sidor och framvägg. Bara vid något enstaka tillfälle har jag i den arkeologiska litteraturen sett att man funnit spår efter väggar, som har byggt in överhänget till ett verkligt rum.

En *hule* (engelska *cave*) liknar mer en grotta. Stenar och stora block har rasat och packats på ett sådant sätt att hålrum av varierande storlek har bildats. Om man hjälper naturen genom att bygga extra murar och täta mellan stenarna kan ett utrymme skapas som är torrt och som kan eldas varmt. En sådan formation är Palmers *heller* som jag beskrivit inledningsvis.

Båda formationerna, *huler* och *hellere*, kallas mestadels för *heller* i den arkeologiska litteraturen, med olika dialektala varianter som *hellar*, *hiller*, *hidlar*, *hedder*. Det är bara vid några enstaka tillfällen formationerna kallas för *huler*. Jag ansluter mig till det norska språkbruket och använder också begreppet *hellere* mest. Motsvarande formationer finns också i Sverige och kallas då oftast bara för klippöverhäng eller grottor, ibland blockgrotta. Några få är utgrävda och arkeologiskt undersökta.

I det allra första numret av tidskriften *Populär Arkeologi* 1990 beskriver Gisela Ångeby ett klippöverhäng, Järnklätt, mellan Stora Höga och Ljungskile i Bohuslän. När artikeln skrevs 1990 hade bara två klippöverhäng liknande Järnklätt hittats i Bohuslän. Ångebys tolkning är att överhänget använts som en fast eller tillfällig jaktstation. I Norge är överhäng och grottor som använts som boplatser i forntiden långt vanligare än i Sverige och några av dessa undersöktes redan på 1800-talet. Geologen Hans Reusch grävde ut Skjonghulen på norska västkusten 1875 och hittade fynd som kunde dateras till järnålder. 1837 hade biskopen i Bergen, Jacob Neumann, gjort en beskrivning av grottor i Västnorge som utgavs under titeln *Bjerg-hulerne i Bergens stift* (Hjørungdal 1993:4-8).

Kanske den mest välkända svenska grottan med lång förhistoria är Stora Förvar på Stora Karlsö 6,5 km utanför Gotlands västkust, som grävdes ut första gången 1888 av Hjalmar Stolpe och Karl Modin. Hanna Rydh och Bror Schnittger gjorde utgrävningar på 1940-talet. Grottan är ca 25 m djup med ingång mot väster. En mängd fynd har gjorts i det flera meter tjocka kulturlagret som visade att grottan varit

bebodd från stenåldern till medeltid. På ön finns flera grottor som visat sig innehålla spår efter människors besök, men Stora Förvar är den största. I nyare tid har utgrävningar gjorts under somrarna 2013-2014 och under försommaren 2014 gjordes en förundersökning av ett klippöverhäng och två grottor på Blå Jungfrun i Kalmarsund (Jennbert 2009:11, Andersson, Alexandersson & Pappmehl-Dufay 2014:25).

Grottor har också undersökts på Kullaberg och visat spår från ett långt tidsspann, från mesolitisk tid fram till nutid. Kristina Jennbert beskriver den omfattande forskningshistoriken och gör också en egen mycket intressant forskning om grotterna och placerar dem i sitt historiska och kulturhistoriska sammanhang under olika tidsperioder. Fynd finns från alla tidsperioder även om en del perioder i vissa fall inte har så omfattande representation. Jennbert beskriver också folktron och namngivningen av grotterna. De fantasieggande folkliga berättelserna liknar på många sätt de berättelser man möter om *huler* och *hellere* i de norska fjällen. Också det dialektala namnet på grotterna – hål/håled – kan vara samma ord som *hule*. Grotterna och det omgivande landskapet är tämligen obefolkade i litteraturen genom både förhistorisk och historisk tid, men hon skriver i den avslutande diskussionen att enbart vissheten om att utnyttjandet av grotterna har en genusproblematik vidgar tolkningen av deras olika användningsområden (Jennbert 2009:145). Tyvärr genomförs ingen sådan genusanalys, men det rikhaltiga material hon presenterar om grotterna skulle kunna ge en mycket intressant diskussion om försörjningen ur ett genusperspektiv genom den långa användningsperioden, från mesolitisk tid fram till dagens turistindustri. Teorierna om arbetsdelning mellan män och kvinnor skulle väl kunna användas och ge ytterligare dimension till tolkningarna av grotterna och landskapet på Kullaberg. Det omfattande osteologiska fyndmaterialet från fisk talar t.ex. för att grotterna kan ha använts för tillfälliga uppehåll för säsongsfiske och säljakt under en lång tidsperiod från stenålder och framåt.

Den enorma mängd grottor och klippöverhäng som finns spridda över hela jorden är välkända fenomen bland både allmänheten och arkeologer. Många har lockats att besöka dem och att utforska dem. De är använda från paleolitisk tid till våra dagar, med olika användningsområden och funktioner och innehåller inte minst spännande mönster och figurer som vi idag gärna kallar för konst. Det finns en, minst sagt, omfattande litteratur att fördjupa sig i.

Men det finns också en föreställningsvärld omkring grottor som måste problematiseras. Kristina Jennbert diskuterar detta: I populärlitteratur och film återkommer ofta bilden av stenåldersmänniskan som den primitiva vilden och grottmänniskan. Att bo i grotta förknippas med stenålder och den schablonbilden har vuxit fram både inom

arkeologin och populärvetenskapen, trots att människor under alla tider, inte bara under stenålderstid, utnyttjat berggrum/grottor till boende. Denna föreställning går tillbaka till 1800-talets upptäckter av de målade grottorna i Frankrike och Spanien och de äldsta fynden efter människor i Europa och uppfattningen om den primitive människan i grottan fick spridning. Men Jennbert menar att människor sannolikt inte har bott i dessa grottor med sina målningar som ”växer ur berget” och som också idag ger en sakral känsla. Dessa grottor har man besökt för speciella rituella ändamål. Men med ett bredare vetenskaps-historiskt perspektiv kan stenåldersvildar, grottfolk och den stereotypa bilden av grottmänniskor sättas in i ett längre historiskt perspektiv. I t.ex. Kullabergs grottor har människor inte bott stadigvarande året runt och kan alltså egentligen inte kallas för grottfolk (Jennbert 2009:10, 131).

I Norge är *hellere* vanliga naturformationer såväl vid kusten som uppe i fjällen. Dessa speciella naturformationer har en långs bruks-historia från mesolitisk tid till nutid eller annorlunda uttryckt: så länge folk har rört sig i fjällområdena har dessa naturformationer använts. Förutom en stor mängd arkeologiska fynd av olika slag kan man hitta både tomma burkar, fimpas och undanstoppade fiskegrejer i *hellerne*. Likaså spår av sovplatser och eldstäder från modern tid. Omkring 265 *huler* och 660 *hellere* längs Norges västkust är kända och har spår av förhistoriska människor från mesolitisk tid och framåt. De flesta är belägna vid kusten från Rogaland och upp längs hela den långa norska kusten upp till Nordland. Dessa *kusthellere* är av olika storlek och form och många av dem är arkeologiskt undersökta och de har gett ett gott bidrag till förståelsen av de förhistoriska människornas liv i havsbandet. Mindre grottor och klippöverhäng har gett skydd och lä vid kortare uppehåll medan större formationer kan ha erbjudit ett längre uppehåll för fler personer.

Fynden som finns deponerade i *hellerne* är ofta mer välbevarade än på öppna boplatser av lättförståeliga skäl och kulturlagren kan ibland vara både djupa och innehållsrika med lämningar av både ben, horn och annat organiskt material förutom redskap av sten och också en del keramik (Bergsvik & Storvik 2012). Det finns en stor mängd forskningsrapporter och arkeologisk litteratur om detta. Ett brett forskningsprojekt - *Det vestnorske hellerprosjektet*, på Universitetet i Bergen under ledning av bl.a. Knut Andreas Bergsvik pågår (se Storvik Njøs 2011, Bergsvik & Storvik 2012:22 ff). Mycket intressant och spännande att man gör ett riktigt forskningsprojekt omkring *huler* och *hellere* och de förutsättningar och möjligheter dessa gav människorna under förhistorien.

Figur 43 – Stegaroshelleren

Inne i Stegaroshelleren vid Mårvattnet i Telemark med fynd från kortvariga mesolitiska besök men den huvudsakliga fyndmängden är daterad till ca 1800 f.v.t. (Gustafsson 1978, Mikkelsen 1986). *Helleren* används idag av vandrare, fiskare/jägare. Det finns tydliga lämningar av detta i *helleren*.

Kulturdualism och hellerne

En återkommande diskussion när det gäller *hellerne* både i kust- och i fjällmiljö handlar om kulturdualism, bosättningar utanför "det normala" bondesamhället. Debatten om kulturdualismen är ett seglivat fenomen inom norsk arkeologi och har satt sin prägel på ämnet de senaste 160 åren (Bergsvik 2006:229) och det ligger verkligen nära till hands när man befinner sig inne i en *hule* eller *heller* att fråga sig vem bodde här. Var det folk som gömde sig, som var utstötta ur gemenskapen eller som själva valt av hålla sig undan? Var det kanske ett annat folk med en annan ekonomi än de som bodde på låglandets gårdar? Eller kan de som vistades här ha ingått i ett mycket

välstrukturerat ekonomiskt system, med många möjligheter. Folktron är full av mer eller mindre fantasifulla tolkningar och från folkloristiskt material, både i litteratur och från muntlig tradition, är det välkänt att *huler* och *hellere* använts som gömställen. Det kan ha varit folk som gjort något olagligt och blev lysta som fredlösa, eller andra som av andra anledningar ville gömma sig någonstans som var svårt att hitta men därifrån till tanken att det skulle röra sig om ett helt annat folk är steget långt.

"Tretthidler ligg midtjells i ein gamal ferdaveg millom Suldal og Setesdal. Hidleren finn ein no under ein stor stein vestanfor Tretthidlernuten .... Det er gamal strid som går att her. Rein-jakta var ein viktug leveveg for fjellfolka i gamal tid .... Det blei do ofte grensestrid millom austmenn och vestmenn. Um Trettehidler trettast dei i lange tider. Så blei dei samde um at suldølen og sæbyggen skulde gå heimante på ein gong eine og samde dagen, og den som fyrst kom till hidleren, skulde ha Tretthidlerheia. Då sæbyggen kom, låg suldølen under hidleren og kvilde seg. So rauk dei upp i trette .... knivane kom fram og den eine blei liggjande på plassen .... Ingen vil vedkjenne seg å ha tapt .... hidleren har fått namn etter denne trette og fjellmannen har aldri fått nattero her .... Vågar ein seg utanfor, ser ein ein svart mann med eit mannehovud under armen drive fredlaus att og fram på haugane nedanfor." (Gills 1977:83-84)

Från förhistoriska fynd är det naturligtvis inte möjligt att avgöra om de som vistades i en *heller* gjorde det för att de ville hålla sig undan. Fynd från högfjäll och *hellere* visar däremot i hög grad på fångst, *veiding*, samlande och fiske. Egil Bakka frågar sig om detta kan tolkas som bevis för ett fångstfolk som hade en annan kulturtradition än bönderna? En sådan kulturdualism känner vi till från norra Norge där norsk och samisk kultur levte sida vid sida i 1500 år eller mer. Men om det funnits motsvarande kulturdualism i södra Norge under förhistorisk tid, menar han är mer ovisst (Bakka 1973:109-110).

Debatten om kulturdualismen har fortsatt efter 1973 och man har diskuterat möjligheterna för grupper med traditionell fångstekonomi och stenteknologi att leva i samma område som metallbrukande grupper med jordbruksekonomi. I diskussionerna har *hellerne* haft en central roll bl.a. på grund av sitt välbevarade benmaterial.

Debatten om kulturdualism är inte så aktuell längre eftersom senare fynd visar på samtida, men olika typer av senneolitiska och bronsålderslokaliteter med olika funktioner och olika ekologiska nischer (Prescott 1988:68-77). En del i ekonomin har varit *hellerne*, där man vistats då man framför allt under senneolitisk och tidig äldre bronsålder utnyttjat den subalpina zonens resurser på ett mycket intensivt sätt i den pastorala ekonomin. Senare under bronsåldern har

hellernes funktion ändrat karaktär och använts för kortare vistelser på väg till mellan- och högalpina zoner med boskapen. Men det handlar inte om olika folk, utan om samma folks olika utnyttjande av goda resurser (Prescott 1991). Då skulle det inte råda några tveksamheter om vilka som utnyttjade Skrivarhelleren: det är folk som kommer nerifrån lägre liggande bebyggelse och vandrar upp och ner mellan lågland vid fjorden och fjällandskapet.

Knut Andreas Bergsvik menar att det på 1970-, 80- och 90-talet i norsk arkeologi inte fanns någon större vilja att diskutera kultur-dualismen. Före 1970 hade man diskuterat en dualism mellan kulturellt lägre stående fångstfolk och högre stående sydsandinaviska/germanska folk/bönder. Mellan 1970 och 2000 resonerade man mer om en ekonomisk anpassning till olika ekologiska zoner (Bergsvik 2006:245). Att *huler* och *hellere* senare under historisk tid använts på andra sätt: för tillfälliga övernattningar, som mer eller mindre varaktiga gömställen, som utgångspunkt för några dagars fiske eller renjakt eller sommarbostad för fårvaktare kopplar tillbaka till min fascination och förundran inför dessa platser.

Skrivarhelleren

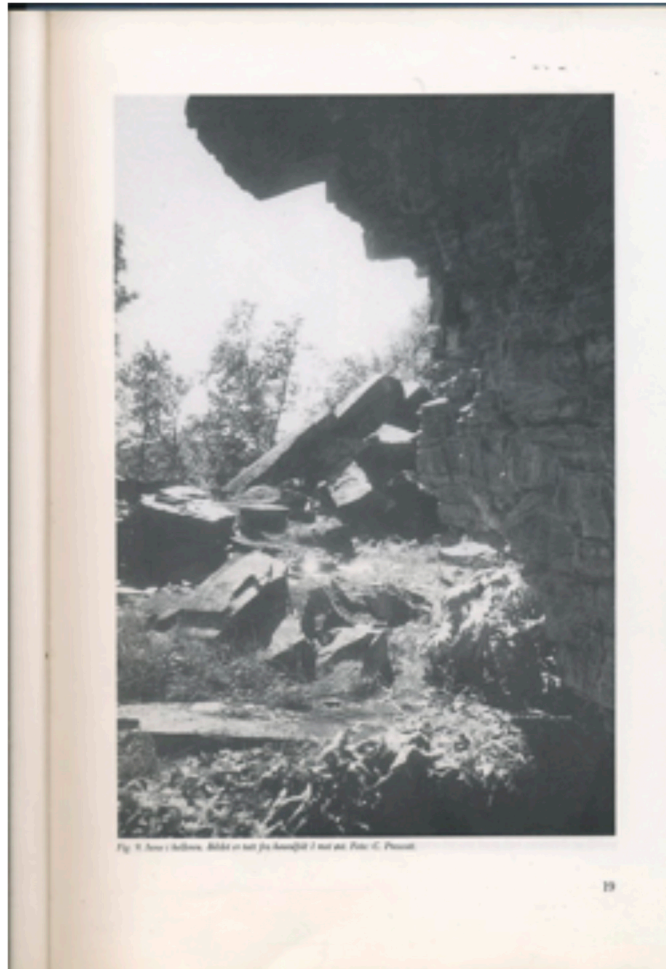
Skrivarhelleren ligger 790 m ö.h. i Moadalen, en dal som går från Sognefjordens innersta del och upp till högfjället. Namnet har *helleren* fått av att det berättas, att det en gång för länge sedan kom en skrivare från Valdres vandrandes förbi. Det blev oväder och han kröp in under *helleren* och frös ihjäl. Så sägs det (Prescott 1991:12).

Helleren står i förbindelse med både dalgångar från låglandet och högfjällsområden som Årdals- och Lærdalsfjällen och fjällområden runt den vackra sjön Tyin.

Skrivarhelleren är öppen mot nordost. Den är kall och mörk, men den ligger i lä, skyddad av en bergsrygg. *Helleren* sluttar mot sydost och botten går som i trappsteg. Den är ca 100 meter lång och djupet/avståndet från bergvägg till det s.k. *dråpefallet* är som mest 7 meter. Skrivarhelleren har knappast varit någon trygg och ombonad boplats. På marken ligger stora och små stenar som har fallit ner från bergväggen genom tiderna (Prescott 1991:17).

Sommaren 1992 besökte jag *helleren* och den ger sannerligen ett ogästvänligt intryck. Den är mycket hög och helt öppen på sidorna - ett högt klippöverhäng. När jag står under den är det för mig en ganska ofattbar tanke att människor verkligen har bott här ens under kortare vistelser. Om jag inte hade haft den arkeologiska rapporten i handen hade jag aldrig kunnat tro att det var möjligt att bo/uppehålla sig/övernatta här. Men som Kristina Jennbert skriver: "Att bli en del av

sitt forskningsmaterial ger insikt om de objekt man vill studera” (Jennbert 2009:144).

Figur 44 –Skrivarhelleren mot öster

Prescott 1991:19

Senare under hösten 1992 berättade Christopher Prescott, som ansvarat för utgrävningarna, att man inte kommer att gräva vidare i Skrivarhelleren på grund av riskerna för stenras. 2012 skriver han i mail *"skulle ha gravd mere, ikke minst fordi deler av den raser ned. Men sikkerhet og byråkrati gjør at jag lar være"*.

Det går att se en liten filmsnutt om Skrivarhelleren på norsk TV; NRK TV – *Norske røter 2/3*.

Det måste ha funnits något betydelsefullt som gjorde att människor valde att uppehålla/bosätta sig här under delar av förhistorien.

Prescott skriver att även om skyddet för väder och vind kan vara en viktig orsak till att folk bosatte sig här, så är det möjligt att det faktiskt var de mörka och kyliga förhållandena som råder inne i *helleren* som var anledningen till att folk tog den i bruk. Under de somrar man arbetade med utgrävningarna hade man iakttagit att solen når in i *helleren* bara mellan kl. 9 och 11 på förmiddagen. Temperaturen utanför kunde variera mellan -0,5 och 31 grader Celsius, medan temperaturen inne under klippöverhängen var betydligt jämnare, mellan 3 och 13 grader. Dessa kyliga, mörka och torra förhållanden är viktiga orsaker till att ben, horn och skal är så välbevarade där inne (Prescott 1991:20).

Generellt sett har de norska *hellerne* haft ett uppsving under senneolitisk/bronsålderstid. Det gäller också Skrivarhelleren. Detta kan ha samband med en försörjningsform som lägger större vikt vid de sekundära produkterna från tamdjur, en mindre rörlig bosättning och mer komplicerade ekonomier (Prescott 1991:21). Kyliga förvaringsmöjligheter kan ha varit eftertraktade om det var så att lagring av t.ex. mejeriprodukter var en viktig del av ekonomin. Det är också möjligt att folk bosatte sig i Skrivarhelleren för att den ligger bra till av andra orsaker, och att man bara fick finna sig i mörka, kalla och obehagliga förhållanden - och fick en del stensprång på köpet.

Undersökningen av Skrivarhelleren är en del av ett forskningsprojekt, som Universitetet i Bergen gjorde om den tidigaste metalltiden. Avsikten var att ta fram data omkring försörjning/ekonomi, speciellt vad gäller förhållandet mellan fångst och tamdjurshållning. Stor vikt läggs också vid samspelet mellan resurserna på låglandet och i fjället (Prescott 1991:11).

Undersökningsrapporten (1991) redovisar noggrant utgrävningarna. Skrivarhelleren är bara delvis utgrävd, men en stor mängd fynd, 2 575 totalt, har registrerats bl.a. flathuggna stenartefakter, keramik med och utan asbest, brons, täljsten, järn, pärlor, skal och mycket välbevarade och vackra redskap av ben och horn. Därtill finns en stor och bra bevarad bensamling och ett litet, men intressant växtmaterial insamlat. I de komplicerade och svårtolkade lagren från en mängd uppehåll/bosättningar har man också funnit både träkol, brända stenar, brända benfragment, näverskodda och andra gropar av olika storlek. Träkol finns utbredd i de olika lagren och är troligen lämningar av eldstäder. Eldstäder kan också ha funnits en bit bort utanför *helleren* för att slippa rök och sot för nära (Prescott 1991:27-34).

I fyndmaterialet finns inga benlämningar av människor, men det finns en vuxen- och två barntänder med datering senneolitikum/äldre bronsålder (Prescott 1995b:181).

Fyndtabell

Omfattande fynd finns registrerade. Här ges exempel på fynd från de lager som representerar senneolitikum/äldre bronsålder.

Flinta	Skrapa/kniv Skrapor Borr Spetsar Dolkfragment? Avslag med retusch Fragment med retusch
Kvartsit	Spetsar Skrapor Skiva, rund med retusch Avslag med och utan retusch Spetsämnen
Bergkristall	Avslag med retusch
Bergart	Vestlandsyxa, eggfragment Spetsar Slipade avslag
Skiffer	Mejselformat skifferhänge
Täljsten	Fragment av gjutform
Brons	Fragment
Keramik med och utan asbest	Fragment representerande minst 6 kärl

Redskap av ben, horn och tänder	Synålar Dräkt/hårnålar Prylar Spetsar Knivar Spatel Spetsformad platta Pärla (tand) Runt hänge (ben) Nålfragment Prylfragment Spetsfragment Pärlfragment (ben)
Benfynd från däggdjur, fågel och fisk	Ren (<i>Rangifer tarandus</i>) Kronhjort (<i>Cervus elapus</i>) Hare (<i>Lepus timidus</i>) Bäver (<i>Castor fiber</i>) Lämmel (<i>Lemmus lemmus</i>) Ekorre (<i>Sciurus vulgaris</i>) Gnagare (<i>Rodents</i>) – t.ex. bäver, lämmel, ekorre Fjällräv (<i>Alopex lagopus</i>) Hund/varg/räv (<i>Canidae</i>) Mård (<i>Martes martes</i>) Björn (<i>Ursus sp.</i>) Säl (<i>Phocidae</i>) Nötboskap (<i>Bos taurus</i>) Får (<i>Ovis aries</i>) Get (<i>Capra hircus</i>) Hönsfåglar: orre, tjäder, ripa (<i>Lagopus sp.</i>) Laxfiskar (<i>Salmonidae</i>) Sill (<i>Clupea harengus</i>) Torsk (<i>Gadus morhua</i>)
Tänder	2 barntänder 10-11 år, 1 vuxentand

Växtfynd	Hasselnötskal (<i>Corylus avellana</i>) Korn (<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>nodum</i>) Vete (<i>Triticum aestivium</i>) Ärtväxt/vicker (<i>Lathyrus montana</i>) Hjortron (<i>Rubus chamemorus</i>) Tång (<i>Fucus vesiculosus</i>) Björk (<i>Betula</i>) Tall (<i>Pinus sylvestris</i>) Rönn (<i>Sorbus aucuparia</i>)
----------	--

Figur 45 – Fyndtabell från Skrivarhelleren.

Fyndtabellen är konstruerad av Yvonne Karlsson & Jan Wiklund och utgår från (Prescott 1991:38ff, 1995a:98ff)

Fynden av både barn- och vuxentänder visar att det funnits en blandad ålder i *helleren* och många av fynden visar på olika sätt att folken i *helleren*, under olika tidsperioder haft en stor aktivitet och ett stort kontaktnät med omvärlden. Bara ett exempel bland många är förekomsten av asbestkeramik som annars mest förekommer i nordliga och östliga delar av Skandinavien. Det rikhaltiga fyndmaterialet visar också boplatsens intressanta och varierande försörjningsmöjligheter. Ett vitt spektrum av råmaterial och matresurser har utnyttjats - "*fra fjord til høyfjell*" (Prescott 1991:121).

Det stora benmaterialet pekar på att tamdjuren har varit den största resursen. Detta hänger ihop med utnyttjande av mjölk- och mjölkprodukter, blod, ull och dragkraft, såväl som med djurens sannolika socio-ekonomiska betydelse, menar Prescott. Sädeskorndfynden ger indirekta belägg för bosättning och aktivitetstyper nere vid fjorden. Säden betonar därmed intrycket av en sammansatt ekonomisk strategi med utnyttjande av både fjordens och fjällets resurser. Fynden visar att *hellerens* utnyttjandegrad har varierat över tid. Speciellt under senneolitisk tid har den varit en "baslokal" i ett system av olika lokaliteter för försörjningen och vänt sig både mot fjord och fjäll. Boplatsens roll har alltså förändrats över tid och utgrävningarna visar att *helleren* användes som intensivast under senneolitisk tid medan kulturlagren från bronsåldern är betydligt tunnare. Hela *helleren* är inte utgrävd, men om antagandet att *helleren* utnyttjades mest under senneolitisk tid antas vara riktig är det mycket intressant. Utvecklingen i Skrivarhelleren är nämligen helt motsatt utvecklingen i den högalpina zonen, enligt de undersökningar som gjorts i Nyset-Steggje undersökningarna. (Arkeologiska undersökningar i ett näralligande

högalpint område, som gjordes några år tidigare på grund av vattenkraftsutbyggnad. Se Arkeologiske rapporter 16, Historisk museum, Universitetet i Bergen: *Arkeologiske undersøkelser i Nyset-Steggjevassdragene, 1981 - 87, 1992*). I högalpin zon sker den största expansionen först under yngre bronsåldern. Detta skulle kunna betyda att man utnyttjat olika zoner på olika sätt under olika tider för sin boskapsskötsel, menar Prescott (Prescott 1991:119-123).

Place & space/ytor, utrymmen och room to maneuver

Eftersom *helleren* varken är inne eller ute måste problematiseringen och diskussionen om ytor och utrymmen utgå ifrån det. Att fundera över *place & space/ytor* och utrymmen när det gäller Skrivarhelleren är en utmaning. Grävningsrapporten är inte tydlig vad gäller hur ytan utnyttjats framför allt beroende på att det är mycket svårtolkade lager och att det förekommit stenras. Prescott gör inga gissningar var i *helleren* man t.ex. har haft sina sovplatser och det finns inga tydliga markeringar av väggar eller skyddande konstruktioner i *helleren*. *Helleren*/klippöverhängen är alltså ca 7 meter djupt och 100 meter långt. En helt öppen yta under ett sluttande högt stentak. Hur har man disponerat denna markyta som ju dessutom består av större och mindre stenar uppkomna genom stenras från bergväggen och som sluttar som i trappsteg uppåt? Visserligen ligger den i lä för nordavinden men den är också mörk, kall och på sina ställen också fuktig även på sommaren.

För att få ett något ombonat utrymme kan man ha byggt upp en vägg som man lutat mot berget att krypa bakom. I rapporten finns en liten bågstruktur inritad i *hellerens* övre del (se figur nedan) bestående av fem stenar lagda på ett tunt torv-, sand- och gruslager ovanför det övre fältet. Inget kulturlager fanns (Prescott 1991:23). Det är en liten yta innanför stenkanten mot bergväggen men stenarna kan möjligen varit stöd för en väggkonstruktion. Det kan ha varit en flätad konstruktion eller en stolpkonstruktion med tätt lagda stolpar täckt av hudar och skinn, eller lerklinad/tätad på annat sätt. Där bakom har man i så fall fått ett litet avgränsat utrymme som möjligen kan ha disponerats för sov- och kanske sittplatser.

Denna lilla yta kan vara en grund för att diskutera det Lise Nordenborg Myhre (2004) kallar *trialectic spatiality*. Utrymmet under *helleren* är inte en inomhusyta men inte heller en utomhusyta. Man kan inte analysera denna yta utifrån ett dualistiskt synsätt även om människor kan ha försökt bygga en avgränsning. Ytan under *helleren* är inget antingen ute eller inne, utan både-och. *Helleren* skapar genom sitt utseende och sin struktur en tredje yta/*third space*.

På denna *third space* pågår vardagslivet – en process som inkluderar både mänskliga och icke mänskliga faktorer.

Är det möjligt att det utifrån grävningsrapporterna applicera t.ex. Ole Grøns teorier om en manlig och en kvinnlig sfär på boplatsen, att se *women's room to maneuver*. Grøn menar att män, kvinnor och barn hade bestämda platser i förhållande till ingång, eldstad etc. Runtomkring eldstaden var ytan könsbundet uppdelad; kvinnliga redskap för vävning, matlagning etc. har hittats på ena sidan och manliga föremål som vapen har hittats på andra sidan eldstaden i en del fyndmaterial. Hans slutsats är att personer har bestämda platser ordnade efter kön, ålder, släktrationer etc. Placeringen visar också maktpositioner - det ger olika status att ha sin plats nära ingången eller nära eldstaden. Detta är kulturbundet och olika för olika kulturer. Anledningen till fasta placeringar är enligt författaren att det är konfliktdämpande (Grøn, 1985:99-105, 1991:101). Inga-Maria Mulk beskriver samiska boplatsers, kåtors, rumsliga organisering utifrån etnografiskt och historiskt material, 1600-1900 tal, där ytornas fördelning inne i kåtan tolkas utifrån den samiska världsuppfattningen och en social köns- och arbetsfördelning - "Ränks modell" vilket är intressant och kan ge en tankeinspiration (Mulk 1994:203 ff). Mulk är mer kritisk än Ole Grøn till den etnografiska modellen som delar upp kåtan i ganska fasta kvinnliga och manlig sfärer utifrån arbetet med fångsten, jakten och renskötseln. Hon menar att det inte finns belägg för detta i fyndmaterialet och jag drar inga slutsatser utifrån detta vad gäller Skrivarhelleren för 4000 år sedan, men det är möjligt att ytornas fördelning och utnyttjande under klippöverhänget reglerades av fler faktorer än vardagslivets arbete med försörjningen såsom religiösa och andra idémässiga tankar så som både Mulk och Grøn diskuterar och att positioneringar och status också kunde påverkas av ålder och släktskap.

Det kan ha funnits speciella kulturstyrda regler för hur utrymmet under *helleren* fick disponeras. Skrivarhellerens yta kan i så fall betraktas som jämförbar med en hyddas, där kvinnor, män och barn hade tillgång till olika ytor under *hellerens* tak och utanför. Maten som kylförvarades längst in i *helleren* representerade ett visst värde och någon eller några speciella personer kunde ha makten över både maten som lagerhölls och ytan som disponerades för detta. En diskussion om teorierna omkring "makten över matförrådet" kan göras (se Ekström 1991:147-156). Den som sov längst in i *helleren* kan ha haft en annan status än den som sov längst ut. En plats vid härden kunde vid vissa tillfällen ha haft högre status än en annan plats men grävningsrapporterna ger inga tydliga svar på frågor om olika sfärer.

Det kan ha varit nödvändigt för kvinnorna att vid vissa tillfällen ta sig ett eget utrymme, ett *room to maneuver* för att på ett optimalt och funktionellt sätt fullfölja de arbetsuppgifter som var kopplade till kvinnors del i försörjningen. Varje verksamhetskontext som utgick från Skrivarhelleren kan enligt Conkeys modell (1991) problematiseras utifrån ett genusperspektiv vilket jag i det följande ska försöka visa genom tänkta *chaîne opératoire* utifrån verksamhetskontexterna renjakt, *veiding*, fiske, samlande av växter och boskapsskötsel. En del arbete/aktiviteter krävde mer utrymme än andra och och tillgången till ytorna kunde fastställas genom förhandlingar. Kvinnor och män kunde ha tillgång till egna ytor men också till gemensamma beroende på vilket arbete som skulle utföras.

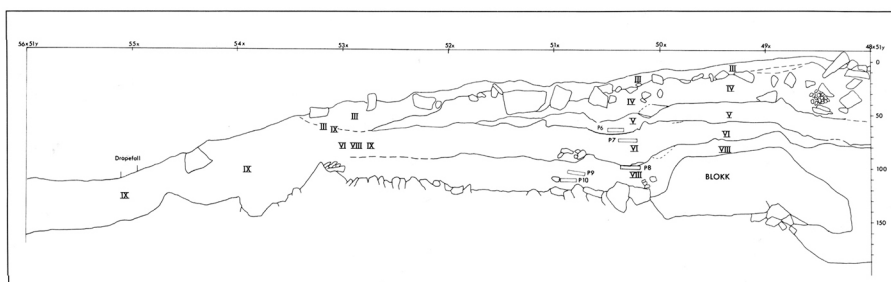

Fig.14. Längdprofil med hovedlag. Uttaksområdene for daterte 14C-prøver er vist. Se også appendiks for detaljtegninger. Tegnning: E. Hoff, Historisk Museum.

Figur 46 – Skiss över de olika lagren i Skrivarhelleren.

Prescott 1991:31

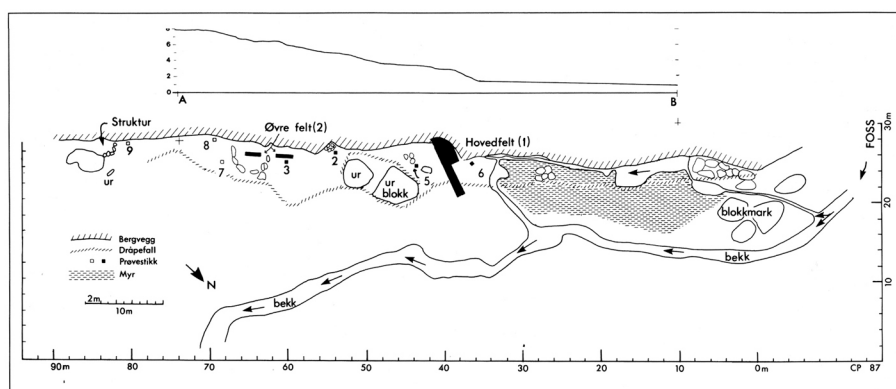

Fig. 8. Skrivarhelleren: Planskiss og overflateprofil. Felt og prøvestikk der kulturlag er påvist er svart. Overhenget fortsætter enda 40 m lenger øst enn vist på tegningen. Tegnning: E. Hoff.

Figur 47 – Planskiss över Skrivarhelleren.

Prescott 1991:18

Resurser och försörjningsmöjligheter i fjällen

I det här avsnittet beskriver jag de möjligheter och resurser man hade tillgång till för sin försörjning i fjälltrakterna mer generellt, för att i kommande avsnitt mer specifikt diskutera försörjningen i Skrivarhelleren. Jag beskriver här allmänt jakt, fångst, *veiding*, fiske, samlande och boskapsskötsel. Jag ägnar mycket utrymme åt renen och de olika fångstmetoder, inte bara pil & båge, som använts vid jakten/ insamlandet av ren för att visa kvinnors delaktighet i det arbetet och att de hade en betydelsefull roll i försörjningen, också vid renjakten. Litteraturen generellt uppehåller sig mest vid renjakt, men också fångst av mindre däggdjur och fiske nämns liksom boskapsskötsel. Vad som där emot inte behandlas i någon större utsträckning är samlande av växter. När det nämns gäller det oftast insamlande av foder till husdjur.

Fjällandskapets zoner

Ingebjørg Njøs Storvik beskriver fjällets indelning: Högfjället ligger på en höjd av 1500 m ö.h. och däröver och består av kuperad terräng, blockmarker, nakna bergsytor och många stora och små ytor som är varaktigt täckta av snö och glaciärer. Det är ett ödsligt och kargt landskap. Låglandsfjället därunder domineras av kuperad terräng med trädlösa vidder och lågfjälldalar. Landskapet ligger i stort sett över trädgränsen. Denna region har använts till jakt och fiske och olika typer av utmarksutnyttjande som bete, slåtter och ibland lövinsamling (Storvik 2011:21).

Förutsättningarna för jakt, fiske, samlande, odling och boskapsskötsel har varierat avsevärt under förhistorisk tid enligt flera forskare (se t.ex. Moe 1979, Ryvarden 1991). Trädgränsen men också snömängden har avgjort förutsättningarna inte bara för större djur som ren och älg, utan också för boskap, mindre däggdjur, fågel, fisk och växter för samlande eller odling. Under perioder där trädgränsen gick högt upp till fjälls gynnades älgstammen framför renen för att bara ta ett exempel. Variationerna har dock varit stora mellan olika fjällområden beroende på fjällens höjd och därmed hur högt skogsbältet klättrade men också beroende på breddgrad. Just nu smälter glaciärerna och armarna drar sig uppåt i fjälldalarna och lämnar barskrapad jord, lera och ibland arkeologiska lämningar efter sig.

Renjakt

Under barmarksperioder betar renen huvudsakligen gräs, örter och lavar som är rika på protein, vitaminer och mineraler. På vintern är

lavar basfödan. Renen är det enda däggdjur som kan överleva en längre tid enbart på lavar som har stort utbredningsområde i norr, i fjälltrakterna och på karga områden där renen har sina betesområden. De topografiska förhållandena har stor betydelse för renens bete. Stora höjdskillnader bidrar till att näringsrik vegetation kommer fram under snösmältningen på våren och sommaren medan stora flackare ytor med ojämnheter i terrängen ger bättre bete på vintern. Norge är det enda landet i Europa väster om Ryssland som fortfarande har vildren/tundraren. Dagens jakt på vildren är strängt kvoterad och Norge har förpliktigt sig till att förvalta denna vildrenstam enligt den s.k. Bernkonventionen (Sommerseth 2009:44).

Enligt Bang-Andersen är de äldsta spåren efter människor i fjället funna i Maudalsheiane, ett sydligt fjällområde som utnyttjats över en tusenårsperiod från omkring 7 600 till 6 600 f.v.t. dit de kom alldeles efter att isen dragit sig tillbaka. Boplatser vittnar om korta säsongsuppehåll. Lägerplatsens placering och de efterlämnade redskapen, sylvassa pilspetsar och skinnskrapor, visar enligt Bang-Andersen att man jagade ren. Redskapsmaterialet av flinta, visar att renjägarna tagit sig upp på fjället från ytterkusten. Allteftersom isen försvann togs nya fjällområden i bruk. Vilken omfattning den första vildrensjakten på högfjället hade och hur pass mycket människorna var beroende av den för sin försörjning är svårt att avgöra på grundval av de få och spridda fynd som är kända. Eftersom vi inte kan påvisa fasta boplatser eller längre tids uppehåll i fjället menar han att vildrensjakten kanske inte var så omfattande då. Havet var rikt på stabila resurser och allteftersom etablerade sig en stabil fauna bestående av älg, björn, vildsvin och hjort i de skogklädda kustområdena. Dessa resurser skulle kunna tala för att vildrenen i fjällen inte var nödvändig för att människan skulle kunna försörja sig. Varför drog då stenåldersfolket till fjälls? Här har nog välkända faktorer som spänning, upptäckarlust och en dragning mot det okända spelat större roll än matbrist och kamp för överlevnad. Högfjället bergtog och vildrenen trollband också under äldre stenålder (Bang-Andersen 1991:28-30).

Svein Indrelid menar att det finns osteologiska belägg för renjakt på Hardangervidda under hela förhistorien, ja att den t.o.m. varit vanlig. Förutom osteologiskt material finns pilspetsar av olika utformning och mikroliter i fyndmaterialet. Det finns ingen tvekan om att storviltjakt, främst renjakt, har varit av stor betydelse på Hardangervidda genom hela sten- och bronsåldern (Indrelid 1994:242-246). Jag har tidigare kritiserat uttrycket "storviltjakt" när det gäller renjakten eftersom renen inte är ett stort djur. Att kalla renjakten för "storviltjakt" blir felaktigt framför allt ur ett genusperspektiv. Det ger en manlig slagsida åt renjakten som jag hellre kallar för insamling eller fångst.

Figur 48 – Vykort. Från Populär Arkeologi nr 1-1983

Nyare forskning från Tromsø universitet visar att renjakt förekommit på glaciärer i nordliga fjällområden. Olika jaktredskap har blottlagts när glaciärerna på senare år har smält bort, helt eller delvis. Redskapen talar för en kombination av jakt med pilbåge och olika former av drevjakt från järnålderstid och framåt (Sommerseth 2009).

Martin Callanan (2013) beskriver hur nya fynd kommit i dagen när snöfläckar har smält i Oppdalsfjällen. Delar av pilskaft av tall, vide och björk har C14-daterats till neolitisk tid ca 3400-1750 BC. Flera fragment visar tydligt hur en pilspets har fästs i skaftet. I några fall satt pilspetsen kvar. Också fragment av en båge av alm hittades som C 14-daterades till ca 1800 BC (Callanan 2013:728-745).

Utifrån ovanstående referenser med flera (t.ex. Johansen 1978:49 ff, Hagen 1977:30 ff, Magnus & Myhre 1986:38 ff, Indrelid & Hufthammer 2011) utgår jag för mina vidare diskussioner ifrån att renjakt förekommit i de norska fjällen i stort sett under hela förhistorien och att renjakten varit viktig för försörjningen.

Däremot är jag inte av den uppfattningen att renjakten enbart var ett arbete för män även om det ofta uttrycks så, vilket jag redan tidigare visat genom nedanstående citat;

"På boplassen ble forbrukerne (jegerne med kvinner, barn og øvrige gruppedlemmer) værende til fangsten var oppbrukt"
(Johansen 1978:138)

"Allerede for ca. 7000 år siden bebodde steinalder-folket området. Holmene i Finsevann og Finseneset har rester etter fast bosetning. De fleste gjenstander som er funnet, stammer fra "kvinnekolonier". Det forteller oss at "gutta" var på jakt og

veiding og streifet omkring, men hustruene satt hjemme og bearbejdet hud, bein (til redskap) o.l.” (text från baksidan av kartan Turkart 1:50 000 Finse, Statens kartverk 1988)

Redskap för renjakten – tillverkning och tillgång till material

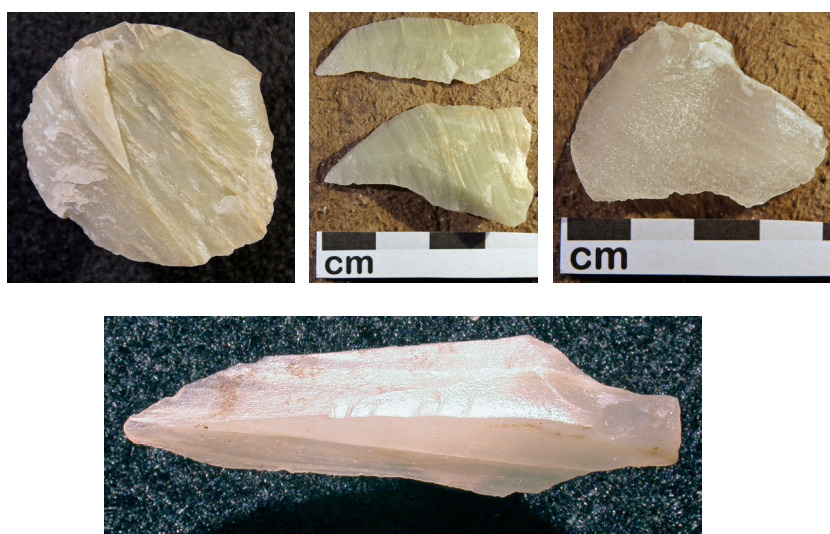
En förutsättning för att försörja sig är att man har tillgång till lämpliga redskap och annan utrustning. Det är självklart och det innefattar både mäns, kvinnors och barns tillgång till redskap. Margaret Ehrenberg diskuterar t.ex. hur mikroliter kunde fästas på en mängd olika sätt för att skapa redskap, och visar flera mycket olika redskap såsom rivjärn, skrapor, fiskekrokar, harpuner, pilspetsar, knivar och skärar. Hon visar att mikroliter inte bara använts till pilspetsar utan också till många andra viktiga redskap. Hennes viktiga slutsats är att de nämnda redskapen kan ha tillverkats av såväl kvinnor som män och likaså använts av både kvinnor och män (Ehrenberg 1989:58).

Stig Welinder diskuterar också detta i sin roliga artikel *Kvinnligt och manligt i mesolitikum*. Han frågar sig vem det är som slutligen håller i pilbågen som sänder pilar mot uroxen från Prejlerup? En boreal Ayla? (Ayla är huvudfiguren i Jean M Auels romanserie om paleolitiskt liv i Europa. Min anm.) Eller korrektare uttryckt: Är mikroliter kvinnliga eller manliga artefakter? Han menar att enligt s.k. *cross-cultural* studier utförs storviltjakten till 95-100 % av män och att vi inte känner till någon annan användning av mikroliter med rimlig sannolikhet utöver deras användning som pilspetsar och hullingar (Welinder 1986:72). Storviltjakt definieras inte närmare och någon diskussion om hur stora djuren är som utsätts för denna storviltjakt diskuteras inte. Jag är kritisk mot de s.k. *cross-cultural* studierna och kan inte hålla med Welinder om att det inte vore möjligt för en boreal eller för den delen en neolitisk kvinna att själv tillverka sina redskap och att också använda dem, t.ex. för jakt med pilbåge om det skulle krävas. Det finns inget som talar för att detta skulle ha varit omöjligt (se Ehrenberg 1989).

Tillgången till material för att tillverka redskap har varierat i fjälltrakterna. I vissa trakter finns stor tillgång till kvartsit, t.ex. i Lærdalsfjällen där det finns flera stora kvartsitbrott. Boplatserna vid Eldrevann uppvisar mycket stora mängder slagen kvartsit (Johansen 1978). Man behöver inte rota i ris och kratt speciellt länge eller djupt innan man hittar mycket kvartsitavslag där. Vacker blågrå, nästan genomskinlig.

Figur 49 – Kvartsit under dvärgbjörken vid Eldrevann

Figur 50 – Fynd från kvartsithögen vid Eldrevann.

Foto Jan Wiklund

I andra områden där kvartsit saknas har man funnit redskap av flinta, som måst bäras med in i fjället. I Telemark har troligen medburen flinta använts vid produktion av stenredskap (Mikkelsen 1989:83). Stenåldersmaterialet från Hardangervidda visar flinta, kvartsit, kvarts och skiffer (Indrelid 1994:171 ff). Under Bukkhammeren har man funnit flinta men också sparagmit sannolikt inburen österifrån (Gustafson 1990). I Skrivarhelleren finns stora flintmängder i form av

redskap och avslag. De närmaste större flintförekomsterna i fast berg måste man till de stora kritavsättningarna i Danmark för att finna. Isen fraktade flintan upp längs den norska kusten, så det var möjligt att finna flinta längs kusten och bära den in i fjället (Bang-Andersen 1982:36). Men det är egentligen inte själva tillgången till råmaterial som är det intressanta, eller hur den har hamnat på de olika lokaliteterna - om den funnits där naturligt eller om den burits in. Det givna råmaterialet har, på lika villkor, begränsat eller gett möjligheter till redskapstillverkningen av t.ex. spetsar, skärverktyg eller skrapor för både män och kvinnor.

Frågan är också hur viktigt det var med redskapstillverkning i betydelsen pilspetstillverkning för den förhistoriska renjakten. Renjakten har också bedrivits på annat sätt då renen inte skjutits en och en med pil & båge utan klubbats när renjorden simmat i vatten, fångats i fångstgropar och drivits utför stup. Utan att på något sätt förringa betydelsen av redskapstillverkning ska jag beskriva detta och att kvinnor och barn har varit delaktiga i denna form av den mer drevinriktade jakten/fångsten som jag t.o.m. ibland kallar samlande, i betydelsen insamlande av ren när den uppträder i stora flockar. Detta var ett viktigt arbete för att försäkra sig om att ett rikligare utfall där många personer behövdes för att få flocken in i styrande fållor mot vatten, stup eller gropar.

Renens rörelse på fjället

Men först bara ytterligare något om förutsättningarna; vildren har funnits i de norska fjällen i 8500 år (se bl.a. Indrelid 1994:242, Sommerseth 2009, Indrelid & Hufthammer 2011). Den uppträder i stora, ibland enorma flockar om tusentals djur och vandrar cykliskt inom samma område år efter år. Kalvningen sker i månadsskiftet april-maj och kalvningsplatserna ligger gärna i kuperade och högt liggande myggfria områden. Renen rör sig över förhållandevis större ytor under vår, sommar och höst än under vintern då den är mer stillastående där snötäcket är tunnast. Mycket förenklat kan man säga att djuren drar mot högre liggande och/eller snörika områden under våren. Allteftersom lufttemperaturen stiger sker en könsortering. Korna måste hålla ihop i stora flockar för att kalvarna ska klara sig under sina första månader. Tjurarna kan dra vidare uppåt och utnyttja det bete som finns där allteftersom det blir tillgängligt. Mot hösten när parningstiden närmar sig drar sig tjurarna tillbaka mot flocken. Under sensommaren och hösten har renen en tendens att gå mot vinden och det går att enkelt räkna ut var flocken sannolikt befinner sig.

Detta är förhållanden som gäller för vildrenstammen på Hardangervidda idag, men sannolikt har förhållandena varit likadana genom historien. Skogsgränsen har varierat något i höjd över tid, men skillnaderna har inte varit så stora att renens vandringsmönster nämnvärt har påverkats. Viktiga ledmarkeringar för renen som t.ex. vattendrag har inte förändrats om de inte reglerats vid vattenkraftsutbyggnaderna, och de styr renens vandringar idag liksom förr. Likaså har stup och stora branter avskärmande effekter. Korridorer bildas i landskapet som renen är tvungen att förflytta sig genom om den ska komma fram. Platser som sannolikt alltid har varit väl kända av människor (Johansen 1978:47-64, Sommerseth 2009, Indrelid & Hufthammer 2011). Ingrid Sommerseth menar att människor har haft en exakt terminologi och kunskap om renens cykliska vandringar och rörelser i landskapet (Sommerseth 2009:41).

Varje enskilt djur är alltså ganska litet. Enligt Norsk Villreinsenter/Villreinsrådet (2016) är renens kroppslängd upp till 220 cm och boghöjd upp till 125 cm. Totalvikten för en tjur kan vare upp till 270 kg, slaktvikt 50-140 kg. Simlan är betydligt mindre (www.villrein.no).

Renköttet har en högre fetthalt under hösten, vintern och våren än under sommaren. Under hösten är rentjuren som fetast. Protein, mineraler, vitaminer och kolhydrater finns i köttet året runt oavsett fetthalten. Renkött är mycket smakligt och kan tillredas och konserveras på många olika sätt.

Förutom köttet är renskinnen värdefullt och har en rad nyttiga egenskaper. Om man önskar skinn som är lite tunnare och som går att sy igenom tas detta på hösten, men önskar man tjockare skinn till fallar t.ex. tas detta på vintern. Sommarskinnen har sämre kvalitet främst beroende på insekterna som under sommartid kan plåga en renflock svårt. Sommarskinnen faller också mer. Båda könen har horn som fälls, men också kan tas tillvara vid slakt. Både horn och ben har använts till redskap och årstiderna påverkar inte hornens eller benens kvalitet. Renen är alltså en utmärkt resurs under höst, vinter och vår (Holm 1991:93-95).

Jakt eller samlande av ren?

Det finns gott om lösfynd av pilspetsar av olika material i fjällen vilket skulle kunna tyda på jakt med pil & båge. I takt med att glaciärer och snöfläckar smälter kommer det fram välbevarade pilspetsar från hela förhistorien som kan ha skjutits bort i samband med renjakt på snöfläckar men kan också vara lämningar efter jakt på räv, mård eller stor fågel (Åstveit 2007:10-17, Callanan 2013). Men det finns också andra möjligheter vad gäller jakten/fångsten än jakt med pil & båge

som ur ett genusperspektiv är intressanta att diskutera eftersom man annars lätt fastnar i föreställningen om den manliga jakten. Olika fångstmetoder tycks ha varierat över tid och också geografiskt över landet, med olika östliga och västliga kulturer (se t.ex. Høigård Hofseth 1980, Sommerseth 2009). Jag vill beskriva vilka möjligheter som kvinnor generellt haft för att delta i jakten/fångsten eller om man så vill uttrycka det: ihopsamlandet av ren. För varje tidsperiod och för varje avgränsad plats måste man då göra en noggrann undersökning av förutsättningarna och möjligheterna. Vid sådana enskilda undersökningar menar jag att man alltid ska utgå ifrån att kvinnor varit delaktiga i försörjningen utifrån olika jakt- och fångststrategier där jakten med pil & båge kanske är den mest oförutsägbara med tanke på att renfloken är lättskrämd och vid fara eller oro kan fly långt bort över fjället oerhört snabbt. Då blir det lätt att förstå hur attraktiv en bestämd plats där renen uppehöll sig t.ex. vid sitt kalvningsområde, på snöfläckar eller när de korsar vattendrag kunde vara (Åstveit 2007:9).

Renjakt/klubbning på vatten

En fångstmetod har varit att klubba renen från båt när den simmat över trånga sund från en strand till en annan. Fyndlokaliteter i högfjället är koncentrerade till strandkanter vid stora insjöar. I ett mindre vatten har djuren hunnit över innan man hunnit klubba tillräcklig mängd. De mest kända fångst- och boplatserna i högfjället från stenålderstid ligger på öar eller näs t.ex. Sumtangen i Finsbergvatnen, Digerneset i Ustevatn och Finseøya i Finsevatn, alla på Hardangervidda. Detta är också starka indicier på att folk hade båtar eftersom det inte finns något som tyder på att dessa platser användes på vintern. När renen var klubbad i vattnet var det lätt att släpa den mot land. Den luftfyllda pälsen flyter bra. De artefakter man funnit vid utgrävningarna har inte haft med själva jakten att göra, utan med fördelningen och konsumtionen av köttet, alltså olika knivar och skrapor. Dessutom finns här riklig förekomst av härदार med kol och brända stenar. En av de stora platserna, Glitreøyeni II är C14-daterad till ca 8000-5000 BP (Johansen 1978:130-138, Mølmen 1991:29).

Klubbning, använd sedan 10 000 år i fjälltrakterna i hela Norden, finns också belagd historiskt och etnologiskt från vår tid; 1972 bedrevs renjakt på detta sätt i sjön Tyin i Jotunheimen och det berättas att man alltid hade en påk liggandes i båten så att man kunde slå ren som simmade över den stora insjön. Man kunde också avsiktligt skrämmaner renen i sjön. Renen är en ypperlig simmare som kan ge sig ut på sjön för att komma undan hot på land (Johansen 1991:23).

Tekniken att jaga på sjön innehåller drivteknik. Mot många vatten- drag kan man fortfarande se långa fångstarmar som sträcker sig ner mot sjön. De är lätta att upptäcka i fjällterrängen. Uppbyggda stenrösen kan ligga så tätt att de bildar långa, ganska låga murar eller fångstarmar. Flera sådana armar bredvid varandra bildar stråk som trattformade mynnar ut i en sjö. En tydlig sådan anläggning finns att se mellan Store Krækkjavand och Ørterevand på norra Hardangervidda.

Øystein Mølmen, forskare i fångsthistoria, beskriver en annan fångstanläggning (min översättning);

”Som den mest fullkomliga och genomtänkta måste jag nämna den stora vattenfångstanläggningen vid Fellingsvatnet mellan Lesja och Skjåk. Här ligger all kunskap som fångstfolken har ägt, som en öppen lärobok framför oss. Den är skriven i sten och trä i form av fångstarmar, skrämselfärderna och djurgravar kombinerat med storstilad vattenfångst. Här har de garderat sig med extra säkerhetsfärderna och fångat renen oavsett från vilket håll den har kommit. Här finns en rad boplatser och observationsposter. Planering och system präglar alla detaljer. Studier av de stora renflokkarna på upp till 1000 djur ger en klar förståelse av hur alla detaljer i den jättestora anläggningen har fungerat. Det går inte att undvika att tankarna går till de första fångstfolken som planerade den här anläggningen. Här låg en topografisk fullkomlighet för både land- och vattenfångst samtidigt.” (Mølmen 1991:29).

Svein Indrelid och Anne Karin Hufthammer gjorde 2004 en stor utgrävning av Sumtangen med avsikt att studera medeltida lämningar av renjakten. De fann mycket stora mängder djurben och menar att denna omfattande jakt bygger på god kunskap om hjordens höstvandring från norr mot de centrala och södra delarna av Hardangervidda och att djuren drevs genom stenanläggningar och rösen, ev. förstärkta med uppspända linor, såsom vi känner till från historiska och etnografiska källor och att de klubbades från båt i vattnet. De omfattande benlämningarna talar för att slakten och styckningen har ägt rum på plats möjligen beroende på att köttet sedan skulle fraktas långt. Det är också väl känt från fynd i medeltida städer att renben användes för produktion av kammar (Indrelid & Hufthammer 2011). Jag har besökt Sumtangen. Om man bara petar lite i marken dyker det snabbt upp många, många mörkspaltade välbevarade ben som lämnats kvar där.

Figur 51 – Finsebergvatn med Sumtangen

Sjön ligger 1190 m ö.h. Sumtangens näs sticker ut från vänster i bildens mitt. Där har renen korsat sjön. Hardangerjøkulen ligger i bakgrunden.

Foto: Svein Indrelid, Bergen museum

Figur 52 – Ben från Sumtangen.

Foto: Jan Wiklund

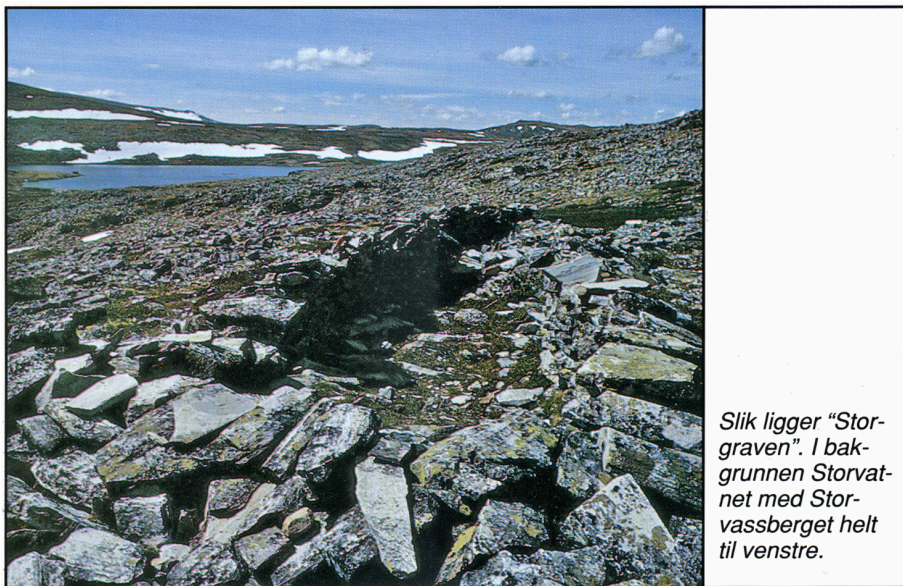
Det är högst rimligt att utgå ifrån att män, kvinnor och barn tillsammans har deltagit i denna fångstteknik. Kvinnor och män har haft samma kunskaper om vid vilken tidpunkt renfloeken kunde förväntas komma förbi. Kvinnor kan liksom män klubba renen från båt eller från land och sedan dra den flytande renen mot land för att stycka och

fördela köttet. En arbetsdelning mellan kvinnor och män uppstod där man hjälptes åt och där barn också deltog för att så tidigt som möjligt lära sig.

Det är alltid vanskligt att använda historiskt material för arkeologisk bevisföring men naturens beskaffenhet och de fynd som gjordes vid Sumtangen talar för en lång kontinuitet.

Fångstgropar och drevjakt/fångst av ren över stup

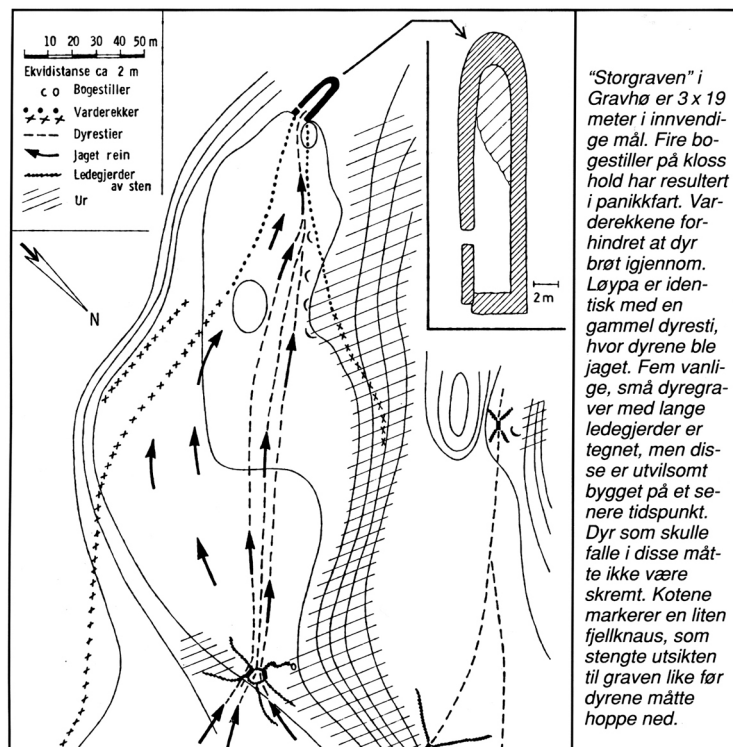
Från järnåldern, medeltiden och historisk tid känner man till fångst i fångstgropar och drevjakt med hjälp av djurstup och fångstarmar i sydnorska högfjäll. Drevjakt utför stup kan beläggas genom fångstarmar som leder fram mot stupet (Høigård Hofseth 1980:23). På Hardangervidda har man funnit ett mycket stort antal fångstgropar. Indrelied menar att man måste räkna med att folk i Sydnorge under stenåldern och bronsåldern har känt till och använt ett vitt spektrum av jakt- och fångsttekniker. Man ska inte utgå från att de pilspetsar man hittar på boplatserna är de enda jaktvapen folk förfogat över och att det därför inte kan antas att boplatser som saknar pilspetsar inte har haft något med jakt att göra (Indrelied 1986:279-281).

Figur 53 – "Storgraven" i Rondane

Ur *SPOR – fortidsnytt fra midt-norge* Nr. 2 1991:12

Planskissen nedan visar en massfångstanläggning från Rondane fjällområde. Planskissen visar ett sinnrikt system för att fösa djuren framåt mot en fångstkammare. Anläggningen kallas Storgrava och ligger i fjällmassivet Gravhø på 1260 m ö.h. Fångstkammaren är byggd av solida stenmurar, 1,1-1,8 m höga, som omger en rektangulär yta, 19 m lång och ca 3 m bred. En liten vertikal bergknalle skapar ett naturligt hopp på 1,3 m höjd ner i kammaren/graven. Flera djurstråk för vildren, som markerats med *ledergjerder*, leder in mot Storgraven. Utefter lederna ligger flera *bogastillen* varifrån jägare kunnat fälla ren med pil & båge eller legat i skydd för att kunna skrämman in djuren i fångstkammaren. Det är oklart hur gammal anläggningen är och om den är konstruerad samtidigt eller i olika etapper, men den ger ett exempel på en stor och avancerad fångstanläggning från förhistorien (Mikkelsen 1994:105-106).

Figur 54 – Planskiss över fångstanläggning i Rondane

Ur SPOR – fortidsnytt fra midt-norge Nr. 2 1991:12

Fångstgropar kan se ut på flera olika sätt och har på norska olika benämningar – t.ex. *fangstgrop*, *fangstgrav* eller *reinsdyrgrav*. De

kan ligga många i bredd och ett sinnrikt system av fångstarmar sträcker sig ner mot dem. Fångstarmar kan vara konstruerade av sten och likna stengårdsgårdar men kan också bestå av s.k. skrämseppinnar som sattes upp i rader som ledde mot gropen. Pinnarna kan vara ett par meter höga och ha en skinnremsa som rör sig i vinden fastsurrad på toppen. Pinnarna sattes ner med 2 m mellanrum (se NRK TV-arkeologerna avsnitt *Jakten på jegerne* (2012 4:8)). Fångstgropar är i regel lätta att upptäcka i terrängen, även om de kan vara delvis raserade. Om man ser en fångstgrop hittar man oftast många fler. Detta är verkligen tydliga och spännande förhistoriska spår i fjällterrängen som vi alla kan se när vi passerar. Dessa fångstgropar representerar en stor arbetsinsats och visar på god och medveten organisation och planering av fångsten i det förhistoriska samhället.

Enligt Johansen är olika typer av fångstgropar de vanligaste jaktlämningarna i fjällen. Det har varit ett enklare sätt att skaffa sig renkött än att skjuta med pilbåge. Jakt med pil & båge har överhuvudtaget använts lite i förhållande till t.ex. gropar, garn, krokare och murar, menar han. De pilbågar man känner till från stenåldern i Norge har knappast varit varken träffsäkra eller dräpande på avstånd över 30-40 m. För att komma i tillräcklig närhet krävs mycket tid och tålamod - detta vet alla som försökt fotografera en renflock. För att ändå försöka skjuta renen en och en har man fått skaffa sig ett gömställe att ligga i bakhåll från, ett *bogastille* (Johansen 1991:22-25).

Figur 55 – Jägaren med pilbåge bakom *bogastillet*

Ur *SPOR – fortidsnytt fra midt-norge* Nr 2 2008:39

När glaciärerna smälter undan kan fynd göras av pilar och bågar i fjällen (Callanan 2013:734, 741) men jakten med pil & båg har inte haft den effektiviteten som jakt/samlade med fasta fångstanläggningar hade.

Att använda drevjakt av ren framstår för mig inte som någon ärofull storviltjakt utan som mer effektiva, funktionella och direkt inriktade metoder för att försäkra sig om sin försörjning och sin överlevnad än att ligga i bakhåll bakom en stenmur och sikta med pil & båge på enstaka djur. Drevjakten har mer liknat ett samlande av renen där män, kvinnor och barn kunnat delta i arbetet.

En intressant fråga att ställa sig, för att närma sig frågan om vem som ägde jaktbytet, är vem som kunde ärva och äga en anläggning med fångstgropar, som beskrivits ovan. Kanske ingen kunde äga något sådant uppe på fjällvidderna. Men om någon var ägare till anläggningarna och med det också hade ansvar för att de sköttes om och inte rasade ihop eller fylldes med annat som inte skulle vara där, då blir det en mycket intressant fråga att ställa sig: vem ägde de bytesdjur som fångades upp inom anläggningen?

Det kan ha funnits regler av olika slag för hur utrymmen/ytor i landskapet ägdes och användes. Regler som hade en genuskonstruktion; om en man utförde drevjakten på sina egna ägor, ja då hade han äganderätt till bytet. Om det var en kvinna som drev på sina ägor/ytor så var det hon som var den rättmätige ägaren till bytet. Men om en kvinna lät en man utnyttja fångstanläggningen för sin räkning, fördelades kanske bytet mellan dem. Likaså om en kvinna använde en anläggning som ägdes av en man kunde fördelning ske. Olika hypotetiska scenarier kan diskuteras men frågan om vem som ägde köttet, skinn och allt man kunde använda till olika biprodukter och hantverk hade sannolikt ett regelverk av något slag och var utsatt för olika grad av förhandlingar. Jaktbytet representerade en tillgång och en möjlighet till användning direkt till försörjning/mat men kunde i förädlad form, som t.ex. skinn eller produkter tillverkade av ben, horn eller senor, också representera en annan del av ekonomin – gåvor, handel och utbyten och därmed representera makt och status som kan diskuteras utifrån ett genusperspektiv.

Veiding

Begreppet *veiding* (fångst/samlade av småvilt, fågel och ägg) har jag introducerat och använt mig av i diskussionerna om försörjningen i Timmeråshyddan.

Diskussioner om verksamhetskontexten *veiding* har förts alldeles för lite. En av orsakerna till detta kan vara svårigheterna att hänvisa till

arkeologiska fynd när det gäller själva insamlingsmetoden. Snaror, fällor och nät av organiskt material lämnar inte alltid spår, men etnologiskt material visar en rik variation av fångsttekniker som kan ge en levande bild av hur *veidingen* gick till. Man behöver inte dra några arkeologiska slutsatser av detta, men man kan ha det med sig i tankarna som en levande illustration, såsom Jostein Lorås beskriver;

Från Fiplingdalen finns en kanske obruten kontinuitet från stenbrukande tid. Här finns förhistoriska fångstgropar för både ren och älg. Gamla namn innehåller ordet bjor som tyder på att det fanns bäver i området. I historisk tid har det funnits gott om ekorre, mård och ripa. På 30-talet var jakt och fångst en viktig del i försörjningen. Mer än två tredjedelar av befolkningen fick sin utkomst från *veiding*. En del hade fångsten som enda vinternäring, men flertalet kombinerade den med skogsbruk. Fjäll- och dalripa utgjorde den viktigaste fångsten, men tjäder, orre och hare fångades också. Att sätta snaror gav störst utbyte, men nät förekom också. Ripan fångades med snara och kunde under goda år ge ett mycket gott utbyte. Fångstsäsongen varade från september till mars. En enskild person hade oftast 50-150 snaror igång, men några kunde ha upptill 300-400. De aktivaste ripjägarna bodde högst upp i dalarna i björkskogsbältet. Från 1927 finns uppgifter om att en av gårdarna levererade 900 ripor vid ett tillfälle. Andra arter som jagades/fångades var rödräv, ekorre, vessla och mård, som alla gav eftertraktade skinnvaror. Fångstmetoderna var många och varierande med bl.a. snaror och fällor av olika slag. Fallstocken räknas som en mycket gammal fångstmetod och konstruerades av stenar och grenar som fanns på fångstplatsen. Också större djur som varg, järv, lo och björn jagades. In på 30-talet förbjöds fotsaxar och gift, men dispenser förekom om vargbeståndet blev för stort. Fåglarna och skinnen betalades bra och mycket gick på export neråt Europa - en handel upparbetat och känd sedan vikingatid (Lorås 1991:20-21).

Egil Mikkelsens undersökningar visar att järv, varg, räv, hare, ripa, orre och and varit förekommande i fjällområden i Telemark under förhistorien (Mikkelsen 1986:59-60). Svein Indrelid visar benfynd från Hardangervidda från fågel som ripa och and samt s.k. obestämda däggdjur (Indrelid 1986).

Jag är intresserad av att diskutera *veidingens* genuskonstruktion och ekonomi. Förutsättningarna, dvs. tillgången var lika för alla oberoende av kön, även om den kunde variera över tid.

Knut Odner för redan 1969 en diskussion om arbetsdelningen mellan män och kvinnor när det gäller *veiding* i Ullshelleren, belägen i den subalpina zonen på sydvästra Hardangervidda nära Røldal, under äldre järnålder. Människorna som levde i Ullshelleren hade boskap

som krävde både tillsyn och foderinsamling men under vintern menar Odner, att kvinnorna utöver arbetet med boskapen också arbetade med fångst av ripor och hare. Männerna arbetade under motsvarande period med renjakten. Män arbetar inte med fågel- eller harfångst vid något tillfälle under året, detta är enbart en uppgift för kvinnor (Odner 1969). Barnen finns inte med i modellen, men kan ha deltagit både i renjakten och fångsten av ripa och hare och andra smådjur och också förstås av insamlade av ägg. Ett viktigt arbete som gav dem livslång kunskap.

Christopher Prescott diskuterar *veiding* i samband med arbetsdelningen i Skrivarehelleren och omgivande boplatser under senneolitikum/bronsålder i en sammansatt blandekonomi. Han menar att bilden är mycket komplex där de olika boplatserna från kust till högfjäll står i ett komplicerat och sinnrikt förhållande till varandra under årets gång. Ekonomin är blandad med inslag av boskapsskötsel, renjakt, fiske och *veiding*. Kvinnor arbetar med såväl "small game hunting" som "herding, river fishing & plant collecting". Under yngre bronsålder arbetar även män med dessa näringsfång i Skrivarehelleren (Prescott 1995a:120-126, 1995b:179-186).

Många av de djur som ingick i *veidingens* ekonomin gav värdefulla och vackra skinn t.ex. järv, varg och fjällräv (Mikkelsen 1986:60). Det är väl känt att päls och skinn varit viktiga handelsvaror och ett viktigt inslag i ekonomin för dem som sålde och handlade med dessa varor. Detta aktualiserar samma genuskonstruerande frågor igen; Reglerades tillgången till ytor och utrymmen i landskapet? Vem hade i så fall tillgång och äganderätt till fångsten? Kunde man äga fångstanläggningar som snaror, fällor och andra uppbyggda fångstanordningar? Kunde kvinnor äga dessa likaväl som män? Och slutligen då samma fråga om igen: Vem ägde skinnen och övriga produkter som man tillverkade av djuren som ingick i *veidingens* verksamhetskontext? Påverkade arbetsinsatsen för att bereda t.ex. skinnen till en värdefull handelsvara ägandet? Ett antagande kan vara att det hade betydelse vem/vilka som hade investerat i arbete när skinn skulle bytas mot s.k. prestigevaror som exempelvis brons eller annat värdefullt hantverk. På så sätt reglerades ägandet av det värdefulla bronset, som i den arkeologiska litteraturen ges verkligt hög status och ofta kopplas till manliga sfärer.

Det fanns många tillfällen till förhandlingar om viktiga beslut som kunde ge både status och makt utifrån denna intressanta ekonomi.

Fiske

Förutsättningarna för fisket var från början annorlunda än för andra djur i fjällen. Fiskyngel har troligen burits in i fjället av människor och utplanterats i fjällsjöarna. 5000-6000 år gamla fiskben finns från Hardangervidda. Det är för stora höjdskillnader mellan hav och fjällsjöar för att det skulle vara möjligt för fisken att av egen kraft ha tagit sig in i fjällvärlden (Indrelid 1986:267-274). Bestånden i sjöar och vattendrag har varierat över tid och fjällfisket som resurs har varierat över året, med ett maximum i september och oktober då fisken leker, men den har också utnyttjats under större delen av sommaren (Johansen 1978:65, Henriksen 1979:59, Prescott 1995a:82).

Svein Indrelid menar att öringfisket varit en viktig resurs för människor på Hardangervidda och att man sannolikt har tagit hänsyn till fiskemöjligheterna när man valt boplats. Detta styrks av att många boplatser under alla förhistoriska perioder ofta ligger vid ställen som räknas som goda fiskeplatser. Fasta anläggningar som byggts upp av sten för att fånga in fisken kan i vissa fall påvisas, men de är svåra att datera. De kan vara ett par hundra år gamla eller flera tusen år. Det enda fynd av oorganiskt material som har med fiske att göra och som påträffats på fjällboplatser är garnsänken av sten. Det är ett vanligt fynd från mesolitisk till neolitisk tid (Indrelid 1994:247, 263).

I fjällvärlden är det lax- och forellfiskar som varit av betydelse, enligt Christopher Prescott. Tillgången har varierat i olika vattendrag och över tid. Det är osäkert om fisket varit den huvudsakliga försörjningsmöjligheten på fjället. Han menar att fisket haft en mindre betydelse i fjälltrakterna än vid fjord och hav, men ändå varit ett värdefullt tillskott. Ben från laxfisk fanns t.ex. i Skrivarhelleren (Prescott 1995a:81-82). Ellen Høigård Hofseth menar att fjällfisket haft stor betydelse och det finns många lösfynd från olika förhistoriska perioder som kan knytas till fisket i fjällen. Man måste se på lösfynd av fiskeredskap på samma sätt som på lösfynd av pilspetsar från fjället, menar hon. De måste sättas in i ett större sammanhang som visar att jakt och fiske i högfjället har gett ett viktigt tillskott till det gården gav men tyvärr ger inte fynden möjlighet att belysa fiskets betydelse och omfång. Sjö- och älvfisket till fjälls har under historisk tid krävt en mängd olika redskap; garn och nät av många olika slag, ljuster, krokar och stenkonstruktioner för att leda och fånga in fisken. Men det är inte möjligt att visa att alla dessa redskap också använts under förhistorien eftersom huvuddelen av det material som använts till redskapen är förgängliga. Författaren pekar också på lagarna bl.a. *Gulatingsloven* som mycket detaljerat reglerar konflikter vid fisket och hon menar att detta tyder på att fisket i fjällvärlden verkligen har haft en stor betydelse (Høigård Hofseth 1980:60-61).

Figur 56 – Fiskande flicka

UNIMUS. Arkeologisk museum i Stavanger. Akvarell av Else Lauvanger

Fisket har alltså inte lämnat några större spår i det arkeologiska materialet. Bevaringsförhållandena är inte bra i fjällen och inte utgrävningstekniken heller för ett 30-tal år sedan när de största arkeologiska utgrävningarna gjordes i samband med de stora vattenkraftsutbyggnaderna. Men det kunde också ha varit så att man inte ställde de rätta frågorna till materialet och helt enkelt inte tittade efter fiskbensrester, fiskfångstanläggningar eller fångstredskap på ett tillräckligt aktivt sätt. Att man helt enkelt var mer intresserad av själva boplatsen än av hur människorna levde på den.

Fisket har undervärderats och en diskussion om ekonomi och genus i förhållande till fjällfisket är viktig och kan bidra till att förstå den totala ekonomin. Fisket omfattar en mängd olika arbetsuppgifter och gav många tillfällen till förhandlingar och diskussioner om arbetsdelning och utnyttjande av ytor och utrymmen i landskapet. Det är inget som talar för att bara män fiskade i fjällsjöar och/eller -bäckar och det är heller inget som talar för att det bara var kvinnor. Fiske i lugna vatten eller från strandkanter lärde också små barn en viktig del av försörjningen.

Samlande av växter

"Innerbarken av gran, tall, björk, poppel och vide;
 kåda från gran och lärk;
 sav från björk och poppel;
 sav, rötter, blommor och blad från vide;
 rötter, stjälk, blad och blommor från fjällsyra och juobmo (en
 underart av ängssyra), rosenrot, svarthö och maskros;
 rötter, blommor och frukt av ormrot;
 rötter av stor ormrot och löken från krolliljan;
 rötter, stam, blad och blomställning av kvanne;
 rötter och stam av björnloka;
 stjälken av mjölke;
 rötter av vårsköna;
 hjortron, kråkbär, lingon och blåbär;
 alger och lav och innehållet i renarnas magar åt man i norr....."

(Eidlitz Kuoljok, 1993:14)

Det har funnits en stor artrikedom i fjället som människor kunnat utnyttja och som lämpat sig för samlande. Flera av de forskare jag refererar till är dock etnologer eller biologer och stödjer inte sin forskning på det arkeologiska materialet. Men jag antar att växter har tagits till vara om inte olika tabun eller andra kulturella hinder har förekommit.

Hassel är en av få växter som har lämnat synliga spår. I Skrivarhelleren finns lämningar av hasselnötter från senneolitisk tid och framåt till yngre bronsålder. Det är det hårda skalet som har bevarats i den skyddade miljön i *helleren* (Prescott 1991:108). Jag har beskrivit hasseln mer ingående i Timmeråskapitlet.

Indrelid beskriver att det arkeologiska materialet inte ger någon information om samlandets betydelse. Vanligtvis är det få eller inga specialredskap som används vid samlande, och det är därför inte möjligt att utifrån fynden ge antydningar om samlandets betydelse under förhistorien. Samlande av bär och örter har säkert förekommit, men i jämförelse med jakt och fiske har detta spelat en underordnad roll som matresurs. Samlandet har gett en supplementkost, men inte haft livsviktig betydelse (Indrelid 1994:248).

Kvanne, fjällsyra, ormrot och tätört är alla mycket vanliga i fjällen och har använts som föda under historisk tid. Likaså finns olika lökväxter att plocka i mossor och våtmarker. Blåbär, lingon, kråkbär och hjortron finns i riklig mängd. Också den inre barken från björk och lavar, framförallt islandslav har använts. Svamp kan växa rikligt i låg- och mellanalpin zon idag. Samlandet och utnyttjandet av dessa växter är väl kända från historisk tid såväl för föda som för nödföda (Eidlitz 1971, Høeg 1974, Hermansen 1985).

Förutom ätbara växter samlades också växter in som kunde användas till annat såsom myrull, starr och lavar (Høeg 1974). Därtill kommer allt man samlade in till djurens foder av grenar, kvistar, löv m.m. samt till hantverk, bränsle, isolering, tätning, fångstanläggningar och andra konstruktioner. Det fanns ett stort och varierande användningsområde för insamlade växter och växtdelar. Jag menar att kvinnor har samlat, men också tagit del i boskapsskötsel, renjakt, *veiding* och fiske och att männen också deltagit i samlandet. Man har samarbetat och arbetsuppgifterna har fördelats genom förhandlingar och överenskommelser och också barnen har varit delaktiga i arbetet. Att samla in det varierande utbudet av växter har representerat ett stort arbete och stor kunskap för att utnyttja denna värdefulla resurs på ett maximalt sätt.

Boskapsskötsel till fjälls

Det finns flera *hellere* skildrade i litteraturen, som har använts vid boskapsskötsel, under både förhistorisk och historisk tid men jag tar bara upp Ullshelleren här och den undersökning om boskapsskötsel under äldre järnålder som Knut Odner (1969) gjorde där. Det finns hållristningar i Ullshelleren som genom pollenanalyser har daterats till ca 500 f.v.t. (Reinton 1969:17). *Helleren* ligger i Valldalen på 700 m höjd inte långt från Røldal i sydvästra hörnet av Hardangervidda. Som så många andra arkeologiska undersökningar i fjällområden föranleddes den av vattenkraftsutbyggnad. Idag ligger den under vatten (Odner 1969:7). Odners utgångspunkt är att en familj/grupp, en s.k. "*elementærfamilie*", en vuxen kvinna, en vuxen man och tre barn levde i *helleren* och han gör omfattande matematiska beräkningar baserade på dels möjlig arbetsinsats och dels tillgänglig kalorimängd från boskap. Det krävdes ett stort arbete för att kunna hålla tamboskapen vid liv under vintern; 2-6 kor, 11-34 får/getter och ev. 1 häst var det möjligt för en familj att samla foder till. Under vår, sommar och höst arbetade kvinnorna huvudsakligen med husdjuren och foderinsamling inför vintern. Under vintern också med fångst av ripa och hare. Männen arbetade under vår, sommar och höst med foderinsamling, under höst och vinter också med renjakt. Kvinnan och barnen skulle ha kunnat samla mer foder, men att det bara fanns en man för slätterarbetet begränsade mängden foder, menar Odner. Kvinnan hade också annat arbete att sköta, som skötseln av barnen. De större barnen kunde arbeta med att valla djuren som behövde skyddas för rovdjur som björn, varg, järv och lo (Odner 1969:67-88).

Odner beräknar att en ko genomsnittligt mjölkade ca 800 liter per år och får/get ca 160 liter per år. Förutom mjölken fick man kött, också

av kalv och lamm. Rent teoretiskt kunde man klara sig bra på bara kreatursskötsel. Men, menar han, man måste också förhålla sig till sjukdom på djuren, rovdjur, felaktigt foderberäkning etc. så mer än hälften av en maximal hypotetisk kaloriinkomst kan man sannolikt inte räkna med (Odner 1969:68-72). Odner menar att man bott i *helleren* också under vintern och att benlämningar av hare stödjer den tanken. I fyndmaterialet finns också ben från ren och ripa, som gav ett viktigt tillskott till kosten (Odner 1969:80).

Ullshelleren beskrivs i rapporten som att fjället lutar och bildar en *heller* ca 5 m djup. Ingenstans nämns i rapporten att man funnit några lämningar efter skyddande väggar men det har varit möjligt/troligt att man byggt upp isolerande väggar av sten, trä och/eller renhudar. För att hålla värmen under vintern har en ansenlig mängd bränsle gått åt. Det har krävts en stor arbetsinsats att samla in detta. Det kan ha varit ett arbete för barnen. Det är ju också möjligt att hushållet varit större än två vuxna och tre barn.

Det finns invändningar mot Odners slutsatser om arbetsdelningen i Ullshelleren. Den liknar mycket "Årscirkeln" som jag beskrivit och kritiserat i kapitlet om Arbetsdelning. Odner kommenterar också att kulturella och psykologiska omständigheter kan ha påverkat arbetsdelningen och därmed hur stort maximalt kaloriintag man lyckades samla ihop. "*For eksempel er det en kjent sak at mennene i de norske fjellbygder likte bedre å gå på jakt etter rein en å slite seg ut i försanking-en*" (Odner 1969:89).

Odners arbete kan ge inspiration till att faktiskt sätta sig ner och matematiskt försöka beräkna olika möjligheter för försörjningen på en boplats utifrån olika antaganden om resurser och förutsättningar.

Ytterligare belysning av boskapsskötsel i fjällmiljö ger Svein Indrelid som i sin undersökning på Hardangervidda gjort en jämförelse mellan pollenanalyser och arkeologiska fynd. Det är känt att svartkämpar, nässlor, mållor, olika gräsarter, ranunkler och syror är potentiella indikatorer på bete. I pollendiagram från Hardangervidda, som är C14-daterade finns två eller flera av dessa växter med. Den äldsta registreringen är från omkring 3200 f.v.t. Det vegetationshistoriska materialet visar ganska entydigt en stor närhet till en kultur där boskap ingått. Däremot visar materialet inte utbredning och varaktighet. De arkeologiska fynden ger ingen entydig information om boskapsskötsel, men Indrelid menar att olika faktorer gör att hypotesen om en äldsta boskapsskötsel på Hardangervidda omkring 3000 f.v.t. är styrkt (Indrelid 1994:251-253). Däremot har det sannolikt inte varit helårsbosättning med kreatur på Hardangervidda. Den långa tid djuren måste stå stallade och svårigheterna att hitta foder i trakter över trädgränsen talar inte för vinterboende. De husdjur man funnit

spår efter från yngre stenålder och bronsålder har varit baserade på vinterfodring på någon annan plats. Vinterboplatserna kan ha legat i dalgångarna i närheten eller längre bort. Avstånden har nog inte spelat så stor roll. I historisk tid har man drivit boskap på 10 och 15 mil till fjällbeten (Indrelid 1994:256).

Seterbruk

Boskapsskötseln på gården vid fjorden har inkluderat vistelse på fjället under sommaren i ett s.k. *transhumance* system. Jesper Larsson exemplifierar detta med svenskt fåbodliv i Dalarna på 1600-talet och hur gårdens djur förs upp till fåboden under sommaren. Han menar att det var gårdens/hushållets kvinnor – hustrun, döttrarna och pigorna, som ansvarade för detta system (Larsson 2014:393-410). Men det är svårt att hitta lämningar från säterdriften från förhistorisk tid på fjället. Det äldsta *seterbruket* i Norge har nog varit labilt och klimatskifte och förändringar har varit med och slätat ut spåren, menar Lars Reinton. Det har gjorts gravfynd på flera *setrar* långt in i fjället daterade till 600-1000 AD. Men det finns också fynd som går längre tillbaka i tiden; de många skålgroparna som finns både i Valdres och i Sognfjällen. Detta kan vara de äldsta lämningarna efter *fjellsetrar* som kan bevisas på arkeologiska grunder. Skålgroparna ligger utan undantag där det finns rikligt med vatten och gott bete för kreaturen. Det finns olika typer av *setrar* i olika delar av Norge. Varje typ representerar sitt driftssystem (Reinton 1969:16-19).

Setrarna var knutna till gården på samma sätt som fiskeläger, marknadsplatser och jaktplatser. En periodisk rundflyttning gjordes för att utnyttja resurserna på bästa sätt. Reinton refererar också till äldre norska arkeologer; Johs. Bøe fann att orsakerna till att folk i inre Sogn drev *seterbruk* på fjället under bronsåldern var klimatet; torkan och värmen nere i bygden fick folk att flytta ut på fjället på sommaren där det fanns vatten och goda beten och Håkon Shetelig menar att man redan under yngre stenåldern tog med sig sina kreatur till jakt- och fångstplatser i fjällen under sommaren (Reinton 1969:16-20). *Seterbruk* kan alltså sedan länge ha varit en del i människornas ekonomi i fjällen.

Lars Reinton beskriver arbetsdelningen på sätern ur ett etnologiskt perspektiv. Han menar att *budeia* (ung. fåbodjanta) var huvudpersonen på *setern*. Nu handlar detta om historisk tid, men arbetsuppgifter kan ha sin grund i förhistorien. *Budeia* var ofta hustrun på gården, men kunde också vara en vuxen dotter eller en anställd flicka, yngre eller äldre. Yrket var i äldre tider viktigt. På sätern framställdes det

mesta av den samlade produktionen från boskapen såsom smör och ost. Det var varor för eget bruk men kunde också användas i utbyte och handel och/eller för att betala för skatter och avgifter. Arbetet värderades därför högt och var en betydelsefull del i den samlade ekonomin, menar Reinton. *Seterbudeia* ansvarade för stora värden och, ”*kona sjølv sat på sætra i eldre tider*”. Barnen följde alltid med modern om de inte var stora nog att arbeta kvar hemma på gården. Huvudarbetsuppgiften var att mjölka boskapen och att tillverka olika produkter av mjölken såsom smör och ost, vilket kunde vara ett slitsamt arbete under primitiva förhållanden. Männen skötte transporter av färdiga produkter ner till gården och ofta av ved tillbaka. Männen ansvarade för slåttern, vilket var ett stort arbete, men kvinnorna deltog i arbetet och såg till att det fanns mat till alla (Reinton 1969:71-75). Enligt Reinton var arbetsdelningen klar när man kom upp till *setern*. Män och kvinnor utförde sina traditionella arbetsuppgifter efter ett känt inarbetat mönster och barnen tilldelades uppgifter som de kunde klara av. Enligt Reinton hade kvinnornas arbete på *setern* hög status.

Kvinnors arbete i Skrivarhelleren

Christopher Prescott beskriver på ett populärvetenskapligt sätt Skrivarhelleren i en broschyr som gjordes 1989: *Skrivarhelleren - Årdal i en brytningstid*. Broschyren skrevs i samband med en utställning.

Delar av texten återges. Översättningen svarar jag själv för.

I Skrivarhelleren finns det över en meter djupa jordlager uppbyggda av avfallsmassor. I dessa lager har det gjorts spännande fynd av sten, ben, metall och keramik, huvudsakligen från sista delen av stenåldern och bronsåldern.

Själva *helleren* är över 100 meter lång och 7 meter djup, men folk har bara bott i en mindre del av den. Taket är en överhängande bergvägg och vetter mot norr. Bergväggen skyddar mot nederbörd och väder från syd, medan en liten höjd mot norr och väst skyddar för väder från de hållen. *Helleren* ligger i lä och är torr fastän den ligger på 800 meters höjd över havet.

I området runt *helleren* kan man se rester av ett kulturlandskap skapat genom lång tid med husdjursbete, vedhuggning och fodersamlade. Det är mest troligt att ”*hellerfolket*”, för 4000 år sedan, satte igång processen som ledde till att naturen ändrades från vildmark till ett öppet kulturlandskap.

Som utställningen visar är fynden av ben det viktiga i *helleren*.

Om vi jämför de fynd som gjordes i Skrivarhelleren med dem från Nysset-Stegge området (ett öppet högfjällslandskap i närheten) finns det slående

skillnader. På de öppna boplatserna i Vikadalen och Berdalen har man funnit en otrolig mängd pilspetsar i kvartsit. Närmare 1000 spetsar av kvartsit och flinta har man funnit där, medan man i Skrivarhelleren bara funnit 6 – 7 pilspetsar. Därför tror vi att storviltjakt var viktigast på högfjället, medan man ägnade sig åt boskapsskötsel, småviltjakt och fiske runt Skrivarhelleren.

Bland benfynden i Skrivarhelleren har man också funnit ben av säl, sill och torsk. Detta visar att områdena längs fjorden utnyttjades av "Skrivarheller-folket". Hade de också kornåkrar där nere?

Vi tänker oss att folk från samma grupp har bott nere vid fjorden på vintern. När sommaren kom flyttade en del av folket och husdjuren upp i *helleren*. Kvinnor och barn stannade där med husdjuren, medan en del av männen, för en kortare eller längre tid, bodde och jagade i högfjällsområden. Detta är ett mönster som hållit i sig än idag. Flera tusen år efter att jordbruket kom till Norge är fångst, fiske och samlande viktiga delar i försörjningen.

Vi funderar på om det inte kan ha varit en åretruntbosättning i Skrivarhelleren. Det finns tecken på att *helleren* varit i bruk under alla årstider. Kan de många benen från hare tyda på att man snarat dessa om vintern? Vi har också hittat ben från bäver och mård. Både hare, bäver och mård fångades kanske först och främst för den fina pälsens skull.

Råmaterial och utseende på en del av fynden visar att folket i Skrivarhelleren inte levde isolerade. Bärnstenspärlor, bronsstackor, gjutformar i täljsten och skärvor av asbestkeramik berättar att de hade kontakt med andra människor i närheten eller längre bort. Inga av dessa råmaterial finns naturligt i Årdal.

Bärnsten kommer från Jylland eller Östersjön. Materialet i brons är koppar och tenn och finns på Balkan, i Spanien och Storbritannien. För att få tag på täljsten behövde de inte resa så långt. Täljstensbrott känner vi till från både Sogndal och Vik i Sogn. Naturliga asbestförekomster finns på Sunnmøre.

Formen på pilspetsarna av kvartsit, utformningen av bennålar med det sneda genomborrade huvudet och spåren efter bronsgjutningen vittnar om en kulturell samhörighet med resten av norra Europa. Annat som visar på samhörighet är de stöpta bronsknivarna och pärlorna i kalksten, skiffer och snäckskal. En av bronsknivarna har samma form som liknande fynd gjorda i stora mängder i Danmark, Sverige och Tyskland. Likaså är flintdolkar, som vi funnit delar av ursprungligen importerade från Danmark.

Man kan fråga sig om dessa fynd är ett resultat av en "diffus kulturkontakt", eller om äventyrslystna *sogningar* själva har rest till Danmark eller ner till mellersta Europa?

Prescott beskriver några år senare hur försörjningsmöjligheterna såg ut i Skrivarhelleren;

Under senneolitisk tid hade man ett pendlingssystem med boskapen mellan två huvudstationer; en vid fjorden under vintern och en i den subalpina zonen under vår, sommar och höst. På låglandet bedrevs odling, jakt, fiske och samlande av växter och musslor i den närliggande miljön. Från den subalpina basen, Skrivarhelleren, bedrev man boskapsproduktion, fångst av småvilt, fiske i älvarna och samlande. Expeditioner organiserades med utgångspunkt från denna zon för att bedriva renjakt och man tog också med sig kreaturen till högre liggande beten. Dessa aktiviteter i den alpina zonen försiggick via speciella lokaliteter, som arkeologiskt registrerats i form av småboplatser, eldstäder och stenavfall efter redskapstillverkning samt en del lösfynd.

Fram till yngre bronsåldern var verksamheten i stort sett organiserad efter detta mönster. Det man vann med ett sådant förflyttningssystem var att större betesområden kunde utnyttjas och att betes säsongen på så vis blev förlängd. Betena kunde utnyttjas maximalt i de olika zonerna. Prescott berör också arbetsfördelning inom det han kallar familjen och menar att den rad av aktiviteter som försiggick från lågland till högaltint område krävde någon form av arbetsdelning eller specialisering och att denna arbetsfördelning har skett inom familjen. I Skrivarhelleren har påträffats mjölkätänder från 10-11 åringar och en vuxentand. Det talar för att familjer dvs. personer i olika åldrar hållit till där (Prescott 1992:13-15, 72, Prescott 1999:215-218).

Begreppet familj vid den här tiden bör problematiseras. Jag talar hellre om gruppen eller hushållet som använder sig av *helleren*. Men betydelsen av kön och ålder för arbetsdelningen är fortfarande lika betydelsefull.

I neolitiserings ingick boskapskötseln till fjälls väldigt tidigt (Prescott 1995a). Prescott menar att Skrivarhelleren har stor betydelse för diskussionerna om boskapskötseln i en sammansatt god ekonomi där det också ingår jordbruk, fiske, jakt, *veiding*, samlande och handel. Det är en vital ekonomi med stor potential som kan anpassas efter olika förhållanden och förutsättningar. Den kan producera ett överskott som kan användas för handel och utbyte regionalt eller över längre avstånd. Vissa förutsättningar krävs dock för att denna ekonomiska fungera enligt Prescott; att man äger sina djur, att man har tillgång till betesmarker och till arbetskraft. Djuren representerar kapitalet och det minskar inte genom att man plockar ut s.k. *secondary products* som mjölk, blod, ull eller dragkraft. Dock kräver fler djur mer arbetskraft. Om man inte vill reducera sitt kapital och konsumera/äta upp sin boskap måste man använda sig av andra resurser som man

kan samla, jaga eller fiska. I fjällområdena runt Skrivarhelleren fanns goda möjligheter för detta (Prescott 1995b:165-166).

För att få denna avancerade ekonomi att fungera krävs en god organisation, en stor mängd kunskap och en mängd förhandlingar. Det krävs också här samarbete och en klok arbetsdelning som anpassas efter var och ens förmågor och intressen samt en reell kunskapsöverföring mellan generationerna.

Fjällandskapets möjligheter

För att förstå försörjningsmöjligheterna är det viktigt att ha en bild av och en uppfattning om hur landskapet såg ut runtomkring Skrivarhelleren.

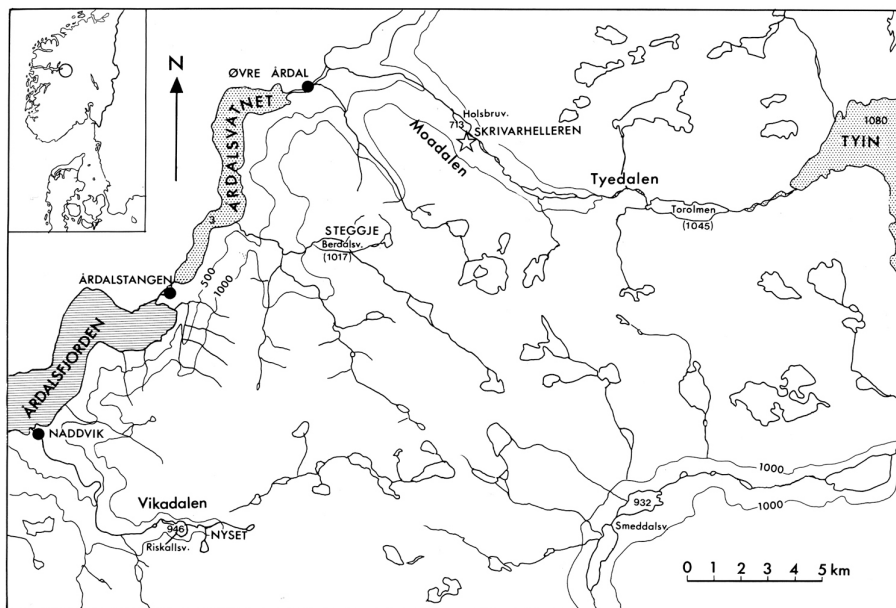

Fig. 1. The eastern Sognefjord region. The areas of archaeological investigation are indicated (based on Prescott 1991a:36). 1:200,000.

Figur 57 – Karta med Skrivarhelleren.

Prescott 1995b:167

Från Årdalsvatnet i innersta delen av Sognefjorden är det en brant uppstigning som leder upp till ett öppet och förhållandevis platt, men småskuret platålandskap. Idag finns det en körväg upp. Det är branta fjälltoppar både mot norr och söder. Mot öster ligger sjön Tyin omgiven av höga fjäll med förbindelse ner till Valdres. Ett fenomenalt

vackert, men kargt fjällandskap i kanten av Jotunheimen med snötäckta toppar även på sommaren. Sjön ligger på 1073 m ö.h. Från sjön rinner älven Tya ner mot Årdalsvattnet. Utanför *helleren* rinner ett vatten som förenar sig med Tya. Man kommer inte fram till *helleren* utan att vada över vattnet. När jag var där på sommaren var det brett men inte djupt, men det kan nog vara betydligt mer forsande vid snösmältningen. Bakom *helleren* finns ett brett och brusande vattenfall, olika stort vid olika tillfällen under året. Fjällbjörken, blåbärsriset, annat småkratt, gräs och lavar breder ut sig i landskapet. Likaså finns det blötstråk och mossor. Jag skulle säga att det är ett typiskt stilla och mycket vackert fjällandskap för den höjden över havet.

Från den lilla bergkullen som ligger skyddande framför *helleren* har man en fin och vidsträckt vy över landskapet och kan hålla bra uppsikt över vad som rör sig där.

Figur 58 – Skrivarhellerens landskap

Helleren är det avskurna berget i förgrunden till vänster i bilden framför vattenfallet.

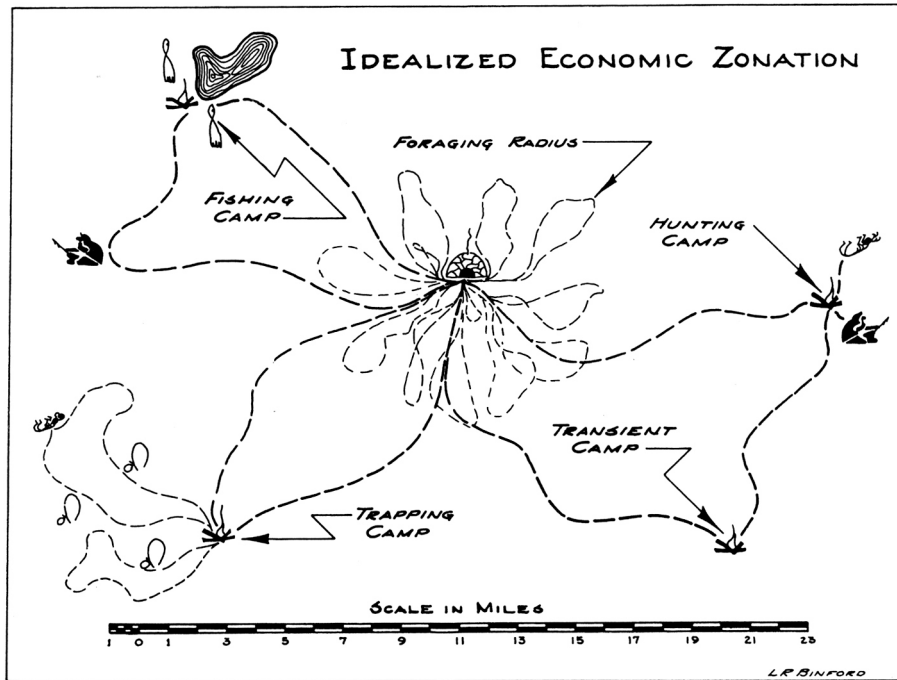
Foto Yvonne Karlsson

Figur 59 – Fjälllandskap liknande Skrivarhellerens omgivningar.

Foto Yvonne Karlsson

Hur kan man då tänka sig att människor har rört sig i detta landskap? Lewis Binford har under 1960-80-tal följt Nunamiuteskimåer i Alaska för att studera deras rörelse i landskapet. Han har gjort ett flertal etnografiska studier med boplatsen som centrum och utgångspunkt för att bättre förstå hur förhistoriens människor rörde sig i landskapet och menar att själva platsen är viktig/central för den förståelsen. Han har iakttagit hur människor på en inuitisk boplats rör sig fram och tillbaka i landskapet under dagen för att samla, fiska och jaga. På kvällen återvänder de till sin hydda/boplats med det som de har samlat ihop under dagens arbete. Binford tecknar upp rörelsemönstret som en figur i form av en blomma, där olika zoner man rört sig i under dagen bildar kronbladen. Zonerna kan vara fiskevatten och jakt- och samlarmarker av olika slag. Baslägret är blommans mitt och centrum. Närmast baslägret finns lekradien/*play radius*, enligt Binford, och detta var barnens område. Utanför den fanns den s.k. *foragering radius* som sträcker sig ungefär 10 km från boplatsens mitt. När man rör sig inom den zonen återkommer man till baslägret samma dag med det man eventuellt samlat in. Om man vandrade iväg mer än en mil bort, *logistical radius* krävdes sannolikt övernattning innan man tog sig tillbaka till utgångspunkten igen (Binford 1983:357 ff).

Figur 60 – Rörelserna runt boplatsen.

Efter Binford 1983:360

Diskussionerna om hur långa avstånd man kunde röra sig över bygger på vuxna, friska personer. Barn och personer som hade svårt att gå kunde inte röra sig över så långa sträckor på en och samma dag. Likaså kan en tung packning begränsa sträckan. Kuperad terräng, vatten eller andra hinder att forcera spelar också stor roll. Det finns inget generellt att säga om hur långa sträckor man kan gå i landskapet. Men man kan ändå använda Binford's modell och föreställa sig rörelsemönstret vid Skrivarehelleren som en blomma, så som Binford gör och då kunde "blommans kronblad" täcka in de olika zoner man utnyttjade. Människorna kan ha delat upp sig i grupper där några ha besökt närområdet för att samla, andra gått till sjöar för att fiska och/eller åt ett annat håll för att vittja fällor och nät eller för att se till boskapen. Samma grupp människor kan ha utnyttjat landskapet växelvis olika dagar. Den ena dagen vittjat fällor och samlat växter och den andra dagen fiskat vid sjökanter eller i vattendrag. Detta småskurna landskap med mycket vatten och höjdskillnader kan ha begränsat de avstånd man kunde tillryggalägga. För att undvika långa vandringar kunde man sätta ut ev. fällor och snaror ganska nära helleren och man kunde också samla växter i närheten. För 4000 år sedan har omgivningarna varit rika och

räckte väl till för den förmodligen lilla grupp människor som uppehöll sig i Skrivarhelleren. Det kan ha gjort att rörelsemönstret inte behövde vara så vidsträckt, att kronbladen i Binfords "blomma" var ganska små och ganska få. Rent tankemässigt är det en trevlig och tilltalande bild att tänka sig de ekonomiska zonerna runt *helleren* som en fjällsippa, blodrot eller en purpurbräcka om än med lite olika stora kronblad och med *helleren* i mitten.

Binford diskuterar i samma kapitel ett kalkstensklippöverhäng och hur detta utnyttjades i ett ekonomiskt system liknande det system Skrivarhelleren ingick i. Klippöverhänget låg mittemellan en "basstation" och jaktmarkerna för renjakten. Klippöverhänget användes vid tillfälliga uppehåll för och/eller som utgångspunkt för fiske och *veiding*. Binford observerade att *veidingen* utfördes av kvinnor och barn. Kvinnorna satte ut ett stort antal fällor och snaror runt den tillfälliga boplatzen, främst för att fånga ekorrar. Kvinnor och unga pojkar fiskade tillsammans i vattendrag i närheten. Binford visar hur olika platser hade sina givna funktioner för jakt och samlande under olika delar av året beroende på sol, skugga, kyla och tillgång till bränsle. Samma plats kunde ha olika funktioner vid olika tidpunkter under året. Vid soligt och varmt väder var klippöverhänget ett utmärkt övernattningsställe, medan det under skuggiga kalla årstider inte användes så, utan bara som ett ställe att hålla utkik efter renhjorden från (Binford 1983:364 ff).

Detta system av olika utnyttjade platser i ett intressant och sinnrikt system i Alaska under 1960-80 stämmer väl överens med de tolkningar som gjorts av hur Skrivarhelleren, och också av hur andra *hellere* och olika öppna boplatser i norska fjällen utnyttjades under förhistorien.

Lone Bach Nielsen menar att det enligt Binfords modell är tillgången till resurserna som är avgörande för den utvalda strategin och för vilka olika typer av lokaliteter som uppstår. Ju större säsongsvariationer som förekommer desto större måste den logistiska strategin vara och rörelsen i landskapet kan då bli större. Teorierna omkring olika typer av lokaliteter kommer alltså att framstå som uteslutande styrda av ekonomiska faktorer. Lone Bach Nielsen kritiserar honom för det och menar att han inte har tagit tillräckliga hänsyn till kulturella faktorer som kan ha haft inflytande över bosättningsmönstren (Bach Nielsen 2006:198). En plats kan ha haft flera funktioner och rörelsen i landskapet mellan de olika platserna kan ha sett olika ut under olika förhållanden och tider. Detta gör det svårt, kanske alldeles omöjligt att skaffa sig en bild av hur det har sett ut i ett föränderligt landskap och hur de olika resurserna utnyttjats över tid.

Om blomman som jag beskrev ovan har Skrivarhelleren som sin mitt så har den förutom sina kronblad också en lång stjälk som går ner till fjorden och till gården där människorna hade sin basboplatz. På det

sättet hänger alla de olika platserna ihop som man utnyttjade för sin försörjning – även om vi nu så långt senare inte har möjlighet att exakt se och avgöra hur detta såg ut. Men jag vill ändå göra ett försök att diskutera de olika möjligheterna till försörjning som stod till buds och hur de befann sig i landskapet.

Boskapen och dess resurser

Boskapsskötsel har förekommit i Skrivarhelleren från senneolitisk tid över bronsålder och in i järnålder. I fyndmaterialet finns ben från tamdjur som nötkreatur, får och get. Boskapen ingår i ett intressant försörjningssystem och i en interaktion mellan kust och fjäll. Prescottt kallar detta för en tidig *seterdrift* med förflyttningar av djuren mellan olika zoner. Under senneolitisk tid har man flyttat djuren mellan de två huvudstationerna; en på låglandet och den andra i den subalpina zonen, i det här fallet Skrivarhelleren. Senare, under yngre bronsåldern har man flyttat högre upp på högfjällsbete. Detta är ett intensivt utnyttjande, som har paralleller med nyare tiders säterdrift t.ex. i det närliggande Årdal med s.k. *heimstøler*, *vårstøler* og *ffellstøler* (Prescott 1991:122, Prescottt 1995b).

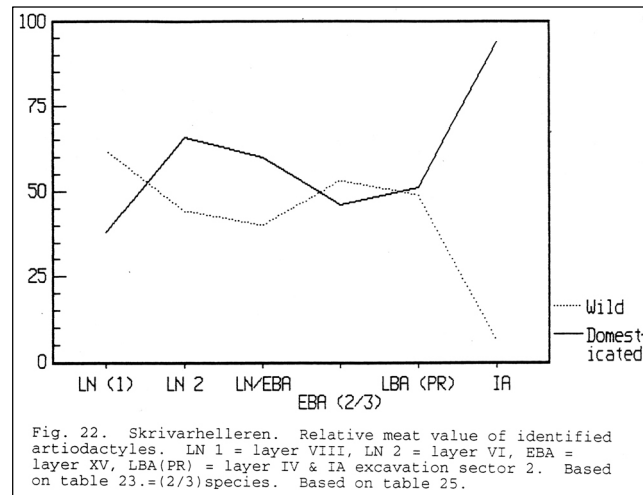
Prescottt för genomgående en viktig källkritisk diskussion om benlämningarna. Det finns många lager i *helleren* som representerar olika tidsperioder men de är dessvärre delvis omrörda. Ben finns deponerade både inne i *helleren* långt in under bergväggen, kanske bortrensade eller ditslängda efter en måltid, medan andra ben råkat hamna utanför. En del ben är brända, en del inte. Sannolikt fanns slaktplatser utanför *helleren*, längre bort i landskapet där ben och slaktavfall lämnats kvar och alltså inte finns att hitta i *hellerens* lager. Det går inte att utifrån benmaterialet göra några beräkningar av hur många djur de representerar men det går att artbestämma, vilket också är gjort. Det går inte heller att utifrån benfynden beräkna hur många människor som uppehållit sig i *helleren*. Tidsspannet är långt och olika faktorer som påverkar benens beskaffenhet går inte att sortera ut så här i efterhand. Ändå – Skrivarhelleren representerar en av de största och bäst bevarade daterbara, förhistoriska bensamlingarna i södra Norge. Upp till 30 000 benfragment från tamboskap och vilda djur har hittats (Prescottt 1995a:95-96, Prescottt 1999).

Ju närmre man kom bronsålderstid desto större andel av boskap fanns i benfynden. Tidigare var de vilda djurens ben mer frekventa i fyndlagren. Detta betyder inte att det inte finns en god representation av både djur från *veiding* och jakt i materialet från senneolitikum/äldre bronsålder, men rester från tamboskapen är nu större (Prescottt 1995a:97-101). Boskapsskötseln är den näringsgren som Prescottt lyfter

fram och menar är den mest betydelsefulla för Skrivarhellerens funktion för 4000 år sedan. Tidigare hade *helleren* använts huvudsakligen för andra ändamål som fiske, jakt, *veiding* och samlande. Dessa näringsgrenar fortsatte parallellt med boskapsskötseln när människorna vid fjorden utnyttjade fjället för sina djur under den korta men intensiva sommaren. *Helleren* gav ett utmärkt förvaringsutrymme för lagring av de mjölk-, fisk och slaktprodukter som senare kunde tas ner till hemgården. Omgivningarna var gynnsamma med färskt bete och gott om vatten för djuren. Sommarbetet var eftertraktat och efterlängtat. Vinsten av att driva upp djuren på fjället måste ha varit långt större än att själv gå långt upp till fjälls och slå gräs och bära brant tillbaka ner till gården. När gräset var uppbetat på ett ställe hittade man ett annat intill. Att man ändå fick bära ner gräs och annat foder till hemgården för att lagra för vinterns behov var ett tillräckligt stort arbete. Djuren måste också komma undan från gården så att de inte åt upp det man odlade där under vår och sommar. Men en nackdel med denna typ av boskapsskötsel/*transhumance* var att blev det svårt att ta tillvara gödseln på det sätt man kunde göra på en gård.

En förutsättning för en lyckad produktion var naturligtvis att djuren var välmående och inte utsatta för faror. Att driva djuren på ett säkert sätt till betesplatser var en viktig arbetsuppgift. Likaså att vakta och skydda djuren för eventuella rovdjur och för direkta faror i naturen som stup, hålor och att gå sig fast på branta bergväggar. Detta kan ha varit arbetsuppgifter för barn och unga. Troligen har det inte varit möjligt att ha djur stallade inuti *helleren* på det sätt som man hade på gården där man medvetet kunde dela sitt långhus med djuren eller hade egna hus för dem (se t.ex. Armstrong Oma 2007). Men djur söker skydd under klippöverhäng och håligheter både vid för mycket regn och för mycket sol. Så om man inte aktivt drev iväg dem fick man kanske ändå ibland dela utrymmet under *helleren* med sina kor, får och getter.

En del av boskapen gick åt till den egna försörjningen under fjällvistelsen, även om det tärde på kapitalet. Mängden benlämningar från get och får är väsentligen större än från nötkreatur (Prescott 1993:196). Detta skulle antingen tala för att man hade fler får och getter med sig eller att man slaktade fåren och getterna men lät nötkreaturen vara. En del av boskapen kom alltså aldrig tillbaka ner till gården igen. Detta minskade boskapens/kapitalets totala värde, men krävde en mindre arbetsinsats än att jaga samma mängd kött. Under senneolitikum/äldre bronsålder var köttmängden från boskapen större än från jaktviltet. Slaktvikten för kor var 125 kg, för kalvar 30 kg, för får och get 10 kg, för ren 35 kg och för hare ca 2 kg (Prescott 1993:199, 1995a:101 efter Odner 1969).

Figur 61 – Köttmängder från vilda och domesticerade djur.

Prescott 1993:214

Förutom att kreaturen var viktiga mjölkproducenter tog man naturligtvis också vara på fällar/hudar, inälvor, senor, ben och horn som skulle bearbetas och förädlas med allt vad det innebar av tillgång till olika redskap, lagerhållning, transporter och genuina kunskaper.

Jag utgår ifrån att man arbetade på plats med att ta vara på skinnen från tamboskap som hade slaktats. Att skinn har garvats är högst troligt. Skinnen skrapades rena, lades i vatten så att hår lossnade om man önskade det och röktes med björkved, vide eller kråkbärsris. De kunde garvas med fett eller bark så att de blev mjuka och kunde sys till skor, kläder, kärl och förvaring eller användas i större sjuk. Alla dessa arbetsmoment var möjliga att göra vid *helleren* men man kunde också bara skrapa skinnen rena och eventuellt torka dem för att ta med dem ner till gården för vidare bearbetning och sömnad där (se t.ex. Skinnrapport från Bäckedals folkhögskola 2009 för arbetsprocesserna). Jag beskriver det omfattande arbetet och hantverket med hudar och skinn mer ingående i kapitlet om Fosieboplatsen.

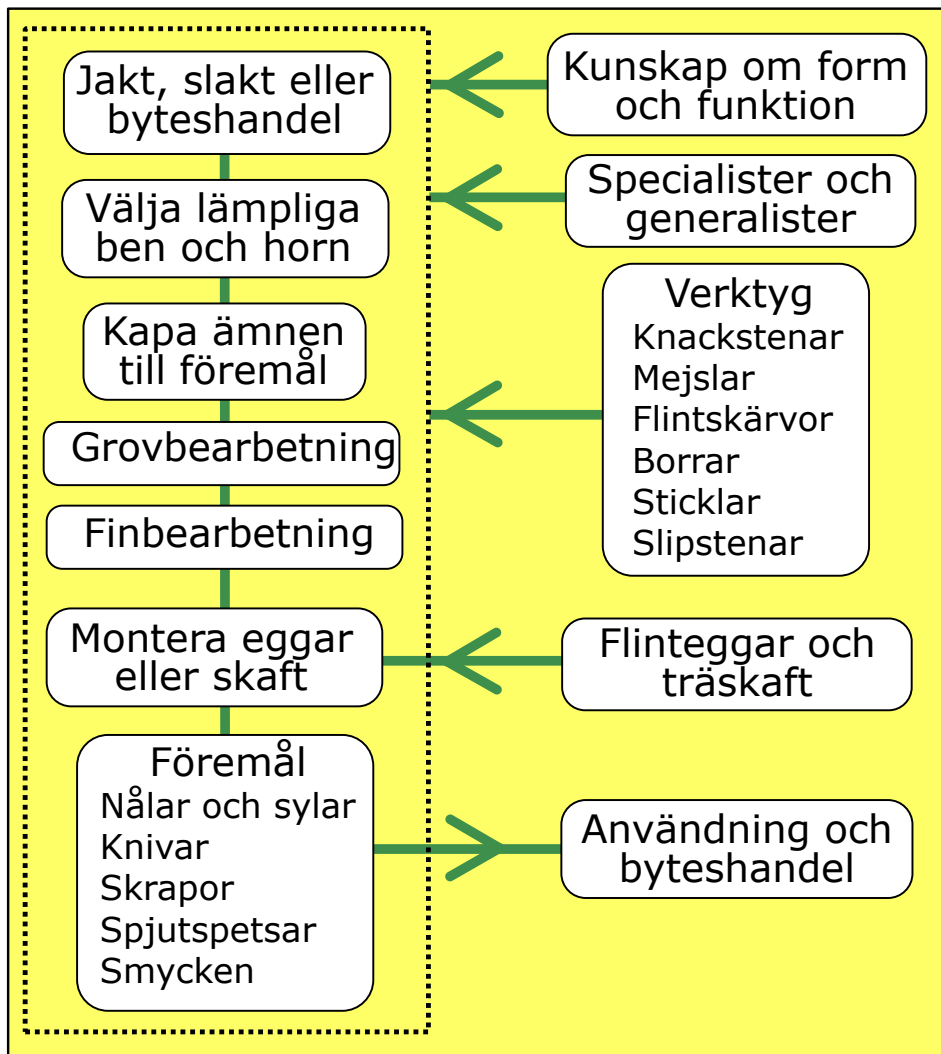
Efter utgrävningar 2013 i *helleren* diskuterades ullproduktionen och textilens användning. Bennålar hittades och möjligen också ett vävsvärd och en garnsticka vilket stödjer tanken på en textilproduktion i *helleren* men vidare forskning utifrån detta nya fokus ska göras (Prescott & Melheim maj 2015 muntligen). Det finns sedan tidigare en del sten bland fynden som kan ha varit tyngder för en slända och som då skulle kunna tala för att man spunnit ull (Prescott 1991:44). Nålar av ben finns i tidigare fyndmaterial, som i andra europeiska samman-

hang satts samman med ull och fårskötsel, vilket skulle kunna betyda att Skrivarhellerfolket kände till och kunde tillverka textila produkter av ull under tidig bronsålder (Prescott 1995a:102). Men det finns osäkerhetsfaktorer när det gäller det textila arbetet så tidigt som för 4000 år sedan. Fåren hade ännu inte mycket ull och klara textilredskap saknas i hela Skandinavien från den här tiden, enligt muntlig uppgift av Lise Bender-Jørgensen (dec. 2015).

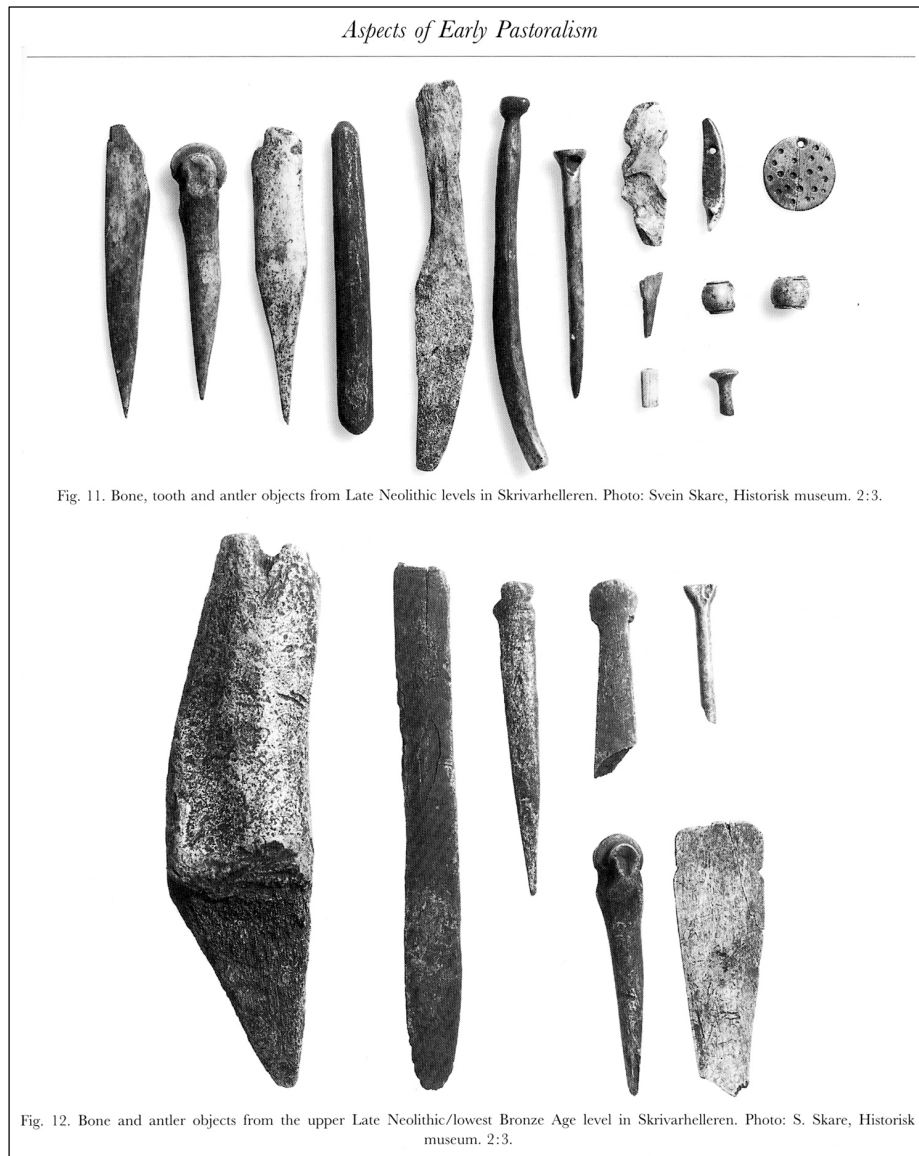
Benfynden från Skrivarhelleren är mycket väl bevarade. Föremål av stor variation och med förvånande kvalitet hittades. Många hade en vacker gyllene färg, var polerade och hade skarpa spetsar. Dock är det svårt med mer exakta dateringar på grund av omrörda lager. Många fynd bedöms ändå till senneolitikum/äldre bronsålder. Bland fynden finns nålar, en mängd olika spetsar, pryglar, knivar, pärlor och andra föremål eller delar av föremål som kanske var redskap till matlagningen eller leksaker. Prescott menar att många av föremålen har använts till arbete med skinn, såsom skrapliknande redskap, knivar, pryglar, spetsar och nålar. En del redskap har spår efter infattningar eller ränder av snören eller senor. Många har slitspår och några har också dekor av olika slag. Trasiga föremål och delvis färdiga föremål finns också väl bevarade (Prescott 1991:60 ff). Många av ben- och hornredskapen är mycket fint arbetade och visar på en stor hantverksskicklighet men utifrån fynden är det inte möjligt att avgöra om hantverkaren varit en man eller en kvinna och inte heller om den som använde redskapen tillverkat dem åt sig själv eller om man tillverkade redskap åt varandra.

Vid redskapstillverkningen ingick många olika arbetsmoment vilket nedanstående *chaîne opératoire* ger exempel på. Bakom varje rubrik inom verksamhetskontexten ben- och hornhantverk döljer sig en omfattande och mångfasetterad kunskap, som kan brytas ner på detaljnivå, men också en nödvändig arbetsdelning. Arbetsuppgifterna fördelades på både specialister och generalister. Det finns flera bra exempel på detta i den grafiska bilden. Ett sådant är t.ex. tillverkningen av olika verktyg som krävdes för att arbetet med ben och horn överhuvudtaget skulle vara möjligt. Att de producerade föremålen förutom för eget bruk eller bruk inom den egna gruppen också kunde användas för byteshandel vidgar perspektivet ytterligare.

Figur 62 – *Chaîne opératoire* / Ben- och hornhantverk

Text och grafik Yvonne Karlsson & Jan Wiklund

Figur 63 – Föremål av horn och ben

Prescott 1995b:173

En central fråga att diskutera är vem eller vilka som ägde boskapen – denna stora resurs och detta värdefulla kapital. Det genererar en rad frågor som jag menar har stor betydelse för genusediskussionen om makt och status mellan människorna i Skrivarhelleren. Likaså för

diskussionerna om kvinnors arbete, försörjning och rörelse i landskapet. En rad frågor kan problematiseras omkring boskapen t.ex. om hela gruppen på gården nere vid fjorden var ägare och om man kunde ärva. Om kvinnorna ägde korna, hade de då mer ansvar för skötseln av dem och ägde de också mjölkprodukterna och skinnen som kunde användas i handel och utbyte och hur påverkade detta ekonomi, makt och inflytande? En intressant fråga är om det var ägandet i sig som gav makt eller om det var kunskapen om hur kapitalet skulle förvaltas, dvs. hur arbetet skulle utföras. Påverkades förhandlingarna om betesmarkerna/ytorna för kapitalets förvaltning av ägandet? Kanske det fanns rangskillnader mellan boskapen.

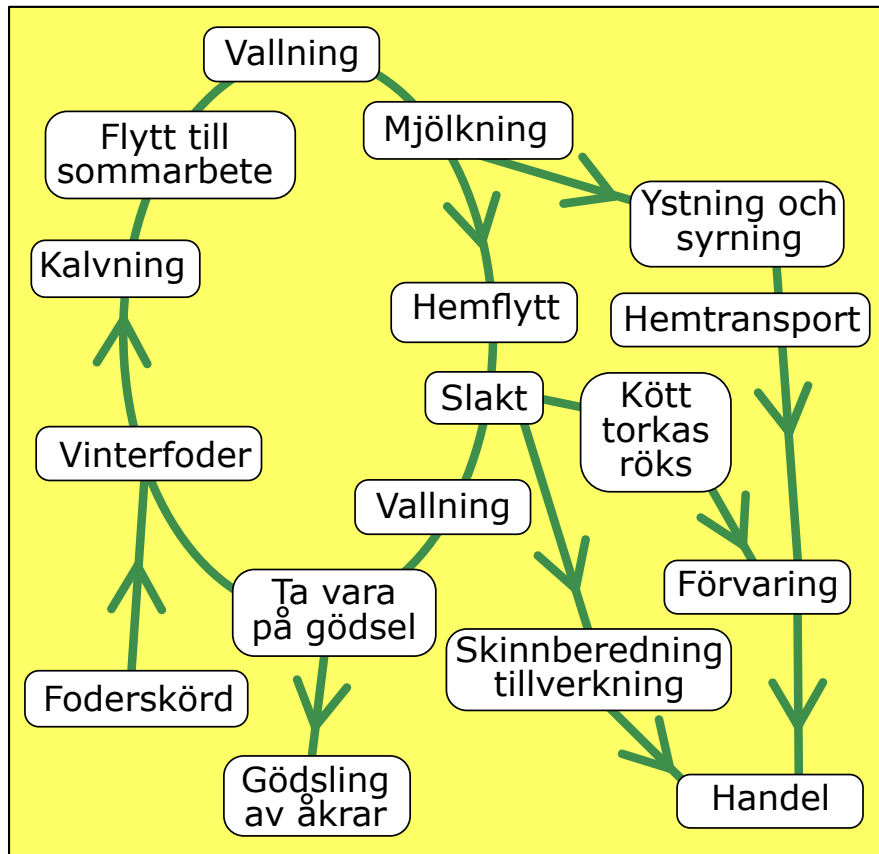
Möjligen var inte ägandet någon stor fråga överhuvudtaget. Om ägande och ekonomi delades lika mellan kvinnor och män genom arv eller byteshandel, kunde de ha lika stort inflytande över skötseln och den ekonomi som var tätt länkad till boskapsskötseln och alla dess varierande processer och produkter. Naturligtvis måste man också reflektera över hur jämställt ägandet var. I etnologisk litteratur har vi sett att kvinnorna hade en central roll i säterdriften. Hur ägandet var kopplat till detta berörs oftast inte, men ett antagande kan vara att det var kvinnorna som ägde djuren, skötte om dem och ansvarade för produktionen. Då kan jag se att kvinnorna hade hög status och viss makt eftersom boskapen representerade en väsentlig del av den totala ekonomin för gruppen. Om kvinnor var ägare till boskapen var också t.ex. arvsföljden reglerad. Ett helt annat scenario kan ha varit att de som hade hand om produktionen inte alls var ägare till boskapen. En faktor som skulle kunna påverka hela ägandebilden är om det fanns en övergripande samhällsstruktur, något slags hövdingadöme, som reglerade äganderätten.

Det är svårt att få en korrekt bild av hur genuskonstruktionerna såg ut i Skrivarehelleren för 4000 år sedan, men jag menar att man genom att ställa t.ex. de frågor jag radat upp ovan så kan man ändå förhålla sig till materialet på ett granskande och icke slentrianmässigt sätt.

Genom en *chaîne opératoire* kan man visa boskapsskötselns verksamhetskontext vilket ger möjlighet att diskutera varje arbetsuppgift i ett genusperspektiv och man kommer att upptäcka att det var så många arbetsuppgifter som var kopplade till boskapsskötseln i Skrivarehelleren att det var nödvändigt att arbetet fördelades mellan båda könen, och att också barnen kunde vara involverade i syfte att lära sig. Oavsett ägandeförhållanden var arbetsuppgifterna många och omfattande.

Den grafiska bilden nedan visar några exempel på boskapsskötselns arbetsuppgifter under årets gång från flytten upp till *helleren* i den subalpina zonen, vallning, mjölkning och flytt tillbaka till gården

igen. Bilden visar också exempel på andra arbetsuppgifter som var knutna till boskapsskötseln såsom arbetet med foder, slakten och tillvaratagandet av olika resurser som mjölken, köttet och skinnen och övriga slaktprodukter. Varje arbetsuppgift kan i sin tur brytas ner i ytterligare delar.

Figur 64 – *Chaîne opératoire* / Kreatursskötsel med säterdrift

Text och grafik Yvonne Karlsson & Jan Wiklund

En annan fråga är om det förekom förhandlingar och samarbete med andra grupper från andra gårdar som också utnyttjade fjällbetet. Förhandlingar om avstånden kunde vara viktiga. Om man ville ha betesmarker nära hemgården eller om det spelade mindre roll. Någon måste ansvara för dessa förhandlingar om de var nödvändiga. Men man kanske kan räkna med att de vidsträckta fjällvidderna gav lika möjligheter för alla.

I nästa kapitel om Fosiehuset, också för ungefär 4000 år sedan, fördjupar jag diskussionen om det viktiga och mångfasetterade hantverket och tar också upp de intressanta teorierna om människornas relationer till sin boskap, det ömsesidiga förhållandet mellan djur och människor. (Se t.ex. Armstrong Oma 2007, 2010) Att det blir ett speciellt förhållande mellan människor och djur om de lever under samma tak, även om detta inte sker under hela året, är självklart. Men det blir förstås också ett intressant och ömsesidigt förhållande mellan boskap och människa när man arbetar tätt ihop i en många gånger ansträngande miljö såsom vid drivningen av djuren upp och ner från fjordbotten till fjället, passningen av djuren på fjället, mjölkning etc. även om allt sker utomhus. En relation skapas som innefattar både män, kvinnor och barn och som har en stark koppling till försörjningen och överföringen av kunskap.

Veiding

Denna intressanta och mångsidiga försörjningsmöjlighet fanns tillgänglig i den subalpina zonen. I det vidsträckta fjällandskapet runtomkring Skrivarhelleren fanns goda förutsättningar för småvilt och fågel att leva. I benmaterialet i *helleren* finns belägg för bl.a. bäver, hare, fjällräv, hund/varg/räv, björn, ekorre, lämmel samt för vilda hönsfåglar som orre, tjäder och ripa (Prescott 1995a:98).

Veidingen kunde ha stor betydelse för ekonomin. Många av de djur som ingick i *veidingens* ekonomi gav förutom kött också värdefulla och vackra skinn. Det är väl känt att skinn varit ett viktigt inslag i ekonomin för de som bytte, sålde och handlade med dem.

Flera av djuren har en vacker päls och ett särskilt intressant djur i detta sammanhang är bävern som har ett mycket vackert, om än segt och svårbearbetat skinn. Köttet och tänderna kan tas tillvara liksom bävergället. Bävern är ett djur som fascinerar och som förekommer flitigt i folktron. Den är ett bra exempel på begreppet *veiding*. Den fångades in för köttets och pälsens skull. En bäver väger vanligtvis 15-18 kg men upp till 25 kg förekommer även om det är ovanligt.

Figur 65 – Bäver

Foto: Per Harald Olsen, Wikimedia Commons

Det finns belägg för bäverjakt genom stora delar av förhistorien. En undersökt plats är Bukkhammeren, en *heller* i Innerdalen i Trøndelag. 1982 sattes den vackra Innerdalen under vatten. Hela dalen förvandlades till en stor sjö, 8000 års historia dränktes av sjön och vattenkraft kunde utvinnas till det moderna samhället. Innan uppdamningen gjordes en stor arkeologisk undersökning under ledning av Lil Gustafsson som visade att detta varit en jakt- och fångstplats under 6000 år, ett tidsspänn på 130 generationer. Analys av benen visar på sensommar- och höstutnyttjande. En mycket intressant tolkning som Gustafsson gör är att renjakten förmodligen har varit mer tillfällig här, den viktigaste jakten/fångsten har varit bäver. Tolkningen bygger på benfynd och analys av ett garnsänke av sparagmit. Utifrån det menar hon att de som kom för att fånga bäver inte kom från den näraliggande kusten utan från inlandet. Hon för också en intressant diskussion om bäver som kult i kombination med den mycket speciella och i landskapet tydliga formationen Bukkhammeren (Gustafsson 1990).

Svenska källor visar att samiska fångstfolk använde bur på 1600-talet och fällor under vatten på 1700-talet. Olaus Magnus omtalar från 1500-talet att bävern fångades med nät. Dessa fångstmetoder kan förklara varför det saknades pilspetsar i fyndmaterialet i *helleren*.

Figur 66 – Illustration av bäverfångst från Olaus Magnus 1555

Efter Gustafsson 1990:30

Eftersom bävern är bofast och lever i små grupper är de lätta att spåra och det behövs inte många personer för att klara fångsten och vittja näten. Detta kan vara en förklaring till varför det är svårt att finna och tolka fångstplatserna. Lil Gustafsson menar att bland indianfolk är det män som utför fångsten med hjälp av fällor (Gustafsson 1990) men hon diskuterar inte om det varit män eller kvinnor, som ägnade sig åt bäverfångsten i Bukkhammeren och vi vet inte heller på vilket sätt man arbetade med detta i Skrivarhelleren men Bukkhammeren kan tjäna som en inspiration.

Insamlandet av mindre däggdjur som hare, fjällräv, ekorre och lämmel samt av vilda hönsfåglar som orre, tjäder och ripa var ett stort arbete med ett flertal kunskapsintensiva arbetsuppgifter. Fällor, giller, snaror och nät skulle tillverkas och sättas på plats, övervakas och vittjas i ett vidsträckt och delvis kuperat landskap runt Skrivarhelleren, men det är svårt att hänvisa till arkeologiska fynd när det gäller *veidingen*. Konstruktioner av organiskt material lämnar inga spår. Detta gör att det inte finns några fynd som visar genuskonstruktioner. Men min hypotes är att man hjälptes åt med arbetet och att barn har haft en viktig arbetsuppgift med att sätta ut snaror och fällor håller jag för troligt oavsett om de delade arbetet med en man eller en kvinna. Det är en viktig kunskapsöverföring som måste ske om det skulle vara möjligt för barn och ungdomar att som vuxna kunna sätta ut snaror och fällor och sedan på ett säkert sätt vittja dem utan att skada sig själva eller trasa sönder fångsten. Likaså kunde barnen ha en viktig arbetsuppgift att samla in ägg från fjällfåglar som ripa, lom och kanske fjällgås.

Överenskommelser kan ha krävts när det gäller vilka ytor i det omgivande landskapet som man hade möjlighet att utnyttja för fallor, snaror och andra fångstanläggningar för småvilt och fågel. Detta kunde kräva förhandlingar mellan olika grupper som rörde sig inom samma område, eller mellan medlemmar i gruppen i *helleren*.

Bearbetningen och förädlingen av det man samlat in krävde arbete och kunskap.

Fynd finns i *helleren* av olika redskap som kunde användas vid beredningen av skinnen och för att eventuellt ta tillvara köttet såsom skrapor, knivar, borrh, nålar, pryglar, spetsar (se fyndtabellen i detta kapitelns inledning). Förädling och bearbetning kunde påbörjas vid *helleren* under sommaren, om inte andra arbetsuppgifter med boskapen måste prioriteras, och sedan fullföljas på gården nere vid fjorden. Jag beskriver hantverket med hudar och skinn mer ingående i nästa kapitel om Fosiehuset. Här vill jag ändå påpeka att jag ser hantverket med skinn och päls som ett viktigt och kunskapsintensivt arbete, men utan någon tydlig genuskonstruktion. Som med många andra hantverk menar jag att intresse, fallenhet och talang kunde styra hantverket mer än kön.

Fiske

Det finns belägg för laxfiskar i fyndmaterialet (Prescott 1993:197) men det finns inga redskapsfynd i Skrivarhelleren som direkt kan hänföras till fisket. Utifrån benfynden menar jag att fjällfisket har ingått i den totala ekonomin i Skrivarhelleren, men det är svårt att veta på vilka platser fisket ägde rum. Det finns gott om vattendrag och sjöar inom gångavstånd men man vet inte hur fångstmetoderna har sett ut. Olika fördämningar eller avgränsningar kan ha byggts upp men är sedan länge raserade. I nästa kapitel om Hus 13 i Fosie beskriver jag fiske med hjälp av katsa. Det är möjligt att katsar har satts ut i vatten också runt Skrivarhelleren men dessa liksom nät, garn och mjärdar finns inte bevarade. Också mer handgripliga metoder kan ha använts. Jag har sett personer stå i vattendraget som rinner från Vassfaret ner i Valdres och med händerna håva upp öring på stranden. Ett väldigt snabbt och effektivt fiske.

Det är stora nivåskillnader i vattensystemen i Årdalsfjällen och man måste utgå ifrån att fisken fått hjälp av människor för att från början ta sig till fjällsjöarna. Prescott diskuterar detta och med referens till andra forskare menar han att fisken fått hjälp av människan att flytta sig ända sedan mesolitisk tid. Det fanns fisk i både vattendraget Tya och sjön Tyin nära Skrivarhelleren (Prescott 1995b:82).

Figur 67 – Fjällsjö med eventuella möjligheter till fiske

Foto Yvonne Karlsson

Min hypotes är att fjällfisket var ett arbete för både kvinnor och män. Runt Skrivarhelleren kunde finnas goda möjligheter för alla att delta i fisket också för barnen. Det är sällan det går stor sjö i fjällsjöarna, de kan vara långgrunda – och iskalla. Mete har kunnat ske från strandkanten eller från en båt. Fångstanläggningar har behövt vittjas och det har alla kunnat göra. Mer osäkert kan det vara om mindre barn kunnat delta om man fiskat med ljuster och harpuner. Det finns lämningar av olika spetsar i fyndmaterialet som kan ha fungerat som harpuner (se fyndtabellen). Laxfiskar kan bli stora och det är kanske möjligt att man harpunerat och att det var en arbetsuppgift som vuxna kvinnor eller män utfört. Men att barn i övrigt deltagit i fisket var viktigt och gav en praktisk och livsnödvändig kunskapsöverföring. Likaså att transportera fångsten till *helleren*

Också när det gäller fisket finns goda möjligheter att synliggöra kvinnors arbete enligt Margaret Conkeys modell (Conkey 1991). Arbetet kan delas upp i mindre delar som delats mellan kvinnor och män. Det är minst 7 km fågelvägen till den stora sjön Tyin från Skrivarhelleren. Det krävdes en stor arbetsinsats att ta sig fram och tillbaka dit, men det fanns mindre sjöar längs vägen om man valde att inte gå så långt. Likaså var det en stor och differentierad arbetsuppgift att arrangera med fångstanordningarna, bära tillbaka fångsten, bereda den och eventuellt lagerhålla den. Här fanns många möjligheter till

fördelning av arbetet mellan kvinnor och män men det finns inga klara genuskonstruktioner i verksamhetskontexten fjällfiske i Skrivarhelleren. Att ha goda kunskaper om på vilka platser och när på året fisket var som bäst var viktigt och likaså att ha god kännedom om när de olika metoderna och redskapen för fiske var bäst lämpade. Kunskaper som kunde ge visst inflytande vid förhandlingar och överenskommelser och som var viktiga att överföra till barn och unga.

I kapitlet om Timmeråshyddan beskriver jag en liten skrapa och diskuterar om den kan ha använts för att skrapa fiskskinn. Fiskskinn av den infångade laxen kan ha också ha tagits tillvara i Skrivarhelleren. Det finns skrapor i fyndmaterialet som kan ha använts för att skrapa rent fiskskinn. I lämningarna i *helleren* finns också benrester av sill och torsk (Prescott 1993:197). Dessa har hamnat i *helleren* som rester av proviant inburen från fjorden men fiskskinnen från dessa fiskar har möjligen tagits tillvara och beretts i *helleren*.

Reglerades tillgången till fiskevattnen runtomkring *helleren*? Kunde någon äga ett fiskevatten? Hade genus någon betydelse i så fall? Om fisken användes som kapital vid en eventuell byteshandel kunde kanske ägandet av fiskevattnen ha haft betydelse om man önskade fastställa ägandet av de produkter man bytte till sig. Produkter som möjligen kunde ge status åt ägaren.

Samlande av växter

I fyndmaterialet finns redskap och avslag med och utan retuscher av flinta, kvartsit och bergkristall som kan ha använts för att skära av växter vid samlande. Det går inte att utläsa av de funna sten- och benverktygen om de varit avsedda för samlande men man har behövt redskap. Det är svårt att repa, dra, gräva upp eller bryta av med bara händerna som verktyg. Skäror och knivar av olika slag har använts, likaså korgar och nät att samla, bära och förvara i (Prescott 1995a:82).

Christopher Prescott betonar växternas betydelse:

"Plant resources would have been fundamental as pastures, fodder, building materials, tool materials, bedding, shoe soles, lining and firewood. Plants provided food, additives in food processing, dyes, medicines and magical substances" (Prescott 1995a:82)

Det finns lämningar av växter i *helleren* om än inte mycket. De tydligaste är skalen från hasselnötter. Om denna hassel vuxit i området runtomkring är inte helt klarlagt, men det finns fynd i pollenanalyser från myrar i Telemark på ungefär motsvarande höjd, som visar förekomst av hassel från ca 8900 f.v.t. nästan fram till nutid (Mikkelsen

1989:407-412). Det är inte otroligt att det vuxit hassel också runt Skrivarhelleren för 4000 år sedan.

Det finns också några fynd av hjortron, björkbark, tall och rönn. Björkbark har hittats i botten av en härd och björkträ fanns i kolet. Både björk, tall och rönn har vuxit lokalt runtomkring. De kan alla ha använts till bränsle men också till byggnadskonstruktioner och verktyg, djurfoder, till medicinskt bruk och man har också tagit vara på olika fibrer för nät och korgar eller för att binda med (Prescott 1995a:105).

Några få fynd av korn och vete gjordes men bedömningen som Prescott gör är att dessa inte odlats här utan har tagits med nerifrån gården eller på annat sätt hamnat i *helleren*. Bland säden fanns också några olika ärtväxter. Fynd av tång har också gjorts vilket på ett tydligt sätt visar att folket i *helleren* hade kontakt med fjorden. Tången kunde användas som föda, krydda, medicin, gödning och paketeringsmaterial (Prescott 1995a:105).

I landskapet runtomkring Skrivarhelleren växte blåbär, hjortron, tranbär, kråkbär och ärtväxter (Prescott 1995a:83). Bara hjortronen finns det spår av i *helleren*. Rent kalorimässigt har inte bär stått för någon stor andel, men väl för vitaminer och smaktillsatser.

Svamp har funnits i riklig mängd och det är också väl känt att lavar och innerbark använts både som föda och nödföda. Kvannen är en storvuxen växt, upp till 1 m hög och med kraftig stjälk som kan kokas och ätas. Den kan också användas till djurfoder. Den är rikligt förekommande och växer upp till 1600 m ö.h. Under historisk tid är det känt att folk drog till fjälls före midsommar för att samla kvanne (Eidlitz 1971, Høeg 1974, Hermansen 1985). Ormrot finns i riklig mängd. Den är kolhydratrik och knopparna har en nötliknande smak (Høeg 1974:515-516). Tätört finns också i riklig mängd och det är väl känt att tätört under historisk tid har använts vid framställning av långmjölk, långfil och filbunke men diskussioner pågår om den verkligen har någon effekt för processen. Börge Pettersson (2005) beskriver att långmjölk bildas under medverkan av långmjölksbakterier (*Streptococcus lactis* var. *Longi*). Experiment som gjorts i modern tid har inte lyckats påvisa att tätörten har någon som helst inverkan på processen för att få fram långmjölk medan de däremot kunde användas för att få mjölk att löpna vid osttillverkning. Enzymer som bryter ner insekterna i tätörten gör att ostlöpe bildas (Pettersson 2005:116-118). Det säkraste sättet att tillverka långmjölk är att låta föregående filkultur bilda grunden för en ny, vilket också kan ske genom att man använder samma träkärl som inte diskats ur så noga.

Samlandet representerar ett stort och mångsidigt arbete som krävt specialiserad kunskap både vad gäller själva växterna men också vad

gäller förutsättningar som redskap, tillredning, förvaring och ev. lagring och transport. Traditionellt läggs samlandet av växter helt på kvinnorna, vilket alltid måste problematiseras. Det finns en stark koppling till diskussionerna om status när det gäller samlandet, i betydelsen att männens jakt hade status men inte kvinnornas samlande. (se kapitlet om Arbetsdelning) När det gäller kvinnors försörjning i Skrivarhelleren ser jag hela samlandekonceptet av föda som en helhet – växter och bär, fiske, *veiding* och också renjakten. Det gagnar vår möjlighet att se och värdera kvinnors arbetsinsats mer att se till helheten.

Växksamlandet hänger också, liksom fisket, *veidingen* och jakten samman med själva rörelsen i landskapet och med frågan om det var möjligt att röra sig överallt. Det kan ha funnits platser i landskapet med begränsningar som man hade att förhandla om. Det är möjligt att kön och/ålder hade betydelse i de avgränsningarna, men det kan också vara så att tillträdet var förhandlingsbart.

Jakt

I fyndmaterialet finns belägg för benrester av stora däggdjur som ren och kronhjort. Resterna av ren är väsentligen störst (Prescott 1995a:98).

Renjakt

Även om det är svårt, kanske helt omöjligt, att beräkna antalet renar man under tidernas lopp fört till *helleren* liksom hur stor den verkliga köttmängden som fördes dit var, så finns det goda belägg för ren i hela närområdet runt Skrivarhelleren och bortöver fjällvidderna. Prescott beskriver renen som ett högkvalitativt jaktbyte. Köttet är smakligt och lätt att ta vara på och lagra i torkat och/eller rökt skick. Renen har också en fantastisk päls. Den tjocka vinterpälsen kan användas till sov- och sittfällor medan den lite tunnare höstpälsen lämpar sig bättre för att sy kläder av. Från historiskt och etnologiskt material känner man väl till renens alla användningsområden förutom fällor och kläder; täckmaterial, väskor, skor och snöskor, snaror, nät, redskap m.m. (Prescott 1995a:80).

Renkött kan ha använts av människorna i *helleren* på sommaren och ingått i den sammansatta ekonomin. Det är välkänt att renen då inte är så fet som på hösten och pälsen kan vara tunnare och perforerad av insekter och inte användbar på samma sätt. Av benfynden i *helleren* går det inte att utläsa när på året de deponerats. I de hög-

alpina områdena i södra Norge har renen hållit till i öster om vintern och i västliga områden om sommaren. Skrivarhelleren ligger i den subalpina zonen och möjligen har inte renen gått så långt ner sommartid och det kan ha varit så att ingen renjakt alls förekommit på sommaren, utan att man istället jagat/samlat ren under höst och vinter och då använt *helleren* som utgångspunkt för jakten/insamlandet. Då har jakten inte konkurrerat med andra arbetsuppgifter som boskaps-skötseln, fisket, samlandet och *veidingen* under sommartid. På hösten, efter att man tagit ner boskapen till gården och slåttern och kanske viss slakt var avklarad, kan man ha vandrat upp till *helleren* igen för att jaga/samla ren beroende på om renfloeken varit i området. På våren när snön varken bär eller brister och renen är mager kan jakten ha varit begränsad. Jakt på höst och vinter ger det mest kvalitativa utfallet både vad gäller kött och skinn. På hösten är det också lätt att ta sig fram i fjällandskapet. Det är torrare än under sommaren och snön har ännu inte lagt sig. Genom höst- och vinterjakt utvidgades resursutnyttjandet i landskapet med Skrivarhelleren som bas.

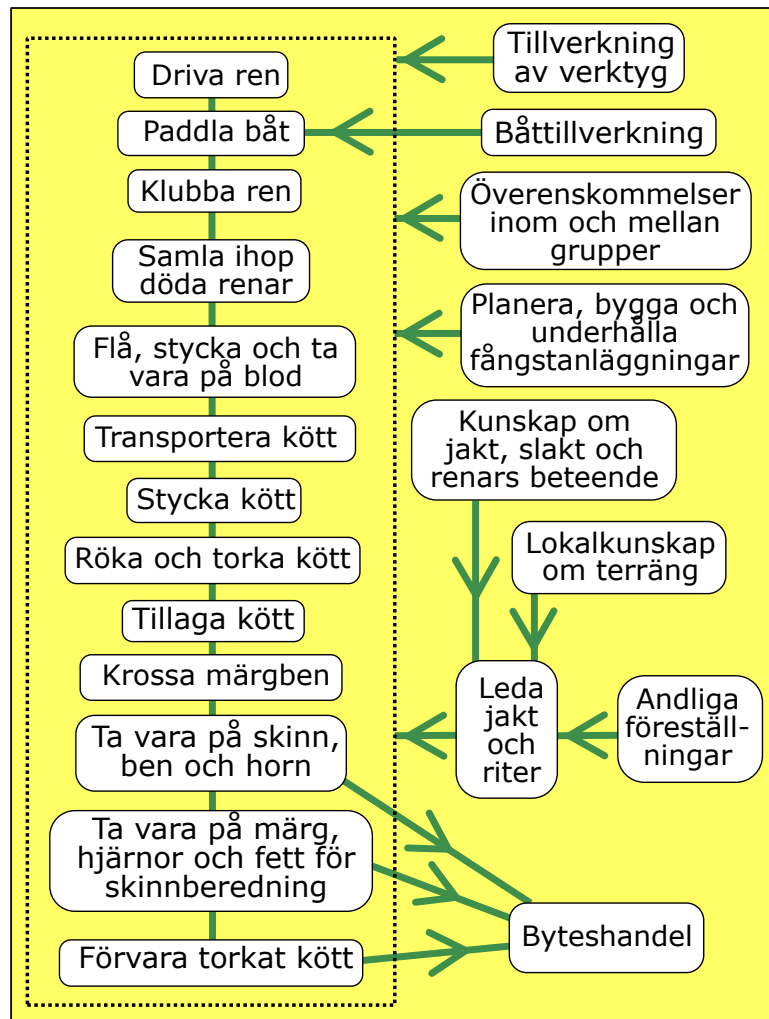
Citatet nedan ger en bild av hur renjakten förklaras av en arkeolog 1980. Om ”*mennene*” byts ut mot människorna får vi en neutralare genusstruktur på kontexten. Texten ger annars en bra bild av hur fångstanläggningarna kunde se ut i ett landskap liknande det runt *helleren*, en aning söderut från området mellan Årdal och Lærdal. Det är ett småskuret landskap med många små sjöar, vattendrag och en mängd större och mindre dalar och fjäll. Ett ypperligt område för fångst av ren genom drevjakt, klubbning av simmande ren och också stora system av fångstgropar i fjällsluttningarna (Prescott 1995a:81).

”Oppholdet ved Langvatnet ble ikke langvarig. Tiden nærmer sig det store bukketrekket, og da gjelder det å være på plass ved den beste fangstplassen. De har søkt seg til flaskehalsen i terrenget som flokken måtte passere og hvor naturen kom fangstmannen til hjelp. Der pleide flere grupper å samles, og mennene kunne drive jakten i fellesskap – noen fra båt og noen fra land, men andre igjen passet på at dyrene ikke snudde og tok andre veier..... Noen meter til siden finner de den første graven. Den er ca 2 m lang, ¾ m bred og ser ut ti lå vide seg ut nedover. .... Ut fra hjørnene av graven går også to lave steingjerder, og de leder bort til den neste graven. .... Etter en halvtimes gjennom-søking av terrenget har de funnet åtte eller ni graver. .... Gravsysteemet begynner oppunder bratt-henget i den ene fjellsiden, og strekker seg tvers over dalen der ledergjerdene ender i en storsteinet ur, slik at det har sperret av hele skaret” (Martens 1980:31-32)

Min arbetshypotes är att kvinnor och män samarbetade och delade på arbetet med att driva djuren, klubba dem, dra upp dem ur fångst-

groparna, stycka och eventuellt flå djuren på plats och sedan tillsammans transportera det som skulle tillbaka till Skrivarhelleren.

För att få tillgång till renens resurser krävdes att man hade kunskap om hur och när renen rörde sig i området och att man kände till landskapet och dess olika begränsningar i form av stora höjdskillnader, vattendrag och otillgänglig stenig terräng. En kunskap som var livsviktig och naturligt fördes över mellan generationerna när barn och unga också deltog i samlandet/jakten av ren.

Figur 68 – *Chaîne opératoire* / Renjakt

Text och grafik Yvonne Karlsson & Jan Wiklund

Den grafiska bilden ovan visar drevjakten på vatten, där också de materiella förutsättningarna visas. Verktyg och redskap var en förutsättning för att kunna tillverka en båt, bygga fångstanläggningen och ta tillvara det slaktade djuret. Också en viktig detalj som handlar om ledarskap för jaktsituationen finns med. Jag menar att det är rimligt att anta att någon ansvarade för organisation och samordning av jakten, möjligen med stöd av rituella traditioner.

Varje arbetsmoment i denna chaîne opératoire kan diskuteras ur ett genusperspektiv och varje arbetsuppgift kan ytterligare brytas ner och åskådliggöras genom grafiska bilder för att visa mångfalden av arbetsmoment man hade att förhålla sig till och fördela inom gruppen.

Kronhjort

I *helleren* fanns också några fragment av ben från kronhjort. Kronhjorten är allmänt förekommande i skogstrakterna i Årdal men variationerna över tid är stora. De rör sig på ett annat sätt än renen och är inte flockdjur. Som resurs kan de ha kompletterat eller varit ett alternativ till renen (Prescott 1995a:81). Kronhjortar är stora djur. Ett handjur kan väga 200-300 kg och ett hondjur ungefär hälften. Det ger en stor mängd kött. Eftersom kronhjorten inte rör sig i stora flockar kan man ha man använt andra jaktmetoder t.ex. fångstgropar. I det väl utgrävda och dokumenterade området Nysset-Steggje söder om Skrivarhelleren är pilspetsar vanliga fynd i terrängen likaså på den relativt närliggande utgrävda boplatsen vid Urutlekråi i Vikadalen. Man har hittat flera hundra hela och långt fler skadade pilspetsar av samma sort som de i Skrivarhelleren. Jakten på kronhjorten kan här ha skett med pil & båge. De små benfragmenten i *helleren* ger dessvärre ingen vägledning när det gäller hur många djur man kan ha slaktat. Men eftersom det är ett så stort djur som ger så mycket kött kan de ha varit intressanta att fånga in/jaga.

Ren- och kronhjortjakten representerar en mycket stor mängd kunskap, många och differentierade arbetsuppgifter, alltifrån planering och kunskap om hur djuren rörde sig och var de befann sig under olika delar av året, till hur redskap och anläggningar tillverkades, anlades och användes på bästa sätt för ett lyckosamt resultat. Dessutom behövdes många transporter i oländig terräng. Förutom köttet togs skinn, ben, horn och inälvor tillvara på olika sätt och olika arbets- och kunskapskrävande hantverksprocesser genomfördes. Många av de ben och hornföremål såsom pryglar, nålar, knivar, hängen och pärlor, som hittats i *helleren* är mycket vackra och fint arbetade (Prescott 1991:60-73, Prescott 1995b:173). Vid utgrävningen 2013 gjordes ytterligare fynd

av benpärlor och revben med inristningar (Prescott & Melheim maj 2015 muntligen).

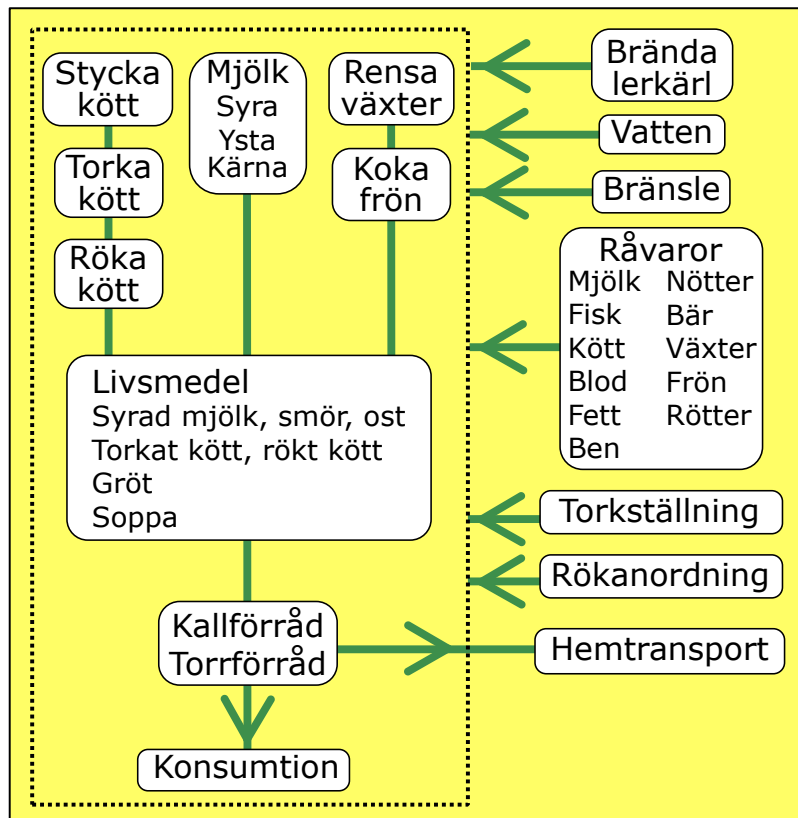
Hela jaktprocessen krävde en väl genomtänkt arbetsdelning där kvinnor och män kanske hade olika uppgifter men samarbetade och där barnen med nödvändighet deltog i arbetet för att lära sig hur det gick till. Viktig kunskap måste överföras till nästa generation. Jag menar att både kvinnor, män och äldre barn och unga deltog i jakten. Och att man gemensamt tog vara på allt som var möjligt att ta vara på. Sannolikt avspeglade sig de olika arbetsinsatserna vid jakten i det genusstrukturerade ägandet, statusen och makten över mat, skinn och andra hantverksprodukter, men de arbetsredskap som hittades såsom skrapor, spetsar, pryglar och diverse avslag med och utan retuscher (se fyndtabellen) har ingen tydlig genuskonstruktion.

Beredning och matlagning

Det finns lämningar av kombinationen kol och benrester i de olika lagren i Skrivarhelleren som visar på härddar och matlagning. Lämningarna ligger både långt in i *helleren* och utanför (Prescott 1991:24-38). Det praktiska utförandet av tillagningen av maten kan till vissa delar likna både den i Timmeråshyddan och i Fosiehuset så jag gör här bara en summering utifrån Skrivarhellerens speciella förutsättningar.

Matlagningen/beredningen var en stor, komplex och nödvändig arbetsinsats under tiden man vistades i *helleren*, dels för att direkt konsumera och dels för att konservera. Lagerhållningen under *hellerens* tak kan ha varit omfattande både vad gäller mjölkprodukter, kött och fisk och kanske vegetabilier innan dessa fraktades ner till fjorden. Matlagningen kan brytas ner i ett flertal arbetsuppgifter som alla kan diskuteras och problematiseras i ett genusperspektiv för att vi ska få en bättre bild av hur det mångsidiga arbetet med försörjningen kan ha gått till.

Nedanstående grafiska bild visar exempel på en del av de många arbetsuppgifterna. Matlagningskontexten har ingen klar genuskonstruktion vid den här tiden. Inget i fyndmaterialet ger indikationer på genus. Min arbetshypotes är att arbetet kan ha fördelats efter förhandlingar och överenskommelser och kanske också efter intresse utan att vara könsbundet.

Figur 69 – *Chaine opératoire* / Matberedning i helleren

Text och grafik Yvonne Karlsson & Jan Wiklund

Kött och fisk

Benfynden visar på nötboskap, får, get, ren, hjort och småvilt, framför allt fågel och hare samt lax, torsk, sill och säl. Fynd finns också från bäver, räv, varg, ekorre och smågnagare.

Att torka och röka kött är metoder kända från historisk tid och har sannolikt en kontinuitet från förhistorien. Det fanns utmärkta ställen under klippöverhängets tak att rigga upp ställningar och hänga upp kött och fisk för torkning. Där kunde det hänga torrt och luftigt i skydd från både regn och sol. Att röka krävde dock mer arbete än att bara torka eftersom man också måste samla ved för själva rökningsprocessen men det har funnits gott om enbärsris och enbär att krydda

med i närheten (Prescott 1995a:105). Vilket kunde vara en utmärkt arbetsuppgift för barn.

Kött kunde också grävas ner i frusen jord eller i ett kallt vatten. Köttet går igenom en syrningsprocess vilket den också gör om man gräver ner den i gropar i mark som inte är frusen (Eidlitz 1993:38).

Att koka fisken i kokgropar eller steka/grilla den över öppen eld för omedelbar konsumtion har naturligtvis varit både troligt och naturligt. Lil Gustafson (2005:7) beskriver hur kokgropar används för matlagning och menar också att dessa är vanliga fynd i Norge. Det är troligt att kokgropar använts utanför Skrivarhelleren för att koka kött och fisk med olika vegetabiliska tillskott som kvanne och vilda lökväxter. Gropar kan också kläs med näver, fyllas med fisk och täckas med jord för tillfällig förvaring eller för en syrningsprocess (Eidlitz 1993:38). Man rensade inte fisken först. Det salt som måste till för att en syrningsprocess inte skulle övergå till en förruttelseprocess fanns naturligt i fiskens blod (Israelsson 1991:40). Det är känt att man syrat havsfisk så, men om samma metod använts för fjällfisken vet vi inte, men det kan ha varit så. Jäst mat behövde inte tillagas ytterligare men var mer komplicerad att transportera och krävde speciella kärl. Lättare att transportera var rökta eller torkade produkter.

Beredningen av mjölken och laktosintolerans

Jag har tidigare hänvisat till litteratur som utgår från att mjölk varit en viktig beståndsdel i kosten t.ex. i diskussionerna om *secondary products*. Det är möjligt att detta måste revideras om nyare genetisk forskning kommer till en annan slutsats – att människor i norra Europa fortfarande vid tiden senneolitikum/äldre bronsålder var laktosintoleranta (Morten Allentoft 2015). Laktos finns i all mjölk, inte bara i komjölk utan också i get- och fårmjölk. Människor med laktosintolerans tål syrade/fermenterade produkter bättre, likaså när mjölken omvandlats till ost och tål i liten mängd även smör (se Livsmedelsverket).

Syrning sker genom jäsning. Mjölksöcket omvandlas till mjölksyra som konserverar mjölken. Jag har sett mjölflaskor nerstuckna i myrar i fjällen, i s.k. *kuldehol*, för att de som hade tillsynen av fåren skulle ha tillgång till surmjölk under sommaren. Men om man syrade mjölk för 4000 år sedan vet vi förstås inte, men det är inte otroligt eftersom också vuxna kunde tåla syrade mjölkprodukter.

Det är möjligt att yngre barn i Skrivarhelleren kunde konsumera mjölken naturell men att överskottet förädlades, lagerhölls och transporterades ner till gården för vinterkonsumtion eller utbyte/handel. De omvandlade och konserverade produkterna, smör och ost, kunde

också vuxna konsumera och de hade en helt annan konsistens, form och hållbarhet än färsk mjölk och kunde fraktas ner till gården på ett mycket enklare sätt. Det krävdes både utrustning och kunskap för att genomföra denna omvandling och det finns spår av keramik i fyndmaterialet som kan ha använts för att samla, lagra och processa mejeriprodukter (Prescott 1995a:102). Dock finns inga spår av korgar eller kärl för avrinning av ostmassa eller för smörkärning. Det finns inte heller några förvaringskärl av bast, vidjor, spån, trä, strån, djurmagar eller skinn. Men sådana utensilier har rimligtvis funnits. Råmaterialet till det hade man runt omkring sig och kunskapen att tillverka ting fanns också. För de processade mjölkprodukterna erbjöd Skrivarhellerens överhäng en bra kylande lagringstemperatur under sommaren. Detta kan enligt Prescott ha varit en anledning till att *helleren* togs i bruk (Prescott 1991:20).

Det verkar dock inte möjligt att räkna ut hur mycket mjölk som producerades. Olika forskare har gjort beräkningar (Reinton 1961, Odner 1969, Prescott 1995a:102) men de kommer till varierande resultat. De är dock överens om att förhistoriska kor producerade en mindre mängd mjölk än dagens kor.

Ju större mängd mjölk man hade att ta hand om, desto mer arbete krävdes naturligtvis, men också en mindre mängd mjölk krävde specialiserad kunskap och arbetsinsats. Om boskapen gick på bete långt bort krävdes också tunga mjölktransporter till beredningsplatsen i *helleren*. I arbetet ingick också att transportera ner de färdiga produkterna till hemgården vid fjorden.

Beredning av vegetabilier

Det finns belägg för hasselnötter, korn och vete i fyndmaterialet vilket kan visa att man kokat gröt och kanske också stekt enkla bröd på hållar. Keramik finns också i fynden (Prescott 1991:83 ff) vilket talar för kokning över öppen eld. Det finns också spår av hjortron och tång i fyndmaterialet (Prescott 1995a:82-83), men hur dessa tillretts är inte klarlagt. I omgivningarna fanns också kvanne, ormröt, svamp, lavar och bär som kan ha använts i soppor, grytor och gröt. Det är också lätt att torka växter för senare konsumtion. Torkade växter är lätta att transportera och har hög hållbarhet.

Metall i Skrivarhelleren

Ett av de mer uppmärksammade fynden i Skrivarhelleren är ett fragment av en liten täljstensgjutform för brons (Prescott 1991:76 och

NRK:s TV-serie om *Norske røter* (2012) avsnitt 2). I TV-serien visar Christopher Prescott upp den 4500 år gamla gjutformen avsedd för att gjuta en liten spetsformad bronskniv. Liknande knivar och formar från samma tid har han funnit på Lista på Norges sydkust och det finns också liknande bronsknivar på andra håll i Norge och Sverige. Denna gjutform, menar han, är ett exempel från den allra äldsta metallurgin i Skandinavien. Åtta små fragmentariska fynd av brons gjordes också i Skrivarhelleren men alla är inte från tiden senneolitikum/äldre bronsålder. Några är säkerställt yngre och väl deponerade/gömnda och några är svårdaterade i omrörda lager. Men Prescott har kunnat fastställa att det under senneolitisk tid har förekommit bronsgjutning i *helleren*. Huruvida alla fynden är gjutna i *helleren* eller transporterade från annat håll i färdigt skick eller som fragment för omgjutning har inte gått att fastställa.

De senneolitiska metallfynden från Skrivarhelleren ingår i ett kulturmönster som är känt från Nordeuropa. Tillsammans med de övriga fynden – fragment av en skafthålsyx, bennål med genomborrat huvud, skifferhängen, dolkfragment och flatretuscherade spetsar – utgör de en fyndsammansättning välkänd från klockbägarkulturen i Sydskandinaviskt och Nordeuropeiskt sammanhang (Prescott 1991:79-81, Melheim 2012a:78).

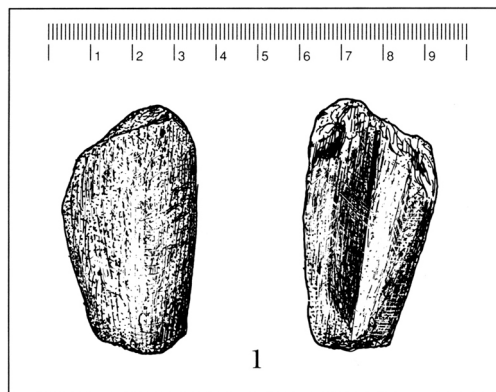

Fig. 33. Fragment av støpeform i kleber.
Tegning: E. Hoff, Historisk museum.

Figur 70 – Gjutform av täljsten

Prescott 1991:77

Frågan om var bronset kom ifrån är förstås intressant. Likaså vilken roll Skrivarhelleren hade för bronsets spridning och om bronset överhuvudtaget ingick i den samlade ekonomin. Det kan ha varit så att det var helt andra folk som transporterade brons nerifrån Valdres över

fjället via Tyin och ner mot Årdal eller tvärtom och som använde *helleren* för övernattningar utan att alls vara inblandade i boskapsskötseln m.m. som bedrevs där men som vid något/några tillfällen gjöt bronsföremål.

Det fanns koppar i marken tillgängligt inom en dagstur från Skrivarhelleren bl.a. västerut i Gruvfjellet mot Årdal och den kan ha hämtats till *helleren*. Det finns inga bevis för att så skedde, men möjligheten fanns. Men då måste kopparn ha kompletterats med tenn för att få fram brons (Melheim 2012b:102, Prescott 2006:184-186).

Dessa omständigheter problematiserar kulturdualismen och centrum-periferidiskussionerna och frågan om var Skrivarhelleren i så fall befann sig i förhållande till låglandsområden med liknande metallfynd vid den här tiden. Det är också möjligt att *hellere* i fjällmiljö har fått en ny funktion från senneolitikum genom att användas vid utnyttjandet av gruvfyndigheter i närheten (Melheim 2012b:102).

En central fråga är vem det var som kontrollerade kopparfyndigheterna och om det fanns någon ägare till dem. Eller var det så att detta var allas egendom och att det var allas rätt att använda (Melheim 2012b:91).

Bronshanteringen krävde specialister. Den innehåller många moment, från kännedom om var koppar och tenn finns och hur man får tillgång till detta, hur proportionerna mellan koppar och tenn ska se ut och till hur själva gjutandet gick till och hur en gjutform framställdes. Hur formen skulle se ut och varför just så. All denna kunskap måste inhämtas och överföras mellan generationerna. Var detta en kunskap som både kvinnor och män ägde? En kunskap som gav en särskild status eller är det vi i vår tid som tolkar in status och prestige i den tidiga metallhanteringen?

Men arbetet med metallen måste förhålla sig till annat arbete man var tvungen att utföra för försörjningen. Den som var i full färd med eld, blåsbälg och gjutformar kunde inte vara på fisketur, samla, jaga, vakta boskapen, mjölka eller laga mat samtidigt. Men kanske inte gjutandet var så ofta förekommande eller inte alls hade med det vanliga livet i *helleren* att göra. Det jag vill belysa är frågan om de som gjöt bronset blev försörjda av andra för att man betraktade bronsgjutandet som viktigt för gruppen. Eller var det kanske förbipasserande som skötte bronsgjutandet och som erbjöds övernattning, god mat och trevlig samvaro. Prescott diskuterar bronset som ett rituellt sällan-fenomen i Skrivarhelleren utan att göra några som helst anspråk på att presentera en sanning, vilket han noga betonar. Men det är en intressant diskussion där han ställer frågor om transformationer, eldens kraft, kön och mycket annat (Prescott 2000).

Ställt i relation till uppfattningen om bronsets stora prestigevärde i Europa blir fynden i Skrivarhelleren ändå intressanta i ett feministiskt perspektiv, inte bara kunskapsmässigt utan också i frågan om ägandet. En vanlig uppfattning är att man bytte skinn mot brons, att skinn och päls vandrade neråt kontinenten och brons uppåt (Martens & Hagen 1961:77-85, Melheim 2012b:90). Skinn fanns från både boskapen, småvilt, kronhjort, ren och kanske också från fisk. Jag utgår ifrån att begränsningen snarare låg i hur stor arbetsinsats man kunde investera i beredningen än i själva tillgången. Att bereda skinnet så att de kunde ingå i en byteshandel krävde en stor arbetsinsats, mycket kunskap och hantverksskicklighet.

Om det var kvinnan som beredde skinnet till en värdefull bytesvara var då kvinnan ägare till bronsföremålet? Detta är en viktig fråga att problematisera inte minst för att det i litteraturen ofta beskrivs som att de s.k. prestigeföremålen av brons ägdes av män och att de gav dessa män extra status och makt. Också de små bronsföremålen som hittats i gravrösen t.ex. på svenska Västkusten och som i litteraturen benämns pincett och rakkniv anses tillhöra männens gravgåvor. Det vore intressant att undersöka och arkeologiskt pröva den spektakulära frågan om denna lilla rakkniv istället var en liten kniv att t.ex. skära av navelsträngen med och då hörde hemma i en annan genuskonstruktion. Spännbucklor till klädedräkten, hårnålar och andra mindre föremål finns i kvinnokontexter, men har inte samma skimmer av makt över sig som svärd eller dolkar av brons har.

För det begynnande metallhantverket i Skrivarhelleren för mer än 4000 år sedan gäller som för andra hantverk att det innehåller en mångfald arbetsmoment men utifrån fynden går det inte att göra en genuskonstruktion. Det finns inget i materialet som talar för att män har gjutit brons i den lilla formen men det finns heller inget som talar för att kvinnor har gjort det.

Avslutningsvis

Det finns omfattande välbevarade fynd i de djupa lagren under *hellerens* klippöverhäng men de ger inga tydliga genuskonstruktioner. Genom att använda genus som ett analysredskap har jag kunnat synliggöra kvinnors arbete och aktiva del i försörjningen. De rika fynden har gett möjlighet att diskutera olika verksamhetskontexter som ingått i den samlade ekonomin. I de arkeologiska genuskonstruktionerna om arbete i fjällmiljö har framförallt renjakten och de delar av boskapsskötseln som handlar om förflyttningar och transporter mellan låg- och högländ traditionellt ansetts vara männens arbetsuppgifter medan mjölkningen och tillsynen av kreaturen liksom matlagningen,

samlandet och ansvaret för barnen hänförts till kvinnors arbetsområden. Fisket och *veidingen* har inga klara genuskonstruktioner. För alla verksamhetskontexterna gäller att de kan brytas ner i mindre delar och fyndmaterialet i Skrivarhelleren stödjer inte några av de ovanstående genuskonstruktionerna. En mångfasetterad arbetsinsats krävdes av alla, många gånger i ansträngande miljöer med hindrande vattendrag och stora höjdskillnader. Förhandlingar mellan kvinnor, män och barn i olika åldrar krävdes för att arbetsuppdelningen skulle fungera och det fanns meningsfulla arbetsuppgifter till alla. Barn lärde sig att vistas i miljön, att socialiseras in i praktiken med *seterbruk* i Skrivarhelleren. Människor kunde samarbeta och utvecklas med sina uppgifter och skicklighet kunde vid den här tiden premieras med makt och inflytande oavsett kön.

Människorna som använde Skrivarhelleren för ungefär 4000 år sedan hade tillgång till en mångfald resurser som interagerade med varandra på ett mycket komplext sätt där hela landskapet utnyttjades från fjord till fjäll för en sammansatt ekonomi. Jordbruket, boskapsskötseln och fisket nere vid Sognefjorden kopplades ihop med fiske, renjakt, *veiding* och samlande i både subalpina och alpina zoner i Skrivarhellerens omgivningar. Resurserna var rika och människor kunde göra prioriteringar och urval ur utbudet. Förekomsten av brons i *helleren* visar på kunskaper i metallurgi och stärker uppfattningen att Skrivarhelleren var en väl integrerad del i nordiska och europeiska sociala och politiska sammanhang.

Hus 13

Inledning

Kapitlet bygger huvudsakligen på Nils Björhems *Senneolitiska hus i Malmö* (1989) och Nils Björhems & Ulf Säfvestads arbeten *Stenåldershus. Rekonstruktion av ett 4000 år gammalt hus* (1987), *Fosie IV. Byggnadstradition och bosättningsmönster under senneolitikum* (1989) och deras avhandling *Fosie IV. Bebyggelsen under brons- och järnåldern* (1993) samt på Magnus Arturssons avhandling *Bebyggelse och samhällsstruktur. Södra och mellersta Skandinavien under senneolitikum och bronsålder 2300-500 f. Kr.* (2009).

Jag baserar mina analyser på deras dokumentation när jag diskuterar kvinnors arbete och försörjning på bopplatsen med fokus på Hus 13.

Kapitlet är upplagt så att jag först beskriver boplotsområdet med Hus 13 och dess plats i landskapet. Därefter tar jag utifrån annat publicerat material upp möjliga förutsättningar för försörjningen på bopplatsen som odling, samlande, boskapsskötsel, jakt, *veiding* och fiske. Jag diskuterar också beredningen och lagring/konservering av födan och avslutar med hantverkets verksamhetskontexter som en förutsättning för försörjningen i Hus 13.

Boplotsområdet Fosie IV:III med Hus 13

Fosie, idag en del av Malmö, har en lång historia från trattbägartidens förmodligen glesa bebyggelse till en modern tätbefolkad stadsdel med en kontinuitet med långhus, gravfält, runsten, medeltida kyrkby och rundby fram till skiftet 1804. Området ligger 8-10 km från kusten i anslutning till en höjdsträckning, på gränsen mellan kustslätt och det mer kuperade backlandskapet. På höjdsträckningen, som går parallellt med sydväst- och sydkusten, finns många av landskapets bronsåldershögar. Troligen har höjdsträckningen fungerat som kommunikationslänk mellan sydväst- och sydostkusten under långa tider (Björhem & Säfvestad 1989:13). I samband med schaktningsarbeten påträffades 1979 en stor mängd stolphål och andra anläggningar. På Boplat IV:III dokumenterades minst 11 huslämningar där, 5 daterades till senneolitikum (Björhem & Säfvestad 1989:18, 122-123). I detta område, i kanten av Risebergabäcken låg Hus 13.

På bopplatsen fanns 5 senneolitiska hus. Hus 13 är det bäst dokumenterade och det är också rekonstruerat. Jag väljer detta hus som en utgångspunkt för att synliggöra och diskutera kvinnors arbete och verksamhetskontexter kopplade till hus och gård. Jag inkluderar också

de näraliggande undersökta och dokumenterade samtida konstruktionerna: brunnar, gropar och stenläggningar (Björhem & Säfvestad 1989).

Jag utgår ifrån arbetshypotesen att huset var bebott året runt. Det finns en mångsidig och ibland oklar struktur på platsen som kan betyda att man flyttade runt mellan olika hus över tid av olika anledningar som kan ha haft med försörjningsmöjligheterna att göra, men som också kan ha berott på förändringar i befolkningsstrukturer och gruppbildningar. Men för att få möjligheten att diskutera arbetet i ett åretruntperspektiv antar jag att samma grupp människor bott i huset året runt. Det gör det möjligt att följa de olika arbetsuppgifterna i hushållet och på gården under hela årets gång och att synliggöra verksamhetskontexter som boskapsskötsel, odling/jordbruk, samlande, fiske, jakt, *veiding* och hantverksproduktion med hänsyn taget till hur man utnyttjade landskapets och husets/gårdens ytor, strukturer och funktioner. Detta ligger som grund för diskussionerna om *room to maneuver* och *place & space* dvs. helhetssynen på hur kvinnorna arbetade, tänkte, planerade och använde platser, ytor och utrymmen inne i och runtomkring Hus 13 för sitt arbete med försörjningen.

Det finns omfattande publicerat material om senneolitikum/äldre bronsålder i södra Sverige. Ett material som också diskuterar hur förändringar har skett genom möten mellan människor och grupper samt hur olika influenser har påverkat livet under denna tidsperiod. Jag väljer att inte beskriva eller gå in i dessa diskussioner utan i stället mer renodlat försöka beskriva och diskutera kvinnors arbete och försörjning på en bestämd plats för ca 4000 år sedan.

Fyndtabeller

Nedanstående fyndtabeller är sammanställda utifrån Nils Björhems & Ulf Säfvestads (1989) dokumentation av de arkeologiska undersökningarna inom Fosie IV.

Hus 13

Flintredskap	2 förarbetade yxor 425g och 500g av dålig flinta, offer, fanns i stolphål Tvåsidigt odefinierat förarbete 700g 1 förarbetad avslagskniv Obestämt redskap i stolphål
--------------	--

Avslag och avfall av flinta	Avslag 280 g Knutor 260 g Avfall 145 g
Övrig sten	Skålformade stenar Fragment av knacksten
Keramik/lera	Keramik oornerad 160g Bränd lera 10g
Organiskt material	Träkol 20 g

Boplatsområde III: senneolitiska brunnar, gropar, stenläggningar

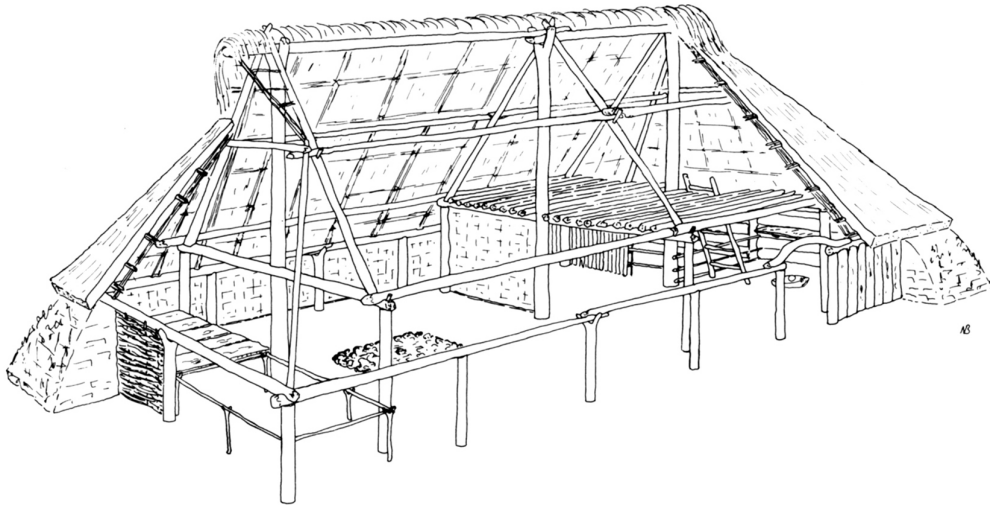
Flintredskap	2 flintdolkar 2 skäror 3 yxor 1 spånkniv 2 avslagsknivar 42 skrapor (32 i en brunn) 10 borrar 1 mejsel 3 spetsredskap 1 fragment av slipad yxegg 2 förarbetade skäror 1 förarbetad kärnyxa 1 fragment av knacksten 1 omhugget handtag till dolk 2 odefinierade förarbeten
Avslag och avfall av flinta	Avslag ca 3800 g Knutor ca 1800 g Avfall ca 950 g
Övrig sten	2 fragment av slipstenar 2 skålgropsstenar 1 sten med skåra (nålvässare?)
Keramik	En hel botten 1285 gr Skärvor (ornerade och oornerade) ca 200 gr 1 liten knapp

Organiskt material	Trä 190 g Träkol ca 200 g Ben ca 1800 g (nöt och svin) 1 kronhjortshorn 450 g 2 risflätade brunnskorgar
--------------------	---

Figur 71 – Fyndtabeller från Hus 13 och Boplatsområde III.

Fyndtabellerna är konstruerade av Yvonne Karlsson & Jan Wiklund och utgår från Björhem & Säfvestad 1989:41, 110

Hus 13

Figur 72 – Rekonstruktion av Hus 13.

Björhem & Säfvestad 1987:19

Björhems & Säfvestads utgrävning av huset visade ett 97 kvm (14,9 x 6,5 m) stort tvåskeppigt hus som låg på stenig, grusig, sandig morän. Den takbärande konstruktionen bestod av tre kraftiga mittstolpar och 18 något klenare vägg- och gavelstolpar. Till den bärande konstruktionen hörde också sex stolpar placerade något innanför vägglinjen. Ingångspartiet har tolkats ligga i östra halvan av huset. Ingångarnas placering på var långsida antyder att huset är uppdelat i en västlig förmodad bostadsdel och en östlig ekonomidel, vilka eventuellt skiljts åt av ett ingångsutrymme. Vid rekonstruktionen av huset i Skånes djurpark 1982 byggdes huset med torrväggar.

Underlaget för det beslutet var att Fosieboplatserna saknar gropar av lertåktstyp från senneolitikum vilket pekar på att husets väggar inte har varit lerklinade. De regelmässiga, relativt långa avstånden mellan väggstolparna kan också tyda på att huset har haft liggande timmer mellan stolparna. Av stolphålskonstruktionen att döma har huset haft valmade gavlar. Inne i huset fanns några mindre, ganska vaga stolphål som skulle kunna tolkas som tillhörande huset men inte den takbärande konstruktionen. Där hittades också gropar av olika storlek och djup, diverse stenar som var placerade för speciella syften bl.a. en med skålformad grop som kan ha fungerat som malsten men några tydliga knackslitsspår hade den inte. Fynd gjordes också av flinta i form av avslag, knutor och avfall, förarbetade flintredskap såsom yxa och kniv, keramik, bränd lera och träkol (Björhem & Säfvestad 1989:38-41, Artursson 2009:119-121).

Jag har inte besökt rekonstruktionen av Hus 13 i Skånes djurpark men bilder och teckningar visar ett hus med stort stråtak nästan ända ner till marken och små gavelgluggar med begränsat ljusinsläpp. Vid rekonstruktionen byggde man upp en inredning som koncentrerade sig runt en fyrkantig eldstad i det större västra utrymmet, som husets centrala punkt och samlingsplats. Kring eldstaden placerades sittstockar och utensilier för matlagning. Sovplatser placerades längs väggarna. Man valde också att sätta upp en upprättstående vävstol, en s.k. Opstagon, utefter ena långväggen trots att man inte hade belägg för att det funnits en vävstol i huset, ”men det ger ett trevligt inslag i illustrationen av husets liv” (Björhem & Säfvestad 1987:39-41).

I gången mellan den västra bostadsdelen och den östra stalden fanns utrymmen för förvaring av jordbruksredskap, ved m.m. Detta utrymme kan också ha använts för olika aktiviteter som krävde ljus, men som inte kunde utföras utomhus vid olämpligt väder. Ett loft placerades i den östra delen över stallet. Röken och uppvärmd luft från eldstaden drog sig över loftet på väg till rököppningen i östra gaveln och kunde hjälpa till att röka och torka matvaror. Man kan ha lagrat foder till eventuellt stallade djur och råmaterial till olika redskap m.m. på loftet. Väggarna i bostadsdelen kläddes med vassmattor och sovalkoven kläddes med skinnfällor och textil. Hyllor, vävstol, fårskinnsklädda sittstockar, förvaringskorgar, keramikkärl m.m. placerades ut för att ge det rekonstruerade huset ett ombonat och trevligt intryck. Författarna påpekar att fantasin har fått spela ganska fritt i inredningen. Materialvalet har inte i alla delar varit autentiskt och föremålen är inte exakta kopior av förhistoriska original. Det har varit viktigare att ge besökarna ett intryck av att det verkligen varit människor som levit i huset även om det har varit svårt att vara helt konsekventa i detta avseende eftersom stora besökargrupper också samtidigt skulle kunna passera genom huset (Björhem & Säfvestad 1987).

Figur 73 – Varptyngda vävstolar/Opstagoner

Till vänster en nytillverkad vävstol (2014 på Grebbestad Folkhögskola) med yllevarp och tynger av små sandfyllda påsar. Foto: Yvonne Karlsson. Till höger en illustration av vävning med vävsvärd. Kvinnans klädedräkt talar för järnålder (ant. i manus Lise Bender Jørgensen 2015). Det finns inga belägg för Opstagoner under senneolitikum/äldre bronsålder.

Akvarell av Else Lauvanger. UNIMUS. Arkeologisk museum i Stavanger

Vid utgrävningarna av huset hittades föremål nedlagda på ett sådant sätt att de har tolkats som husoffer. Högt upp i ett stolphål fanns två förarbeten, förmodligen till bredeggade flintyxor. I ett annat låg ett tvåsidigt förarbete till ett obestämt flintredskap. Det som talar för offerfynd är att yxorna var tillverkade av flinta av sämre kvalitet och provisoriskt bearbetade, men med avsikt att uppfattas som riktiga yxor (Björhem 1989:237, Carlie 2004:276, Gröhn 2004:321). Det kan vara värt att reflektera över vem som genomförde den ev. offerceremonin. Var det den/de som byggde huset eller den/de som skulle bo i huset? Det är inte självklart att det är samma personer som byggde huset som sedan skulle bo där. Från etnologiskt material vet man att man ordnade arbetsgillen av olika slag när stora arbetsuppgifter skulle genomföras, t.ex. ett husbygge (Löfgren 1974:293). I närheten fanns flera samtida hus så det är ingen främmande tanke att andra som bodde runtomkring och hade möjlighet hjälpte till när ett nytt hus

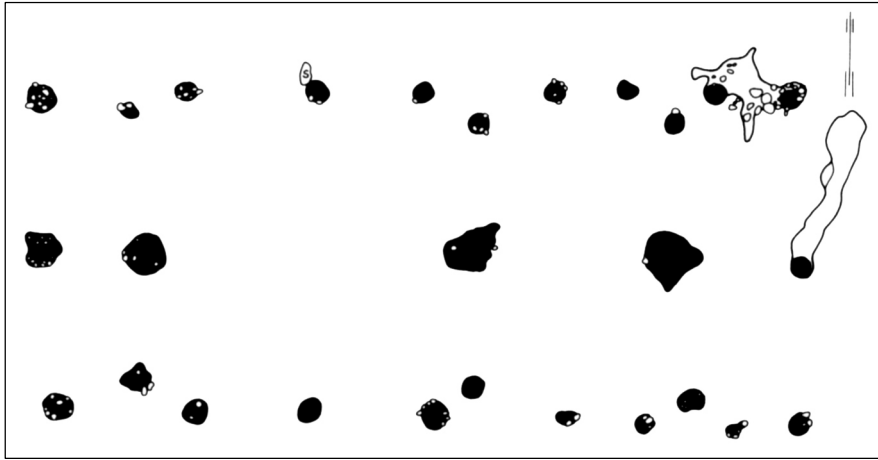
byggdes. Men vem lade ner offergåvan? Möjligen styrde traditionen det så att ett barn som skulle växa upp i huset valdes ut för att detta ärofulla uppdrag. Att bygga ett hus var en stor sak och huset behövde önskas lycka på färden. I bästa fall kunde det leva länge. Det var inte alla människor förunnat att få vara med om ett nytt husbygge. Därför kan symboliken ha varit viktig och att lägga ner föremål för att bringa huset lycka kan ha varit vanligt. Detta är också känt från antropologiskt och etnologiskt material. Många torparstugor har ett eller ett par mynt nedlagda under golvet. Också när husets liv avslutades kunde det omgärdas av ceremonier. Bland annat har malstenar, djurben och rester av lerkärl, funna i gropar som inte användes då huset var i funktion, tolkats som spår efter en rituell stängning av huset (Carlie 2004:29). Ruth Tringham belyser frågan om hur ett hus avslutas och hon ger exempel på att man medvetet bränt ner hus. Ett medvetet val har gjorts av de boende i huset att det inte ska föras vidare till andra. Orsakerna till ett sådant beslut kan variera och syns inte i de kvarvarande lämningarna (Tringham 1991:119).

Gisela Ängeby beskriver halländska järnålderslånghus och diskuterar deras brukningstid, som hon menar är så långa som 200 år (Ängeby 1999:10). För att kunna fastställa detta krävs dock goda dateringar och bevaringsförhållanden vilket kan vara problematiskt. De utgrävningar som gjordes i Skåne under 1980- och 1990-talen saknade de möjligheterna och därför har man inte kunnat se hur långa användningstiderna var t.ex. på Fosieboplatsen (Ängeby 1999:11, Björhem & Säfvestad 1993). Ett långhus har generellt ansetts ha en livslängd på ca 30-50 år och betraktades som ett oproblematiskt utbytbar objekt efter ungefär en generation. Ängeby menar att arbetstraditionen kring förhistoriska byggnader har varit alltför funktionalistiskt inriktade och sociala mekanismer som styr husets lokalisering, utformning och övergivande har inte beaktats. Detta har inneburit att en komplex social enhet har betraktats endimensionellt (Ängeby 1999:12). Detta är en viktig synpunkt också för tolkningen av Hus 13 och dess invånare. Men det erbjuder också en svårighet om tidsspännat sträcks ut över kanske 100 år eller mer. Livet och försörjningens möjligheter blir svårare att ringa in.

Husets invånare

Antalet boende i huset styrde självklart hur man kunde utnyttja olika ytor och utrymmen. Husets disposition har tolkats som att det har funnits en västlig bostadsdel och en mindre östlig ekonomidel där djur hållits stallade. Utifrån en tecknad planskiss (Artursson 2009:49) skulle en trolig uppdelning kunna vara ungefär 2/3 yta för människor

och 1/3 för djur. Det skulle betyda att själva boendeytan var ung. 65-70 kvm och att man hade en längd av ungefär 10 m och en bredd av 6,5 m att disponera.

Figur 74 – Stolphål Hus 13.

Björhem & Säfstestad 1989:40

En längd av 10 m skulle kunna tillåta 5 sovplatser för vuxna utefter varje långsida och ge ungefär 4 m fri golvyta emellan att använda för eldstad, matberedning, hantverk och samvaro. Det är osäkert hur sovplatserna organiserades och vilka krav man hade på sovytor och på ytor att röra sig på inomhus, men i huset borde fler än två vuxna kunna bo, och därtill ett antal barn. Björhem & Säfstestad diskuterar detta kortfattat och hänvisar till etnografiskt material; en siffra som ofta används för att beräkna hur stor yta en person behöver är 10 kvm. Detta är en teoretisk beräkning och den påverkas av hur man antar att husen varit disponerade. Rent teoretiskt kan 7-8 vuxna personer samtidigt ha sitt- och sovplatser i ett 100 kvm stort hus (Björhem & Säfstestad 1987:39, 1989:106). Om hushållet växte och det blev alltför trångt kunde ett nytt hus byggas. Det finns flera hus i närheten som är ungefär lika gamla och som man har kunnat flytta runt emellan.

De kvinnor, män och barn som bodde i huset bildade ett hushåll och de vuxna tog ansvar för barnen men också för äldre och för personer med svårigheter som olika sjukdomar eller funktionsnedsättningar. Det kunde vara personer med blodsband, men det kunde också bo personer utan blodsband i huset. Om de betraktade det som sitt hem vet vi inte, men begreppet hem diskuteras ibland i den arkeologiska litteraturen även om begrepp som boplats, hus och huskon-

struktioner, husets funktioner och rumsindelningar oftare diskuteras (se Hjørungdal 2006:221). Hemmet brukar betraktas som människors trygga punkt dit de återvänder för att vila och återhämta sig. Men också för att leva ett socialt, producerande och reproducerande liv. De kan ha ägnat huset en viss omsorg så att det blev ett ombonat, bra och tryggt hem att vistas i fylld med minnen och identitet. Detta är, liksom tidskontinuiteten, inte så lätt att se vid en undersökning av ett förhistoriskt hus, men det behöver inte betyda att det inte existerade (Westman 1991:17-20, Young 1997:161 ff, Hjørungdal 2006:229).

Jag vill gärna tänka mig att det fanns färger inne i huset – men det finns inga belägg i fynden för det. De rekonstruerade långhus jag varit inne i har generellt varit dystra och gråbruna med ett litet ljusinsläpp uppe vid taknocken. Möjligen med undantag för husen i Forsandmoen utanför Stavanger i Norge där man hade placerat ett par fönstergluggar på långväggarna. Människor har förmodligen tillbringat mycket tid inomhus då som nu under långa, kalla vintrar och mörka kvällar. Det är svårt att tro att färg, dekorationer till vardags och fest och utsmyckningar inomhus, t.ex. mönster skurna i stolpar och väggar, är något som uppfunnits i modern tid. Att man kan rita med kol och rödockra är välkänt, likaså att färga med växter. Att plocka in växter inomhus eller att sätta upp vackra skinn, keramik eller konstfärdigt flätade eller täljda figurer på väggarna kan ha förekommit. Maria Hinnerson väcker tankar om att färger och utsmyckningar också har funnits i Hus 13 när hon skriver om färger och om människors estetiska behov och önsknings i sin avhandling om människorna vid Nuukfjorden på Grönland för 4000 år sedan. Hon menar att färger, på samma sätt som ljus och mörker, har betydelse för oss människor och påverkar oss på olika sätt (Hinnerson 2004:274). Vackra färgglimrande lokala bergarter, stenar och spektra fanns att använda på Grönland som kunde vara laddade med stark symbolik på grund av sina färger, glans och utstrålning (Hinnerson 2004:275-277). Om färger och ljus hade en naturlig plats i Hus 13 vet vi förstås inte, men jag vill gärna tro det.

Husets funktioner och användning

Ett sätt att klargöra husets många funktioner och om möjligt också synliggöra genus, kan vara att utgå från produktion och konsumtion. Ett hus kan tolkas som ett centrum för produktion av mat med en härd, malstenar och annan köksutrustning men också som en slags biologisk produktionsenhet där ett nytt släkte växer fram och som en konsumtionsenhet där mat tillagas och konsumeras. Hus kan också betraktas utifrån hur det utnyttjats över tid. Ytorna i huset kan ha haft

olika funktioner under dygnet eller året och därigenom disponerats på olika sätt enligt rådande normer och föreställningar.

Fynden i Hus 13 är få och fragmentariska. Men att det har funnits plats för mathantering och arbetsplatser för olika hantverk, sovplatser/liggplatser för gamla, sjuka och spädbarn, sittplatser för social samvaro etc. är en förutsättning för ett levande hus och för att med Ruth Tringhams terminologi ge huset ett ansikte. Hon reagerade på husens anonymitet. Att ett hus var befolkat och att det finns människor att se i det arkeologiska materialet har inte alls varit en självklarhet i den arkeologiska forskningen, men om man inte befolkar husen kan man inte heller diskutera genus, menar hon. För att föra de viktiga diskussionerna om genus är det nödvändigt att husen och hushållen betraktas som befolkade. Bara då, menar hon att vi kan göra de hittills osynliga kvinnorna synliga i den arkeologiska enhet, som vi kallar hushåll och som bor i huset. Detta har inte skett alls i den utsträckning som det borde för att man ska få en korrekt bild av huset som begrepp. Hon exemplifierar med egna undersökningar av hus i Opovo, en senneolitisk by i före detta Jugoslavien. Utan ansikten i huset, blir diskussionerna om hur ytor och utrymmen använts meningslösa (Tringham 1991:113). Hon illustrerar sin artikel mycket intressant och effektivt för att vi som läsare skall förstå vad hon menar med att ge huset ett ansikte. Först en stram liten blyertsteckning av huset i Opovo där man ser väggar, tak och inre konstruktioner men inga människor. Sedan ett foto/fotomontage av en av Pieter Brueghels målningar med ett hus i bakgrunden och ett fullkomligt myller av människor framför (Tringham 1991:166, 118).

Anna Gröhn menar att man utifrån användningen av de olika ytorna i ett hus kan visa dess komplexitet och därmed också rangordna ytorna hierarkiskt. Hon konstaterar att de tvåskeppiga husen i Skåne för 4000 år sedan generellt har en västlig del med fler materiella lämningar än vad den östliga delen har. I den västra delen kan det ha funnits härdar, eventuellt nersänkta golv, väggkonstruktioner och kanske deponeringar av artefakter i bärande stolphål. Den västra delens utrymme kan ha haft en högre status än den fyndfattigare östliga delen. Det är dock ytterst komplext att i efterhand se hur de olika ytorna kan ha använts och förhållit sig till varandra (Gröhn 2004:297). Att den östliga delen ofta saknar spår av konstruktioner och artefakter förefaller vara helt naturligt och funktionellt om ytan använts till att stalla djur. För att vara mer säker på att djur stallats behöver en fosfatanlys göras men om det klarläggs att så varit fallet menar jag att denna verksamhet varit en del av förutsättningen för matlagning eller hantverk som utfördes i den västliga delen. Att stalla djur över vintern saknar inte intensitet och komplexitet i arbetsuppgifterna.

Utrymmet i ett hus kan enligt Jörgen Streiffert delas in i olika funktioner för att klargöra hur rummet/huset har sett ut och använts. Han föreslår en indelning i nytto, individuell och social funktion (Streiffert 2005:49 ff., 67-68).

Husets utrymmen och genus samverkar i hög grad. I huset finns dörrar, väggar, avgränsningar, trösklar, härdar, inredning och uppdelningar på olika fysiska sätt att förhålla sig till, ställa sig bredvid och betrakta det omgivande rummet utifrån. Det gav tillfällen till reflexioner, förhandlingar och olika möjligheter för användning. I vissa fall kan kön ha varit av betydelse för utfallet. Här kan begreppet *women's room to maneuver* tillämpas för att klargöra att kvinnor tar sig utrymmen i huset på samma sätt som män, utrymmen som ger förutsättningar för handlingar, verksamheter och idéer. För att illustrera detta kan jag utgå ifrån en kvinna som arbetar med att sy ihop delar av skinn till ett klädesplagg. För detta behöver hon en fysisk plats att sitta på och för att ha sitt material tillgängligt: skinn, senor, verktyg. Skinnen måste kunna bredas ut för att planering av sömnaden ska kunna ske. Var hål ska göras och sömmar ska läggas markerats och ev. beskarningar görs av det utbredda skinnen. I begreppet *women's room to maneuver* ingår också tankevärden såsom kunskapen om och planeringen av skinnens egenskaper, sömnadstekniker samt de förhandlingar som kanske måste göras när det gäller hur mycket och hur länge en plats kan upptas av just detta arbete. Platsen blir en ställe för henne att på olika sätt agera utifrån.

Marie Louise Stig Sørensen menar att härden är en sådan betydelsefull plats full av olika överenskommelser om tillgång och utnyttjande där kvinnor och män kan ha haft olika möjligheter och skyldigheter att agera. Härden kunde förutom när den användes för matlagningen ha använts för andra aktiviteter genom sin centrala och betydelsefulla placering såsom t.ex. socialiseringen av det uppväxande släktet där kvinnor och män kunde ha olika roller (Stig Sørensen 2000:161). Här kunde kunskap överföras både i praktiken genom matlagning och hantverk och i idévärlden genom undervisning, historieberättande och kanske sång och musik.

De strukturalistiska dikotomierna har varit starka i genusediskussionen om huset som fenomen; *private/public, domestic/public, nature/culture*, reproduktion/produktion där de två komponenterna associeras med kvinnligt respektive manligt. Ofta hänvisas till Bourdieus arbeten från 60- och 70-tal: *"The majority of Bourdieus analysis rests on the author's claims of structural oppositions between interior areas of the house and their social, biological, or natural referents (e.g. nocturnal and dark = female; day and light = male)"* (Bailey 1990:25). Genom dikotomierna exemplifieras vardagslivet i huset där

det privata står för kvinnornas liv och det publika för männens, där natur står för kvinnor och kultur för män, det mörka för kvinnor och det ljusa för män osv. Dessa utgångspunkter för tolkningar av de förhistoriska husen har dock starkt ifrågasatts. Jag menar att dikotomierna har bidragit till att felaktiga bilder har skapats när det gäller hur huset användes av kvinnor och män. Det ger en skevhet i tolkningen som missgynnar kvinnorna och i nyare genusdiskussionerna är de dikotoma synsätten inte längre så vanliga.

Gården

Hus 13 och de omgivande undersökta samtida brunnarna, groparna och stenläggningarna utgör gården (Björhem & Säfvestad 1989:109-121). På boplatsoområdet fanns 7 senneolitiska brunnar i en organiserad struktur placerade där våtmark och fast mark möts på ett avstånd varierande mellan 9 och 20 m. Dateringar till senneolitikum kan tala för att de varit i bruk samtidigt. I brunnarna fanns flintredskap, fragment av slipstenar, keramik, djurben av nöt och svin, ett kronhjorts-horn och två brunnar hade risflätade brunnskorgar (Björhem & Säfvestad 1989:18, 109-114). Brunnarnas huvudsakliga funktion bör ha varit att förse boplatsens invånare med färskvatten men fynden i och kring brunnarna har också väckt frågor om gårdstillhörighet och om verksamhet som krävt god tillgång på vatten. I tre av brunnarna och i en stor stenpackning hittades fragment av slipstenar vilket enligt Björhem & Säfvestad kan betyda att man använt vattnet från brunnarna för att slipa, men tolkningen är osäker. Runt brunnarna finns också spår efter flintslagning genom en del avslag men också genom fynd av redskap. I fem av brunnarna hittades också obrända djurben av nöt och svin (Björhem & Säfvestad 1989:115-116).

På boplatsoområdet fanns också nio gropar av olika storlek: 2.20-3.65 m långa och 1-2 m breda och med ett djup varierande mellan 0,20-0.50 m. Två gropar låg nära Hus 13, 6 resp. 8 m norr om huset. De var fyllda med sand och några fynd gjordes: flintavslag, en malsten och två oornerade keramikbitar. Ingen exakt datering har kunnat göras men Björhem & Säfvestad menar att läget för groparna gör att en koppling till den senneolitiska bebyggelsen verkar rimlig (Björhem & Säfvestad 1987:118-119). Detta använder jag för mina vidare diskussioner om gårdens verksamhetskontexter.

Stig Welinder menar att sådana gropar och deras innehåll är intressantare för att förstå gårdstun och hushåll än vad själva husen är även om de erbjuder vissa dateringsproblem. Det kan ha samlats material från långa tidsperioder i groparna men när dessa grävs ut kan det bli

ordentligt omrört i lagren. Han föreslår tolkningar som: arbetsgropar, avfallsgropar, beredningsgropar, brunnar, förrådsgropar, gravar, grop-hus, gropusliknande anläggningar, gropugnar, gropar med rester efter eldrelaterad aktivitet, hantverks-gropar, härdar, härdgropar, jordkällare, kokgropar, källargrop, osäkra gropar, specialgropar, stenfyllda gropar och täktgropar. Därtill kommer gropar som bildats vid t.ex. lertäkt för husbyggena (Welinder 2009b:120-123).

Runt husen på boplatsen har det sannolikt också funnits andra typer av synliga markeringar som inte bevarats men som är viktiga att beakta i verksamhetskontexterna tillsammans med brunnar och gropar såsom broar/spångar över Risebergabäcken, överbyggnader eller andra markeringar för brunnar, hägnader/katsar uppbyggda i bäcken som fungerat som fångstkammare, torkställningar, staket och andra inhägnader. Det kan också ha funnits synliga fångstanläggningar och nät, liksom båtar, bryggor och kanske flottar för att utnyttja vattnet som transportmöjlighet.

På gården utförs en rad arbetsuppgifter som kan bilda större eller mindre verksamhetskontexter (Conkey 1991). Enligt Stig Welinder kan man använda begreppet gård inom neolitikums och bronsålderns arkeologi för ett bostadshus där en grupp människor bedriver jordbruk som en väsentlig del av sin försörjning med tillhörande förrådsgropar, kokgropar, eldstäder, avfallsgropar, avfallshögar, skärvstenshögar, brunnar och lertäkter inom ett avstånd av 300 m från långhuset. Han menar att gården i och med detta kan uppfattas som en större yta, upp till 4-5 hektar, med platser och utrymmen för många olika verksamheter. Dessutom tillkom gårdarnas åkrar, fodertäktmarker och betesmarker. En gård bestod av en samling hus, ett gårdstun och ett område som inte nödvändigtvis var sammanhängande. Gårdens hus, bodar och hägnader byggdes och revs på gamla eller nya platser. Åkrar och ängar nyröjdes och övergavs allteftersom resursutnyttjandet i utmarken förändras över tid (Welinder m.fl. 2004:127-128, Welinder 2009b:107). Han för också en diskussion om småhus/hyddor med stor variation i utseende och storlek som kan ha ingått i gårdens struktur, arbete och ekonomi. Han menar att det förmodligen har existerat betydligt fler hyddor än vad det finns spår av. Hyddorna kunde ligga på stränder vid fiske- och sälfångstplatser eller nära svedjemarker som skulle övervakas (Welinder 2009:162). Magnus Artursson stödjer detta och menar att olika typer av stolpbyggda mindre ekonomibyggnader, gropus och hyddor har existerat parallellt både på basboplatser och på mer specialiserade boplatser för till exempel jakt och fiske. Men den vanligaste typen av byggnad på basboplatsen har, enligt Artursson, varit långhuset, eventuellt kompletterat med en mindre ekonomibyggnad (Artursson 2009:41). Långhusets funktion har varit bostad och en

viktig del i den eventuella gårdsbebyggelsen, men kan också samtidigt ha varit hemvist för djur (Åhrlin 1999, Armstrong Oma 2007). Andra eventuella hus på boplatsen/gården kan ha haft andra funktioner som förråd, smedja, bryggghus, båthus eller stall beroende på försörjningsmöjligheterna i området. Det är inte självklart att det är husets storlek som avgjort om det var ett boningshus eller hade en annan funktion. Också små, till synes ganska obetydliga hus kan ha varit bostadshus. Det är gårdens hela sammantagna möjlighet för verksamheter som är av intresse för att synliggöra kvinnors arbete inne och ute.

Gårdens liv och rörelser

På gården fanns olika arbetsplatser för hantverk och matproduktion. Vissa arbetsplatser kan ha skapats i ett gemensamt projekt med andra gårdar t.ex. platser för verksamheter som keramikbränning, slakt, slätter, rötning och garvning. Runt husen kan ha funnits träställningar, hägnader, fägator, vindskydd, bersåer. Stigar har löpt kors och tvärs i terrängen. Gården har haft fler hållpunkter för synfältet än bara själva huset med många olika ytor och utrymmen att röra sig på och mellan för både barn och vuxna. Människornas rörelse mellan arbetsplatser och hus har gett liv åt gården. Människors olika ljud, barnens lek betande djur hundar och inte minst rök har visat att boplatsen levde.

Artursson betonar att det är svårt att avgöra gårdarnas exakta utseende, struktur och storlek. Bilden av bebyggelsestraditionen är komplicerad och förvirrande, men han menar att den kan kopplas till teknikutveckling, konjunktur i jordbruket, djurhushållning, befolkningsutveckling, långväga handel och kontakter etc. Man kan göra en bedömning av gårdens ungefärliga storlek utifrån placeringen av olika anläggningar som härdar, kokgropar, brunnar och lertäkts-/avfallsgropar. Men han menar att man får vända sig till olika teoretiska resonemang för att diskutera hur hushåll och försörjning har fungerat. Vi måste ha en uppfattning om hur den agrara produktionen har organiserats och hur överskottet har distribuerats annars finns det helt enkelt inte ett underlag för att skapa en bild av hur den ekonomiska, sociala och politiska organisationen har sett ut och fungerat (Artursson 2009:170). Detta är en viktig synpunkt. Om vi inte diskuterar hur människorna på gården har befolkat det och hur de har arbetat och försörjt sig får vi ingen bild alls av förhistorien. Inget hus eller gård någonstans svävar omkring utan sammanhang. Människorna skapar sammanhanget genom sina olika handlingar och verksamheter. Detta gäller också verksamhetskontexterna för hushållet i Hus 13 och när jag vidare diskuterar detta kan jag utgå från de arkeologiska lämningarna men också från uppfattningar om det jag kallar för gårdens liv och

rörelse. Detta kan jag också koppla samman med mer kognitiva diskussioner om gården.

Gårdens praktik – ett exempel på room to maneuver

En relevant fråga att ställa sig är om begreppet gård endast betyder hus, byggnader och synliga konstruktioner? Mats Burström formulerar andra tolkningsmöjligheter utifrån ett mer kognitivt och socialt perspektiv, men avstår från att formulera en bestämd definition av begreppet gård eftersom han menar att begreppet gård inte har någon allmängiltig innebörd. Det är mångtydigt och öppet för skilda innebörder. Dock skall bosättningen vara baserad på jordbruksekonomi och vara av permanent karaktär för att kallas för gård.

En grundläggande fråga är förstas hur forntidens människor uppfattade sin gård. Han menar att tillhörigheten till en gård var grundläggande för människors identitet och att en person utan gårdstillhörighet förmodligen hade det besvärligt i det förhistoriska samhället. Synen på gården får antas ha varierat med den enskildes sociala position. En djupare förståelse av forntidens gårdar kräver därför att vi synliggör skilda kategorier av människor – såväl inom som utom det gårdsbaserade samhället – och diskuterar vad gårdarna kan ha inneburit för dessa. Forskningen om forntidens gårdar kan därför inte inskränkas till huslämningarna eller till själva bebyggelseplatsen. Han menar vidare att det krävs en tankemässig medvetenhet hos arkeologerna att gården kan ha tagit sig många uttryck utöver husen. En gårdsdiskussion kan inte inskränkas till ekonomiska och funktionella aspekter. Många materiella lämningar kan ha ingått i en tankemässig argumentation med gården som tema. Genom det dagliga agerandet inom en gårdsstruktur vävs vardagspraktik och tankevärld samman (Burström 1995:163-176) och ett *room to maneuver* skapas. Ett utrymme för både kvinnor och män att agera inom både i praktiken och i idévärlden men genuskonstruktioner är inte något som Mats Burström kommenterar. Genom att inte alls diskutera könsstrukturer får vi en ofullständig bild av hur gården fungerar. Vi får också en ofullständig bild av det som Burström själv betonar starkt: forntidens egna identiteten. Han menar att vi inte bör nöja oss med att frammana bilden av en forntida "genomsnittsmänniska", utan vi bör istället försöka synliggöra skilda kategorier av människor som kan ha haft sinsemellan olika intressen och uppfattningar för i tanken tillhör forntidens gårdar dem alla (Burström 1995:176). Det betyder att vi måste synliggöra kvinnor, män och barn på de förhistoriska gårdarna för att få en bild av förhistorien. Ett sätt att göra det på är att betona *women's room to*

maneuver/kvinnors handlingsutrymme i arbetets olika verksamhetskontexter på gården.

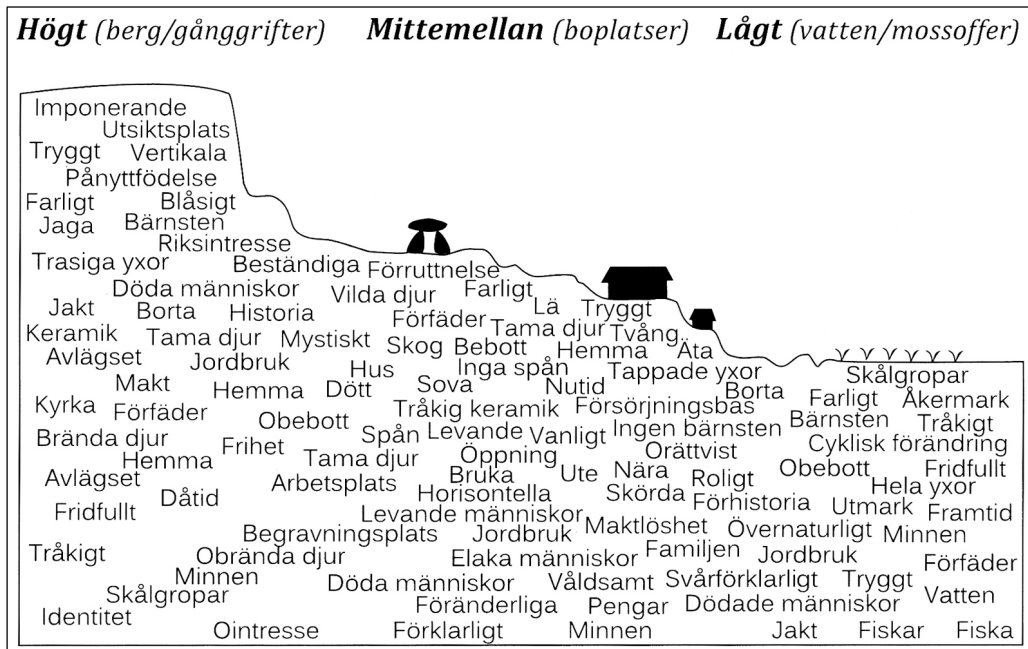
Det Burström diskuterar visar att Gård är ett flexibelt begrepp. Hus 13 med omgivande boplats är ett specifikt exempel på hur en gård kunde fungera. Utifrån ett konkret arkeologiskt material kan de materiella ytorna synliggöras och en konkret materiell kontext diskuteras. Gården ger möjlighet att definiera speciella ytor där jag har valt att diskutera de som hör till försörjningen och vardagslivet och därmed också försöka synliggöra de tankemässiga strukturerna.

Landskapet runtomkring gården

Människorna i Hus 13 har sett både en höjdsträckning västerut i landskapet, öppna ytor runt husen, ett våtmarksområde och en bäck, men också ängs- och skogsmarker bortanför bebyggelsen (Björhem & Säfstestad 1989:13). Pollenanalyser från Sydsverige visar att kulturlandskapet öppnar sig under övergången från senneolitikum till bronsålder på ett sätt som inte har förekommit tidigare. Enligt Stefan Gustafsson sammanfaller detta i tid med genomgripande förändringar inom jordbruket. Det sker en intensifiering av sädesodlingen och användningen av gödsel ökar för att öka avkastningen på åkrarna. Detta syns genom pollenanalyser av svinmålla, åkerbinda, syra och pilört (Gustafsson 1995:23). Betande boskap håller undan sly och medverkar till det öppna landskapet. Landskapet i Skåne präglas under senneolitikum/äldre bronsålder också av långhusen på ett annat sätt än tidigare. Husen får en mer fixerad östlig-västlig orientering och de blir större. Husen tar plats i landskapet på ett sätt som de inte gjort förut, de syns mer. Under senneolitisk tid blir landskapet mer överblickbart och hus blir mer synliga. Senneolitikums och den äldre bronsålderns landskap i Sydvästskåne kan beskrivas som en arkipelag, där långhusbosättningarna utgjort mer eller mindre tätt liggande öar i ett hav av betesmark (Björhem & Magnusson Staaf 2006:135, 142-143). (Det Skånska landskapets förändringar beskrivs också i de många rapporterna från projektet Öresundsförbindelsen, i rapportserien Malmöfynd och även i Ystadsprojektets rapporter.)

Kvinnors arbete på gården har utförts både inomhus och utomhus nära gården men också längre bort i det omgivande landskapet där djuren gått på bete, där man hämtat timmer och ved, bark, näver och kanske torv och där man har jagat, fiskat, vittjat fållor och samlat. Olika ytor togs i anspråk för olika verksamheter som hade med försörjningen att göra.

Figur 75 – Landskapets möjligheter.

Axelsson 2010:286

Tony Axelssons livfulla ordbild av Falbygdens neolitiska landskap visar hur komplext, mångtydigt och temporärt landskapet är. Han menar att genom mångtydighet och komplexitet skapas en dynamik där landskapet och uppfattningen eller känslan för platsen blir en helhet där stämningar och föreställningar, handlingar och deltagande eller avståndstagande avspeglar sig. Eftersom en viktig del i landskapets tillblivelse är just handling, är det en logisk följd att det blir viktigt hur vi beskriver platser. Genom orden i figuren understryker man landskapet som handlingsrum (Axelsson 2010:287). Eller som ett *room to maneuver*.

Försörjning och kvinnors arbete på Boplatssområde III

Från den sydvästs-kånska slätten finns det, enligt Stig Welinder, fynd som visar att nötboskapen vid den här tiden var dominerande bland husdjuren och att jakt och fångst hade mindre betydelse. Inslaget av ben från vilda djur är litet men kronhjort, säl och pälsdjur förekommer. Han menar att jakten var inriktad mot vilda djur som gav produkter som djuren på betesmarkerna inte gav: horn, päls, späck

(Welinder 2004:103). Fiskets betydelse går inte att bedöma eftersom fiskben bara förekommer i enstaka fall men kanske ska det med tanke på dåliga bevaringsförhållandena, uppfattas så att fisket var betydande (Welinder 2004:104). Fynd av förkolnade sädeskorn, korn och emmer/speltvete finns från sydvästra Skåne. Ett fynd från en förrådsgrop mellan husen i Fosie består uteslutande av vete. Ett annat fynd från samma plats men inifrån ett hus består nästan helt av korn, med lika delar naket korn och skalkorn (Welinder 2004:105). Ädelövskogen med alm, ask, ek, lind och hassel utgjorde en del av landskapet och var långt vanligare vid jordbrukets införande än idag. Skogen var tätare och mörkare än dagens skogar med en fattigare undervegetation, men det fanns öppningar längs stränder, vattendrag och våtmarker (Welinder 2004:29).

Också i det neolitiska fyndmaterialet från projekt Öresunds-förbindelsens många boplotsundersökningar finns ett benmaterial om än sparsamt. Förmodligen ger, enligt Lena Nilsson, därför benmaterialet ingen fullgod bild av vilka djur som befann sig i området, men det visar på kronhjort, rådjur, bäver, varg, räv, hare, säl, torsk, gädda, skrubbskädda, vildgås och annan fågel. Ben från tamboskap visar nötboskap, får och svin (Nilsson 2006:47). Under äldre bronsåldern tycks nötboskapens betydelse bestå och kompletteras med en mindre andel får och svin. Häst och någon enstaka get finns också i fyndmaterialet. Det är inga omfattande benfynd någonstans i boplotsmaterialen vilket kan bero på dåliga bevaringsförhållanden. Många av fynden är gjorda i gropar som kan vara svårundersökta. När det gäller avsaknad av fiskben kan man, menar hon, troligen hänföra det till utgrävningsmetoderna (Nilsson 2006:56).

Fyndmaterialet visar på försörjningsmöjligheter i sydvästra Skåne genom åkerbruk med odling av korn och vete, tamboskap som nötboskap, får och svin, jakt på större landdjur och samlande/fångst av mindre däggdjur samt samlande av växter i ett ganska öppet landskap som inte var täckt av stora mörka skogar.

Mina diskussioner om kvinnors arbete på Boplots III baseras på detta i kombination med fyndmaterialet. Förutsättningar för att människorna i Hus 13 kunde klara sin försörjning förefaller ha varit goda. Det fanns resurser som fisk, växter och vilda djur i det omgivande landskapet att komplettera jordbrukets och boskaps-skötselns produkter med. Det kunde kanske också bli ett visst överskott av hantverksprodukter av skinn, ben, horn från boskap och jaktbyte, som kunde användas i kontakter och byteshandel.

Konsumtion i praktiken – åt man allt man producerade?

En fråga att ställa inför diskussionen om försörjningen och maten är om man verkligen åt den mat man hade tillgång till. Kulturella idéer och traditioner kan ha satt helt eller delvis stopp för detta. Vi känner väl till från vår egen tid och från historia, etnologi och antropologi att mat kan ha olika tabun på grund av religiösa eller kulturella värderingar. Födoämnen beläggs med olika symbolvärden i fest och vardagsliv. Det förenar och det skiljer människor och kulturer åt. Ofta är man mycket bestämd när det gäller vad man kan äta och inte äta trots att maten är fullt ätlig – inte skadad, dålig eller giftig. Man kan också ibland vara mycket bestämd vad gäller hur maten ska tillagas eller hur djur ska slaktas. ”Räv, varg och andra päls- och rovdjur kunde användas som mat. Det sägs att en del inuiter åt räv och varg innan de lärde sig av västerlänningar att sådant inte går att äta” (Eidlitz Kuoljok & Andersson 1993:11).

Vi kan inte med säkerhet förvänta oss att födotillgången på boplatsen motsvarar den faktiska konsumtionen, menar också v. Attila Rostoványi. Forskningsresultaten visar en problematisk bild och han diskuterar detta utifrån en utgrävning av Kristineberg Syd utanför Malmö med dateringar till brons- och järnålder. Ett till synes rimligt antagande att människor ätit det som är nära och lätt att tillgå kanske inte skall vara en självklarhet i historiska/arkeologiska analyser, menar han. Lika lite som att det är en självklarhet idag. Vi har god tillgång på mossor och lavar, tång och sjögräs, insekter, larver, grod- och kräldjur, men vanligtvis äter vi inte detta. Förhistoriskt skelettmaterial som trots en god och nära tillgång på marina resurser kan visa upp undernäring. Undersökningar av mesolitiskt och neolitiskt benmaterial visar att det inte finns en stark koppling mellan odlandet och ätandet av cerealier, att det saknas en självklar länk mellan produktion och konsumtion. ”Föda är inte enbart en fråga om att tillgodose hunger utan även en fråga om val, teknologier, tillgång, samhörighet, uppdelning och manifestationer” (Rostoványi 2005:671-687, 2007:85).

Man kan av olika anledningar ha utnyttjat viss föda och uteslutit annan också i Hus 13, men i kommande diskussioner utgår jag ifrån att fynd man gjort av växter, djur och redskap på boplatsen Fosie IV:III och i det omgivande landskapet och som kan hänföras till konsumtion verkligen har använts som föda.

Rostoványi diskuterar också matens betydelse för fester och sammankomster och hur maten vid dessa tillfällen kunde vara statusmarkörer. Att man kunde visa att man hade möjligheter att bjuda på riklig spis vid en fest (Rostoványi 2007:90). Jag väljer att inte

diskutera maten och försörjningen ur den aspekten, utan fortsätter fundera över vardagen och arbetet med maten i vardagslivet.

Försörjningen/produktionen av maten

En så blandad ekonomi som i Hus 13 med varierande råvaror gjorde att det blev många olika verksamheter och tekniker som man måste behärska för att samla in och hantera allt på ett korrekt och ändamålsenligt sätt. Jag grupperar verksamhetskontexterna enligt följande: växter – odling och samlande, boskapsskötsel och mjölkproduktion, jakt, veiding och fiske. Jag visar några i form av grafiska bilder/ *chaîne opératoire*. Verksamheterna krävde att man hade ändamålsenliga och funktionella redskap, förvaringskärl och tillgång till lämpliga utrymmen. Omfattande kunskaper måste överföras från en generation till en annan. Verksamheterna kan ha gett många anledningar till diskussioner och förhandlingar om vem som hade ansvar för vad och gav positioneringar i hushållet som kunde markera status och inflytande. De grafiska bilderna visar också att det är fullt rimligt att anta att arbetsuppgifterna varit fördelade på flera personer.

Växter – odling och samlande

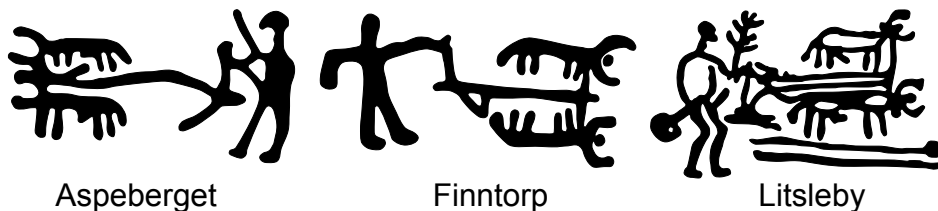
Under utgrävningsperioden 1979-1983 togs ett stort antal makrofossilprover på boplatsen Fosie IV som visar spår av både odling och samlande av vilda växter och s.k. ogräs under senneolitikum. Det finns belägg för att man odlat korn och vete av olika slag på boplatsen – skalkorn (*Hordeum vulgare*), naket korn (*H. vulgare var nudum*), enkorn (*Triticum monococcum*) och obestämt korn (*Hordeum indet*), emmer-/speltvete (*Triticum dicicum/spelta*), bröd-/kubbvete (*Triticum aestivo/compactum*). Lämningarna är i många fall små och det har varit svårt att särskilja de ofta små förkolnade lämningarna (Gustafsson 1995:2-7, 31-32, Björhem & Säfvestad 1989, 1993, Viklund 1998). Inga fynd av sädesslag gjordes inne i Hus 13.

Förutom fynden av korn och vete på Boplatsområde III talar fynden för att det funnits redskap där som använts i den begynnande odlingen. Kombinationen av slipstensfragment funna i brunnarna och yxfragment talar för att yxor kan ha slipats för att fälla träd vid röjning av ny odlingsmark, liksom skärar talar för skörd av sädesslag och samlande av vilda växter.

Yxor av flinta och sten är vanligt förekommande fynd från senneolitikum och äldre bronsålder. För att människor skulle få tillgång till åkermark för att så och odla behövde man röja skog. Genom

experiment har man sett att en yxa kan knackas till relativt fort - på ca 2 tim. men det tar minst tre gånger så lång tid att slipa den. Med en 20 cm lång yxa fästad vid ett träskafth kan en ek med 30 cm diameter fällas på en dryg timme (Welinder 2004:133).

Olika typer av årder användes för att luckra upp jorden inför sådden. Spår av årder finns från Skåne, de äldsta från senneolitikum (Welinder 2004:138). Årdern ristar som bekant upp ett karaktäristiskt rutnmönster i marken men det är inte sannolikt att en årder av trä var kraftfull nog att bryta upp ny åker eller gammal träda. Till det användes hackor och spadar av horn, ben eller sten men egentligen behövs inga redskap alls för markberedningen, skriver Welinder. Att hägna in den blivande åkern och släppa lös grisarna räcker. På en sommar river de upp och trampar sönder grässvålen, äter de flesta ogräsplantorna och -rötterna, även kvickrot, och lämnar efter sig en helt genombökad mark (Welinder 2004:140). Att marken samtidigt blev gödslad var förstås ingen nackdel. Det finns belägg för svin i benmaterialet från Fosie III, men om dessa använts för att luckra upp jorden inför sådd vet vi inte. Det finns också belägg för nötboskap och dit hör också oxarna.

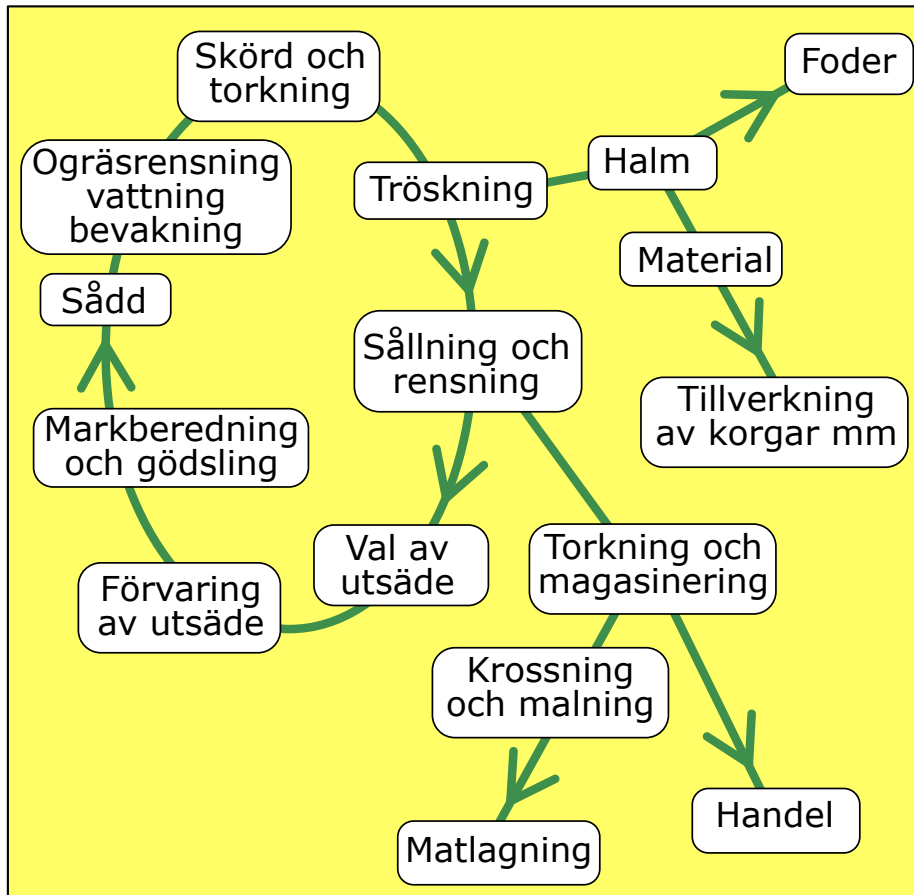
Figur 76 – Plöjare med oxdragna årder

Hällristningar från Tanum i Bohuslän.

Renritade av Jan Wiklund efter (Malmer 1989:20).

Det går inte att bedöma hur stor odlingen var men tidigare förekom i Europa och kanske också i Skandinavien s.k. intensiv trädgårdsodling, höstsådd av främst enkorn och emmer på mindre lotter. Sådan småskalig men högavkastande odling krävde stora arbetsinsatser. Varje planta sköttes om noggrant (Rudebeck 2010:118). Det kan vara en sådan odling som funnits vid Hus 13, men den kan också ha varit mer omfattande och korn och vete kan ha varit en viktig del av den dagliga kosten, om produktionen varit av tillräcklig mängd. Biprodukter som halm kunde användas till foder och gav material till hantverk.

Odlingsverksamheten har representerat en stor arbetsinsats från markberedning och sådd till beredning och matlagning vilket illustreras i nedanstående grafiska bild;

Figur 77 – *Chaîne opératoire* / Odling av säd

Text och grafik Yvonne Karlsson & Jan Wiklund

Varje arbetsmoment i denna *chaîne opératoire* kan åskådliggöras ytterligare i grafiska bilder och handlingskedjor för att visa mångfalden av arbetsmoment man hade att förhålla sig till och fördela inom gruppen. Det är också möjligt att diskutera alla arbetsuppgifter i den grafiska bilden utifrån ett genusperspektiv.

Sådden på den preparerade åkern kunde ske antingen på hösten eller på våren. Höstsådden kunde ge bättre skördar om vädret var gynnsamt (Welinder 2004:141). Sädeskornen spreds för hand (Welinder 2004:144) och en grävkäpp (se Vinsrygg 1979) kunde användas för att göra hål där kornen/fröna lades ner. Kornen kunde förvaras i en skinnpåse eller i en tät flätad korg som man bar med sig. Att skilja ut vilka sädeskorn som skulle sås kunde vara ett lämpligt arbete för den

äldre kvinnan med erfarenhet och den unga flickan med god finmotorik. En arbetsuppgift där den äldre och yngre generationen kunde mötas och komplettera varandras möjligheter.

Etnologen Nils-Arvid Bringéus skriver att sådden hörde till de arbetsmoment som bonden under historisk tid "förbehöll sig själv" då det gällde att vara försiktig med de dyrbara sädeskornen som man hade sparat av den bästa fjolårssåden. Men, säger han, i kontrast mot detta står den nordsvenska seden att husmodern förrättade sådden. Samma arbetsfördelning gjordes i Nordnorge och Finland. Möjligen som en kvarleva från ett äldre kulturstadium där männen huvudsakligen var inriktade på jakt och fångst (Bringéus 1973:33-35). Jag menar att både kvinnor och män kunde så och att kvinnor var lika rädda om utsädet som männen. Jag har stöd för det hos Synnöve Vinsrygg (1979) som visat att grävkäppen är ett kvinnligt arbetsredskap som användes vid sådden.

Odlingarna måste skötas om, rensas, vattnas och bevakas, vilket också barnen kunde vara delaktiga i.

Welinder beskriver olika metoder att skörda. Säd kan dras upp med hela strået och roten, korn kan dras ur axet med handen. Den senare metoden passar för sädesslaget korn där kärnorna lossnar lätt från axet. Att skära av axet från strået, passar bra för emmer och speltvete. Det finns belägg för halvmånformade flintskärar från senneolitikum/äldre bronsålder som har slitmärken efter stråna och märken efter träskäft. De äldsta flintskärorna i Danmark har slitspår på eggarna, inte bara efter sädesstråna utan också efter sand och sten, vilket tyder på att man skar av stråna nära roten. Då fick man också med sig halm som kunde användas till takbeläggning, blandas i klinleran och som foder och strö (Welinder 2004:144). På boplats III i Hus 16 hittades en hel skära och i brunnar hittades delar av skärar (Björhem & Säfvestad 1989:67, 110).

I historisk tid har skörden varit ett gemensamt arbete för kvinnor och män där männen ofta hanterat lien och skurit säden och kvinnorna samlat ihop och bundit kärvar, eller räfsat till stackar. Höstsäden bands ihop direkt medan vårsäden tillsammans med höet fick ligga och torka några dagar innan det samlades upp i stackar (Bringéus 1973:35). Arbetet för 4000 år sedan i Fosie kan ha gått till på liknande vis och i så fall har kvinnors och mäns möjligheter att disponera ytor runtomkring gården varit likvärdiga. Att barn har deltagit i skördearbetet håller jag för troligt.

Efter torkning vidtog tröskning och sällning av säden. Hur detta har gått till och vilka redskap man har använt för detta under den tidiga jordbrukstiden är oklart. I etnohistoriskt material kan man enligt Karin Viklund se att tröskningen skett både utom- och inomhus i

speciellt byggda hus eller i en separat del av långhuset (Viklund 1998:51-53, 58).

Bilden nedan visar en verksamhetskontext från skörd till kokning enligt Karin Viklund. Varje arbetsmoment kan diskuteras utifrån arbetsdelning och genus. Genom fynden på Boplats III går det inte att avgöra hur arbetet har delats mellan kvinnor och män men att en arbetsdelning har gjorts är mitt antagande utifrån arbetenas omfattning och komplexitet.

Figur 78 – Säden från skörd till kokning

Renritad av Jan Wiklund efter Viklund 1998:33

Det fanns också spår av vilda växter och s.k. ogräs som samlats in på Fosie IV såsom svinmålla, åkerbinda, trampört, vilda kålarter, pilört, råglosta, gräs, starr, puktörne, groblad och hasselnötter (Gustafsson

1995:2-7, 31-32). I andra arkeologiska undersökningar från samma tid finns fynd av ätliga vilda växter och bär: äpplen, nypon, rönn, slånbar, blåbär, lingon, hassel, mållor, vass, hundkex, svalört, maskrosor, ekollon, innerbarken av alm, nässlor, svinmålla, hagtorn och medicinalväxter; kvickrot, mjölon, lomme, en, puktörne, dårrepe och idegran. Förutom för människor ätliga växter har löv, gräs, starr och allehanda ris samlats ihop till djurfoder. Växter har också samlats in för husbyggen, för byggkonstruktioner inne och ute, sänghalm m.m. (Welinder 2004:70-77, Rudebeck 2010:110). Insamlade löv var en viktig del av djurens vinterfoder (Stigsdotter & Hertzberg 2013:121). Arbetet med att samla in löv blev en förutsättning för att kunna hålla boskapen vid liv under vintern. Om man hade många djur kan det ha varit en omfattande arbetsuppgift som inkluderade flera i hushållet också barnen.

Forskningen omkring växterna och deras användning under förhistorien växer och intresset för denna forskning ökar, menar Anna Andreasson. Arkeobotanik, paleoetnobotanik och paleoekologi utvecklas. Begreppen kulturväxter och nyttoväxter diskuteras och domesticeringen av växter utreds även om det är komplicerat. Vildväxande växter tas i bruk av människor och flyttas kanske till en annan miljö för odling. Att dra skarpa gränser mellan kulturväxter och vilda växter är komplicerat, menar hon. Många växter som odlats har förvildats igen vilket kan försvåra att bestämma om ett växtfynd härstammar från en odlad eller en insamlad vild växt. Växter kan ha gynnats av inhägnader och omvårdnad på ytor som uppfyller kriterier för trädgård men som också skulle kunna kallas för löväng (Andréasson 2008:120). Också gränsen mellan ogräs och nyttoväxt diskuteras och problematiseras. En växt på fel plats kan definieras som ogräs, men på rätt plats som nyttoväxt. Flera arter trivs på olika platser vilket kan göra tolkningarna svåra (Andréasson 2008:121). Det vanligaste fyndet av växter på boplatser är förkolnat, ibland på grund av att huset brunnit eller på grund av medvetet hanterande som t.ex. rostning. Frön och växtdelar kan lämna avtryck i keramik, växter/grödor kan ha ansamlats i stolphål och golvlager och hon menar att i bästa fall kan detta ge en bild av vilka aktiviteter som ägt rum och hur ytor och utrymmen har utnyttjats. Fynden kan representera olika steg i en process t.ex. sädens väg från sådd till gröt eller bröd och ge en bild av arbetsmomenten. Analys av arbetet med växterna kan ge en förståelse av hur olika ytor och utrymmen har utnyttjats (Andréasson 2008:122-123).

Marijke van der Veens för en ytterst intressant och tankeväckande diskussion om växters och människors ömsesidiga förhållande och beroende. Växter har en agenda som påverkar oss och vi påverkar växter i allra högsta grad. Hon menar att den starka kopplingen mellan

växterna och oss vad gäller funktioner som föda, medicin, glädje, estetik, ritual, byggnads- och redskapsmaterial m.m. är en ihopvävd och intrasslad historia där olika funktioner går i och ur varandra i en stark ömsesidighet. Vi kan göra oss beroende av växtdroger, socker, kaffe, tobak m.m. som påverkar oss kemiskt men som inte är nödvändig föda. Vi väljer ändå att förädla och odla detta liksom vi är beroende av odlad säd, grönsaker och frukt. Odlingarna kan vara helt beroende av vår omsorg med markberedning, sådd eller plantering, gödning, gallring och kanske bevattning. Vid jordbrukets införande fick växterna en direkt påverkan på människans arbetsinsatser och rytm under årets gång. Det blev en enorm förändring som band ihop människor och växter på ett nytt sätt som starkt påverkade och präglade livet (van der Veen 2014:799-812).

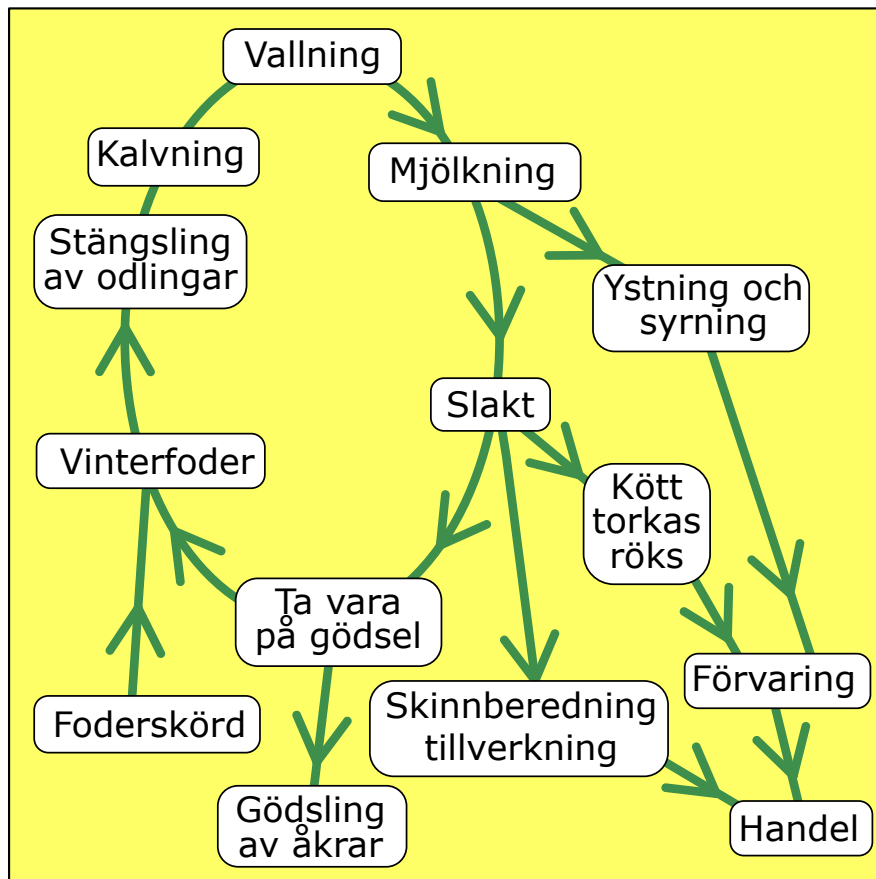
För människorna i Hus 13 för ca 4000 år sedan kan det ha funnits ett ömsesidiga beroende mellan de själva och växterna, som kan ha varit starkt och betydelsefullt.

Boskapsskötsel

Björhem & Säfvestad (1989) fann inga ben bevarade i Hus 13 men däremot hittades i 5 brunnar i anslutning till huset fragment av djurben från nötboskap och svin. Får och get saknas helt. Materialet är litet och fragmentariskt men det visar att den senneolitiska näringen i området var baserad på jordbruk och boskapsskötsel (Björhem & Säfvestad 1989:116). Hur stor andel av försörjningen som boskapsskötseln stod för är dock svårt att avgöra.

I tidigare neolitiska bosättningar i det stora Almhovområdet inte långt från Fosie hittades däremot en stor mängd djurben från nötkreatur, svin, får/get och också från kronhjort. Åldersfördelningen bland nötdjuren visar på slakt av företrädesvis kalvar och unga djur vilket tyder på att de använts för köttproduktion (Rudebeck 2010:102-104).

Verksamhetskontexten boskapsskötsel omfattar en stor mängd arbetsuppgifter som kan exemplifieras schematiskt genom nedanstående grafiska bild/*chaîne opératoire*. Också här kan varje arbetsuppgift brytas ner i mindre handlingskedjor för att tydliggöra mångfald, för att synliggöra arbetsdelning och för att visa omfattningen av arbetet med boskapen.

Figur 79 – *Chaîne opératoire* / Kreatursskötsel med gårdsdrift

Text och grafik Yvonne Karlsson & Jan Wiklund

Hushållets arbetsinsats med boskapsskötseln i Hus 13 har varierat med årstid. Under sommarhalvåret gick djuren på bete men nötkreaturen, fåren och getterna konkurrerade enligt Bergljot Børresen inte om samma betesresurser. Fåren tog mest gräs och blommor på öppen mark, kreaturen tog det högvuxna gräset, blad, kvistar och svamp i skogen, medan getterna föredrog ungtallar, enbuskar och unga lövträd, ljung och nötter. På så sätt höll getterna snårskogen i schack och betesmarkerna öppna för andra husdjur (Børresen 1994:48). Grisarna höll mest till i skogen och livnärde sig på bär, blad, gräs, svamp men också nötter från bok, ek, kastanj och hassel. De äter insekter och kan gräva upp smågnagare (Børresen 1994:76). När djuren har gått fritt i landskapet har det behövts tillsyn så att de inte kom på avvägar eller utsattes för faror. Grisarna måste också hållas borta från odlingarna.

Från etnologiska och historiska undersökningar vet vi att barn och/eller ungdomar ofta hade ansvaret för en sådan arbetsuppgift. Så kan det också ha varit i Hus 13. Traditionellt sett har mjölkningen ansetts vara ett arbete för kvinnor inte bara på fäboden/säteren (se kapitlet om Skrivarehelleren) utan också på gårdarna. Nils-Arvid Bringeus menar att mjölkningen av korna uteslutande varit ett kvinnoarbete under historisk tid. Han menar att det vanliga var att korna mjölkades tre gånger om dagen under sommaren och två gånger om dagen under vintern om det var möjligt. Speciella förhållanden rådde om korna kalvade. Då kunde mjölkningsperioden bli mer begränsad (Bringeus 1973:64-66). Men under sommaren var mjölkningen ett omfattande arbete. Under vintern kan det ha haft mindre omfattning om det var dålig tillgång på foder (Bringeus 1973:50) Också får- och getmjölkning var vanligt bland allmogen, men Bringeus kommenterar inte om det var kvinnor eller män som huvudsakligen var ansvariga för denna mjölkproduktion.

Frågan om när man började vinterstalla djur och vilka de arkeologiska indikationerna är för detta är här diskuterats. Forskarna är oeniga om omfattningen och vilka faktorer som styrde en eventuell stallning under vintern. Det fanns stora olägenheter med stallning och det krävde omfattande arbetsinsatser (Petersson 2006:266). Vid rekonstruktionen av Hus 13 gjordes den västra delen till bostadsdel med en eldstad i mitten och den östra till stalldel. Björhem & Säfvestad menar att sådana ekonomitrymmen finns dokumenterade i neolitiska hus. De menar också att täta, mindre stolphål i den östra delen av huset talar för ett ingångsparti men också för konstruktion av ett loft (Björhem & Säfvestad 1987:16-18). Generellt kan en del av långhusen ha varit en tillfällig förvaringsplats för djur t.ex. vid extremt väder eller när de var inne i speciella känsliga skeenden medan de mest värdefulla djuren, såsom avelsdjur, dragdjur eller en gödkalv kan ha haft en mer permanent plats där (Petersson 2006:62, Björhem & Säfvestad 1987:42). Att man helt enkelt värnade om sin egendom (Björhem & Magnusson Staaf 2006:86). Detta är också en åsikt som Camilla Årlin (1999) framfört.

Om djur stallades under vintern behövde de foder vilket var en arbetskrävande uppgift som man fick planera för under vår- och sommarsäsongen. Den totala sammanlagda arbetskapaciteten i hushållet kan ha reglerat hur många djur det var möjligt att försörja likaså kan lagringsutrymmet för foder ha begränsat hur många djur det var möjligt att hålla vid liv under vintern.

Kan orsaken till att man stallade djur ha varit att man önskade ta vara på gödseln? Det gick att ta vara på gödsel också om djuren gick ute, även om det var mer arbetskrävande insats. Frågan är om man redan så tidigt som för 4000 år sedan använde gödsel på grödorna,

men gödsel har också använts vid husbyggen vilket är känt från både antropologisk och historisk/etnologisk litteratur. Känt är också att man torkat gödsel för att använda som bränsle.

Oavsett anledning till att man ville ha sina djur stallade inomhus måste man fråga sig hur det kan ha varit att bo så nära inpå djuren. Med gödsel och urin som gav lukt, flugor, ljud och fukt även om det betraktats som naturliga lukter och ljud. Det fanns risk för smitta och infektioner. Listerios, Q-feber, stelkramp, tuberkulos och salmonella är några av de sjukdomar som kunde spridas (Årlin 1999:296, Petersson 2006:61). Det fanns alltså uppenbara nackdelar med att ha djuren stallade så nära.

Det finns inga säkerställda benfynd från annan boskap än nöt och svin på Boplats III i Fosie. Men Lena Nilssons osteologiska undersökningar från Öresundsprojektet visade att får/get, häst och hund förutom nöt och svin förekom under mellanneolitisk tid där (Nilsson 2006:53). Dessa djur fanns troligen också senare i anslutning till Hus 13 och påverkade arbetet med t.ex. stallningen.

Getter måste t.ex. vara inomhus på vintern och de utfodrades med hö och torkade löv, ljung och bark (Børresen 1994:47). Om hästar var stallade har diskuterats. Camilla Årlin menar att hästen hade ett starkt värde under bronsåldern, både symboliskt och ekonomiskt (Årlin 1999:302) vilket skulle förklara att den har ansetts som stallad även om den mycket väl klarade olika väder utomhus och då blev betydligt mindre arbetskrävande. Jag anar en tanke i detta att hästen skulle ha varit mannens djur och därför av arkeologerna betraktats som mera värdefull än övriga kreatur både symboliskt och ekonomiskt och därför ansetts behöva skydd mot faror. Bringéus skriver också: "Hästarna som alltid haft en speciell status sköttes sålunda av männen" (Bringéus 1973:51). På vilket sätt den skulle ha högre status och vara ekonomiskt mer värd än nötboskap med sin mjölkproduktion och dragförmåga eller får som gav både mjölk och ull är dock oklart. Kanske det ligger mer i tolkarens öga än i den verklighet som var. Lena Nilsson menar att hästens roll i det neolitiska samhället är lite osäker. Om hästen användes som rid- och dragdjur eller som föda, eller hade båda funktionerna går inte att avgöra utifrån benlämningarna och inte heller om de kommer från vilda eller tama hästar (Nilsson 2006:53).

Det finns tidiga belägg för hund i Skandinavien. Jakt med hund har högst sannolikt förekommit ända från mesolitisk tid (Nilsson 2006:63). En analys av relationen mellan hund och människor faller väl in under diskussionerna om arbetsdelning. Hunden kan ha bidragit med viktiga arbetsinsatser både som vallare, jakt-, vakt- och eventuellt också som draghund (Andersson 2015:131), men den kan tyvärr också ha förstört arkeologernas arbetsmaterial genom att ha tuggat i sig ben av olika slag.

Människornas och boskapens ömsesidiga förhållande

En intressant och central fråga handlar om den viktiga relationen som människorna hade till sina domesticerade djur. En omfattande litteratur finns om djur och religiösa föreställningar, om kosmologi och myter, begravningsritualer och föreställningsvärldar (se Armstrong Oma 2007:307). Men Kristin Armstrong Oma går utanför mytologin i sina texter och diskuterar på ett mycket intressant och nyskapande sätt vardagslivets mer konkreta ömsesidiga samvaro med de domesticerade djuren och hur denna har påverkat det dagliga livet för både människorna och djuren i hushållet. Varför valde man t.ex. att ha sina djur i bostadshuset, att ständigt omge sig med dem. Var det av praktiska skäl eller fanns det mer känslomässiga orsaker - att husdjuren faktiskt betraktades som en del av hushållet (Armstrong Oma 2007:49).

Det har funnits olika slags förhållanden mellan människa och djur också innan de blev domesticerade. En jakt- eller fångstsituation där avsikten är att döda djuret bygger inte precis på ett förtroende mellan djur och människa. Men en relation till tama djur kan vara något annat. Det är ett biologiskt, socialt och kulturellt förhållande, ett slags annorlunda och ömsesidigt "kontrakt" där båda måste lita på varandra. Detta avgör i högsta grad hur relationen ser ut beträffande plikter, ansvar och rättigheter. Det s.k. kontraktet kan försäkra att djuren får bra levnadsförhållanden och en god behandling. Det kan också reglera en genuskonstruktion när det gäller arbetets fördelning mellan kvinnor och män. Men kontraktet är inte alltid likvärdigt mellan djur och människa. Det kan vara ett asymmetriskt förhållande där människan är överlägsen och har mest makt. Men det kan också spegla de emotionella förhållandena. Att sådana kan finnas vet alla som haft en nära relation till djur (Armstrong Oma 2007:62-64).

För den dagliga skötseln är det viktigt att man har byggt upp ett förtroende tillsammans med sin boskap. Mjölkkor och människa måste lita på varandra för att utfallet av mjölkningen ska bli maximalt och gynna ekonomin. Det blir ingen mjölk om djuren inte är trygga och har förtroende för den som mjölkar. Detta gäller också när fårens ull ska plockas/klippas, en häst ska tränas eller ett djur ska förlösas.

Det är ömsesidiga processer som både djur och människor måste lära sig att delta i och leva med och som bygger på förtroende, men också på ett betraktelsesätt som utgår ifrån "den andre" när de båda kontrahenterna interagerar eller betraktar varandra, menar Armstrong Oma. I det sociala kontraktet är också själva ägandet av betydelse. Det är människan som är ägare även om djur ibland har en förmåga att styra över människors liv bara genom all omsorg och skötsel de kräver. Självklart förekommer, trots dessa ömsesidiga processer, både mänsk-

lig brutalitet och övergrepp mot djur, inte minst är slakten ett sådant, fastän det ingår i djurets livsbetingelser och kontrakt med människorna. Eftersom djur ändå är djur kan det naturligtvis också hända det omvända – att ett djur attackerar en människa. I diskussionerna om det ömsesidiga förhållandet mellan djur och människa är mötesplatsen av central betydelse. Det är där det viktiga kontraktsreglerade mötet sker - i ett stall, i en del av huset eller utomhus i landskapet. Platsen/ytan/utrymmet får en avgörande betydelse för mötet. Till den punkten kan mycket av studierna av mötet mellan människa och djur koncentreras (Armstrong Oma 2007:64-76, 2010:175-181). Att ett ömsesidigt förhållande med djuren kan skapas redan hos barn är väl känt. Många barn har knutit starka vänskapsband med lamm, killingar, griskultingar och hundvalpar. Ett ömsesidigt förhållande som kan få stor betydelse senare i vuxen ålder.

Mjolkproduktionen

Ett bra exempel på ett ömsesidigt förhållande mellan djur och människa är mjölkningen av kreaturen. Detta beskrevs av Andrew Sherratt (1981) under rubriken *The secondary products revolution*. Människor började använda mjölkprodukter på ett mer genomgripande sätt vilket gjorde boskapen mer värdefull och man förhöll sig till den på ett nytt sätt. Handjuren slaktades för köttets skull och hondjuren, både nötkreatur och får/get bevarades för mjölkens skull. Hanteringen anpassades på ett naturligt sätt efter befolkningens storlek.

Sherratt menade att mjölken har många fördelar och innehåller näringsämnen som säd och andra växter saknar och att den är lätt att hantera och kan omvandlas till annan form än flytande som är lättare att lagra. I början var det dock ingen stor mängd som producerades och det tog lång tid för den vuxna befolkningen i norra Europa att uppnå full tolerans för laktosen. Med tiden utvecklades bättre tekniker vid själva mjölkningen så att en större mängd kunde utvinnas. Den neolitiska keramiken och senare den mer utvecklade bronsålderskeramiken kan ha utvecklats just för förvaring av mjölk och mjölkprodukter (Sherratt 1981:275-282, 284). Man har intressant nog kunnat se att trattbägarbefolkningen ca 3600 f.v.t. på Öland, faktiskt tålde mjölk (Larsson 2012:80) men en avvägning mellan färsk och konserverad mjölk kan ändå ha gjorts. Det är inte självklart att färsk mjölk konsumerades överhuvudtaget för 4000 år sedan, inte ens att barnen konsumerade mjölken färsk. All mjölk kan ha konserverats. Håkan Jönsson har forskat om mjölkens historia ur ett etnologiskt perspektiv och menar att det i det svenska bondesamhället ända fram till början

av förra seklet ansågs som ett slösaktigt oskick att dricka nymjolk för att släcka törsten. Mjölken som producerades på gårdarna och fäbodarna användes för att framställa mer hållbara produkter som surmjolk, ost och smör. Det är först i ett industrialiserat samhälle som förutsättningarna finns för vanan att dricka färsk mjolk året om (Jönsson 2005:28). Den färska mjölken i Hus 13 representerade naturligtvis en mindre arbetsinsats än de arbetskrävande konserverade produkterna. Att göra ost, smör och syrade produkter krävde utrustning, stora arbetsinsatser och goda möjligheter till förvaring.

Jakt

Flintknivar, skrapor och vassa flintavslag finns i fyndmaterialet på Boplats III. Dessa kan ha använts vid delning och styckning av jaktbyten (och/eller tamboskapen). I fyndmaterialet från boplatsen finns ett kronhjortshorn men i övrigt inga benlämningar av jaktvilt.

I benmaterialet från projektet Öresundsförbindelsen finns däremot belägg för både kronhjort och rådjur. Den omgivande skogen runtomkring bestod mestadels av lövskog som dessa blad- och gräsätande djur trivs i. Enligt Lena Nilsson är det dock ett stort problem i tolkningen av utnyttjandet av vilda djur, fågel, bäver och fisk att mängden ben i fyndmaterialet från dessa djurgrupper ofta är små (Nilsson 2006:63). Att mängden ben på en boplats från åtminstone större vilda djur är litet, kan betyda att man styckat djuren direkt vid jakten och alltså inte transporterat hem hela djur utan endast avstyckade delar. Det minskade väsentligen antalet ben som sedan kastades bort. Därtill kommer hundarnas konsumtion av ben. Elisabeth Rudebeck stöder denna tanke: Från Almhov finns från tidig- och mellanneolitikum fynd från såväl kronhjort som rådjur. Köttrika delar är vanliga lämningar, vilket kan betyda att djuren inte slaktats på boplatsen utan styckats vid slakten och att delar lämnats kvar ute i markerna. Benen kommer mestadels från vuxna individer och är överlag stora, vilket betyder mycket kött (Rudebeck 2010:104).

Det är inte möjligt att utifrån benfynden avgöra hur fördelningen mellan köttkonsumtionen från den tama boskapen och de vilda djuren fördelar sig men det är troligt att kött från boskapen gjorde jaktens betydelse mindre såsom Prescott visar i sin undersökning av Skrivarehelleren (1993:214). En viktig avvägning måste nog ständigt göras mellan hur mycket man skulle ta ut av det egna kapitalet, alltså den egna boskapen, och hur mycket som skulle tas ur djurbeståndet i omgivande skog och mark, som sannolikt var betydligt större, men som krävde mer arbete vid själva jakttillfället.

Hur jakten har gått till är oklart, men den traditionella pilen och bågen kan ha använts liksom spjut. I fyndmaterialet på Boplats III finns tre spetsredskap varav ett spolformat (Björhem & Säfvestad 1989:110) som möjligen kan ha suttit i ett spjut. Likaså kan drevjakt mot stup och fångstgropar ha använts. Fällor och snaror av olika slag kan ha kombinerats med t.ex. fångstgropar. Det finns ett stort antal fångstgropar i Norrland, som Ylva Sjöstrand beskriver, från åtminstone 4000 f.v.t. och som fortsätter in i bronsåldersperioderna och vidare mot historisk tid, som användes för att fånga in älg. Det är troligt att bruket att använda fångstgropar också var känt i Sydsverige. Sjöstrand kritiserar forskarna för att inte ha observerat fångstgropar tillräckligt. Hon menar att groparna ofta är utelämnade eller bara flyktigt omnämnda när den norrländska stenålderns materiella kultur diskuteras (Sjöstrand 2011:57, 61).

Förhållandet kan vara likartat i Sydsverige, kanske en kombination av ett aktivt utelämnande och en faktisk svårighet att upptäcka övervuxna, ihoprasade eller på annat sätt övertäckta och otydliga gropar i marken. Ylva Sjöstrand lägger inga genusaspekter på utnyttjandet av fångstsystemen, men hon beskriver arbetsinsatsen med att anlägga och underhålla en eller flera gropar som intensiv och omfattande där flera personer är engagerade. En arbetsinvestering som ger möjligheter både för en aktiv jakt med drev och/eller en passiv där övertäckta gropar senare vittjades. Fångstsystemen krävde kommunikation mellan människor för att varna för farliga gropsystem i naturen. En muntlig kommunikation eller ett känt varningssystem vid groparna som dock inte fick skrämma bort djuren. Utdelningen av arbetet kunde komma långt efter att själva anläggningen färdigställts. Detta var betydelsefulla konstruktioner som representerade en viktig del av ekonomin. Sjöstrand diskuterar detta i relation till senare historiska dokument som reglerar utnyttjande, ägande och konflikter och menar att det inte gick att bedriva drevjakt om det inte fanns riktlinjer för vilka som fick delta eller vem som skulle göra vad. Den passiva jakten reglerades på liknande vis t.ex. i landskapslagarna. Där regleras också frågan som gäller skador om människor faller i groparna, vem som är ansvarig och hur gottgörande regleras (Sjöstrand 2011:84-93).

Elisabeth Rudebeck diskuterar jakten på kronhjort. Den kan ha jagats på hösten, under augusti till oktober, under brunstperioden. Hon menar att den inte jagades genom fångstgropar utan genom lockjakt. Jägarna imiterar hjortarnas brölände för att locka till sig djuren (Rudebeck 2010:104). Från Starr Carr finns intressanta djurmasker i form av hjorthuvuden/pannor med hål för ögonen och med hornen kvar. Graham Clark föreslog (1954) att dessa möjligen har använts vid jakten för att förvillna djuren.

Figur 80 – Kronhjortshjälms.

© Trustees of the British Museum.

Vid lockropsjakt av kronhjort i skogarna runt Fosie IV kan liknande hjälmar ha använts för att förvillra djuren, men något sådant fynd har inte gjorts på Fosieboplatsen från senneolitikum/äldre bronsålder. Fyndet på bilden är från den mesolitiska boplatsen Star Carr och det finns också fynd på ett par danska Maglemoseboplatser. På Mullerup t.ex. registrerade Sarauw (1903:196) rådjurspannor med horn men utan ögonhål.

Efter att man fällt djuret och styckat upp det i mindre delar transporterades det till huset. Om jakten skett på vintern med snötäckt mark kunde man dra tunga bördor på snön. Belägg finns för både slädar och skidor i arkeologiskt material, t.ex. den 5200 år gamla Kalvträskskidan som finns på Västerbottens museum (www.vbm.se). Om man använt oxar som dragdjur finns inte belagt, men små mängder av ben från häst finns från senneolitikum som kan ha använts som transportdjur (Nilsson 2006:53).

Jakten visar en intressant rörelse i landskapet. Ytan/utrymmet i landskapet där jakten äger rum måste vara tillgänglig och man måste ha kunskap om landskapet för att kunna röra sig där på ett optimalt sätt. Geografiska hinder som strida vattendrag, bäckar, sjöar och sankmarker eller stora höjdskillnader och stup måste vara kända om

jakten ska bli effektiv. Man kan fundera på om det redan så här tidigt fanns inmutade jaktmarker. Kunde man äga marken/ytan som användes till jakten t.ex. för att anlägga fångstgropssystem. Var i så fall inte jakten möjlig för alla, utan bara för ägarna eller de som hade speciella tillstånd? En intressant fråga är i så fall om man var tvungen att dela bytet med den som ägde marken utan att den/de själva deltog i arbetet med jakten. Detta vet vi inte, men större flerskeppiga hus och gårdar börjar växa fram i Skåne och Halland under senneolitikum och äldre bronsålder vilket kan vara en början till ägarfamiljer med makt och inflytande.

Jakten är, som jag tidigare har diskuterat, starkt förknippad med manliga arbetsuppgifter i den arkeologiska litteraturen och har där fått högre status än de arbeten som där tilldelats kvinnorna. Jakten i markerna omkring Hus 13 kan ha organiserats som ett samarbete mellan flera gårdar där män, kvinnor och barn har deltagit och genomförts med olika metoder såsom drevjakt mot fångstgropar, med spjut eller med pil och båge. I den snabbare jakten som Rudebeck beskriver med lockrop behöver flera personer delta för att locka och omringa djuret innan det skjuts eller drivs ner i grop eller utför stup. Det kan ha varit män som ansvarat för delar av jakten, men det kan också ha varit kvinnor. Kunskaper om hur jakten skulle planeras och genomföras på bästa sätt krävdes. Dessa kunskaper överfördes från vuxna till barn i en tillämpad situation vilket talar för att barn deltagit i jakten.

De vilda djuren erbjöd liksom de tama förutom köttet också andra produkter som skinn, ben, horn, senor, tarmar, magsäck m.m. som användes i hantverksproduktionen, vilket jag återkommer till.

Jaktens verksamhetskontext är omfattande. En stor mängd arbetsuppgifter ingick som gav tillfällen till arbetsdelning och förhandlingar mellan kvinnor och män om utförande och ägande av produkter.

Veiding. Fångst/samlade av fågel, ägg och småvilt.

Verksamhetsbegreppet *veiding* är tidigare introducerat i kapitlen om Timmeråshyddan och Skrivarehelleren för att beskriva fångst och samlande av småvilt och fågel.

De arkeologiska fynden ger inte någon direkt information om *veidingens* fångstmetoder på Boplats III. Det finns några oklara gropar som kanske kan ha använts som fångstgropar, men det finns inga belägg för det.

Nät, fällor och snaror är väl kända från historisk tid från många delar av Skandinavien för att fånga fågel och mindre däggdjur och verksamhetskontexten *veiding* innefattade också redskap som nät, fällor, rep och andra förgängliga konstruktioner (Conkey 1991).

Belägg finns för vildgås i projekt Öresundsförbindelsen (Nilsson 2006:47) men också andra fåglar kan ha fångats in för köttets, fjädrarnas och möjligen också för dunets skull. Våtmarkerna runt Risebergabäcken har varit mycket gynnsamma för fåglar att leva i. När fåglarna lagt sina ägg på våren var dessa en god och näringsrik tillgång med ett högt proteinvärde och en eftertraktad färskvara (Swahn 2003:200, 310). Från Hus 13 finns inga fynd som visar på konsumtion av ägg, men jag utgår ifrån att man tog vara på de ägg som man kunde plocka till sig av vilda fåglar. Det är mer osäkert om det fanns domesticerade höns på boplatsen. Enligt Bergljot Børresen var det romarna som spred hönsuppfödningen i Europa. Mer än 2000 år gamla benrester av tamhöns har hittats i Danmark och Skåne (Børresen 1994:194). Den tidsangivelsen är inte tillräckligt tidig för att täcka in Hus 13 men kan ha reviderats vid senare utgrävningar.

Mindre däggdjur kan ha snarats eller fångats in med fällor eller fångstgropar för att man önskade ta vara på kött och päls.

Diskussionen om *veiding* har, som jag tidigare uttryckt, förts alldeles för lite. Detta är en verksamhetsekonomi som innehöll ett antal differentierade arbetsuppgifter som kan brytas ner i mindre delar och där man kan analysera ägande, rum, platser, utrymmen och tillgång till olika ytor i landskapet. Det omgivande landskapet och dess resurser blir en viktig faktor för att problematisera och synliggöra arbetsuppgifterna och arbetsdelningen i förhållande till plats och utrymme i ekonomin. Det är en ekonomi där det behövdes stora kunskaper och en intensiv tillsyn över fångstanläggningarna men som inte alltid krävde stora kroppskrafter, vilket ibland kan vara ett argument för att kvinnor inte klarade av vissa arbetsuppgifter. Fällor och snaror kunde sättas ut och vittjas av kvinnor och barn/ungdomar men detta kunde också ha varit ett gemensamt arbete för alla i hushållet.

Bäckens och havets resurser

Diskussionen om fisket har många gånger fått stå tillbaka för diskussionerna om jakten på större landdjur eftersom det inte finns lika mycket fiskben bevarat i fyndmaterialet som grövre ben. Dels försvinner de snabbare och dels har man tidigare inte varit så observant på små fiskben vid utgrävningarna. Fiskben bevaras olika bra beroende på om arten har fettrika eller fettfattiga ben, enligt Lena Nilsson. Fisken fångade man med hjälp av mjärdar, nät, krokare och ljuster i både salt och sött vatten (Nilsson 2006:27, 32). I fyndmaterialet från projekt Öresundsförbindelsen finns belägg för bl.a. torsk, sill, ål, kolja, abborre, gädda och plattfisk. I den närbelägna Risebergabäcken har man kunnat sätta ut nät och mjärdar och kunnat bygga upp

fångstanläggningar s.k. katsar, ett ledverk bestående av tätt nedslagna tunna stölar av sälg ut från stranden mot burar ute i vattnet där fisken simmar in och fastnar. Burarna vittjas sedan med håv eller ljuster.

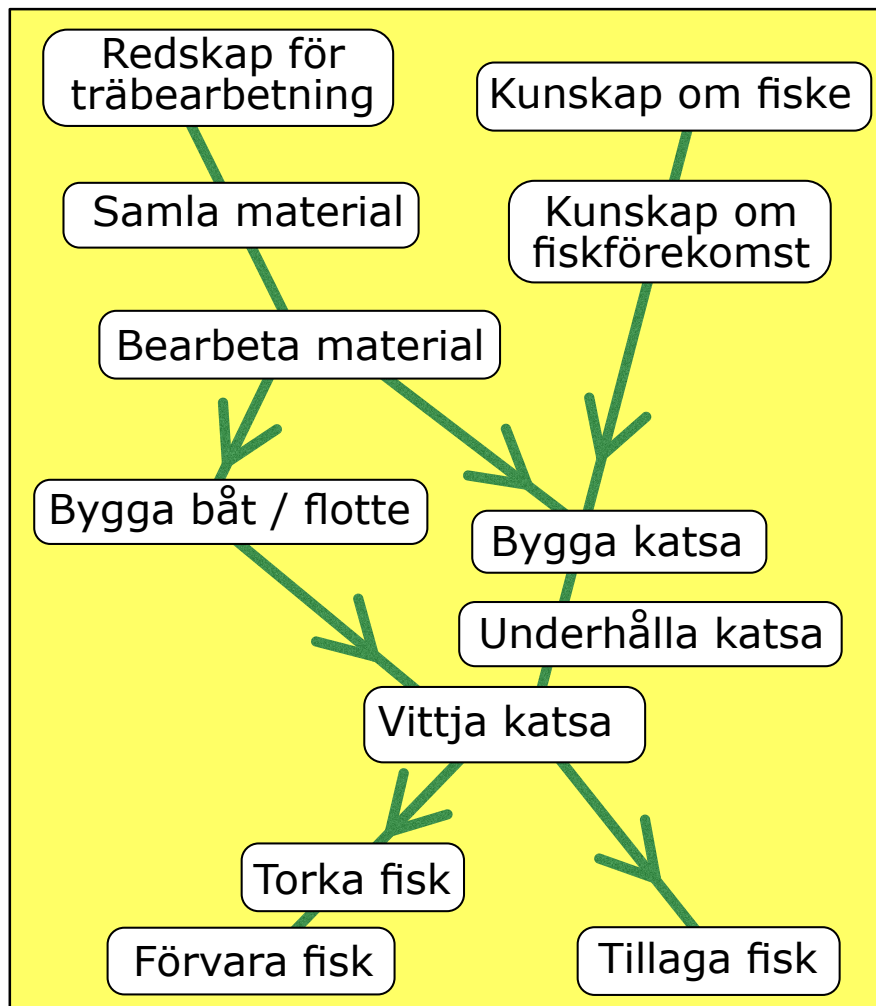
Figur 81 – Modell av katsa

Rekonstruktion i museet vid Skedemosse på Öland daterat till 1500-1800 f.v.t. Foto Yvonne Karlsson

Till havet har det varit ca 8-10 km från Hus 13 och fullt möjligt att ta sig fram och tillbaka på samma dag för att fiska och jaga säl genom att följa Risebergabäcken till Sege å, som rinner ut i havet vid nuvarande Lommabukten vid Arlov. Fiske från båt är väl känt och likaså att man använt nät, krok och harpuner. Samlande av musslor, ostron och tång vid havsstranden kan ha gett ett tillskott till kosten. Från både äldre och yngre tid känner vi till skalbankar. Det finns ett fynd av ostronskal från en grop på Fosieboplatsen från yngre bronsålder (Björhem & Säfvestad 1993:81). Det finns belägg för säl på boplatserna Almhov och Annetorp inom projekt Öresundsförbindelsens undersökningar (Nilsson 2006:47). Jag har beskrivit säljakten och sälbytet under Timmeråskapitlet och förmodligen har jakten gått till på liknande sätt senare under förhistorien, liksom utnyttjandet av själva resursen där både kött, skinn och späck har varit mycket eftertraktade.

Från utgrävningarna i näraliggande Almhov finns fynd från tidig- och mellanneolitikum med bruksspår och proteinanalyser på avslag och spån som visar på ål, sill, abborre, gös och makrill. Två människo-

skelett från gravar på Almhov har undersökts och visat på maritim föda. Dessa undersökningar stämmer väl med andra skelettundersökningar som gjorts på olika platser i Skåne under neolitisk tid. Rudebeck menar att fisk som mat har underskattats under förhistorien. Förmodligen har människor ätit mer fisk än vad man tidigare har tänkt sig (Rudebeck 2010:108 med vidare ref. till de olika undersökningarna).

Figur 82 – *Chaîne opératoire* / Fiske med fasta redskap

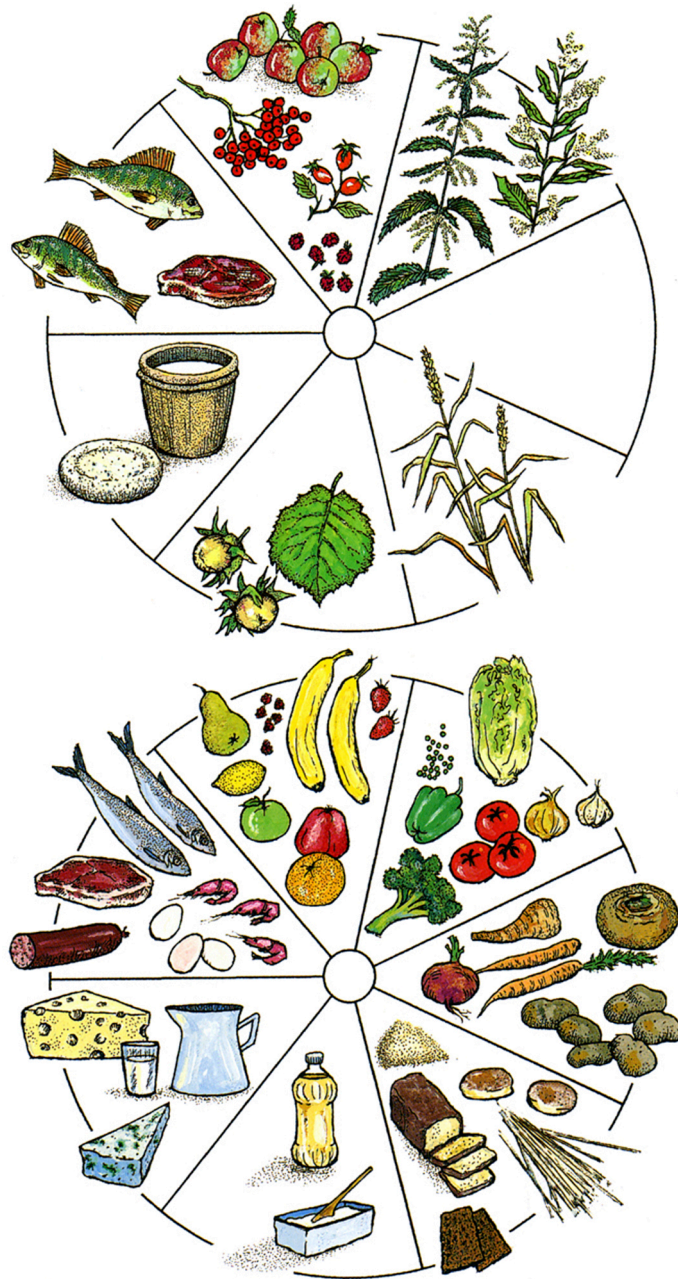
Text och grafik Yvonne Karlsson & Jan Wiklund

Arbetsuppgifterna med fisket har varit många och skiftande; från planering och genomförande till hemtransport av fångsten. Att vinter- och sommarfiske ser olika ut behöver man också förhålla sig till.

Kostcirklar

Nedanstående illustration bygger på mellanneolitiska matrester från Alvastra i Östergötland och kostrekommendationer från Livsmedelsverket i nutid. Den visar att kostens näringsriktighet under neolitisk tid gav alla näringsämnen som proteiner, kolhydrater, fett, mineraler, viktiga grundämnen och vitaminer och representerar en varierande sammansättning från jordbruket, fisket, skogen och markerna. Gröt och bröd står för 30-50% av kosthålllet, kött, mjölk och ost för 15-30%, äpplen, nötter och andra insamlade växter för 20-25%, vilt för 10-20% (Welinder 1998:172). Fisk finns med i kostcirkeln men det är inte beräknat hur stor andel av kosthålllet som bestod av fisk vilket inte är möjligt eftersom bevarade fiskben är sällsynta i boplatsmaterial. Detta beroende på dåliga bevarandeförhållanden och/eller på grävningstekniker som inte var anpassade efter att finna fiskben.

Kostcirkeln visar en tidigare period av neolitikum än det tidsspänn Hus 13 med omgivande boplats placerats i (senneolitikum/äldre bronsålder) men jag väljer ändå att återge teckningen här. Den är en bra illustration till mellanneolitiskt kosthåll och jag gör antagandet att kosthålllet näringsmässigt, enligt Welinders uppskattningar, inte väsentligen var förändrat under senneolitikum.

Figur 83 – Kostcirklar då och nu
Welinder 1998:173 illustratör Christina Rinaldo

Beredningen/matlagningen

Att bereda det man samlat in genom odlingen, samlandet, boskaps-skötsel och fisket till ätbara produkter är ett brett verksamhetsfält som representerar flera verksamhetskontexter och innehåller en mångfald arbetsuppgifter. Det finns fynd på Boplats III som visar att mat har beretts. I huset hittades t.ex. en skålformad större sten som kan ha varit underlag vid malning av olika vegetabilier som säd, frön, frukter och nötter. Där fanns också en avslagskniv (Björhem & Säfvestad 1989:39, 41). I brunnar nära huset fanns skärar, spån, skrapor, flintavfall och keramik (Björhem & Säfvestad 1989:110) som kan ha använts vid beredning och tillagning av maten.

Vi känner väl till att födoämnen kan torkas, kokas, rökas, syras eller stekas beroende på om de ska konsumeras direkt eller konserveras och lagerhållas. Man kunde bereda/koka utomhus i kokgropar, steka/koka över öppen eld eller inomhus över en eldstad men det finns inga fynd som ger säkra belägg för en eldstad inne i Hus 13. Däremot finns det bränd keramik i liten mängd och det finns sotblandad sand och träkol i stolphål som användes vid husets C14 datering. Vid rekonstruktionen av huset valde man, efter diskussion om just bristen på ett faktiskt fynd av eldstad, att ändå lägga en härd mitt i husets västra del. Att spår av en eldstad saknas kan förklaras av dåliga bevarandeförhållanden snarare än av brist på en eldstad (Björhem & Säfvestad 1989 foto:76, 96).

Beredning och tillagning av säd och andra vegetabilier

Figur 84 – Malning med malsten.

UNIMUS, Rekonstruktion

Isse Israelsson beskriver att säd som inte torkas kan gro eller mögla, därför är det viktigt att torka den. Om den skulle användas till utsäde

kunde den lufttorka eller torkas vid svag värme. Säd till mat rostas vid stark värme s.k. dextrinering. Rökning förstör mögel och bakterier, och säden kan därefter lagras i åratal. Den kunde förvaras i gropar klädda med halmmattor eller i lerklinade korgar. Mjöl som mals av rostad säd åldras också långsammare, men det jäser å andra sidan inte så bra. Det malda mjölet kan bli välling, gröt eller bröd beroende på hur man vidare hanterar det (Israelsson 1990:32-37).

Det är osäkert om man bakade bröd under neolitikum och bronsålder. Det förekommer en diskussion om s.k. stenåldersbröd framför allt från neolitisk tid i Mellaneuropa men analyserna har kritiserats för att inte vara tillförlitliga. Enligt Liselotte Bergström är det äldsta svenska brödfyndet daterat till 200 f.v.t. men det är svårt att skilja på gröt och bröd och undersökningar av keramik ger osäkra svar (Bergström 2007:68, 127). På keramikrester kan man hitta både växtrester, fett, frön, nötter och blod. Konsistensen kan ha varit mer mos än bröd (Welinder 2004:165). Bergström menar att det som är karaktäristiskt för brödet är att det har en kompakt struktur och att det bereds dvs. att man gör något med säden innan det gräddas. Arbetet med att skapa ett bröd kan uttryckas som att tillagningen är lika med beredning, bakning och gräddning (Bergström 2007:13).

Det osäkert om det gräddades något berett bröd på Fosieboplatsen redan för 4000 år sedan, men om så skulle ha varit fallet, representerar det en stor arbetsinsats. Att en grötgryta pöst över och en brödlignande kaka råkade gräddas är något annat som inte kan definieras som bröd enligt ovan. Det kan inte heller göras med matskorpor bestående av cerealier, som man hittat på krukskärvor. De är mer att hänföra till bränd gröt.

Växter som samlades in såsom olika örter, blad, rötter, bark, lav, hasselnötter, frön, svamp, bär och frukter men också tång och alger kunde torkas och eventuellt malas för att användas senare för att förstärka grytor, gröt- och brödlignande produkter, vara tillbehör och kryddning till kött och fisk eller bryggas som te. Det är välkänt att man rostade hasselnötter för att förlänga hållbarheten. Det är också möjligt att syra både växter och bär. Förmodligen konsumerades en del färskt och nyplockat som blad, bär, nötter och äpplen. Då som nu. Medicinalväxter behandlades för sig och då var sannolikt torkning en vanlig, gynnsam och effektiv lagringsmetod.

I det ungefärligen samtida Hus 92, dryga 500 m bort, finns en cylindriskt formad grop som kan ha varit en brunnsliknande vätskebehållare. Björhem & Säfvestad framför tanken att huset fungerade som ett brygghus för öl, men också för torkning och rostning av säd. Malstenar av skiftande kvalité och storlek hittades liksom keramikskärvor av ett stort s.k. förrådskärl av senneolitisk typ. De menar

att det är möjligt att detta kärll använts för att lagra säd eller öl i. Inga rester fanns dock kvar på keramiken men de nedsänkta delarna i huset kan vara rester efter torkanläggningar för säd. För att torka eller rosta säden kan den ha lagts direkt på uppvärmda stenar eller på en konstruktion ovanför stensamlingen. Det finns stolphål som kan tyda på att man byggt upp en plan yta att sprida ut säden på (Björhem & Säfvestad 1989:57,108). Det finns belägg för tidig jäsning av drycker oftast med korn som bas, men även andra sädesslag har förekommit (Gustafsson 1995:5). Kanhända var mältning av odlade grödor det första användningsområdet. Säden kanske inte alls användes till gröt eller bröd i första hand, utan istället till jästa drycker.

Hur denna produktion kan ha gått till belyses genom ett delvis skönlitterärt exempel:

"Regnet trummar mot vasstaket..... De tre på bänken är mycket belåtna med dagen och med att regnet kommer först nu ikväll. Tidigare idag har de tagit in den sista säden och brett ut den på tork i husets loft. Det är arbetsamma dagar när skörden skall in. Inte blir det väl så mycket säd, men varje korn är dyrbart och eftertraktat. De tre männen börjar planera för vad de ska göra med årets skörd.

Efter tröskningen skall säden delas i tre lika stora högar. En hög skall sparas till vårsådd. För att den inte ska ruttna under vintern, får den ligga luftigt och torrt i flätade korgar eller näverkärl. Sedan måste säden skyddas noga mot mössen, som bor i husets väggar.

Den andra högen säd skall användas i maten. Lite av säden brukar man försiktigt rosta vid elden. Då håller den sig säkert över vintern, och man kan grädda tunna kakor av grovt mjöl. Lite av den högen säd kan man också använda, om man vill byta till sig något av människor man träffar. Om jägare norrifrån kommer hit denna vinter också, så är det bra att kunna byta till sig några av deras fina skinn. Det börjar bli alltmer sällsynt med bra pälsdjur i de närmaste skogarna runt husen. Nog går det ännu att få en och annan älg och hjort, men inte alls så många djur som deras föräldrar brukar berätta om. Men det finns gott om fisk nere i sjön. Fisken och de höstslaktade tjurkalvarna är välkomna avbrott i maten. När männen är griniga, tycker de att maten mest består av gamla rötter och kvistar. Men visst är det så att den mesta maten är sådant som kvinnorna och barnen samlat in; rötter, bladskott, bär och frukter.

Men det är den tredje högen, som de tre männen helst vill tala om. Den tredje högen säd skall bli till gyllensöt dricka till vårens stora fest. Säden kräver mycket omsorg, innan den blir till god dryck. Först får den ligga varmt och fuktigt i några dagar. Säden måste röras om varje dag och när den börjar ändra lukt är den färdig. Då går kvinnorna ut och samlar goda och kryddiga växter. De kokas länge i vatten, och när blandningen svalnat något rör man i honung.

Och sedan kommer det svåra, det som männen anser att bara de kan klara av.

Honungsvattnet och säden, som nu torkats och krossats, blandas i stora kärl. Varenda dag måste man titta till blandningen. Så länge det finns bubblor i vätskan rör man ner mer honung. Det svåra är att veta hur mycket honung man varje dag skall röra ner, och hur länge man skall fortsätta.

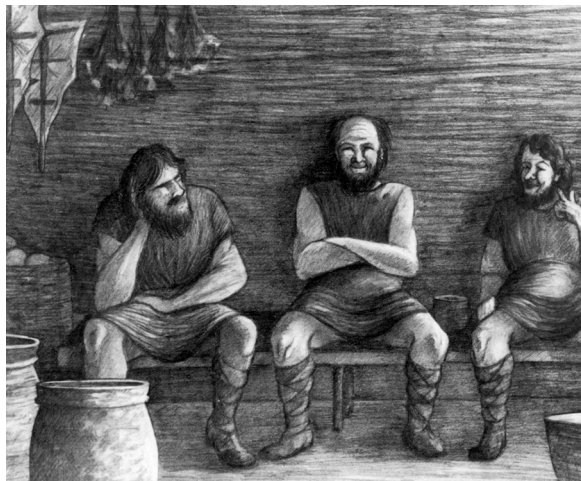
När männen slutligen bestämmer sig för att det är nog med honung, tar de fram skinn att spänna över krukorna. Det är stela, torkade skinn, som först måste läggas i blöt. Sedan spänns de mycket hårt över krukornas mynningar. Männen lindar remmar runt skinn och krukor, så att ingen luft eller några barnahänder skall komma åt innehållet.

Vid vinterns fest tas krukorna fram igen. Säden silas bort, men vätskan i krukorna får vara kvar. Skinnen spänns noga över igen. Säden äter man upp. Den blandas i en gröt som alla tycker mycket om. Men ingenting överträffar drycken som skall försäkra om ny skörd.

De tre männen på bänken sträcker lite på benen. De minns den spända förväntan på våren, när skinnen slutligen tas bort från krukorna. Hur de oroligt luktar på drycken för att känna om jäsningen gått bra eller dåligt. Och smaken, den är något att drömma om.

De tre männen sträcker ut benen ännu mer och lutar ryggarna mot husväggen. Nu är säden inomhus i alla fall.”

(Israelsson 1991:14-15)

Figur 85 – Efter avslutat arbete - tre nöjda män på en bänk

Israelsson 1991:14 illustratör: Eva Korp

Jag vill med denna citerade text och även illustrationen, ge ytterligare ett exempel på hur bilder kan skapas när det gäller arbetets status och fördelning mellan förhistoriens kvinnor och män. Texten lyfter upp männens arbete som ett högstatusarbete och kvinnornas som ett lågstatus. Men enligt Jane Petersons (2002) neolitiska studier i Levanten fanns inga belägg för att det fanns statuskillnader mellan mäns och kvinnors arbetsuppgifter där. Med bland annat det i åtanke blir texten ovan styrande och provocerande. Texten är en litterär text, så författarens frihet är stor, men den värderar arbetsuppgifterna på ett sätt som jag är kritisk mot och medverkar till att skapa en bild av att förhistoriens kvinnor är okunniga och att deras arbete är mindre värt. Att kvinnornas insamlande av växter mest ger en kost bestående av grenar och rötter antyder ingen status.

Mitt antagande är att kvinnor och män fördelade arbetet mellan sig med att framställa ölet, från markberedning och sådd fram till att säden skördades och delades upp i de tre olika högarna. Utifrån den bilden var ölet ett resultat av ett gemensamt arbete som uppnåts efter diskussioner och förhandlingar om vem som skulle göra vad och när. Det är en gemensam egendom som också konsumerades gemensamt när det var dags för det och kunde betraktas som en gemensam statusmarkör inför andra.

Tillagning av animaliska produkter/kött och fisk

I fyndmaterialet i Hus 13 och i de näraliggande brunnarna på Boplats III fanns skrapor, borrh, knivar, spetsar, yxor och avslag av flinta (Björhem & Säfvestad 1989:41, 110). Redskap som kunde användas vid styckning av djur och bearbetning av slaktprodukterna. Hur arbetsuppgifterna vid slakten fördelades mellan kvinnor och män är oklart men här fanns stora möjligheter till samarbete och olika överenskommelser.

Lena Nilsson beskriver hur det förhistoriska benavfallet kan användas som kunskapskälla för tolkning vad gäller slakt, beredning och tillagning av köttet utifrån erfarenheter från projekt Öresundsförbindelsen. Slakten av de stora fyrbenta djuren består av flera olika arbetsmoment och spår av slakten kan förekomma på benen i form av skärmärken, slag- och huggmärken och ibland också sågmärken. Styckning, fileing och mörghugning ger olika slags slaktavfall som behandlas olika beroende på om det rör sig om primärt eller sekundärt avfall. Det primära slaktavfallet består vanligtvis av de köttfattiga delarna såsom kranier, underkäkar, lösa tänder, hand- och fotben. Detta slängs bort efter grovstyckningen. Det sekundära slaktavfallet består av de köttrika delarna; långa rörben, revben, kotor och benen i

skuldror och bäcken som hanterats olika beroende på om det slängts bort i samband med tillagningen eller under måltiden eller om köttet skulle torkas. Olika stora djur har styckats på olika sätt och det är svårt att avgöra när styckningen har skett. Styckningen kan ha gjorts tidigt i slaktprocessen, men också inför eller efter tillagningen. Ben som man hittat inne i ett hus kan utgöra måltidsrester, medan ben från gropar i utkanten av ett boplatssområde kan vara slaktavfall. Tillagningsmetoderna har påverkat benens bevarande. Ben som suttit i grillade köttstycken och kommit i kontakt med elden blir svartbrända och mycket skörare än de som varit inkapslade i köttet vid kokning. De flesta slaktmomenten och tillagningsmetoderna påverkar fragmenteringen av benen mer eller mindre och denna nedbrytningsprocess fortsätter också efter det att benen slängts direkt på marken eller har deponerats i gropar (Nilsson 2006:31-36).

För att klara alla dessa arbetskrävande slaktnings-, stycknings- och tillredningsprocedurer behövdes redskap, förvaringskärl och bra kok- och stekmöjligheter. En stor mängd keramik har hittats i danska mossar som representerar olika användningsområden. Eva Kochs omfattande arbete *Neolithic Bog Pots* (1998) visar riklig förekomst av keramik för offer i sjöar och vattendrag, men det finns ett antal som ger tydlig hänvisning till att keramiken även använts för matlagning över öppen eld; sotiga ytor på utsidorna, spår som visar att något har runnit ner över krukans botten när den varit het, matskorpor inne i kärlet och påverkan på krukans botten och nederkanter (Koch 1998:117). Björhem & Säfvestad anger inte att det skulle finnas sådana spår på den krukans botten eller de keramikskärvor de hittade på Boplats III. Möjligen har ändå keramik använts för att laga mat, över härdar inne i huset eller över öppen eld utomhus, men det är alltså inte med säkerhet fastställt.

Matlagning i kokgropar har jag beskrivit och illustrerat med bild i kapitlet om Timmeråshyddan och jag utgår från att metoden användes på ett likartat sätt av människorna på Fosie IV:III.

Jan Öyvind Swahn menar att stekning nog är det äldsta sättet på vilket människan gjorde sitt byte mer lättuggat, lättvalt och lättsmält än det var i rått tillstånd. Han menar att steka kommer av ordet sticka, att sticka upp köttet eller fisken på en käpp, en sticka, som sedan lutades in över en eld eller dess efterlämnade glöd (Swahn 2003:281).

Fettet i kosten är av speciell betydelse. Människan behöver fett som energi för att kunna smälta maten och tillgodogöra sig näringsämnen. Om maten är för fettsnål måste kroppen till slut ta av de egna fettreserverna. Av den anledningen kan man ha valt att inte konsumera mycket magert kött som hare, kanin och ripa, menar Isse Israelsson. För att få så fettrika djur som möjligt har jakten skett när djuren var som fetast för att man vid slakten skulle kunna ta vara på

späck och talg. Fettet i animaliska produkter kan konserveras genom syring, men det kan också hjälpa till att konservera andra födoämnen. Det smältes och hälldes över växter, bär eller kött för att hindra luft att få tillträde (Israelsson 1990:44).

Alla vet att matlagningen i vilket hushåll som helst är ett stort, omfattande och ändlöst arbete med en mängd olika delmoment. Om matlagningen i Hus 13 hade den kultstatus som den har på sina håll idag är inte klarlagt och vi vet inte om den som var ansvarig för matlagningen hade större makt och status än andra i hushållet men matlagningen var av central betydelse för hushållets överlevnad och ett stort ansvar. Goda kunskaper i mathantering krävdes och det var av central betydelse att dessa kunskaper fördes vidare mellan generationerna. Dålig eller giftig mat kunde få förödande konsekvenser.

Elisabeth Arwill-Nordblad menar att den eller de som beslutade om och hade kontrollen över livsmedlen hade en speciell position i det vikingatida hushållet. Detta kan ha inneburit en position för inflytande och auktoritet som inom den kvinnliga genuskonstruktionen hade en vital uppgift (Arwill-Nordblad 1998:194-195). Det är möjligt att den som hade huvudansvaret för matlagningen i Hus 13 också hade viss makt och goda förhandlingsmöjligheter när det gällde ansvar och fördelning av de samlade arbetsuppgifterna i stort och att vissa utrymmen i huset tilldelades den som hade det viktiga ansvaret för matlagningen. I de vikingatida, historiska och etnologiska hushållen tilldelas ansvaret för matlagningen kvinnornas verksamhetsområde men om så också var fallet för 4000 år sedan vet vi inte. Ett antagande kan vara att arbetsuppgifterna delades mellan medlemmarna i hushållet men att någon hade ett huvudansvar för att man använde resurserna på ett ansvarsfullt sätt både kort- och långsiktigt.

Konservering, lagring och förvaring av livsmedlen

Det är väl känt att man på olika sätt konserverade kött, fisk och vegetabilier t.ex. genom att syra, torka, röka och frysa om det var möjligt. Olika konserveringsmetoder kunde kombineras – det går t.ex. att torka det rökta köttet - vilket är väl känt från etnologiskt material och från de många folken i norr (Eidlitz Kuoljok & Andersson 1993). De olika metoderna krävde olika materiella förutsättningar, arbetsinvesteringar och kunskap. Träställningar, mindre byggnader, korgar och nät har använts för rökning och torkningsprocesser. Jäsning och syring, väl känt från t.ex. syring av strömming, mjölk och vegetabilier kunde ske i olika kärl eller i gropar som täcktes över. Detta kan ha varit ett användningsområde för någon av de många groparna runt huset. Bär och växter men också kött och fisk kunde förvaras i djurspäck som

först värmdes upp till en flytande konsistens eller helt enkelt varvades med det som skulle konserveras (Israelsson 1991:40-41).

Konserveringsmetoderna för mjölk är flera och välkända för oss i norra Europa, som att syra på olika sätt, kärna smör eller tillverka ost. Ett viktigt beslut som någon i hushållet hade att fatta och hantera var hur mycket som ev. skulle tillåtas gå till direkt konsumtion och hur mycket man ansåg vara nödvändigt att konservera. Ett beslut som också kunde innebära att ingen mjölk alls konsumerades färsk. Från förhistorien finns perforerade lerkärl, s.k. silkärl som kan ha använts vid osttillverkning. Vasslan som rinner av har en konserverande effekt som ökar ju mer den surnar. Kött eller fisk kan konserveras i den och få en syrad smak (Israelsson 1991:41-42, Welinder 2004:167).

Det finns några små keramikfynd inne i Hus 13 och en botten från ett keramikkärl i en näraliggande brunn (Björhem & Säfvestad 1989:41, 111). Vad som kan ha förvarats i kärlet är inte klarlagt. Från andra hus och brunnar på Fosieboplatsen finns fler keramikrester (Björhem & Säfvestad 1989). Man kan vid utgrävningar hitta lerskärivor med matskorpor i keramikkärl som inte är fastbränd mat utan rester av syrning, såsom ölbryggning eller mjölksyrning av vegetabilier. Jästkulturen bevaras mycket bra i de porösa kärnen. Keramik-kärlets oöverträffade egenskaper som vattenbehållare är väl känt. Det porösa lergodset håller vattnet friskt och kallt genom avdunstning genom kärnväggen (Lindahl 2002:39).

Figur 86 – Senneolitiska förråds krukor från Skåne
Welinder 1998:163. Fotograf Bengt Almgren/LUHM

Keramikfynd är intressanta eftersom keramikrester är ett av de mest påtagliga beläggen vi har från förhistorien för förvaring, tillagning och servering av mat och dryck (Rudebeck 2010:129). De största keramik-kärnen från senneolitikum/äldre bronsålder rymmer 30-40 liter. Där kunde utsädet förvaras torrt och oåtkomligt för skadedjur under vintern. Säd kan annars ha ställts ner i gropar i svepkärl. Stora lerkärl har hittats, bl.a. i Skåne, stående ute i mossmarker där de då varit ett mycket bra skafferier. I en sådan kruka står maten kallt och fuktigt vilket är bra för syrad mat (Welinder 2004:161).

Att lagra och förvara på olika sätt tog plats, inomhus eller ute. Någon form av överenskommelse om detta har behövt göras, särskilt om platsen och utrymmet varit begränsat t.ex. på ett mindre loft.

Hantverksproduktion

Hantverkets verksamhetsområde representerar en stor mängd arbetsuppgifter som speglar stor kunskap, talang och skicklighet som jag tycker är värd att synliggöra och lyfta fram.

Studier av hantverk och hantverksprodukter är djupt förankrade i arkeologin och ”genom materiell kultur som är arkeologins studie-material manifesteras hantverkets materialitet” (Högberg 2011:12). Den experimentella arkeologin arbetar med att undersöka och diskutera hur föremål tillverkas, hur de kan tänkas ha fungerat och hur effektiva olika teknologier är. Men också själva begreppet hantverk diskuteras och problematiseras av arkeologer. Det kan verka självklart att det handlar om lämningar efter tillverkning, produktion eller beredning av något som har förädlats, hanterats eller omsatts i praktiker med hjälp av olika teknologier, processer och handens arbete till något som använts, konsumerats eller förbrukats i det dagliga livet under förhistorien, menar Anders Högberg. I vår tid skiljer vi på hantverksprodukter och industriframställda massproducerade ting. Hantverksprodukterna är tillverkade i en småskalig process där handlaget, kunskapen och färdigheten ger den färdiga produkten. Hantverkaren står för kvalité och ansvar för sin produkt. Vi kallar gärna denna person för en konsthantverkare och håller därmed liv i en annan diskussion – den om gränsdragningar mellan konst och hantverk. Hantverkare kan annars förväxlas med yrkesmänniskan som reparerar och fixar i hus och hem. Detta kan för tydlighetens skull vara värt att ha i tankarna när vi talar om förhistoriskt hantverk (Högberg 2011:12-14). Det jag menar med hantverk fortsättningsvis är en småskalig produktion av föremål som behövdes i det vardagliga livet i huset och som användes för försörjningen, bekvämligheten eller bara till lyst. Genom ett skickligt hantverk förvandlades växter, lera, trä, sten, ben,

horn, skinn, päls, fjädrar och ull till viktiga och vackra ting med stor betydelse både för vardagslivet och försörjningen, men också för den samlade ekonomin genom eventuella möjligheter till handel och utbyte.

Hantverket var ett nödvändigt arbete för att hålla hushållet med ändamålsenliga redskap men hantverket gav också möjligheter att nyskapa och försköna ting som man omgav sig med i huset. Att omge sig med inte bara ändamålsenliga utan också med vackra ting gläder många människor idag. Jag tror att de förhistoriska människorna också uppskattade estetik vilket t.ex. Maria Hinnersson-Berglund (2004) visar i sin avhandling om människornas livsvärld på Grönland för 4000 år sedan.

Hantverkets många skilda arbetsuppgifter kunde fördelas mellan människorna i huset. Kanske talang, intresse och hängivenhet är något som fick ta plats i diskussionerna och förhandlingarna om vem som skulle göra vad i denna vittomfattande verksamhetskontext. Kanske det fanns någon i hushållet som var tillräckligt skicklig, hängiven och mottaglig för nya idéer och influenser för att bli den som enbart arbetade med ett visst hantverk och medvetet stod utanför själva matproduktionen. Delaktigheten i hushållets ekonomi utgjordes istället av en hantverksprodukt som man kunde bedriva handel eller utbyte med. Hantverkets olika delar representerar en stor fackkunskap som måste föras vidare mellan generationerna. En möjlig modell för detta kan ha varit ett lärlingssystem där äldre undervisar yngre i materialkunskap och tekniker. Jag ger nedan två exempel på hur kunskapsöverföringen diskuteras i litteraturen, Karin Botwid (2013) skriver om keramiktillverkning och Anders Högberg (2008) om flintslagning.

För alla hantverkstekniker gäller att de kan brytas ner i mindre delar för en genusediskussion och synliggörande av de olika, ofta komplexa och kunskapskrävande arbetsmomenten.

Skinn och päls

I fyndmaterialet från Boplats III finns benlämningar av nötdjur och svin och ett horn från kronhjort. Det finns också skrapor, borrh, mejsel och spetsredskap som kan ha använts vid preparering och sömnad av skinn (Björhem & Säfvestad 1989:110). Skinnen från både nötkreaturen, svinen och kronhjorten kunde tas tillvara. Mindre pälsdjur kunde fångas med olika fällor och snaror, även om det inte finns några lämningar av dessa bevarade.

Skinnen och pälsarna från specifika individer kan ha varierat i kvalitet vilket naturligtvis påverkar kvalitén på produkten man önskar

tillverka. Djurets ålder, kön och vilken tid på året djuret slaktats påverkar kvalitén liksom individuella skador och repor som kan ha uppstått under djurets levnad eller vid jakten/fångsten. Insekter som lägger ägg i djurens skinn gör att håll uppstår och skinn från djur som varit dräktiga ger ett tunnare och mer elastiskt skinn över buken (Hurcombe 2014:79). Att vinterpälsen är tjockare och längre än sommarpälsen är väl känt.

Det är väl känt att skinn hade ett brett användningsområde. Hela eller delar av skinn kunde användas som värmande fällar med ull och hår kvar, medan andra skinn garvades för att bli mjuka till kläder eller hårdare läder till skor. Skinn och läder har förutom till kläder och skor använts till tält, säckar, remmar, väskor, behållare för förvaring m.m.

Figur 87 – Pälsskinn på tork i Ekhagens forntidsby

Foto Yvonne Karlsson

Många olika moment ingick i arbetet med skinnen, vilket nedanstående *chaîne opératoire* ger exempel på - från slakten till det färdiga plagget. Bakom varje rubrik döljer sig också här en omfattande och mångfasetterad specialistkunskap, som kan brytas ner på detaljnivå och en nödvändig arbetsdelning där verksamhetskontextens genuskonstruktioner kan synliggöras. En förutsättning för arbetet med skinnen är förutom gedigna hantverks kunskaper också goda redskap.

Redskapstillverkningen och garvningen skulle t.ex. kunna presenteras i egna *chaîne opératoire*.

Figur 88 – *Chaîne opératoire*/ Skinnarbete

Text och grafik Yvonne Karlsson & Jan Wiklund

Arbetet med skinnberedningen kunde vara både tungt och omfattande. Enligt Welinder tar det ungefär 35 timmar att skrapa rent ett koskinn. Därefter ska det blötläggas, garvas, tvättas och mjukgöras. En grupp människor, 5-6 personer, behövde 40-50 skinn om året till kläder. Bara skrapningen av dessa skinn tog 150-200 dagar. Därtill kom sedan arbetet med att sy ihop skinnen (Welinder 2004:158-160). Vilken del av skinnet man önskar bereda varierar naturligtvis efter vad det ska användas till men generellt tas det bästa skinnet från djurets nacke till svansens början och ner över sidorna men omfattar inte buken och inte benen. Bukens skinn kan vara uttöjt och elastiskt medan benens

skin är mer stumma och hårda och passar bara till rep och band (Hurcombe 2014:81).

Slutresultatet av arbetet med skinnet beror dels på skinnets förutsättningar och dels på arbetsprocessen. Skinn kan behandlas så att det blir mjukt och följsamt till kläder eller hårt och stramt till korgar eller vattentäta behållare. Beslut om vilken slutprodukt man önskar måste tas redan innan man bestämmer vilken garvning som ska göras. Det är garvaren som har kunskaperna att bedöma vilket slutresultat som är möjligt att uppnå för just det skinnet (Harris 2014:10).

Figur 89 – Ötzi – Ismannens kläder och skor

Foto: Wolfgang Sauber resp. Josef Chlachula, Wikimedia Commons

Linda Hurcombe beskriver dels genom etnografiska studier men också genom experimentell arkeologi olika tekniker för garvning. Alla startar med att djuret flås och skinnet snabbt tas omhand. Arbetsprocessen ser olika ut i olika klimatzoner beroende på värme, torra, fukt eller kyla men att skinnet måste skrapas rent är generellt. Hårbeklädnad kan vara kvar på andra sidan skinnet eller skrapas bort efter blötläggning beroende på vad skinnet ska användas till. Kronhjortens skinn används oftast utan hårbeklädnaden kvar. Om det inte skrapas av faller det av vid garvningen (Hurcombe 2014:83). Garvningen kan göras genom att skinnet smörjs med fett och/eller hjärnsubstans, läggs i urin eller i avkok på vegetabilier som bär, bark eller kvistar. Skinnet kan också rökbehandlas. De olika metoderna ger helt olika mjuka eller

hårda skinn/läder. Om skinnet ska mjukgöras görs det efter garvningen genom mekanisk bearbetning med verktyg eller med händer, fötter eller tänder (Hurcombe 2014:83-86). Tydliga illustrationer över arbetsprocessen finns hos Lotta Rahme (2010:33-34) arkeolog och professionell garvare.

Vi vet inte hur klädedräkten för människorna i Hus 13 såg ut. Elisabeth Rudebeck refererar i sin undersökning av Almhov till den i Alperna funna "Ismannens" klädedräkt, ett på många sätt fantastiskt fynd, som daterats till mellan 3350 och 3100 f.v.t. alltså ungefär 1000 år innan Hus 13 var i bruk. Det är svårt att veta om influenser lever under en så lång tidsperiod, så att det har påverkat klädedräkten för 4000 år sedan i Skåne, men "Ismannens" klädedräkt ger en intressant, i verklig mening fryst, tidsbild av den manliga dräkten.

I hans kläder och utrustning ingick hudar, skinn, päls och senor av tamget, kalv, hjort, ev. nötkreatur, stenget, alpstenbock och brunbjörn. Kläderna hade sytts ihop med hjälp av senor och lagats med tråd av växtfibrer. Stycken av skinn i olika färg hade sytts ihop av dekorativa skäl. Skorna var tillverkade av björnskinns och hade ett inre nät av lindbast och var fodrade med gräs. Hans cape eller matta var gjord av sammanfogat gräs (Rudebeck 2010:188). Hur kvinnorna som levde samtida med Ötzi var klädda vet vi inte, men material och utformande kan ha varit lika.

Ett 1000 år yngre fynd gjordes 2004-2010 på 2700 m höjd i Schnidejoch i Schweiz. I den smältande glaciären hittades en människas utrustning, pil & båge och koger samt rester av en klädedräkt, en benklädnad (eng. *leggings*) tillverkad av getskinn. Skinnet var växtgarvat och visar att komplexa tekniker var kända redan under neolitisk tid, långt tidigare än man tidigare trott (Hafner 2012:196).

En mycket välbevarad sko tillverkad av renskinn från ett vuxet djur, daterad till 1420-1260 f.v.t. hittades 2006 vid randen av en smältande glaciär vid Kvitingskjølen i Jotunheimen i Norge.. Det är en enkel sko som i sin form har levt kvar länge där skolsulan och ovanlädret är i ett stycke som hålls ihop över foten med ett ladersnöre som trätts genom en perforering i kanten. Skon är ganska liten, motsvarande en modern storlek 36-37 och det är oklart om skinnet är garvat (Finstad & Vedeler 2008).

I rekonstruktionen av Hus 13 användes fårskinn i inredningen som sittunderlag på bänkar och ett större djurskinn som en päll för att avleda röken från härden (Björhem & Säfvestad 1989:40).

Att bereda ett skinn krävde kunskap men också plats för skrapning, blötläggning, garvning och torkning. Garvning kan vara en illaluktande process som ytor behövde avsättas för på lämpliga ställen. Detta är också delvis tunga arbetsuppgifter som flera personer kan ha behövt

hjälpas åt med. I arbetsprocessen med att sedan tillverka kläder eller andra produkter av skinnen tror jag att intresse och talang kunde få styra. I fyndmaterialet finns en liten sten med en skåra i som har tolkats som en möjlig nålvässare. Där finns också en borrh och några spetsredskap (Björhem & Säfvestad 1989:110) som kan ha använts som pryglar för att göra hål i skinnet där de ska sömmas ihop. Ett fungerande klädesplagg kunde fungera som mall för att nyproducera ett annat.

Jag har i kapitlet om Timmeråshyddan beskrivit beredningen av fiskskinn, en arbetsprocess som kan ha sett likadan ut här i Fosiehuset. Skillnaden är att man inte behövde planera för att transportera ömtåliga småskinn utan kunde utföra konservering eller garvning (Rahme 2006) direkt på plats.

De diskussioner jag tidigare fört om vem som ägde skinnet gäller också här på Fosieboplatsen. Den kan relateras till en genusdiskussion om den som tagit hand om nötkreatur eller ett lamm/får, slaktat det, tagit vara på skinnet/färfällan, preparerat det och sytt ett klädesplagg av det också var ägare till plagget eller fällen. En produkt som kanske skulle ges bort som gåva och som då representerade en viss status baserad på kunskap och hantverksskicklighet som låg bakom den färdiga produkten. Vi ser inte genus i de fynd som fanns i huset/på boplatsen men nålar och nålhus har i de arkeologiska diskussionerna ansetts höra till kvinnornas arbetsredskap medan skrapor och knivar inte haft någon bestämd könstillhörighet.

Ull

På Boplatssområde III finns inga fynd av får eller materiella lämningar bevarade som säkert kan fastställas ha hört till arbetet med det textila hantverket förutom slipstenen som antas ha använts för att vässa nålar (Björhem & Säfvestad 1989:110). Men ull kan hanteras och formas till tråd eller tovas utan redskap eller med enkla träredskap.

Fårraser med ull kom sannolikt till Skandinavien i slutet av senneolitikum och/eller i början av bronsåldern. Tidigare hade fåren inte ull utan en kortare päls (Welinder 2004:81). De mest betydande fynden av ulltextilier från Nordeuropa är från bronsålderstid och yngre (Mazare 2012:18). I Sverige finns ingen motsvarighet till de välbevarade kläderna i de danska ekkistegravarna från äldre bronsålder (Welinder 2004:157). Men det finns en sländtrissa från senneolitikum funnen i en hållkista i Västergötland och ett ylletyg finns från äldre bronsålder i Västra Greve i Skåne. Ylletyger började vävas under äldre bronsålder, möjligen under senneolitikum (Welinder 2004:156).

Ett begynnande ullhantverk kan ha ägt rum i Hus 13 för 4000 år sedan även om flera källor menar att senneolitikum är för tidigt för ett

mer omfattande ullhantverk i Skåne. Det är under bronsåldern som utvecklingen av ullhantverket kommer att ske (Franzén m.fl. 2012:350). I fyndmaterialet från en stenläggning på Boplats III hittades en liten keramikskärva med en ornering av en tvärsnodd (Björhem & Säfvestad 1989:110). Vilket material som snodden ursprungligen var tillverkad av framgår inte, men det kan ha varit ull.

Även om det textila materialet ännu inte hade en stor omfattning och dess redskap är förgängliga och därmed osynliga i fyndmaterialet kan ändå ett begynnande textilt hantverk ha funnits, att man börjat experimentera för att lära sig hantera och utveckla detta nya råmaterial och att det varit en början på en process för att byta ut kläder av skinn mot kläder tillverkade av ull.

Det är möjligt att man tog till vara den ull som lätt kunde dras loss och samlas ihop, när fåren fällde sin vinterull på våren (Børresen 1994:61).

Ullens fibrer får man att hålla ihop genom olika enkla metoder. De kan tovas med varmt såpvatten av björkaska eller tvinnas mellan fingrarna eller med en slända. De kan spinnas eller tvinnas löst eller hårt och i olika strukturer beroende på vad de skall användas till. Mari-Louise Franzén m. fl. (2012) menar att garn kan ha spunnits med en slända av trä och att en väv kan ha framställts i en upprättstående vävstol, en s.k. opstagon, även om dessa inte finns bevarade. Sådana fynd kan också ha förbisetts eller feltolkats vid utgrävningar (Franzén m.fl. 2012:350). Varpen i en upprättstående vävstol sträcks neråt av stenar eller brända lerklumpar av lämplig tyngd. Om en sådan vävstol flyttades blev inte stenarna kvar på marken men om huset brann blev en pryddig stenrad liggandes kvar på marken. Det är denna stenrad som med rätt kunskap kan tolkas som rester av en varptyngd vävstol. Dock skall påpekas att en varptyngd vävstol också kan ha använts för att väva ”tyger” av bastfibrer. Det finns enl. muntlig uppgift av Lise Bender Jørgensen (dec. 2015) alltså ingen automatik mellan vävtyngder och ullproduktion, vilket hon menar att fynd från tidigneolitikum i Alperna har visat.

Mindre tygstycken kan produceras genom en enkel vävram som konstrueras av grenar och pinnar där varp och inslag består av det spunna ullgarnet. Mindre vävda stycken kan tovas och sys ihop till större delar/klädesplagg. Garn kan flätas till konstfulla band och snoddar, vilket barn kan göra med stor skicklighet. På Almhultboplatsen och på den senneolitiska lokalen Hunneberget i nordöstra Skåne hittades benplattor med borrarade hål som möjligen kan ha använts för att väva band med i s.k. brickbandsteknik (Rudebeck 2010:191).

Det finns en viktig källkritisk diskussion om de tidiga textilierna eftersom resterna kan vara otydliga i fyndmaterialen och arkeologerna kan vara okunniga om de textila fibrerna och strukturerna och också om vilka redskap som använts i den textila produktionen. Den textila förhistoriska forskningen behöver därför utvecklas. Därför har en databas upprättats – *Centre of the Textile Research in Copenhagen* vilket kommer att bidra till kunskapsutvecklingen inom textilforskningen (Mazare 2012:11, 39).

Det är väl känt att det textila arbetet ofta har getts kvinnliga förtecken i de förhistoriska upppteckningarna utifrån gravfynd. Så anses sländtrissor, vävtyngder, nålhus och nålar tillhöra den kvinnliga sfären. Under förhistorien utvecklas de textila teknikerna, framför allt vid produktion av avancerade produkter av ull och lin. Från vikingatid (Arwill-Nordbladh 1998:203-213) och framåt kopplas ofta det textila hantverket till kvinnors arbete och verksamhetsområden men hur fördelningen av textilarbetet skett mellan kvinnor och män för 4000 år sedan är inte klarlagt.

Trä, näver, rötter och växtfibrer

I fyndmaterialet från Boplatsområde III finns 2 risflätade brunnskorgar (Björhem & Säfvestad 1989:109) men också lämningar av organiskt material som inte har bevarats, tillverkade av trä, näver, rötter eller växtfibrer måste beaktas och synliggöras för att vi ska få en så samlad bild som möjligt av de olika verksamheterna på boplatsen (Conkey 1991). Mitt antagande är att Hus 13 varit bebott året runt och att där har funnits utrustning och redskap också av förgängligt material som använts i hushållet och arbetet på gården såsom torkställningar, staket, flätverk, rep, nät, korgar, redskap, kläder m.m.

Trä har haft olika användningsområden inte minst för husbygge och andra byggkonstruktioner; uthus, skyddande tak, torkställningar, stängsel, bryggor etc. och också för att bygga t.ex. båtar och flottar. De tydligaste lämningarna av trä från förhistorien är träkol men också fynd av träföremål finns både från mesolitisk och neolitisk tid från Skandinavien som visar på olika användningsområden för olika träslag. Så har t.ex. hassel, olvon, slån, alrot, brakved, vildapel, rönn, ek och lind använts till mjårdar och fiskestationer/fördämningar. Hassel och ek har använts till ljuster och redskapsskaft. Kanoter har tillverkats av lind, al eller ek och paddlar/åror av ask. Träskedar och träkärl har tillverkats av alm, al, rönn, ek och hassel (Rudebeck 2010:191-192).

Jag har i kapitlet om Timmeråshyddan beskrivit hur trä, näver, rötter, rotmasur, grenar, vidjor, bast m.m. kan ha använts där för att tillverka olika hantverksprodukter såsom redskap, nät och olika förvaringskärl. Där var det nödvändigt att göra funktionella men lätta ting om man ville flytta dem med sig mellan olika ställen man vistades på, medan man på Fosieboplatsen har kunnat tillverka och haft stor användning för större inredningsdetaljer och förvaring. Men grundmaterialet är detsamma. Av trädstammar byggde man huset och dess inredning med sovplatser, sittbänkar, hyllor etc. Ur trädstammar kunde man hugga ut stora och tunga skålar och byttor för förvaring men också båtar.

En del träslag är bättre för förvaring av matvaror, såsom bok, al och björk medan tall och asp ger en obehaglig lukt som speciellt mjölkprodukter tar åt sig av. Björk och rönn är speciellt lämpliga för hållbara bruksföremål. Ek och bok är mycket hårda träslag att arbeta i medan lind och den böjliga sälgen är lätta att arbeta med. Träet kan sågas, huggas, täljas, skäras, svepas, laggas och svarvas. Teknikerna har utvecklats ur speciella behov och har anpassats därefter (Snidare 2005:97).

Av näver, rötter och växtfibrer kunde man svepa och fläta både större och mindre korgar, fat, nät och annat man behövde i hushållet.

Det går utmärkt att fläta och väva av växtfibrer vilket den risflätade brunnskorgen från fyndmaterialet visar. Vackra mönster kan göras genom att med olika tekniker tvinna, snärja och fläta t.ex. bast till mattor, korgar, säll, hattar, skor och väskor. Basten kan komma från en mängd olika växter som olika träd eller nässlor. Anne Reichert visar mycket illustrativt i teckningar och foton hur hon har experimenterat med dessa tekniker för ett vackert hantverk av olika växtmaterial baserat på huvudsakligen neolitiska europeiska fynd, men också något enstaka paleolitiskt (Reichert 2013:79-98)(Se också Hurcombe 2014). Danska mossfynd från senneolitisk tid visar på flätade och tvinnade rep (Hasselrot 1997:12). Jag har tidigare i avhandlingen också beskrivit att vidjor av pil, videarter, rönn och hassel kan användas till korgar, fiskeredskap, snaror och nät/galler att lägga över fångstgropar som sedan täcks med mossa och gräs.

Från Öresundsprojektet finns neolitiska tandade flintor som visar på bearbetning av växtmaterial för tillverkning av rep eller tråd. Snörornerad keramik visar också att växtfibrer har använts som snören och tunna rep (Rudebeck 2010:189). Att föremål tillverkade av växtfibrer har haft ett brett användningsområde och var vanligt förekommande är väl känt och lätt att förstå. Materialet har funnits tillgängligt runtomkring i landskapet och har lätt kunnat samlas in.

Användningen av och därmed arbetet med växtmaterial kan ha varit omfattande på Boplats III. Kunskapen har vilat på en lång kontinuitet från mesolitisk tid och inkluderar också redskap och

verktyg som användes t.ex. för att klyva trä, skala av bark för att nå basten innanför eller för att skära av växtfibrer.

Susanna Harris beskriver olika tekniker för att framställa ett vävt/flätat fibermaterial för klädtillverkning från den mesolitiska danska fyndplatsen Tybrind Vig från ca. 4200 f.v.t. (Harris 2014b:41-43). Materialet är visserligen förgängligt men det har inte hindrat komplicerade tekniker att utvecklas och kunskapen har överförts mellan generationerna. Arbetet med trä och fibrer har kunnat utföras av personer i olika åldrar men det är mera oklart hur genus och status speglar sig i denna verksamhetskontext för 4000 år sedan.

Ben och horn

I fyndmaterialet på Boplats III fanns ben av nötkreatur och svin samt ett kronhjortshorn men inga redskap av horn eller ben hittades. Jag kan därför inte ta för självklart att en ben- och hornproduktion har ägt rum på boplatsen men det är troligt eftersom det i närbelägna Almhov från tidig- och mellaneneolitikum finns lämningar av stora skulderblad från nötkreatur och kronhjort som har skaftats och kunnat användas som spadar eller skyfflar. Mindre skulderblad kan ha använts för andra ändamål. Fynd finns också av ett blandat material av sten och ben/horn, som tolkas så att en hantverksproduktion ägt rum (Rudebeck 2010:178-183) och att man använt hornen och benen för att tillverka redskap även om dessa inte finns bevarade på boplatsen och att detta arbete representerar en egen verksamhetskontext

Långa rörben, mellanhands- och mellanfotsben, revben och skulderblad är de benslag som använts mest i hantverket, enligt Lena Nilsson. Olika ben är olika starka. Ben från vilda djur är generellt starkare än ben från domesticerade djur. Ben från svin är svagare än ben från nötboskap och häst. Strålben och skenben är generellt starkare än överarmsben och lårben. Starka ben som är lätta att klyva på längden är mellanhands- och mellanfotsben från kronhjort, rådjur och nötboskap. Olika typer av föremål tillverkade av dessa ben är vanliga i de arkeologiska fynden från olika tidsperioder. Av de långa rörbenen tillverkades spetsar av olika slag som pryglar och nålar, kammar, skaft av olika slag, islägggar m.m. Pryglar och nålar användes för att sy i skinn, för att fläta eller binda korgar och nät eller för nålbindning. Långa rörben från fåglar användes till musikinstrument som flöjter och lockpipor. Andra delar av djurskeletten som tänder och småben användes till leksaker, rassel och olika utsmyckningar som arm- och halsband eller fastsydda på kläder. Hållbara föremål kan också tillverkas av horn, speciellt de från olika hjortdjur (Nilsson 2006:36-40). Rörben kan bli hylsor för förvaring av småsaker t.ex. ett

nålhus. Bävertänder omvandlades till pärlor och är kända som halsband.

Innan hantverksarbetet med benen och hornen kunde starta föregicks det dels av blötläggning och renskrapning och dels av annat hantverk för att producera lämpliga redskap, t.ex. av flinta för att skära, karva och borra med och kanske tillverkning av ett lämpligt skinn att ha över knäna under arbetet. Kunskap krävdes för att välja ut rätt ben och rätt del av benen, för att veta hur och i vilken ordning olika arbetsmoment skulle utföras och inte minst kunskap om vilka redskap som var nödvändiga att ha och också för att i förväg någorlunda kunna uppskatta hur lång tid själva arbetsprocessen med detta hårda och ibland flisiga och motsträviga material tog.

Enligt Margaret Conkey kan vi anta att kvinnor producerat och underhållit sina egna redskap. Hon utgår från sin paleolitiska undersökning av ben- och horntillverkning där stora mängder harpuner och nålar producerades och att kvinnor använt dessa nålar i arbetet med att tillverka nät, korgar, mattor, kläder m.m. av fibrer, snören och rep. Föremål som sedan använts i arbetet med försörjningen t.ex. vid samlandet eller fisket (Conkey 1991:78). Så kan det också ha varit i Fosie för 4000 år sedan.

Keramik

Keramiken är kopplad till förvaring, tillagning och servering av mat och dryck. I fyndmaterialet från Hus 13 finns 160 g oornerad keramik fördelat på 44 små fragment. I magring och utseende påminner den om senneolitisk keramik, enligt Björhem & Säfvestad. I Hus 92 en bit bort, från samma tid, fanns mer senneolitisk keramik bl.a. rester av ett stort förrådskärl och i ytterligare andra hus, 12 och 22, från samma tid fanns keramik med vulster. De härstammar alla från stora kärl med lätt svängd kärlsida och svängd mynning. I en näraliggande brunn hittades en hel krukbotten av samma sort som den i Hus 92. Dessutom hittades ytterligare keramikskärvor både ornerad och oornerad, en liten keramikknopp och lite bränd lera (Björhem & Säfvestad 1989:41, 56, 111, Björhem 1989:237).

Lerkärlen i hushållet kunde variera avsevärt i storlek. Från senneolitikum och äldre bronsålder finns inte bara stora förrådskärl utan också mindre ner till 0,3 till 0,5 liter. Lerkärl av varierande form och storlek har använts i hanteringen av maten som förrådskärl, kokkärl och serveringskärl. Att förnya hushållskärlen var ett återkommande arbete (Welinder 2004:164). Formerna på keramiken varierar över tiden. Den senneolitiska keramiken har beskrivits som enkel, grov och fantasilös. Lerkärlen har nu nästan raka väggar, ibland något

utsvängda, med flat botten. En karaktäristisk utsmyckning för tiden är en ornering runt mynningskanten. Grovt magrade kärl har sannolikt använts till förvaring, de har inte varit lämpliga för kokning över öppen eld (Burenhult 1999:388). Eva Koch beskriver i detalj de danska mossfyndens keramik med dess utformning och mönster under alla stenålderns olika perioder. Skisser över skålar, bågare och flaskor finns liksom redogörelser för volymer, lerans beskaffenhet, samt tolkningar av funktioner. Hon gör också inledningsvis en genomgång av de antropologiska tolkningarna av keramik som var aktuella från 1960-talet och diskuterar sedan den danska forskningsutvecklingen från 1975 och framåt utifrån de rika keramikfynden från bl.a. mellan-neolitisk tid och konstaterar att debatten om det neolitiska samhällets utveckling fortfarande till delar vilar på detta (Koch 1998:37-57).

Tillverkningen av enkla lerkärlen där man tummade och tryckte upp en form som måste torka före bränningen i en öppen eld där kärlet utsattes för en hastig och kortvarig upphettning är väl känd. Man har på den europeiska kontinenten tillverkat keramik på det här sättet minst i 7000 år (Österholm 1999:106-109).

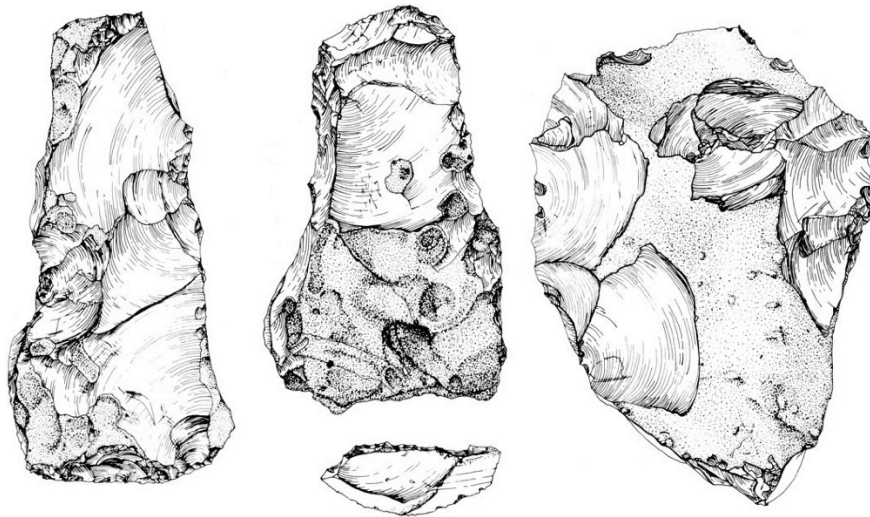
Katarina Botwid beskriver hur kunskapen om keramikhantverket överförs med s.k. tyst kunskap genom interaktion (se också Molander 1993). Den som har kunskap visar andra hur man ska arbeta med leran. Skickligheten växer och man utvecklar en handstil som utmärker det egna hantverket. Botwid menar att det inom dagens arkeologi finns ett stort intresse för olika sorters hantverkskunskap men också för människorna bakom artefakterna. De forntida keramikernas handlingar syns tydligt i lämningarna med fingeravtryck och märken. I litteraturen sätter man ofta det forntida keramikhantverket i direkt samband med kvinnors hantverk, men hon menar att keramikhantverket är möjligt att utföra av både kvinnor och män och därför tolkar hon det som att detta hantverk är könsneutralt (Botwid 2013:56-63). Själva tillverkningen, arbetet med leran, är enligt Botwid, lämpligt att utföra under tak. Sol, vind och regn är inte önskvärt under arbetets gång. Krukor som lämnas i solen torkar ojämnt, hårda vindar kan ge sprickor och regn kan helt förstöra ett obränt kärl. Kärl som inte får torka helt och hållet före bränningen kan spricka. Mycket talar för att hantverket ägt rum under ett tak eller i en byggnad/verkstad (Botwid 2013:65). På Boplats III finns gropar/hål och huskonstruktioner i en överlappande och svårtolkad struktur som kan innehålla en byggnad/verkstad för keramikproduktion. Där finns sten- och lerklädda gropar, utspridda platta större stenar och högar med skörbränd sten (Björhem & Säfvestad 1989). De större platta stenarna kan ha använts som underlag vid arbetet med leran och de skörbrända stenarna för uppvärmning vid bränningen. Om någon av groparna

runt Hus 13 verkligen har använts för att bränna keramik i har inte gått att fastställa.

Detta tunga hantverk var möjligen inte ett arbete för en person utan en arbetsprocess som flera, både kvinnor och män, deltog i, kanske från olika hus/hushåll och där produkterna sedan fördelades mellan husen efter en känd ordning.

Stenhantverk

I brunnarna nära Hus 13 gjordes fynd av senneolitiskt stenhantverk som skäror, yxor, spetsar, flintdolkar, borrar, knivar, skrapor, mejsel samt fragment och förarbeten till redskap. Inne i huset fanns knutor och flintrester. Där fanns också några påbörjade arbeten; två yxförarbeten, en liten avslagskniv och ett obestämt redskap samt delar av slipstenar (Björhem & Säfvestad 1989:41, 109-115). Dessa fynd samt alla avslag och allt avfall av flinta visar att man har arbetat med stenhantverk i och omkring huset.

Figur 90 – Flintredskap.

Björhem & Säfvestad 1989:66-67

I den arkeologiska litteraturen kallas tillverkningen av stenredskap ofta för stensmide – kanske för att det i litteraturen traditionellt oftast har förutsatts vara ett arbete för män. Titeln smed är i historiska och nutida sammanhang oftast kopplat till en man. Jag har i kapitlet om Arbetsdelning diskuterat om detta hantverk skulle vara möjligt att utöva även för kvinnor. Jag menar att det har varit det och att kvinnor

kunnat tillverka både sina egna och andras stenverktyg. Stensmide är en fråga om inläring och träning som måste påbörjas tidigt i livet. Eva Stensköld menar att flintdolken kan användas för diskussioner om genuskategorier och omförhandlingar och att en förändring av myten om den manliga dolken kan bana väg för tolkning av hur sociala identiteter skapas, upprätthålls och förändras mellan människor. De ord som används i samband med flintdolken kan vara teknologi, makt, individ, man, manlig, krigare, vapen och prestige. Det är dock sällan man finner täckning för orden i de arkeologiska fynden. Ord som kvinna, barn, åldring, boplat, hem, hus, härd, rituell, rit eller myt kopplas däremot sällan ihop med flintdolkar. Det finns ingen övertygande koppling mellan män och flintdolkar i fyndmaterial från Sverige, enligt Stensköld. I Danmark förekommer däremot flintdolkar i mansgravar. Det är troligen därför som flintdolken har beskrivits som ett manligt attribut även i Sverige. Kopplingen mellan män och flintdolkar är alltså svag, till och med i många fall obefintlig.

Diskussionen om män och flintdolkar går i cirklar; man hänvisar till att eftersom män använder dolkarna så har de också tillverkat dem, utan att man säkert vet att det verkligen är män som använt dem. Myten om de manliga dolkarna är en myt av vår tid, menar Stensköld, där vårt västerländska samhälle stått modell för en tolkning av den senneolitiska tiden. Hon konstaterar också den experimentella arkeologin har bidragit till denna manliga tolkning genom att de som ägnar sig åt flintexperiment oftast är män. Denna mansfokusering på flintdolkarna har bidragit till synen på det senneolitiska samhället som ett mansdominerat, individbaserat och aggressivt samhälle (Stensköld 2004:100-102). Eva Stenskölds diskussion är intressant och viktig eftersom den är ett exempel på hur vi skapar bilder av förhistoriskt liv genom att okritiskt anamma en traditionell syn på arbetsdelningen mellan kvinnor och män.

Stenhantverket var en förutsättning för att man skulle ha bra och ändamålsenliga redskap. Skrapor med lämpliga egg behövdes t.ex. för att skrapa och bearbeta skinn. Skärar, knivar och yxor användes för att kapa av växtmaterial osv. Det behövs inte mycket fantasi för att skapa sig en bild av denna kedja av redskap som behövdes för att hela den övriga hantverksproduktionen skulle kunna genomföras.

Teknikerna att skapa redskap av flinta och annat stenmaterial är väl beskrivna i den arkeologiska litteraturen där det också finns detaljerade teckningar och vackra fotografier. Inget annat av de hantverk jag beskriver kommer i närheten av den mängd publikationer eller den mängd tid som inom den experimentella arkeologin har ägnats åt att slå flinta. Därför gör jag ingen ytterligare beskrivning av flinthantverket här.

Däremot vill jag använda flintslagningen som ett exempel på hur hantverkskunskap kan överföras från en generation till en annan, från den vuxne till barnet.

Anders Högberg diskuterar detta på ett mycket intressant sätt utifrån en neolitisk fyndplats som grävdes ut i samband med projekt Öresundsförbindelsen (1997) inte långt ifrån Fosie. Runt två stora stenar hittades ungefär 400 flintavslag av olika storlek och kvalitet. Avslagen hade en spridning som han tolkade som att det varit två personer som arbetat med att slå flinta på platsen. I det ena fallet var avslagen koncentrerade runt en avgränsad yta medan i det andra fallet var avslagen utspridda på flera olika platser runt stenarna. Genom analyser och jämförande studier av avslagen menar Högberg, att i det ena fallet är avslagen mycket koncisa och typiska för produktion av en högklassig fyrkantig flintyxta. I det andra fallet finns inget sådant att se. Kvaliteten på flintan skiljer sig också. I ena fallet är den av hög dansk kvalitet medan det i det andra fallet är en sämre mer moränaktig kvalitet.

Högbergs intressanta slutsats är att ett barn har varit med en vuxen och själv provat att slå flinta genom att leka och imitera den vuxne. Barnet har flyttat sig runt och spridit ut sina avslag lite här och var medan den vuxne har suttit stilla på samma plats under arbetet. Det färdiga resultatet av deras arbeten hittades tyvärr inte. Att barn har existerat också under förhistorien är helt självklart, men inte utforskat tillräckligt, menar Högberg. Naturligtvis finns barn representerade i fyndmaterialet men det gäller att arkeologerna är kreativa nog att upptäcka dem. På senare år har dock fler arkeologer intresserat sig för detta. Han gör en kort forskningsöversikt med litteraturhänvisningar. I litteraturen diskuteras bl.a. barndom i förhållande till kulturella konstruktioner men också hur barns utveckling faktiskt sker på ett likartat sätt oavsett uppväxtkultur. Två fenomen har diskuterats inom forskningen om barn; lek och imitation. Barn leker det som vuxna gör och i leken härmar de vuxnas beteenden. Detta har psykologer, pedagoger och antropologer studerat länge. Dessa studier använder Högberg sig av när han tittar på de neolitiska avslagen och drar slutsatsen att ett barn har härmat en vuxens arbete med att tillverka en flintyxta. Två helt olika produktionsstrategier visade upp sig och en läroprocess genom imitation hade startat för barnet med lek och arbete i förening (Högberg 2008:112-131). Det vi inte kan veta är vilket förhållande den vuxne och barnet hade. Det kan ha varit en förälder som lät sitt barn vara med under arbetet, eller en "mästare" eller specialist som ville försäkra sig om en återväxt i hantverket. Den vuxne kan ha varit en kvinna eller en man och den som undervisades en flicka eller en pojke. Vi vet inte heller vilken ålder barnet var i – men antagligen gammal nog för att förstå att man inte kunde hoppa

omkring i de vassa flintflisor som den vuxne producerade utan fick hålla sig lite utanför med sitt eget arbete.

Linda Grimm ger förslag på några övriga enklare arbetsuppgifter som barn kan ha involverat barn i sin undersökning av en paleolitisk boplats där hon menar att barn har lärt sig flintslagning genom ett lärlingssystem. Barn kan ha stådat upp och forslat bort stenavfall från arbetsplatsen, samlat ved till eldstäder där flintsmederna satt med sitt arbete, hämtat annat stenmaterial som kunde användas i arbetet, hämtat material för att t.ex. fästa pilspetsar i på egen hand eller tillsammans med erfarna samlare, preparerat senor att surra fast spetsar med, följt med erfarna flintsamlare när de hämtade nytt flintmaterial (Grimm 2000:65).

Kunskap måste nödvändigtvis överföras från en generation till en annan, men denna kunskapsöverföring är oftast osynlig i det arkeologiska materialet. Att barn är tillsammans med vuxna och handgripeligen lär sig är en ursprunglig pedagogisk metod som jag menar har tillämpats inte bara vid inläring av stenhantverket så som Anders Högberg (med ref. till bl.a. Linda Grimm) ger exempel på utan vid all kunskapsöverföring. Deras studier kan ligga som en tankemässig inspiration för hur barn har lärt sig av vuxna också när det gäller andra hantverk liksom Katarina Botwids studie av hur keramikhantverket lärs från generation till generation genom överföring av tyst kunskap. För alla studierna gäller att det är av avgörande betydelse för tolkningarna att fokus förändras från det allmänt hållna barn till att synliggöra flickor i materialet. När t.ex. barn omtalas i lärprocessen för stensmide är det mycket viktigt att tydliggöra detta för att undvika traditionella tolkningar dvs. att barn i denna pedagogiska situation är detsamma som pojkar. (Som ett tankeexperiment kan barn i texten ovan bytas ut mot flicka/flickor!)

Hantverk – status, arbetsdelning och ägande

Många arbetsuppgifter inom hantverket krävde en ansenlig arbetsinsats medan andra kunde hänföras mer till ”pyssel runt härden”. Att klyva ben och horn och skrapa dem rena är både flisigt och hårt och lämpar sig bäst för en plats utomhus. Det gör också vissa moment av keramiktillverkningen, stenhantverket, garvningen, stora träarbeten och blötlaggningsen av ben/horn och pil/vidjor. Annat arbete som att t.ex. dekorera ben och horn, tälja mindre träföremål, göra svepaskar, sy i skinn, fläta och väva i olika material kan passa att arbeta med inomhus.

Hantverket innehåller en stor mängd arbetsuppgifter där jag menar att kunskap, intresse och fallenhet kunde få styra fördelningen av vad

som skulle produceras snarare än kön. En kunskap man kunde ha tillägnat sig som barn eller vuxen av någon annan person med speciella kunskaper.

I hantverkskontexten ingår också den fråga jag vid flera tillfällen i avhandlingen tagit som exempel på genuskonstruktioner och som handlar om vem som var ägare till det vackra skinnet som representerade en stor och mångfasetterad arbetsinsats. Var det personen som jagat/fångat in djuret eller var det var den som slaktat djuret, skrapat och/eller berett skinnet till en produkt man kunde handla/byta med eller ge som en prestigefylld gåva. Eller var alla som varit involverade i den omfattande arbetsprocessen att betrakta som ägare? När nya hantverk introduceras i ekonomin som t.ex. keramiktillverkning eller ullhantverk kan liknande diskussioner föras utifrån ett genusperspektiv. Att ha kunskaper om hur man tillverkar en speciell keramikkruka, tovar ett par ullvantar eller flätar ett komplicerat band av växtfibrer kan ha gett status i gruppen oavsett kön. Den skicklige hantverkaren kan ha undantagits från arbetet med den dagliga försörjningen för att istället ägna sig åt hantverksproduktion ämnade som statusmarkörer eller för handel och/eller utbyte som kan ha gynnat hela hushållet. Att komma överens om vem eller vilka som ägde den värdefulla hantverksprodukten kan ha varit mycket betydelsefulla förhandlingar att genomföra som kunde spegla genus. Det viktiga beslutet som fattades kunde sedan avspegla sig i det man bytte till sig eller fick i gengåva och hur ägandet av detta utbyte fördelades mellan medlemmarna i hushållet. En viktig dimension i diskussionerna om status och makt är också deponeringen av hantverksprodukter i gravar eller som offer till makterna. Att få äran att bli utvald för att producera en specifik grav- eller offergåva, eller att något av det man redan tillverkat och som den gravlagde kanske hade något speciellt känslomässigt förhållande till, fick följa med i graven, gav förmodligen prestige och stolthet oavsett kön.

Avslutningsvis

De kvinnor, män och flickor och pojkar som bodde i Hus 13 för ungefär 4000 år sedan hade goda förutsättningar att försörja sig. De hade en blandad ekonomi med begynnande odling, samlande, boskapsskötsel, fiske, *veiding* och jakt. Ett omfattande hantverk var nödvändigt för att ge goda förutsättningar för försörjningen, såsom nödvändiga kläder, redskap och verktyg. Gården och det omgivande landskapet utnyttjades för försörjningen men utifrån fynden på boplatsen kan jag inte se några tydliga genuskonstruktioner. Däremot har fynden gett möjligheter att problematisera och diskutera kvinnors arbete med försörjningen. Genom fynden kan jag identifiera kedjor av arbetsuppgifter

knutna till olika verksamhetskontexter men jag kan inte identifiera genus i fyndmaterialet. Hus 13 och den omgivande boplatsen är ett konkret exempel på att vi genom fynden inte kan låsa vissa arbetsuppgifter till genus men materialet ger oss däremot utrymme för diskussioner.

I de arkeologiska genuskonstruktionerna har kvinnor generellt tilldelats arbetsuppgifter på gården som samlande av växter, mjölkning av nötkreaturen, matlagning och konservering/förvaring, textil- och fibervävning, korgflätning, keramiktillverkning, ansvaret för barnen m.m. Männen har tilldelats andra arbetsuppgifter som haft med boskapens skötsel, jakt, markberedning och sådd, sten-, ben- och hornhantverk, byggen av större träkonstruktioner m.m. att göra. Arbetet med skörden, fisket, *veidingen*, slakten, skinnberedningen har traditionellt en mer diffus genusuppdelning. Andra arbetsuppgifter som vård och omsorg av sjuka och äldre personer finns oftast inte omnämnda.

För all mathantering och för alla hantverkstekniker gäller att de kan brytas ner i mindre delar för en genusdiskussion och synliggörande av de olika, omfattande och ofta komplexa arbetsmomenten. Genom ett sådant synliggörande undviker man att komplexa arbetsuppgifter förenklas. En komplex uppgift kan ha innehållit komplexa genuskonstruktioner och jag menar att män och kvinnor deltog gemensamt i arbetet och aktiviteterna på gården. Med referens till Jane Petersons studier och slutsatser (2002, 2010) går det inte att fastställa någon hierarkisk organisation mellan kvinnor och män för 4000 år sedan. Hon hittade inga bevis för att det ena eller det andra könet dominerade eller kontrollerade försörjningen, produktionen eller hantverket och genom det hade högre status.

Alla arbetade tillsammans för gårdens bästa men kunde samtidigt ha ansvar för olika delar av de arbetsuppgifter som ingick i försörjningen. Arbetsuppgifter fördelades och kvinnor och män kunde utveckla olika skicklighet i sitt arbete och kanske bli beundrade för det och då tilldelas status för detta oberoende av kön.

På jakt efter kvinnors arbete. Sammanfattning, resultat och slutord

Sammanfattning

Mitt referensmaterial är i huvudsak följande arkeologiska doktorsavhandlingar; Robert Herneks *Nytt ljus på Sandarnaboplatsen. Om en boplats från äldre stenåldern i Bohuslän* (2005) - om Timmeråshyddan, Christopher Prescotts *From Stone Age to Iron Age. A study from Sogn, western Norway* (1993) - om Skrivarhelleren och Nils Björhems & Ulf Säfvestads *Fosie IV. Bebyggelsen under brons- och järnåldern* (1993) samt Magnus Arturssons *Bebyggelse och samhällsstruktur. Södra och mellersta Skandinavien under senneolitikum och bronsålder 2300-500 f. Kr.* (2009) – båda om Hus 13 i Fosie. Jag kompletterar med ytterligare publicerat material för att kunna diskutera kvinnors arbete och försörjning.

Där andra forskare traditionellt bara ser mäns arbete synliggör jag kvinnors. Jag accepterar inte svaret: Vi vet inte. Istället måste vi använda andra metoder för att skapa nya fokus så att vi får en så heltäckande bild av förhistorien som möjligt. Jag fokuserar annorlunda och jag ställer andra frågor till materialet. Jag problematiserar utifrån både ett feministiskt, ett genus och ett intersektionellt perspektiv. Genom olika metoder får vi andra förutsättningar för att analysera och synliggöra materialitet och praktik. Jag sätter in kvinnors arbete i sin kontext och då ser jag variation. Jag tänker enligt metoden *contexts of action – contexts for power* (Conkey & Spector 1984, Conkey 1991) som utgår ifrån materiella boplatsslämningar för att diskutera förhistoriska handlingar och verksamheter. Genom att bryta ner arbetsuppgifterna i mindre delar som åskådliggörs i en *chaîne opératoire*, kan arbetets delar synliggöras och diskuteras utifrån ett genusperspektiv. Jag ger ett flertal exempel på detta i texten. Metoden har hjälpt mig att se hur mångfasetterade också det som kan tyckas vara enklare arbetsuppgifter är. Möjligen räcker inte min fantasi till för att fullständigt bryta ner en stor övergripande verksamhetskontext som jakt, fiske eller odling i helt korrekta delar men modellen kan ge redskap att ifrågasätta kvinnors underordning och visar nya infallsvinklar på frågan om hur kvinnor har försörjt sig. Genom att fokusera annorlunda visar jag att det finns flera möjligheter att se arbetsdelningen på ett nytt sätt. En arbetsuppgifts omfattande innehåll visar genom en *chaîne opératoire* det fullkomligt orimliga i den traditionella synen på arbetsdelningen. Det fanns helt enkelt ingen praktisk möjlig-

het, varken i tid eller rum, att kvinnor samlade och möjligen fiskade medan männen hade huvudansvaret för alla andra nödvändiga arbetsuppgifter för att klara försörjningen. Det är långt ifrån självklart att män har haft speciella arbetsuppgifter som inte kvinnor kunnat delta i och vice versa. Inget talar för att män haft speciellt avancerade och statusstyngda arbetsuppgifter i mina tre fallstudier. Inget talar heller för att kvinnor haft det. Därför är det nödvändigt att problematisera försörjningen utifrån frågor som handlar om arbetsdelning och samarbete, makt och status utan att bortse från frågor som personliga intressen, förmågor och talanger, liksom ålder. Också barn och äldre deltog i arbetet efter sina förutsättningar och erfarenheter. Arbetsdelningen är flexibel och rörlig utifrån förutsättningarna. Detta gör att jag inte kan generalisera. Varje fallstudie är ett unikt exempel på frågan man alltid ska ha i tankarna när man närmar sig ett nytt boplatsmaterial: *Hur har kvinnors arbete sett ut just här?*

Möjligheterna till arbete och en god försörjning är sammankopplade med hur tillgången till ytor och utrymmen regleras i samspelet och förhandlingarna mellan kvinnor och män. För att fördjupa denna diskussion har jag introducerat begreppet *women's room to maneuver*. Ett rum som kvinnor kan utnyttja för olika syften och som ger henne förutsättningar för sitt arbete. Ett rum/utrymme där hon kan agera och handla både i praktiken och i tankevärlden.

Vi behöver inkludera de ytor och utrymmen som omger hyddan, *helleren* och huset för att bilda oss en uppfattning om vilka försörjningsmöjligheter och resurser det omgivande landskapet gav. Det kanske inte är uppenbart när man står inför en boplats hur landskapet och dess möjligheter har sett ut där för flera tusen år sedan, men jag visar att det går att leta sig fram till sannolika beskrivningar och möjliga tolkningar utifrån litteratur skriven av arkeologer, osteologer, biologer, zoologer, geologer, etnologer, ibland antropologer, historiker, kulturgeografer och för att hålla perspektivet levande genom forskare med en feministisk utgångspunkt. Intressanta och befruktande möten mellan olika vetenskaper och teorier uppstår och gynnar förståelsen för hur arbetet och vardagslivet i tid och rum kan ha fungerat på de olika platserna.

Genom besök i Skrivarhelleren har jag kunnat bilda mig en egen uppfattning om hur själva boplatsen har sett ut och hur det omgivande landskapet är beskaffat. Jag har kunnat se var utgrävningarna skett och var det har varit möjligt för människor att vistas under *helleren*. Det har däremot inte varit möjligt att få se platsen där Timmeråshyddan låg, men det Bohuslänska landskapet så som det ser ut idag är jag väl förtrogen med. Det erbjuds också en modell av hyddan i skala 1:10 på Göteborgs Stadsmuseum och fynden finns tillgängliga i Bohus-

läns museums arkiv. Fosieboplatsen utanför Malmö har jag inte heller sett men däremot varit inne i ett flertal rekonstruktioner av både två- och treskeppiga hus. I samtliga fall har litteratur om platserna gett en bild och en viss förståelse för boplatsernas placeringen i landskapet.

Timmeråshyddan

När Timmeråshyddan var i bruk för 8000 år sedan låg den nära stranden i det som idag är mellersta Bohuslän. Den omgivande miljön med resurser både i havet och på land var riklig och befolkningen var liten. Det fanns goda möjligheter att både fiska och samla. Eftersom mitt antagande är att hyddan användes på vintern diskuterar jag ett kort uppehåll där för att fiska framför allt bergtorsk och för att eventuellt också jaga säl. Fångsten har man tagit med sig därifrån till någon annan plats där andra medlemmar i den grupp människor man tillhörde fanns.

Eftersom Timmeråshyddan bara är ca 15-20 kvadratmeter stor kunde bara en liten grupp personer vara där samtidigt. Inne i hyddan fanns härden och det fanns möjlighet att laga mat där eller utanför. Den rikliga förekomsten av hasselnötsskal visar att man antingen haft dessa med sig vid sina besök eller att det fanns möjlighet att plocka hassel runt omkring i landskapet och lagra i hyddan för kommande vinterbehov. Hasseln kompletterade den kost man utvann ur havet eller samlade ihop på annat sätt.

Platsen var väl vald. Kvinnor och män, eventuellt också äldre barn, delade arbetet med fisket och den ev. säljakten för att säkra sin grupps försörjning och överlevnad. Det fanns stora ytor i landskapet som man kunde utnyttja för detta gemensamma arbete, både till havs och på land. Kvinnor var inte överordnade män, män var inte överordnade kvinnor. Det krävdes ett samarbete för att effektivt utnyttja resurserna under ett kort uppehåll.

Skrivarhelleren

Skrivarhelleren som ligger på nästan 800 m ö.h. i en dalgång som sträcker sig från Sognefjorden till högfjället på Norska Vestlandet har tolkats som den tidigaste *setern*/fäboden i Norge vilket ger möjlighet att diskutera *helleren* i en intressant ekonomi.

Nötboskap, får och get har drivits från gården vid Sognefjorden upp till *helleren* för bete under sommarmånaderna. *Hellerens* djup har erbjudit en lämplig temperatur för förvaring av processade mjölkprodukter. I det omgivande landskapet har det funnits goda möjlig-

heter för en väl utvecklad renjakt, för fiske och för *veiding*/samlande av småvilt och fågel, liksom en kompletterande insamling av de växter och bär som fanns på den här höjden. Detta har sammantaget bidragit till en intressant och sammansatt försörjningsmöjlighet och ekonomi med en mångfald arbetsuppgifter som måste fördelas inom gruppen.

Det finns ett välbevarat och rikt fyndmaterial i lagren under *hellerens* överhäng. Fynd av både sten- och benredskap och ben från boskap, ren och fisk finns, ofta välbevarade. Också ett intressant fragment från en gjutform hittades vilket talar för att bronsgjutning förekommit på platsen. Likaså fanns spår av ett flertal härdar utspridda både under *helleren* och utanför.

Helleren är långsmal, ca 100 m lång med ett största djup på 7 meter. Den sluttar en aning och det ligger en god del större och mindre stenar på marken. Den yta som har varit möjlig att bebo har förmodligen inte varit så stor. Mitt antagande är att det var kvinnor, män och barn som tillsammans arbetade med boskap, jakt, fiske och samlande. Tillgången till de olika resurserna som detta fjällandskap erbjöd kan nog betraktas som outtömliga vid den här tiden ställt i relation till befolkningens storlek. Det omgivande landskapets vidsträckta ytor kunde utnyttjas maximalt av alla för försörjningen. Det fanns ingen risk för överuttag vid jakt, fiske och samlande. Däremot kan man ha behövt ha en medvetenhet om tamboskapens antal ställt i relation till djurens överlevnadsmöjligheter på vintern nere vid fjorden.

Jag menar att kvinnor och män delat på arbetet och samarbetat vid såväl boskapsskötseln som renjakten, fisket, samlandet, *veidingen* samt vid produktionen av mjölkprodukterna. Det var allas ansvar att vistelsen under sommarmånaderna i Skrivarhelleren blev så ekonomiskt gynnsam som möjligt och att resurserna utnyttjades väl.

Hus 13 i Fosie

De kvinnor, män och barn som bodde i Hus 13 på Fosieboplatsen för 4000 år sedan hade en sammansatt ekonomi baserad på boskapskötsel, en begynnande odling, fiske, jakt och samlande.

Huset är den fasta punkten och utgångspunkten för aktiviteterna och jag väljer att betrakta huset som ett åretruntboende även om detta inte är fullständigt klarlagt och kan problematiseras. Men det förenklar och ger mig möjligheter att visa på och diskutera arbete och försörjning under hela året för husets invånare på ett sätt som inte är möjligt när det gäller säsongsboplatserna Timmeråshyddan eller Skrivarhelleren.

Huset är litet, ca 100 kvadratmeter stort, och väl undersökt, dokumenterat och även rekonstruerat. Huset bedöms ha varit delat i en

större bostadsdel och en mindre del för att hålla djur stallade och med ett loft för förvaring.

Den omgivande bebyggelsen kan ha varit omfattande. Vid utgrävningarna fann man en stor boplatz med många utspridda hus i närheten av den livgivande Risebergabäcken. Husen/gårdarna kan ha representerat olika möjligheter för försörjning, varit lite olika stora och kanske haft olika status men de kan ha varit mer eller mindre beroende av varandra. Resursområdena runt gården har utnyttjats väl. Så har t.ex. betesmarker gemensamt kunnat utnyttjas av flera gårdar liksom Risebergabäckens resurser. Arbetsuppgifterna har knutit ihop gårdarna till en by. Stigar, hägnader, broar, spångar, brunnar och gropar har anlagts genom gemensamt arbete.

Antalet personer i Hus 13:s hushåll är oklart, likaså på vilket sätt de hörde ihop t.ex. genom släktskap, men det fanns arbetsuppgifter till dem alla. Jag har visat en bred bild av arbetet med djuren, odlingen, samlandet, *veidingen*, fisket etc. men också av hantverket i olika material och av matlagningen och lagerhållningen.

Jag diskuterar den hierarkiska organisationen i Hus 13 utifrån jämförande osteologiska studier. Män och kvinnor arbetar gemensamt och det finns inga bevis för att det ena eller det andra könet skulle ha högre status genom en överordnad funktion.

Hunger och svält

I en sammanfattande diskussion om försörjningen och kvinnors arbete är det nödvändigt att förhålla sig till frågan om hunger och svält även om jag i mina tre fallstudier har utgått från att tillgången till resurser har varit tillräcklig. Människor har sannolikt ändå behövt förhålla sig till vad som skulle hända om tillgångarna av olika anledningar minskade så att alla inte kunde få tillräckligt med mat. Nästa måltid eller nästa veckas eller månads måltider kanske inte kunde tas för självklara. Både periodiska avbrott i tillgången på mat som man kände till och var orolig för och helt oförutsägbara händelser och olyckor kunde inträffa. Att försöka lägga upp en buffert för eventuella matbrister, om det var möjligt, har förmodligen ingått i människors strategier alltid och därifrån har olika kunskap om konservering, förvaring och lagerhållning utvecklats. På boplatser ser man ofta olika gropar utan spår av härd eller eld, som kan ha använts för att lagerhålla olika livsmedel. Också spår på keramikrester talar för att man lagrat och sparat mat till senare tillfällen.

Det går inte att räkna ut hur mycket odlingen bidrog till försörjningen i en begynnande jordbruksekonomi, men om det blev missväxt på grund av olika faktorer kan man i alla fall förstå att försörjningen

blev mindre. Likaså om olika faktorer påverkade samlandet, fisket, *veidingen* och jakten. Människor, då som nu, kunde drabbas av sjukdom och skador som hindrade dem i arbetet och som kunde få hunger och svält som följd. Väder och klimat kunde också försämra både tillgång och tillgänglighet. Om befolkningen ökade och fler munnar måste mättas i hushållet kunde detta förstås också påverka hur mycket resurser det fanns till var och en om det blev knappt med maten.

Här finns intressanta diskussioner att föra om *food-sharing*, om hur makt- och beroendebalansen kunde fungera mellan de som eventuellt hade och de som inte hade tillräckligt med mat, mellan de som hämtade "hem"/producerade maten och de som hade andra uppgifter, mellan de som tillagade maten och de som inte gjorde det osv. Man kan också problematisera hur tillgången till ytor och utrymmen påverkades när det kanske blev nödvändigt att cirkulera odlingar och boskap i området eller när jakt-, fiske- och insamlingsrevir förändrades. Då blev det tillfällen till förhandlingar och överenskommelser som kanske inte alltid var så enkla att genomföra. Jag har berört frågan om man verkligen åt allt man hade tillgång till runtomkring sig. Vid en hunger-situation kunde sådana kulturella normer behöva omprövas och man kunde tvingas att äta sådant som annars ansågs tabu.

Behovet av kalorier/fett varierar över en människas livscykel men människan är inte anpassad till längre perioder av svält varken som spädbarn, barn eller vuxen. Hela organismen påverkas kraftigt både till humör, tankeförmåga, kraft och uthållighet att utföra arbete. Ganska snabbt kan ett fungerande hushåll och/eller en fungerande by bli så stressade i en svältsituation så att hela deras vanliga vardagsliv raseras.

Slutord

Jag har använt tre helt olika boplatsmaterial och byggt mina analyser på publicerat material. Mitt antagande är att Fosiehuset är bebott av samma grupp människor året runt och att det alltså inte använts som en tillfällig säsongsboplat som Timmeråshyddan. Den med Fosie jämgamla Skrivarehelleren är också en säsongsboplat även om tiden man tillbringade där var längre än i Timmeråshyddan och liknar Fosie genom att en viktig del i ekonomin är boskapsskötsel. En likhet mellan Timmeråshyddan och Hus 13 är närheten till havet och den resurs som havsfisket var. Inga direkta jämförelser mellan de tre olika platserna i övrigt görs. Förhållandena och förutsättningarna för försörjningen är mycket olika.

Men i referenslitteraturen förekommer sällan diskussioner om hur kvinnor arbetat och försörjt sig. Arbetsdelningen mellan kvinnor och

män kan inte observeras i dokumentationsmaterialet och då bygger de arkeologiska tolkningarna inte på tillräckligt djupgående analyser och jag menar att de därmed kan bli felaktiga.

Jag lyfter i mitt arbete fram detta och problematiserar frågan ur ett flertal aspekter. Mina slutsatser är gjorda efter omfattande analyser. Jag visar i avhandlingen att det finns flera möjligheter att diskutera och fokusera på kvinnors arbete på ett nytt sätt med nya metoder.

Jag diskuterar kvinnors inflytande, makt och status i gruppen/hushållet de tillhörde och jag ifrågasätter en underordnad position. Att arbeta med den nödvändiga försörjningen menar jag ger kvinnor inflytande och status i gruppen som inte är mindre än männens.

Jag synliggör kvinnors arbete i relation till ytor och utrymmen både inne i hyddan, *helleren* och huset och ute i landskapet nära och längre bort. Att röra sig överallt kan ha behövt förhandlas och ger förutsättningar för att genomföra arbetet. Denna diskussion är inte heller vanlig i referenslitteraturen.

De intressanta teorierna om möten mellan människor och boskap finns i ett fåtal publikationer och förtjänar att lyftas fram. Mötena representerar många arbetsuppgifter och goda möten kan gynna produktiviteten.

Jag diskuterar också ägandet till de framställda produkterna, inte minst till hantverksprodukterna och att kvinnor kunde äga de vackra ting de investerat ett stort arbete i.

Jag vill ge en ny modell att tänka utifrån, när man närmar sig ett boplatmaterial.

Ibland kan det vara enklare och bra för minnet med en grafisk bild och jag ger några exempel på hur sådana bilder kan se ut. En s.k. *chaîne opératoire* kan skissas upp där en arbetsuppgift bryts ner och delas upp i sina olika praktiker men ett enklare diagram kan också konstrueras för att åskådliggöra hur praktiker/variabler möts.

I min avhandling har jag gått från antaganden till metodologiska analyser av arbetsdelningen genom praktikanalys byggd på de materiella fynden och pedagogiska perspektiv. Avhandlingen ger nya infallsvinklar och fokus på frågeställningen om kvinnors arbete under förhistorien. Det är min önskan att alla som närmar sig en boplat, vid en utgrävning eller i en dokumentation, skall använda denna nya kunskap på sin jakt efter kvinnors arbete.

Summary

Searching for Women's Work. A Model for Analysis of Gender and Division of Labour at Prehistoric Settlement Sites.

With examples from the dwelling at Timmerås, Skrivarhelleren and House 13 at the Fosie settlement site.

Focusing on women's work

The theme of this archaeological thesis concerns women's work during prehistory, based on three case studies. My purpose is to make the work of women visible by illuminating the following question. What was women's work like during prehistory?

I will bring to light questions about division of work, livelihood and status by studying materiality, location and structures in the archaeological material from three settlement sites. Moreover, I will try to form an idea about the possible use of resources in the surrounding landscape. My methodology in the analysis and discussion of the question is based in a feminist and gender perspective. This enables me to attend to a different focus and problematise the matter in a different way. The variety of materiality and practical methods provides a new basis for examining questions about gender and division of work. In this way, we can create better and more concrete methods.

In the thesis, I use graphical representations/ chaîne opératoire to show various contexts of activities. Thus, I create a concrete model that can be used to illuminate women's work on a detailed level. This provides the possibility to identify the work and to discuss negotiations and social relationships between people at a settlement site from a gender perspective. I cannot claim to know exactly the actual reality of the three settlement sites I am discussing, but that is not my intention. Rather, I want to present a model for how to analyse and discuss the archaeological material at settlement sites in order to make women's work visible.

I am interested in preparation of food in everyday life; I do not intend to focus on food from the aspects of status marker, festivity and rituals. I am also interested in craftwork; for instance, as a condition for the functionality of everyday life and preparation of food.

Outline of the thesis

The background material of the thesis comes from three different settlement sites, three case studies at different points in time and space, three peepholes into prehistory. The thesis is based on previously published material. I have chosen to combine theories and methods concerned with feminism, gender, division of work, place and space, micro-archaeology and women's room to manoeuvre. I apply the frameworks of contexts of action – contexts for power, visualising examples of different contexts of action through graphical representations based in the method of chaîne opératoire. I have selected examples of various relevant tasks to illustrate sometimes quite considerable sequences of actions.

My selections are based in the idea that these frameworks, theories methods and models are adaptable to my contexts and that they are possible to combine with each other.

The sites are chosen because they have all been subject to archaeological excavation relatively recently and the excavations and documentation were of good quality. They are also very different regarding chronology, space, economic conditions and the amount of recovered artefacts. They all contribute in various ways to modern archaeological research.

The material for my study primarily comprises four archaeological doctoral theses. One is Robert Hernek's *Nytt ljus på Sandarnaboplatsen. Om en boplats från äldre stenåldern i Bohuslän* (2005) [New light over the Sandarna Settlement Site. Concerning a Settlement Site from Early Stone Age in Bohuslän] – about a dwelling at Timmerås. The second is Christopher Prescott's *From Stone Age to Iron Age. A study from Sogn, western Norway* (1993) – about Skrivarhelleren. The third is Nils Björhem's & Ulf Säfvestad's *Fosie IV. Bebyggelsen under brons- och järnåldern* (1993) [Fosie IV. Settlement during the Bronze Age and Iron Age]. The fourth thesis is Magnus Artursson's *Bebyggelse och samhällsstruktur. Södra och mellersta Skandinavien under senneolitikum och bronsålder 2300 – 500 f. Kr.* (2009) [Settlement and social structure. Southern and Middle Scandinavia during the Late Neolithic and Bronze Age 2300 – 500 BC]. The two latter both deal with House 13 at the Fosie settlement site. Further supplemental literature has also been used to enable discussions on women's work and subsistence in the three places.

Case Studies

The Timmerås dwelling

Case study 1 deals with the Timmerås dwelling in Bohuslän. This is an 8000-year-old Mesolithic coastal settlement site comprising the bottom layer of a dwelling. I will mainly discuss subsistence and women's work in the winter, with fishing as a base. My study builds on Robert Hernek's thesis, *Nytt ljus på Sandarnaboplatsen. Om en boplats från äldre stenåldern i Bohuslän* [New light over the Sandarna Settlement Site. About a Settlement Site from Early Stone Age in Bohuslän]. Hernek's conclusion from the analysis of the assemblage of finds is that the dwelling was used for short stays during the winter; this is thus the basic premise of my study.

When the Timmerås dwelling was in use, 8000 years ago, it was situated near the seashore in what is today the county of Bohuslän on the west coast of Sweden. Since my assumption is that the dwelling was used during winter, my discussion concerns a short stay for fishing, particularly cod, perhaps seals were hunted too. The catch was transported away from Timmerås to some other place, where the other members of the group lived.

The assemblage of finds includes tools, cores, blades, flakes and debitage of flint, along with tools made of rock. In the sandy soil of a hearth inside the dwelling, there was also a multitude of burnt hazelnut shells, but only a few seeds of plants. Altogether, these finds create a picture of a settlement site where the tools that were used provided the essential requirements for subsistence during a stay at the dwelling. I agree with Hernek in the conclusion that the last visit to the dwelling occurred during winter; my interpretation is that the purpose of the visit was to fish cod and/or hunt seal. However, traps for catching small animals could be set up around the dwelling for easy access when emptying them. Furs that were obtained were taken care of, but the main preservation of them was not performed during the short stay at Timmerås. The hearth was placed inside the dwelling, and it was possible to cook food indoors, or outside the dwelling. The rich occurrence of hazelnut shells shows that people, either brought them to the dwelling especially for the visit, or that there was opportunity to pick them in the surrounding landscape and store them in the dwelling for the coming winter. Hazelnuts were a complement to the food that came from the sea or that was gathered in some other way.

The floor surface of the dwelling was 15-20 square metres, which limits the number of people who could sleep there. On the other hand, the supply of resources was not limited to the number of people at the

settlement site. People could move around throughout areas and space in the landscape with the purpose of securing the wellbeing and survival of the group.

Resources from the sea and land in the surroundings of the Timmerås dwelling were rich and the population sparse. When the people had gathered their supplies, they could leave the place without having exceeded the resources; there was an abundance.

The location of the site was well chosen for the purpose. There were plenty of activities for the people who lived there; men and women could work together and share the duties, women's work was just as important for the group as the work of men. The archaeological evidence provides no indications about gender, but through the method of chaîne opératoire, I have been able to illuminate activities that could be divided into sequences of actions. Based on these, a division of activities may be discussed, and gender can be visualised even on such a small and ancient site as the Timmerås dwelling.

Skrivarhelleren

Case study 2 concerns Skrivarhelleren (*heller* = rock shelter) situated in the Norwegian Sogndalsfjällen at an elevation of 800 metres above the present day sea level. It is dated to the Late Neolithic/ Early Bronze Age. I have based my study on Christopher Prescott's *Kulturhistoriske undersøkelser i Skrivarhelleren* [Culture historical investigation of Skrivarhelleren] and his doctoral thesis *From Stone Age to Iron Age. A study from Sogn, western Norway*. I discuss women's work and livelihood in an economy based on cattle husbandry and transhumance during the summer. This is founded in Prescott's analysis and conclusion that the helleren is one of the first summer farms in Norway. I also discuss reindeer hunting and gathering of small mammals, fish and plants. In the deep cultural layers under the rock shelter, the Skrivarhelleren site represents a well-documented and surprisingly rich assemblage of finds. Recent research indicates an interesting interaction between the fiord area and the mountains regarding cattle herding and transhumance, as well as metal production, dating back to 4000 years ago.

Cattle, sheep and goats were driven from the farm at Sognefjorden up to Skrivarhelleren, the rock shelter, to graze during the summer months. The rock shelter is long and shallow; it is 100 metres wide with a maximum depth of 7 metres. The inner recesses of the rock shelter provided a suitable temperature to store processed milk products. A well-preserved and rich assemblage of finds has been encountered under the overhanging rock. Tools of stone and bone have

been recovered, along with bones from cattle, reindeer and fish, often well preserved. Furthermore, an interesting fragment from a mould was found, suggesting that bronze casting was performed on the site. There were also traces of hearths in several places underneath the rock, as well as outside. However, the extensive and well-preserved finds in the deep cultural layers do not provide any clear signs of gender constructions. By applying gender as a tool for the analysis, I have been able to illuminate women's work and active part of the economy. The rich assemblage of finds has enabled a discussion about various activities and their contexts, which were part of the overall economy.

In archaeological gender constructions associated with work in a mountain environment, a traditional notion of men's work particularly included reindeer hunting and the parts of the cattle husbandry concerned with movement and transportation between lowland and highland. Women's work was considered to comprise milking and herding cattle, along with cooking, gathering and looking after the children. No distinct gender constructions were attached to fishing or *veiding* [small game hunting based on traps, snares and nets]. All contexts of action can be divided into stages of work, or tasks. The evidence of the assemblage of finds at Skrivarhelleren does not support any of the gender constructions mentioned above. Everyone would have been involved in a multitude of tasks, often these were carried out in strenuous environments with obstructions such as waterways and considerable differences in height. Negotiations between women, men and children were needed to enable the division of work and to find meaningful tasks for everybody. Children learned to live in the environment, they were socialised into the practice of transhumance at Skrivarhelleren. People could cooperate and they developed their skills through performing the tasks. During this period, the reward for being skilled may have been an increase in power and influence independent of the person's gender.

My conclusion is that women, men and children together worked with the cattle, hunting, fishing and gathering. Supplies of the various resources offered in this mountain landscape can probably be considered inexhaustible at this time, in relation to the size of the population. For subsistence, everybody could make the most of the extensive areas of the surrounding landscape. There was no risk of over-exploitation in connection with hunting, fishing or gathering. However, an awareness of the number of cattle in relation to prospects of survival of the animals would have been necessary in the winter down by the fiord.

I maintain that women and men shared the work and cooperated in cattle herding, reindeer hunting, as well as fishing, gathering, *veiding*

and the processing of milk products. It was the responsibility of all to make sure that the summer months at Skrivarhelleren became as economically favourable as possible and that the resources were well-used.

House 13 at Fosie

Case study 3 is concerned with the same period as the site at Skrivarhelleren. The study encompasses a small long-house, House 13, situated at the large settlement area of Fosie in Malmö in southern Sweden. Here, I assume that the house was permanently settled, all year round. The economy here primarily involved cattle husbandry and the beginnings of cultivation. Resources in surrounding areas were also utilised for hunting, fishing and gathering in a mixed economy. The empirical data for this study comes from Nils Björhem's *Senneolitiska hus i Malmö* [Late Neolithic buildings in Malmö], and from the publications by Nils Björhem and Ulf Säfvestad, *Rekonstruktion av ett 4000 år gammalt hus, Fosie IV. Byggnadstradition och bosättningsmönster under senneolitikum* [Reconstruction of a 4000-year-old house, Fosie IV. Building tradition and settlement patterns during the Late Neolithic] and *Fosie IV. Bebyggelsen under brons- och järnåldern* [Fosie IV. Settlement during the Bronze Age and Iron Age]. Another publication is Magnus Artursson's *Bebyggelse och samhällsstruktur. Södra och mellersta Skandinavien under senneolitikum och bronsålder 2300 – 500 f. Kr.* [Settlement and social structure. Southern and Middle Scandinavia during the Late Mesolithic and Bronze Age 2300 – 500 BC]. In this case study, I will concentrate on discussions about craftwork and the prospects of the household. Women, men and children who lived in House 13 at the Fosie settlement site 4000 years ago, supported themselves on a mixed economy based on cattle herding, the beginnings of cultivation, combined with fishing, hunting and gathering.

The house is the focal point of the activities, where all work starts out from. I have decided to regard the house as settled all year round, even if this is not entirely an established fact and it could be problematised. However, the assumption simplifies matters and makes it possible to illuminate and discuss work and subsistence for the inhabitants during the whole year, in a way that is not possible in the cases of the seasonal settlement sites of the Timmerås dwelling or Skrivarhelleren.

The house is small, 100 square metres in size; it is considered to have been divided into a larger part for dwelling and a smaller for stables to house the animals, and a loft for storage.

There were a considerable number of surrounding buildings. During the archaeological excavation, a large settlement site was uncovered; buildings were spread out near the life-giving stream Risebergabäcken. The houses/farms may have had different economical prospects; they might have been of different size, perhaps with varying status, but they would have been more or less dependent on each other. The resource area around the farm was well utilised. Pastureland, for example, could have been shared between several farms and the resources from the stream Risbergabäcken likewise. The farm work would have tied the farms together into a village. Work of making paths, fences, bridges, footbridges, wells and pits would have been carried out jointly.

Prospects of making a living were excellent for the women, men, girls and boys who lived in House 13, 4000 years ago. They had a mixed economy with the beginnings of cultivation, as well as gathering, cattle herding, fishing, *veiding* and hunting. A considerable amount of craftwork was necessary in order to create the right conditions to maintain the subsistence, such as essential clothes, equipment and tools. The farm and the surrounding landscape was utilised in the economy; but based on the assemblage of finds, I cannot see any clear gender constructions. Nevertheless, the finds have made it possible to problematise and discuss women's work in the economy. By studying the finds, I can identify sequences of tasks in the work, which are linked to various contexts of activity, but I cannot identify gender in the assemblage of finds. House 13 and the surrounding settlement site is a concrete example that we cannot attach gender to certain tasks through the evidence of the assemblage of finds. However, the material provides us with space for discussions.

In archaeological gender constructions, women have generally been allotted farm work such as gathering plants, milking cows, cooking and preserving/storing food, weaving textiles and fibres, weaving baskets, making pottery, looking after children, etc. Men were ascribed work associated with cattle husbandry, hunting, preparing the ground for sowing, craftwork in stone, bone and antler, the construction of large wooden structures, etc. A traditionally less distinct division of gender has encompassed tasks associated with harvest, fishing, *veiding*, butchering and preparing skins. Other work such as caring for sick and elderly people is usually not mentioned.

All handling of food and all crafts techniques can be divided into sequences of tasks in order to discuss gender and illuminate the various substantial and often complex stages of the work. In this way, we can avoid simplifying complex work. A difficult task may contain complex constructions of gender. I consider that men and women shared the work and the activities carried out at the farm, and that it is

not possible to determine any hierarchic organisation of work between women and men who lived 4000 years ago.

They all worked together for the benefit of the farm; all could be responsible for different stages of the work for the economy of the farm. Chores were allotted among women and men who could develop skills in their work; they might be admired for their work, which might provide status independent of gender. The number of people living in House 13 is unclear, likewise, how they were related, for instance through kin; but there would have been work for them all.

Theories and concepts

I have decided to combine theories and methods concerning feminism, gender, praxis and division of work. Further, the concepts of place and space, along with women's room to manoeuvre, as well as micro archaeology and intersectionality are included. I apply the frameworks of contexts of action – contexts for power, providing various examples of contexts of action by using graphical representations in line with the method of chaîne opératoire. I have selected examples of relevant tasks, sometimes involving considerable sequences of actions.

A discussion about the division of work between the sexes is vital for the understanding of subsistence during prehistory. It is about working together, status and power, as well as space and place. Within research, interpretations and the problematising of divisions of work are differentiated and are sometimes difficult to grasp, but they follow contemporary influences and the development of theoretical models more or less distinctly.

In the archaeological literature, interpretations of the division of work have had an androcentric bias in which hunting has been assigned the highest status and gathering the lowest. Frequently, fishing is overlooked entirely, as well as gathering of small mammals, birds and eggs. In addition, we have the many times invisible production of material necessities making it possible to go fishing, hunting or gathering; equipment, baskets, other arrangements for carrying and transporting, clothes and shoes/footwear etc. It could be suspected that interpretations of archaeological material, intentionally or unintentionally, have been based in the researcher's own modern frames of reference; conclusions drawn from the prehistoric material are thus based in modern roles and status thinking. Today, many jobs that men do have a high status and often men have a higher salary than women have. Based on such things as this, men's work in prehistory has been given higher status than women's work. This is one reason why men's work is ascribed a higher status in prehistory compared with women's

work. A discussion on the relation of women's work to men's work is consequently of central importance, particularly since hunting was considered as a self-evident male task and gathering was regarded as women's work.

In this thesis, a central assumption is that women were not subordinate or helpless in their contribution to the economy, they were not bound to the hearth; but neither were they stranded alone on a shore, at the edge of a forest or on the top of a mountain, making a living on their own. This study is based in the work of women and their livelihood, but I assume that it always occurred in collaboration with men and that a division of the extensive work of obtaining food was necessary. Perhaps even a surplus was produced, which could be used as payment/ exchange, or to store for future use. I consider that the division of work in itself gave women as much influence as men. What we need to do now is to bring this matter to the foreground through discussions concerning the division of subsistence-related work. My intention is to try to create a model for visualising and problematising prehistoric divisions of work. Women, and for that matter children and elderly people too, must become visible in archaeological descriptions and interpretations of prehistoric finds. We cannot regard men as the norm. If we do, our picture of prehistory is incorrect.

My purpose is to describe women's work and make it visible by applying different methods to create a new focus and to provide as comprehensive a picture of prehistory as possible. I pay attention to other things and pose different questions in regard to the material. I problematise matters from a feminist and gender perspective. By applying other methods than has previously been done, we acquire a different foundation to analyse and to illustrate materiality and praxis. I set women's work into its context, which enables me to identify variation. My line of thought is influenced by the models of context of action – context for power, taking material settlement remains into account in order to discuss prehistoric action and practices. By dividing tasks into stages, which are visualised in a graphical representation, a *chaîne opératoire*, these stages of work can be described and are possible to discuss according to a gender perspective. This has enabled me to see how multi-faceted work can be, even tasks that would seem simple. It provides the possibility of discussing, in a clear and detailed way, how work could be divided among men and women. Maybe my imagination is not broad enough to distinguish stages of work correctly in such a large and comprehensive context of action such as hunting, fishing or cultivation. Nonetheless, the method can provide tools to enable the questioning of women's subordination and it can illuminate fresh aspects of the matter about women's livelihood. There are several ways of regarding the division of work in a different

fashion. The substantial measure of work included in the tasks, visualised through chaîne opératoire, shows that the traditional view of the division of work is completely unreasonable. Quite simply, it was not in the least practicable, neither in view of time nor of space, for women to do the gathering, possibly also the fishing, while men had the main responsibility for all other necessary work that had to be done to maintain subsistence. It is far from evident that men did particular tasks that women could not share and vice versa. In my three case studies, there is no evidence for men doing especially advanced high status work, and no sign that women did either. Consequently, it is necessary to problematise the matter of subsistence, based on questions concerning division of work and cooperation, power and status, without disregarding such things as personal interest, ability, talent, as well as age. Children and elderly people took part in the work too, according to their abilities and experience. The division of work was flexible and variable depending on the situation. This means that I cannot generalise. Each case study is a unique example and the following question should always be present when considering settlement sites. *What was women's work like in this particular place?*

The prospects of work and a satisfactory livelihood are connected with access to place and space, indoors and outside in the landscape; this is regulated through interplay and negotiations between women and men. Access to space in a broad sense was a prerequisite for being able to utilise and handle the resources offered. This requires serious consideration of access, power and status in people's everyday life. Such conditions need to be negotiated recurrently.

To deepen this discussion, I introduce the concept of women's room to manoeuvre. This is room that can be used by women for different purposes, providing her with necessary conditions for her work. It gives her space to act and perform both in practice and in thought.

In the three case studies, I provide examples of women's room to manoeuvre, i.e. the space to act that women created in order to perform their work.

We need to include indoor surfaces in the discussion, but also areas and places surrounding the dwelling, rock shelter and house, to form an idea of the economical possibilities and resources supplied by the surrounding landscape. What the landscape looked like and which prospects it offered might not be evident when standing on the site of a several thousand-year-old settlement. However, I have shown here that it is possible to search for plausible descriptions and interpretations, based on literature written by archaeologists, osteologists, biologists, zoologists, geologists, ethnologists, sometimes anthropologists, historians and culture geographers. Aided by researchers who

apply a feminist approach, we can keep this perspective in mind. Interesting and fruitful encounters between different disciplines and theories arise; this benefits the understanding of work and everyday life in time and space at the different sites.

Conclusion

I have used material from three completely different settlement sites, building my analysis on existing documentation. I have assumed that the same group of people inhabited the house at Fosie all year round, 4000 years ago. It was not a temporary dwelling like the 8000-year-old Timmerås dwelling was. Skrivarhelleren, which was contemporaneous with the Fosie site, was also a seasonal settlement site, but it was similar to Fosie in that cattle herding was an important part of the economy. A similarity between the Timmerås dwelling and House 13 was the close vicinity to the sea and the resources of sea fishing. In other matters, no direct comparisons have been made between the three settlement sites. Conditions for settlement and subsistence were very dissimilar.

However, in the reference material, discussions about what women worked with and how they supported themselves very seldom occur. The division of work between women and men cannot be observed in the recorded material. This means that archaeological interpretations are not founded on a deep enough analysis. In my opinion, this could make them incorrect. In my study, I have brought this into the light and I have problematised the matter from a number of aspects. I have drawn my conclusions from extensive analyses. I have shown in this thesis that there are several ways of discussing and focusing on women's work in a new manner and with new methods.

I discuss women's influence, power and status in the group/household to which they belonged; I also call into question whether women had a subordinate position. I believe that performing necessary work for the economy of the group would have given women influence and status, which was no less than that of men.

I make women's work visible in relation to indoor surfaces and space in the dwelling, rock shelter and house, as well as outdoors in the near countryside and further away. To move around everywhere might have needed negotiation and was a necessary condition for performing the work. This is not a common discussion in the archaeological literature. Interesting theories about encounters between humans and domestic cattle occur in a few publications and they deserve some attention. These encounters represent many tasks and if they are of a positive nature, they benefit productivity.

I also discuss ownership of manufactured products, not least craft-work; women might have owned the ornate products, into which they invested so much work.

My purpose is to present a new model of thought for studying assemblages of finds from settlement sites. Sometimes a graphic representation is a help in remembering and I will provide some examples of this. A chaîne opératoire can be sketched of a task that can be divided into stages and practices. However, as I have shown in the thesis, a simpler chart can be constructed to illustrate the encounter between practices and variables.

In this thesis, I have moved from assumptions about the division of work to methodological analysis of practices, based on material finds and pedagogical perspectives. The thesis provides new approaches and a different focus on questions of women's work during prehistoric times. Based on this, I have created a new model. I hope that all who begin work on a settlement site, through archaeological excavation or when studying archaeological documentation, can use this new knowledge in their search for women's work. They may then ask themselves: *What was women's work like at this particular site?*

Referenser

Litteraturlista

- Ahlbeck, Mattias & Guinard, Michel (2014)
Äldre stenålder i Hälsingland skånboplatserna. *Populär Arkeologi, Nr 4, 2014* s. 10-11.
- Ahlberg, Birgitta (2014)
Historiebok för barn. Stenåldern - bronsåldern – järnåldern. Bokförlaget Marmor, Stockholm.
- Alarcón Garcia, Eva & Sánchez Romero, Margarita (2010)
Maintenance Activities as a Category for Analysing Prehistoric Societies. *Situating Gender in European Archaeologies*. Eds. L. H. Dommasnes, T. Hjørungdal, S. Montón-Subias, M. Sánchez Romero & N. L. Wicker. Archaeolingua Series Minor, Budapest, s. 261-282.
- Alexandersson, Henrik & Dackling, Martin (2012)
Kvinnan med ostronen eller utan en tråd på kroppen. Bildligt talat. *Kvinnligt, manligt i 3,2 miljoner år*. Red. M. Sjöberg. Makadam förlag Göteborg och Stockholm, s. 207-224.
- Allentoft, Morten (2015)
Key note lecture: Population Genomics of Bronze Age Eurasia. Introduktionsföreläsning på 13th Nordic Bronze Age Symposium, Göteborg 9-13 juni 2015.
- Allison, M. Penelope (1999)
Introduction. *The Archaeology of Household Activities*. Ed. P. M. Allison. Routledge, London, s. 1-18.
- Andersen, Søren H (2013)
Tybrind Vig. *Submerged Mesolithic settlements in Denmark*. Jutland Archaeological Society Publications Vol. 77, s. 296.
- Andersson, Anna-Carin (2015)
Bourdieu och Arkeologi. Struktur och praxis bland gropkeramiker på Västerbjers, Gotland. GOTARC Serie B. Gothenburg Archaeological Thesis 64, Institutionen för historiska studier, Göteborgs Universitet.
- Andersson, Anna-Karin, Alexandersson, Kenneth & Pappmehl-Dufay, Ludvig (2014)
Expedition Blå Jungfrun. *Populär arkeologi, Nr 3, 2014*, s. 25.
- Andersson, Stina, Wigforss, Johan & Nancke-Krogh, Søren (1988)
Fångstfolk för 8000 år sedan – om en grupp stenåldersboplatser i Göteborg. Arkeologi i Västsverige 3. Göteborgs arkeologiska museum.

- Andréasson, Anna (2008)
Kulturväxter, nyttoväxter och ogräs – en analys av förkolnat växtmaterial. *Fest Slakt Odling. Neolitikum och järnålder i Hyllie*. Red. P. Skoglund. Malmö kulturmiljö, s. 98-149.
- Armstrong Oma, Kristin (2007)
Human – animal relationships. Mutual becomings in Scandinavian and Sicilian households 900-500 BC. Oslo Academic Press og Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier, Universitetet i Oslo.
- Armstrong Oma, Kristin (2010)
Between trust and domination: social contracts between humans and animals. *World Archaeology Vol. 42(2) Humans and Animals*, s. 175-187.
- Artursson, Magnus (2005)
Byggnadstradition och bebyggelsestruktur under senneolitikum och bronsålder. Västra Skåne i ett skandinaviskt perspektiv. Supplement till Skånska spår – arkeologi längs Västkustbanan. Riksantikvarieämbetet. Avdelning för arkeologiska undersökningar UV Syd.
- Artursson, Magnus (2007)
Bott har man väl alltid gjort...?! Aspekter på bebyggelsens struktur och sociala hierarkier under senneolitikum och bronsålder. *Vägar till Vätland*. Riksantikvarieämbetets förlag, s. 77-96.
- Artursson, Magnus (2009)
Bebyggelse och samhällsstruktur. Södra och mellersta Skandinavien under senneolitikum och bronsålder 2300-500 f. Kr. GOTARC Series B. Gothenburg Archaeological Theses No 52. Göteborgs Universitet och Riksantikvarieämbetet.
- Artursson, Magnus, Linderöth, Thomas, Nilsson, Maj-Lis, Svensson, Mac (2003)
Byggnadskultur i södra & mellersta Skandinavien. *I det neolitiska rummet. Skånska spår – arkeologi längs Västkustbanan*. Red. M. Svensson. Riksantikvarieämbetet, s. 40-171.
- Arvidsson, Lars (1988a)
Vilka växter kan man ha ätit? *Fångstfolk för 8000 år sedan – om en grupp stenåldersboplatser i Göteborg*. Red. S. Andersson, J. Wigforss & S. Nancke-Krogh. Arkeologi i Västsverige 3. Göteborgs arkeologiska museum, s. 206-219.
- Arvidsson, Lars (1988b)
Växter – inte bara föda. *Fångstfolk för 8000 år sedan – om en grupp stenåldersboplatser i Göteborg*. Red. S. Andersson, J. Wigforss & S. Nancke-Krogh. Arkeologi i Västsverige 3. Göteborgs arkeologiska museum, s. 220-226.
- Arwill-Nordbladh, Elisabeth (1993)
Om metaforens roll vid en genderkonstruktion. *KAN – Kvinner i Arkeologi i Norge*, nr 16, s. 23-36.

- Arwill-Nordbladh, Elisabeth (1998)
Genuskonstruksjoner i nordisk vikingatid. Förr och nu. GOTARC Series B. Gothenburg Archaeological Theses, No 9, Institutionen för Arkeologi, Göteborgs Universitet.
- Arwill-Nordblad, Elisabeth (2001)
Genusforskning inom arkeologin. Högskoleverket. Stockholm.
- Axelsson, Susanne (1999 a)
Att befolka forntiden – människor på järnåldersgården vid Sund. *In Situ Västsvensk Arkeologisk Tidskrift*, Göteborgs Universitet, s. 119-131.
- Axelsson, Susanne (1999 b)
"Peopling" of the Farm – Engendering Life at a Swedish Iron Age Settlement. *From the Ground Up: Beyond Gender Theory in Archaeology. Proceedings of the fifth gender archaeology conference.* University of Wisconsin-Milwaukee, oktober 1998. BAR International series 812, s. 93-102.
- Axelsson, Tony (2010)
Landskap. *Visuella & rumsliga relationer i Falbygdens neolitikum.* GOTARC Series B. Gothenburg Archaeological Theses, Nr 53, Coast to coast books nr 19. Institutionen för historiska studier, Göteborgs Universitet.
- Bach Nielsen, Lone (2006)
Jysk Maglemosekultur – den manglende brikk i puslespillet. *Stenalderstudier. Tidligt mesolitiske jægere og samlere i Sydsandinavien.* Red. B.Valentin Eriksen. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, s. 197-212.
- Bailey, Douglas W. (1990)
The Living House: Signifying Continuity. *The Social Archaeology of Houses.* Ed. R. Samson. Edinburgh University Press, s. 19-48.
- Bakka, Egil (1973)
Omkring problemet om kulturdualisme i Sør-Noreg. Bonde – Veideman. Bofast – Ikke bofast i Nordisk Forhistorie. Foredrag og diskusjoner fra XIII. Nordiske Arkeologimøte i Tromsø 1970. Red. P. Simonsen & G. Stam-sø Munch. Tromsø Museums skrifter XIV. Universitetsforlaget, s. 109-128.
- Bang-Andersen, Sveinung (1985)
Mesolithic Adaptions in the Southern Norwegian Highlands. *The Mesolithic in Europe.* Ed. C. Bonsall. John Donald Publishers Ltd Edingburgh, s. 338-350.
- Bang-Andersen, Sveinung (1987)
Storhiller – en 8000 år gammel boplass i Årdalsheiane. *Fra Haug ok Heidni, 1/11.* Tidsskrift for Rogalands Arkeologiske forening, s. 166-171.
- Bang-Andersen, Sveinung (1990)
De første fotefar i Sirdalsheiane. *Stavanger Turistforening Årbok*, s. 25-33.
- Bang-Andersen, Sveinung (1991)
De første spor etter mennesker. Fjellet i fare? – om mangfold og samspill. *Fjell og vidde nr. 7-1991.* Den Norske Turistforening.

- Beausang, Elisabeth (2005)
Childbirth and Mothering in Archaeology. GOTARC Series B. Gothenburg Archaeological Theses, No 37, Department of Archaeology, Göteborgs Universitet.
- Bender Jørgensen, Lise (2013)
The textile remains from Tybrind Vig. *Tybrind Vig. Submerged Mesolithic settlements in Denmark*. Red. S. H. Andersen. Jutland Archaeological Society Publications Vol. 77, s. 393-401.
- Bengtsson, Torsten (2013)
Stenåldern. Nypon förlag AB.
- Berglund, Birgitta (2009)
Fugela Feðerum in Archaeological Perspective – Eider Down as a Trade Commodity in Prehistoric Northern Europe. *Prehistoric Northern Europe, Acta Borealia: A Nordic Journal of Circumpolar Societies*, 26:2, s. 119-135.
- Bergman, Ingela, Östlund, Lars & Zackrisson, Olle (2004)
The Use of Plants as Regular Food in Ancient Subarctic Economies: A Case Study Based on Sami Use of Scots Pine Innerbark. *Arctic Anthropology, Volume 41, Number 1*, Published by University of Wisconsin Press, s. 1-13.
- Bergman, Ingela (2008)
Roasting Pits as Social Space. The Organisation of Outdoor Activities on an Early Mesolithic Settlement Site in Northern Sweden. *Current Swedish Archaeology*, Vol. 15-16, s.7-20.
- Bergström, Liselotte (2007)
Gräddat. Brödkultur under järnåldern i östra Mälardalen. Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet.
- Bergsvik, Knut Andreas (2006)
Kulturualisme i vestnorsk jernalder. *Fra funn til samfunn. Jernaldersstudier tilegnet Bergljot Solberg på 70-årsdagen*. Red. K. A. Bergsvik & A. Engevik. Universitet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Nordisk 1, s. 229-258.
- Bergsvik, Knut Andreas & Storvik, Ingebjørg (2012)
Mesolithic Caves and Rockshelters in Western Norway. *Caves in Context. The Cultural Significance of Caves and Rockshelters in Europe*. Eds. K. A. Bergsvik & R. Skeates. Oxbow books, Oxford, s. 22-48.
- Bertelsen, Reidar, Lillehammer, Arnevid & Næss, Jenny-Rita (1987)
Were they all men? An examination of sex roles in prehistoric society. Acts from a workshop held at Utstein Kloster, Rogaland 2-4 nov 1979 (NAM-Forsknings-seminar nr 1) AmS-Varia 17. Arkeologisk museum i Stavanger.
- Binford, Lewis R. (1978)
Nunamiut Ethnoarchaeology. Department of Anthropology, University of New Mexico.
- Binford, Lewis R. (1983)
Working at Archaeology. Department of Anthropology, University of New Mexico. Academic Press.

- Binford, Lewis R. (1991)
When the going gets tough, the tough get going: Nunamiut local groups, camping patterns and economic organisation. *Ethnoarchaeological Approaches to Mobile Campsites. Hunter-Gatherer and Pastoralist Case Studies*. Eds. C.S. Gamble & W.A. Boismier, International Monographs in Prehistory, Michigan, s. 25-137.
- Bird, C.F.M. (1993)
Woman the Toolmaker: Evidence for Women's Use and Manufacture of Flaked Stone Tools in Australia and New Guinea. *Women in Archaeology*. Eds. H. du Cros & L. Smith. Canberra. Dept. of Prehistory, Research School of Pacific studies, Australian National University, s. 22-27.
- Björhem, Nils (1989)
Senneolitiska hus i Malmö. *Stridsyxekultur i Sydsandinavien*. Red. L. Larsson. Rapport från det andra nordiska symposiet om Stridsyxekultur i Sydsandinavien 31.X-2.XI 1988. University of Lund. Institute of Archaeology Report Series No. 36, s. 227-242
- Björhem, Nils & Säfvestad, Ulf (1987)
Stenåldershus. *Rekonstruktion av ett 4000 år gammalt hus*. Rapport nr. 2. Malmö muséer. Stadsantikvariska avdelningen.
- Björhem, Nils & Säfvestad, Ulf (1989)
Fosie IV Byggnadstradition och bosättningsmönster under senneolitikum. Malmöfynd 5. Malmö museer.
- Björhem, Nils & Säfvestad, Ulf (1993)
Fosie IV. Bebyggelsen under brons- och järnålder. Malmöfynd 6. Malmö museer.
- Björhem, Nils & Magnusson Staaf, Björn (2006)
Långhuslandskapet. En studie av bebyggelse och samhälle från stenålder till järnålder. Öresundsförbindelsen och arkeologin. Malmöfynd nr 8. Malmö kulturmiljö.
- Botwid, Katarina (2013)
Från hand till hand – arkeologisk forskning ur ett hantverksperspektiv. *Att befolka det förflutna. Fem artiklar om hur vi kan synliggöra människan och hennes handlingar i arkeologiskt material*. Red. A. Carlie. Från Nordic Tag mötet 2011 på Linnéuniversitetet, Kalmar. Riksantikvarieämbetet.
- Brumfiel, Elisabeth M (1991)
Weaving and Cooking: Women's Production in Aztec Mexico. *Engendering archaeology. Women and prehistory*. Eds. J. M. Gero & M. W. Conkey. Basil Blackwell Ltd, Oxford, s. 224-251.
- Brück, Joanna & Goodman, Melissa (1999)
Introduction for a critical archaeology of prehistoric settlement. *Making places in the prehistoric world: themes in settlement archaeology*. Eds. J. Brück & M. Goodman. University of Cambridge UCL Press, s. 1-19.

- Burenhult, Göran (1988)
Länkar till vår forntid – en introduktion i Sveriges arkeologi. Bokförlaget Bra Böcker.
- Burenhult, Göran (1991)
Arkeologi i Sverige 2. Förlags AB Wiken, Höganäs.
- Burenhult, Göran (red) (1999)
Arkeologi i Norden 1. Bokförlaget Natur och Kultur. Stockholm.
- Burström, Mats (1995)
Gårdstankar. Kognitiva och sociala perspektiv på forntidens gårdar. Hus & gård. Artikeldel. Hus & gård i det förurbana samhället. Rapport från ett sektorsforskningsprojekt vid Riksantikvarieämbetet. Red. H. Göthberg, O. Kyhlberg & A. Vinberg, Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 14, s. 163-177.
- Bünz, Annika (2015)
Upplevelser av förhistorier – analyser av svenska arkeologiska museiutställningar. Series B. Gothenburg, Archaeological Theses No 66. Göteborgs Universitet.
- Bøe, Johannes (1938)
Fangstman og buman. *Norsk kulturhistorie. Bind 1*. Red. I. A. Bugge & S. Steen. Cappelens forlag, s. 29-91.
- Børresen, Bergljot (1994)
Husdjuren och deras människor. Folk och fä under 18 000 år. Gyldendal Norsk Forlag A/S, Oslo.
- Caesar, Camilla, Gustin, Ingrid, Iregren, Elisabeth, Petersson, Bodil, Rudebeck, Elisabeth, Erika, Räf & Ströbeck, Louise. (Red.) (1999)
Han Hon Den Det. Att integrera genus och kön i arkeologi. University of Lund. Institute of archaeology. Report series No. 65.
- Callanan, Martin (2013)
Melting snow patches reveal Neolithic archery. *Antiquity Publications Ltd*. 87, s. 728–745.
- Carlie, Anne (2004)
Forntida byggnadskult. Tradition och regionalitet i södra Skandinavien. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar, skrifter No 57.
- Chapman, John (1991)
The early Balkan Village. Social Space. *Human Spatial Behaviour in Dwellings and Settlements*. Eds. O. Grøn, E. Engelstad & I. Lindblom. Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 147, s. 79-99.
- Clark, J. Graham D. (1955)
Excavations at Starr Carr: An Early Mesolithic Site at Seamer near Scarborough, Yorkshire. Cambridge University Press.

- Conkey, Margaret (1991)
Contexts of Action, Contexts for power: Material Culture and Gender in the Magdalenien. *Engendering Archaeology. Women and Prehistory*. Eds. J. M. Gero & M. W. Conkey. Basil Blackwell Ltd, Oxford, s. 57-86.
- Conkey, Margaret & Spector, Janet (1984)
Archaeology and the Study of Gender. *Advances in Archaeological Method and Theory*, vol. 7, Ed. M. Schiffer, New York Academic Press, s. 1-38.
- Conkey, Margaret & Gero, Joan M. (1991)
Tensions, Pluralities, and Engendering Archaeology: An introduction to Women and Prehistory. *Engendering Archaeology. Women and Prehistory*. Eds. J. M. Gero & M. W. Conkey. Basil Blackwell Ltd, Oxford, s. 3-23.
- Conneller, Chantal (2004)
Becoming deer. Corporeal transformations at Star Carr. *Archaeological Dialogues, Volume 11, Issue 01*, s. 37-56.
- Conneller, Chantal, Milner, Nicky, Taylor, Barry & Taylor, Maisie (2012)
Substantial settlement in the European Early Mesolithic: new research at Star Carr. *Antiquity, Volume 86, Number 334*, s. 1004-1020.
- Cornell, Per & Fahlander, Fredrik (2002)
Social praktik och stumma monument – introduktion till mikroarkeologi. Gotare Series C, No. 46, Institutionen för arkeologi, Göteborgs Universitet.
- Dahlberg, Frances (Red.) (1981)
Woman the gatherer. Yale University Press, New Haven and London.
- Ehrenberg, Margaret (1989)
Women in prehistory. British Museum Publication, London.
- Eidlitz, Kerstin (1971)
Föda och nödföda. LT:s Förlag, Stockholm.
- Eidlitz Kuoliok, Kerstin & Andersson, Hans (1993)
Bark och ripa. Mat i norr på naturhushållningens tid. Åjtte förlag, Jokkmokk.
- Ekström, Marianne (1990)
Kost, klass och kön. Stencilupplaga. Umeå studies in sociology, Umeå universitet.
- Ekström, Marianne (1991)
Class and Gender in the Kitchen. *Palatable Worlds. Sociocultural Food Studies*. Red. E. L. Først m.fl. Solum Forlag, Oslo, s. 145-156.
- Elliot, Kathy & Fjellheim, Jenny (1992)
Hva gjorde hun mens han var på jakt? En dialog. *KAN – Kvinner i Arkeologi i Norge, nr 13-14*, s. 58-64.
- Engelstad, Ericka (1986)
Gender Studies – A Stone Age Perspective. *Kontaktstencil 28-29*, s. 54-69.

- Engelstad, Ericka (1991)
Gender and the use of household space: An ethnoarchaeological approach. *Social Space. Human Spatial Behaviour in Dwellings and Settlements*. Eds. O. Grøn, E. Engelstad & I. Lindblom. Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 147, s. 49-54.
- Engelstad, Ericka (2007)
Much more than gender. *Journal of Archaeological Method Theory* Vol. 14. No 3, s. 217-234.
- Eriksson, Mats & Magnell, Ola (2001)
Det djuriska Tågerup. *Skånska spår – arkeologi längs Väst kustbanan. Tågerup specialstudier*. Red. P. Karsten & B. Knarrström. Riksantikvarie-ämbetet Avdelning för arkeologiska undersökningar. UV Syd Lund, s. 156-239.
- Estévez, Jordi (2009)
Ethnoarchaeology in the Uttermost Part of the Earth. *Arctic Anthropology*, Vol. 46, Nos. 1-2, sid. 132-143.
- Estioko-Griffin, Agnes & Griffin, P. Bion (1981)
Woman the hunter: the Agta. *Woman the Gatherer*. Ed. F. Dahlberg, Yale University Press, New Haven and London, s. 121-151.
- Fahlander, Fredrik (2007)
Third Space Encounters: Hybridity, Mimicry, Interstitial Practice. *Encounters/Materialities/Confrontations: Archaeologies of Space and Interaction*. Eds. P. Cornell & F. Fahlander, Newcastle: Cambridge Scholars Press.
- Fahlander, Fredrik (2011)
Bilder av barn och barndom. *Spåren av de små. Arkeologiska perspektiv på barn och barndom*. Stockholm Studies in Archaeology 54. Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms Universitet, s. 1-75.
- Finstad, Espen & Vedeler, Marianne (2006)
En bronsåldersko fra Jotunheimen. *Viking 2008*. Norsk Arkeologisk Selskap, s. 61-70.
- Franck, Anja (2012)
From formal employment to street vending. Women's room to maneuver and labor market decisions under conditions of export-orientation – the case Penang, Malaysia. Institutionen för Kulturgeografi och Ekonomisk Geografi, Handelshögskolan vid Göteborgs Universitet.
- Franck, Anja (2015)
A(nother) Geography of Fear: Burmese Labour Migrants in George Town, Malaysia. *Urban Studies Journal Limited 2015*, s. 1-17.
- Franzén, Mari-Louise, Lundwall, Eva, Sundström, Amica & Strand Andersson, Eva (2012)
Sweden. *Textiles and Textile Production in Europe. From Prehistory to AD 400*. Oxbow Books, Oxford, s. 347-364.

- Fuglestedt, Ingrid (2012)
The Pioneer Condition on the Scandinavian Peninsula: the Last Frontier of a "Palaeolithic Way" in Europe. *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 45, No.1, s. 1-29.
- FYND – tidskrift för Göteborgs arkeologiska museum och fornminnesföreningen i Göteborg. 1986:2. Red. S. Andersson, S. Kihlberg, G. Månsson & J-E. Sjöberg, s. 71.
- Gero, Joan M. (1991)
Genderlithics: Women's Roles in Stone Tool Production. *Engendering Archaeology. Women and Prehistory*. Eds. J. M. Gero och M. W. Conkey. Basil Blackwell Ltd, Oxford 1991, s. 163-186.
- Gero, Joan M (1992)
Feasts and Females: Gender Ideology and Political Meals in the Andes. *Norwegian Archaeological Review*, vol. 25, no 1, s. 15-27.
- Gills, Johs. (1977)
Fjellmannaliv i äldre tider. *Til deg du fjell*. Stavanger Turistforening 90 år. Dreyer bok, s. 83-84.
- Goldberg, Marylin Y (1999)
Spatial and behavioural negotiation in Classic Athenian city houses. *The Archaeology of Household Activities*. Ed. P. M. Allison. Routledge, London, s. 142-161.
- Grimm, Linda (2000)
Apprentice flintknapping. Relating material culture and social practice in the Upper Paleolithic. *Children and Material Culture*. Ed. J Sofaer Derevenski. Routledge, London, s. 53-71.
- Gröhn, Anna (2004)
Positioning the Bronze Age in social theory and research context. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8 No 47. Lunds Universitet.
- Grøn, Ole (1985)
General Spatial Behaviour in Small Dwellings: a Preliminary Study in Ethnoarchaeology and Social Psychology. *The Mesolithic in Europe*. Ed. C. Bonsall. John Donald Publishers Ltd Edingburgh, s. 99-105.
- Grøn, Ole (1991)
A method of reconstruction of social organization in prehistoric societies and examples of practical application. *Social Space. Human Spatial Behaviour in Dwellings and Settlements*. Eds. O Grøn, E Engelstad & I Lindblom. Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 147, s. 100-117.
- Grøn, Ole (1995)
Maglemose Culture. The reconstruction of the social organization of a mesolithic culture in Northern Europe. BAR International Series 616, Oxford.

- Grøn, Ole (2003)
Mesolithic dwelling places in south Scandinavia: their definition and social interpretation. *Antiquity* 12, s. 685-708.
- Gustafson, Lil (1978)
Stegaros – et boplassområde på Hardangervidda. Opublic. Magisteravhandling. Bergen.
- Gustafson, Lil (1990)
Bukkhammeren, en beverfangstplass i Innerdalen. *Viking – Tidsskrift for norrøn arkeologi*. Norsk Arkeologisk Selskap, s. 21-49.
- Gustafson, Lil (2005)
Om kokegrop – koksteinsgrop – kogegrube – jordugn – hårdgrop – torkugn – skärvstensgrop. *De gåtefulle kokegroper*. Red. L. Gustafson, T. Heibreen & J. Martens. Artikkelsamling Kokegropsseminariet 31 november 2001. Oslo, s. 7-8.
- Gustafsson, Stefan (1995)
Fosie IV. Jordbrukets förändring och utveckling från senneolitikum till yngre järnålder. Rapport 5. Institutionen för arkeologi, Miljöarkeologiska laboratoriet vid Umeå Universitet och Stadsantikvarisk avdelning vid Malmö museer.
- Hafner, Albert (2012)
Archaeological Discoveries on Schnidejoch and at Other Ice Sites in the European Alps. *Arctic, vol. 65, suppl. 1: The Archaeology and Paleoecology of Alpine Ice Pitches*, s. 189-202
- Haftorn, Svein (1966)
Fjellfauna. Trondhjems Turistforening. F. Bruns Bokhandels Forlag. Trondheim.
- Hagen, Anders (1977)
Norges Oldtid. 3. utg. Cappelens forlag.
- Hagström, Torkel (1988)
Det jaktbara viltet. *Fångstfolk för 8000 år sedan – om en grupp stenåldersboplatser i Göteborg*. Red. S. Andersson, J. Wigforss & S. Nancke-Krogh. Arkeologi i Västsverige 3. Göteborgs arkeologiska museum, s. 227-240.
- Hanlon, Conleth & Nilsson, Björn (2006)
Årup – bosättningar från tidigmesolitikum i nordöstra Skåne. *Stenalderstudier. Tidligt mesolitiska jægere og samlere i Sydskandinavien*. Red. B.Valentin Eriksen. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, s. 299-322.
- Harris, Susanna (2014a)
Introduction. Leather in archaeology: between material properties, materiality and technological choices. *Why Leather? The Material and Cultural Dimensions of Leather*. Eds. S. Harris & A. J. Veldmeijer. Leiden, Sidestone press, s. 9-22.

- Harris, Susanna (2014b)
Sensible Dress: the Sight, Sound, Smell and Touch of Late Ertebølle Mesolithic Cloth Type. *Cambridge Archaeological Journal*, 24, s. 37-56.
- Hasselrot, Jonas (1997)
Korgar. Tradition och teknik. LT:s förlag.
- Haug, Anne (2012)
Rockshelters in Central Norway: Long-Term Changes in Use, Social Organization and Production. *Caves in Context. The Cultural Significance of Caves and Rockshelters in Europe*. Eds. K. A. Bergsvik & R. Skeates. Oxbow books, Oxford, s. 39-47.
- Hauge, Olav H. (1966)
Dropar i austavind. Noregs boklag. Oslo, s.28.
- Heibreen, Tom (2005)
Kokegroper og beslektede teknologier – noen etnografiske eksempler. *De gåtefulle kokegroper*. Red. L Gustafson, T Heibreen & J Martens. Artikkelsamling Kokegroppseminariet 31 november 2001. Oslo, s. 9-21.
- Henriksen, Vera (1977)
På streif i historien. Jotunheimen. Fra veidemark til nasjonalpark. Grøndal & søn forlag. Oslo.
- Hermansen, Pål (1985)
Våre vakreste fjellplanter. Universitetsforlaget AS. Oslo.
- Hernek, Robert & Nordqvist, Bengt (1995)
Världens äldsta tuggummi? Ett urval spännande arkeologiska fynd och upptäckter som gjordes vid Huseby Klev, och andra platser, inför väg 178 över Orust. Riksantikvarieämbetet.
- Hernek, Robert (2003)
A Mesolithic Winter-Site with a Sunken Dwelling from the Swedish West Coast. *Mesolithic on the Move. Papers presented at the Sixth International Conference on the Mesolithic in Europe. Stockholm 2000*. Eds. L. Larsson, H. Kindgren, K. Knutsson, D. Loeffler & A. Åkerlund. Oxbow Books 2003, Park End Place, Oxford, s. 222-229.
- Hernek, Robert (2005)
Nytt ljus på Sandarnaboplatsen. Om en boplats från äldre stenåldern i Bohuslän. GOTARC Series B. Gothenburg Archaeological Theses, No 38, Coast to coast-books No 14, Department of Archaeology, Göteborgs Universitet.
- Hernek, Robert & Johansson, Glenn (1999)
Mesolitiska hyddor i Bohuslän. *Arkeologi i Norden 1*. Red. G. Burenhult, Natur och Kultur bokförlag, Stockholm, s. 206-209.
- Hill Collins, Patricia (2000)
Black Feminist Thought. Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment. Routledge. New York.

- Hingley, Richard (1990)
Domestic Organisation and Gender Relations in Iron Age and Romano-British Households. *The Social Archaeology of Houses*. Ed. R. Samson. Edinburgh University Press, s. 125-147.
- Hinnerson-Berglund, Maria (2004)
Mobilitet och estetik. Nuukfjorden på Grönlands västkust som människornas livsvärld för 4000 år sedan. GOTARC Series B. Gothenburg Archaeological Theses, No 32, Department of Archaeology, Göteborgs Universitet.
- Hjørungdal, Tove (1991a)
Cave Settlement in the Iron Age and its Part in the History of Archaeology. Reflections on a Multiregional Phenomenon. *Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No 20. Regions and Reflections in Honour of Märta Strömberg*. Almqvist & Wiksell International. Lund, s. 249-256.
- Hjørungdal, Tove (1991b)
Det skjulte kjønn. Patriarkal tradisjon og feministisk visjon i arkeologien belyst med fokus på en jernalderkontekst. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. Nr 19. Almqvist & Wiksell International. Lund.
- Hjørungdal, Tove (1993)
Fragment från västnorska grottor. *Grottan 3-93*, Sveriges speleologförbund, sid. 4-8.
- Hjørungdal, Tove (2006)
What is in a Home. Issues of Home and Materiality in Archaeology. *Samfunn, symboler og identitet – Festskrift Gro Mandt på 70-årsdagen*. Red. R. Barndon, S. Innselset, K. Kristoffersen & T. Lørdøen. UBAS - Universitetet i Bergen. Arkeologiske Skrifter. Nordisk 3, s. 221-231.
- Hjørungdal, Tove (2014)
An Elisabethan Era in Scandinavian archaeology: From women's studies to a heritage of intersectionality – or the significance of situatedness and ambiguity in science. *Med hjärta och hjärna. En vänbok till professor Elisabeth Arwill-Nordbladh*. Red. H. Alexandersson, A. Andreeff & A. Bünz. GOTARC Series A, Vol. 5, Institutionen för historiska studier, Göteborgs Universitet, s. 11-22.
- Holm, Ulla (1993)
Modrande och praxis: en feministfilosofisk undersökning. Institutionen för filosofi, Göteborgs Universitet.
- Holst, Daniela (2010)
Hazelnut economy of early Holocene hunter-gatherers: a case study from Mesolithic Duvensee, northern Germany. *Journal of Archaeological Science* 37, s. 2871-2880.
- Hurcombe, Linda M. (2014)
Perishable material culture in prehistory. Investigating the missing majority. Routledge.

- Høeg, Ove Arbo (1974)
Planter og tradisjon i Norge 1925 - 1973. Universitetsforlaget. Oslo - Bergen - Tromsø.
- Högberg, Anders (2008)
Playing with Flint: Tracing a Child's Imitation of Adult Work in a Lithic Assemblage. *Journal of Archaeological Method and Theory* 2008 (15), s. 112-131.
- Högberg, Anders (2011)
Hantverk i fokus. *Södra Kristineberg – hantverk i fokus*. Red. A. Högberg. Sydsvensk arkeologi AB, Kristianstad, s. 7-18, 83-118, 177-214.
- Høigård-Hofseth, Ellen (1980)
Fjellresursenes betydning i yngre jernalders økonomi. Sammenlignende studie av bygdene øst og vest for vannskillet i Nord-Gudbrandsdal. AmS Skrifter 5, Arkeologisk museum i Stavanger.
- Høiris, Ole (1986)
Antroplogien i Danmark. Museal etnografi og etnologi 1860-1960. Nationalmuseets forlag. Köpenhamn.
- Indrelid, Svein (1986)
Fangstfolk og bønder i fjellet. Bidrag til Hardangerviddas førhistorie 8500-2500 år før nåtid. Doktorsavhandling, stencilupplaga, Bergen 1986.
- Indrelid, Svein (1994)
Fangstfolk og bønder i fjellet. Bidrag til Hardangerviddas førhistorie 8500-2500 år før nåtid. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke. Nr. 17, Oslo.
- Indrelid, Svein & Hufthammer, Anne Karin (2011)
Medieval mass trapping of reindeer at the Hardangervidda mountain plateau, South Norway. *Quaternary International* 238, s. 44-54.
- Israelsson, Isse (1990)
Forntida mat. Forntida teknik. 2/89-1/90, s. 3-37.
- Israelsson, Isse (1991)
Mat på forntida vis. Idé och receptsamling. Stadsantikvariska avdelningen, Malmö muséer.
- Israelsson, Isse (2010)
Fiskskinngarvning på norra halvklotet. *Seminarierapport. Traditionell skinngarvning*. Red. H. Tunón. CBM:s skriftserie 35. Bäckedals folkhögskola, Sveg & Naptek, Centrum för biologisk mangfold, Uppsala, sid. 19-29.
- Jennbert, Kristina (2009)
Kullabergs grottor. Acta Archaeologica Lundensia Series altera in 8°, No 59. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.
- Johansen, Arne B (1978)
Høyfjellsfunn ved Lærdalvassdraget. Bind II. Naturbruk og tradisjons-sammenhenger i et sør-norsk villreinområde i steinalder. Universitetsforlaget, Oslo.

- Johansen, Arne B (1991)
"Å fange det raske dyr..." *SPOR - fortidsnytt fra midt-norge. Nr. 2*. Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet, s. 22-25.
- Johansson, Glenn (2004)
Utan början – Utan slut. Kville 1297 – en senmesolitisk boplats med hyddor i Bohuslän. *Landskap och bebyggelse i Projekt Gläborg – Rabbals-hede. Nr 2. Bygden innanför fjordarna. Landskap och bebyggelse*. Red. P. Claesson & B-A. Munkenberg. Bohuslänns museum och Riksantikvarieäm-betet. Kulturhistoriska dokumentationer nr. 14, Uddevalla, s. 41-88.
- Jonsson, Leif (2005)
Rapport över inledande osteologisk undersökning Bo, Morlanda socken, fornlämning 89, Huseby Klev, Bilaga 11, *UV Väst Rapport 2005:2*, B. Nordqvist, Riksantikvarieämbetet, Avdelning för arkeologiska undersök-ningar, s. 96-103.
- Jönsson, Håkan (2005)
En kulturanalys av mejeridiskens nya ekonomi. B. Östlings bokförlag Symposium, Eslöv.
- Karlsson, Yvonne (1992)
Vem bodde i huler och heller i de norska fjällen under förhistorisk tid? B- uppsats. Arkeologiska institutionen, Göteborgs universitet. Stencil.
- Karlsson, Yvonne (1993)
Hur har "huler" och "heller" i norska fjäll använts under förhistorisk tid? C- uppsats. Arkeologiska institutionen, Göteborgs universitet. Stencil.
- Karlsson, Yvonne (1999)
Women in the Norwegian mountains in prehistory. *KAN - Kvinner i Arkeo- logi i Norge, nr 22-23*, s. 23-38.
- Koch, Eva (1998)
Neolithic Bog Pots from Zealand, Møn, Lolland and Falster. Det kongelige nordiske oldskriftselskab. København 1998.
- Langsted, Kjartan (2005)
Kogestensgruben og det spilte fedt. *De gåtfulle kokegroper*. Red. L. Gustafson, T. Heibreen & J. Martens. Artikkelsamling Kokegroppssemi- nariet 31 november 2001. Oslo, s. 57-65.
- Larsson, Eva-Lena (2000)
Macrofossils in the Balltorp Material. Appendix i *Coastal Adaptations in the Mesolithic*. B. Nordqvist, Göteborg University, Department of Archaeo-logy.
- Larsson, Jesper (2014)
Labor division in an upland economy: workforce in a seventeenth-century transhumance system. *The History of the Family, 19:3*, s. 393-410, Rout-ledge Taylor & Frances group.
- Larsson, Mats (2012)
Mot en ny värld. Yngre stenålder i Sverige. 4000-1700 F.KR. Studentlit-teratur AB, Lund.

- Lee, Richard B & Devore, Irven (1968)
Man the hunter. Aldine, New York.
- Lee, Richard B & Devore, Irven (1968)
Problems in the Study of Hunters and Gatherers. *Man the hunter*. Red. R. B. Lee & I. Devore. Aldine, New York, s. 3-12.
- Lee, Richard B. (1968)
What Hunters Do for a Living, or, How to Make Out on Scarce Resources?
Man the hunter. Red. R. B. Lee & I. Devore. Aldine, New York, s. 30-48.
- Lepiksaar, Johannes (1983)
Zoologisk undersökning. *Bua Västergård – en 8000 år gammal kustbo-plats*. Red. J. Wigforss, J. Lepiksaar, I. U. Olsson & T. Pässe. Arkeologi i Västsverige 1, Göteborgs Arkeologiska museum, s. 115-161.
- Lillehammer, Grete (1988)
Kvinnebønder i Nordens forhistorie. *KAN - Kvinner i Arkeologi i Norge nr 7*, s. 45-53.
- Lindahl, Anders (2002)
Kärlens form och bruk. *Keramik i Sydsverige en handbok för arkeologer*. Red. A. Lindahl, D. Olausson & A. Carlie. Keramiska forskningslaboratoriet, Lund, s. 38-44.
- Ljungqvist, Fredrik C. (2009)
Från is till värme. *Sveriges historia 13000 f. Kr. – 600 e. Kr.* S Welinder. Norstedts förlag, s. 214-215.
- Lorås, Jostein (1991)
Fangst i Fiplingdalen - ei nordnorsk fjellbygd. *SPOR - fortidsnytt fra midt-norge. Nr. 2 1991*. Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet.
- Löfgren Orvar (1974)
Arbetslivets sociala organisation. *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Red. M. Hellspong & O. Löfgren. CWK Gleerup Bokförlag, Lund, s. 285-318.
- Magnus, Bente & Myhre, Bjørn (1986)
Norges Historie. Bind 1. Forhistorien. Cappelens forlag.
- Magnusson, Gert (1990)
Kvinnors arbete – ett dolt kulturlandskap. *Kultur och miljövård 3/1990*, s. 21-25.
- Malm, Jonatan (2013)
Guldet under ytan. *Hemslöjd 2 2013*, Svenska Hemslöjdsföreningarnas Riksförbund (SHR) Stockholm, s. 18-25.
- Malmer, Mats P (1989)
Bergkonstens mening och innehåll. *Hällristningar och hällmålningar i Sverige*. Red. S. Jansson, E. B. Lundberg & U. Bertilsson, Bokförlaget Forum, s. 9-28.

- Mandt, Gro (1995)
Tilbakeblikk på 10 år med *KAN - Kvinner i Arkeologi i Norge 10-20*, s. 9-22.
- Martens, Irmelin & Hagen, Anders (1961)
Arkeologiske undersøkelser langs elv og vann. Norske Oldfunn X. Universitetets oldsakssamling. Oslo.
- Martens, Irmelin (1980)
De som tråkket den første sti. *Norges fjellverden*. Red. P. Voksø, Det beste A/S, s. 28-39.
- Mazare, Nicoleta-Paula (2012)
The craft of textile production at the neolithic and eneolithic communities i Transylvania. PhD Thesis Abstract. Ministry of Education, Research, Youth and Sports, "1 december 1918" University of Alba Iulia Faculty of History and Philology.
- Melheim, Lene (2012a)
Towards a new understanding of Late Neolithic Norway – the role of metal and metalworking. *Becoming European. The transformation of third millenium Northern and Western Europe*. Eds. Ch. Prescott & H. Glørstad. Oxbow Books, s. 70-81.
- Melheim, Lene (2012b)
Reconsidering a periphery: scenarios of copper production in southern Norway. *Local Societies in Bronze Age Northern Europe*. Eds. N. Anfinset & M. Wrigglesworth. Equinox Publishing Ltd, s. 89-107.
- Mikkelsen, Egil (1986)
Fra jeger til bonde. Utviklingen av jordbruksamfunn i Telemark i steinalder og bronsalder. Opublic. doktorsavhandling. Oslo.
- Mikkelsen, Egil (1994)
Fangstprodukter i vikingtidens og middelalderens økonomi. Organisering av massefangst av villrein i Dovre. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke. Nr 18.
- Milledge Nelson, Sarah (2002)
Foreword. *Sexual Revolutions. Gender and Labor at the Dawn of Agriculture*. Ed. J. Peterson. Alta Mira Press, s. xi-xii.
- Milledge Nelson, Sarah (2004)
Gender in Archaeology. Analyzing Power and Prestige. Alta Mira Press.
- Moe, Dagfinn (1979)
Hvordan Vidda ble kledd. *Hardangervidda*. Grøndahl & Søn Forlag. Oslo, s. 34-43.
- Moen, Marianne (2011)
The Gendered Landscape. A discussion on gender, status and power in the Norwegian Viking Age landscape. BAR International Series 2207, Archaeopress, Oxford.

- Mohanty, Chandra Talpade (2003)
Feminisms without Borders: Decolonizing Theory, Practicing Solidarity.
Duke University Press, Durham & London.
- Molander, Bengt (1993)
Kunskap i handling. Bokförlaget Daidalos AB, Göteborg.
- Moore, Jenny (2000)
Who Lights The Fire? Gender and the Energy of Production. *Gender and Material Culture in Archaeological Perspective.* Eds. M. Donald & L. Hurcombe. Macmillan Press Ltd, s. 123-133.
- Mulinari, Diana & de los Reyes, Paulina (2005)
Intersektionalitet: kritiska reflexioner över (o)jämlighetens landskap. Liber förlag, Malmö.
- Mulk, Inga-Maria (1994)
SIRKAS – ett samiskt fångstsamhälle i förändring Kr.f. – 1600 e.Kr.
Umeå universitet, Arkeologiska institutionen.
- Murdock, George P. & Provost, Caterina (1973)
Factors in Division of Labour by Sex: A Cross-Cultural Analysis. *Ethnology*
Vol. 12, No 2, s. 203-225.
- Myking, Tor, Hertzberg, Anja & Skrøppa, Tore (2005)
History, manufacture and properties of lime bast cordage in northern Europe. *Forestry*, Vol. 78, No. 1, s. 65-71
- Möller, Peter (1988)
Havet – en viktig födoresurs redan på stenåldern. Fångstmetoder. *Fångstfolk för 8000 år sedan – om en grupp stenåldersboplatser i Göteborg.*
Red. S. Andersson, J. Wigforss & S. Nancke-Krogh. Arkeologi i Västsverige 3. Göteborgs arkeologiska museum, s. 241-258.
- Mølmen, Øystein (1991)
Den gamle villreinfangsten i sør-norske fjell. *SPOR - fortidsnytt fra midt-norge.* Nr. 2. Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet, s. 26-29.
- Nilsson, Lena (2006)
Djur och människor längs vägen. Öresundsförbindelsen och arkeologin.
Malmöfynd nr 9. Malmö kulturmiljö 2006.
- Nilsson, Per, Rajala, Eeva & Westergren, Ebbe (2002)
Tingby 4:1. En kustboplatz från mesolitikum. Dörby socken, Småland.
Arkeologisk undersökningsrapport 2002:7, Kalmar läns museum.
- Nordenborg Myhre, Lise (2004)
Trialectic Archaeology. Monuments and space in Southwest Norway 1700 – 500 BC. AmS Skrifter 18, Arkeologisk museum i Stavanger.
- Nordqvist, Bengt (1999)
Tidiga kustbosättningar i Västsverige. *Arkeologi i Norden 1.* G. Burenhult.
Bokförlaget Natur och kultur, s. 174-177.

- Nordqvist, Bengt (2005)
Huseby klev. En kustboplats med bevarat organiskt material från äldsta mesolitikum till järnålder. Bohuslän, Morlanda socken, Huseby 2:4 och 3:13. RAÄ 89 och 485. UV Väst rapport 2005:2.
- Odner, Knut (1969)
Ullshelleren i Valldalen, Røldal. En studie i økologiske tilpassninger på grunnlag av et forhistorisk, arkeologisk materiale. Årbok for Universitetet i Bergen, Hum. serie, No. 1.
- Olsen, Bjørnar (1994)
Bosetning og samfunn i Finnmarks forhistorie. Universitetsforlaget, Oslo.
- Olsson, Hans & Bless Karlsen, Katherine (2008)
Kvarnåsen – en tidigmesolitisk boplats med hyddlämningar i Värmland. *Fornvännen* 103, s. 153-159.
- Owen, Linda R (2000)
Lithic Functional Analysis as a Means of Studying Gender and Material Culture in Prehistory. *Gender and Material Culture in Archaeological Perspective*. Eds. M. Donald & L. Hurcombe. Macmillan Press Ltd, London, s. 185-205.
- Persson, Carl (2012)
Den hemliga sjön – en resa till det småländska inlandet för 9000 år sedan. Smålands museum rapport 2012:9.
- Peterson, Jane (2002)
Sexual Revolutions. Gender and Labor at the Dawn of Agriculture. AltaMira Press.
- Peterson, Jane (2010)
Domesticating gender: Neolithic patterns from the southern Levant. *Journal of Anthropological Archaeology* 29, s. 249-264.
- Petersson, Maria (2006)
Djurhållning och betesdrift. Djur, människor och landskap i västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder. Uppsala universitet, Institutionen för arkeologi och antik historia och Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Pettersson, Börge (2005)
Tätörter – finns de? *Människan och floran. Etnobiologi i Sverige: 2*. Red. H. Tunón, B. Pettersson & M. Iwarsson. W & W, Uppsala, s. 116-118.
- Prescott, Christopher (1988)
Skrivarhelleren i Årdal i Sogn. *Festskrift til Anders Hagen*. Arkeologiske Skrifter No 4. Historisk museum, Universitetet i Bergen, s. 68-78.
- Prescott, Christopher (1991a)
Kulturhistoriske undersøkelser i Skrivarhelleren. Arkeologiske rapporter 14. Historisk museum, Universitetet i Bergen.

- Prescott, Christopher (1991b)
Late Neolithic and Bronze Age developments on the periphery of southern Scandinavia. *Norwegian Archaeological Review vol. 24 (1)*, s. 36-48.
- Prescott, Christopher (1992)
Den tidlige pastoralisme i Sogn. *Rapport fra det norske arkeologmøte i Tromsø, mars 1992*. Red. K Schanche, Tromsø, s. 1-26.
- Prescott, Christopher (1993)
From Stone Age to Iron Age. A study from Sogn, western Norway. Doktorsavhandling, stencilupplaga. Universitetet i Bergen.
- Prescott, Christopher (1995a)
From Stone Age to Iron Age. A study from Sogn, western Norway. BAR International Series 603. Oxford.
- Prescott, Christopher (1995b)
Aspects of early pastoralism in Sogn, Norway. *ACTA Archaeologica, Vol. 66*, s. 163-190.
- Prescott, Christopher (1999)
Long term patterns of non-agrarian exploitation in southern Norwegian highlands. *Settlement and Landscape*. Eds. C. Fabech & J. Ringtved. Jutland Archaeological Society, Højbjerg, s. 213-223.
- Prescott, Christopher (2000)
Symbolic Metallurgy – Assessing Early Metallurgic Processes in a Periphery. *Form, Function & Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology*. Eds. D. Olausson & H. Vandkilde. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8, No. 31, Almqvist & Wiksell International, s. 213-225.
- Prescott, Christopher (2006)
Copper production in Bronze Age Norway? *Historien i Forhistorien. Festskrift til Einar Østmo på 60-årsdagen*. Eds. H. Glørstad, B. Skar & D. Skre. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, skrifter nr 4, s. 183-190.
- Prescott, Christopher (2012a)
The origin of a Bronze Age in Norway: structure, regional process and localized history. *Local societies in Bronze Age Northern Europe*. Eds. N. Anfinset & M. Wrigglesworth. Equinox publishing, s. 215-231.
- Prescott, Christopher (2012b)
Third millenium transformations in Norway: modeling an interpretative platform. *Becoming European. The transformation of third millenium Northern and Western Europe*. Eds. Ch. Prescott & H. Glørstad. Oxbow Books, s. 115-127.
- Rahme Lotta (2006)
Fiskskinn garvning och sömnad med traditionella metoder. Lottas Garfveri, Sigtuna.
- Rahme, Lotta (2010)
Att lära av förhistorien. *Seminarierapport. Traditionell skinngarvning*. Red. H. Tunón. CBM:s skriftserie 35. Bäckedals folkhögskola, Sveg & Naptek, Centrum för biologisk mångfald, Uppsala, s. 29-37.

- Rahme, Lotta (2014)
Skinn garvning och beredning med traditionella metoder. Lottas Garfveri AB, Sigtuna.
- Rapoport, Amos (1990)
Systems of activities and systems of settings. *Domestic architecture and the use of space. An interdisciplinary cross-cultural study*. Ed. S. Kent. Cambridge University Press, s. 9-20.
- Rathje, Lillian (2001)
Amasonen och jägaren. Kön/genderkonstruktioner i norr. Studia Archaeologica Universitatis Umensis 14.
- Reichert, Anne (2013)
Textile Techniques of the Stone Age. *Ancient Textiles Modern Science. Re-creating Techniques through Experiment*. Ed. H. Hopkins. Oxbow books, Oxford, s. 79-101.
- Reinton, Lars (1969)
Til seters. Norsk seterbruk og seterstell. Oslo.
- Rose, Gillian (1993)
Feminism & Geography. The Limits of Geographical Knowledge. Polity Press. Cambridge.
- Rostoványi v. Attila (2005)
Åta bör man annars dör man – aspekter på mat och förhistoria. *Mellan sten och järn. Rapport från det 9:e nordiska bronsålderssymposiet, Göteborg 2003-10-09/12*. Red. J. Goldhahn. GOTARC Series C. Arkeologiska skrifter 59, Göteborgs Universitet, s. 671-687.
- Rostoványi v. Attila (2007)
Stenålderslandskapet. Inte bara jägare och bönder. Öresundsförbindelsen och arkeologin. Malmöfynd nr 11. Malmö kulturmiljö.
- Rudebeck, Elisabeth (2010)
I trästodernas skugga – monumentala möten i neolitiseringsens tid. *Arkeologiska och förhistoriska världar. Fält, erfarenheter och stenåldersboplatser i sydvästra Skåne*. Red. B. Nilsson & E. Rudebeck, Malmö Museer, Arkeologienheten, Malmöfynd nr 19, s. 83-251.
- Rydh, Hanna (1926)
Grottmänniskornas årtusenden. P. A. Norstedt & Söners Förlag. Stockholm.
- Ryvarden, Leif (1991)
Livet kommer til Norge. Fjellet i fare? - om mangfold og samspill. *Fjell og vidde nr. 7*. DNT - Den Norske Turistforening.
- Sarauw, Georg (1903)
En stenalders boplads i Maglemose ved Mullerup, sammenholdt med beslægtede fund. Bidrag til nystenalderens begyndelse i Norden. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie 1903*, s. 148-315.

- Sarnäs, Per (2008)
Fullåkerslandskapet. Matjord, metod, diskussion, reflektion. Öresunds-förbindelsen och arkeologin. Malmöfynd nr 14. Malmö Kulturmiljö, s. 20.
- Schanche, Kjersti (1989)
Arkeologi og feminisme. Noen kommentarer sett i lys av utviklingen innenfor andre fagområder. *KAN – Kvinner i arkeologi i Norge 8, s. 13-33.*
- Sharp, Henry S (1981)
The Null Case: The Chipewyan. *Women the Gatherer*. Ed. F. Dahlberg, Yale University Press, New Haven and London, s. 221-244.
- Sherrat, Andrew (1981)
Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution. *Pattern of the past. Studies in honour of David Clarke*. Eds. I. Hodder, I. Glynn & H. Norman, Cambridge University Press, s. 261-306.
- Sjöstrand, Ylva (2011)
Med älgen i huvudrollen. Om fångstgropar, hållbilder och skärvstensvallar i mellersta Norrland. Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms Universitet.
- Skalbankarna i Uddevalla – en geologisk världsattraktion. Broschyr utgiven av Bohusläns museum 2013.
- Skoglund, Peter (2005)
Vardagens landskap – lokala perspektiv på bronsålderns materiella kultur. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8° No 49.
- Skogstrand, Lisbeth (2006)
I krig og evighet? Kjønnsideologiske forestillinger i yngre bronsealder og eldre førromersk jernalder belyst genom graver og helleristninger i Østfold. *Kjønnsideologi og kosmografi i den østnorske bronsealder*. Red. Ch. Prescott. Oslo Arkeologiske Serie Nr. 6, s. 13-168.
- Snidare, Uuve (2005)
Svensk slöjkonst. Forum, Stockholm.
- Sofaer, Joanna R. (2006)
The Body as Material Culture. A Theoretical Osteoarchaeology. Cambridge University Press.
- Sommerseth, Ingrid (2009)
Villreinfangst og tamreindrift i Indre Troms. Belyst ved samiske boplasser mellom 650 og 1923. Institutt for arkeologi og sosialantropologi (IAS) Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning, Universitetet i Tromsø.
- SPOR – fortidsnytt fra midt-norge* 1991, 2001, 2008. Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet.
- Stensköld, Eva (2004)
Att berätta en senneolitisk historia. Sten och metall i södra Sverige 2350 – 1700 f.Kr. *Stockholm Studies in Archaeology 34*.

- Stigsdotter, Marit & Hertzberg, Bertil (2013)
Björk. Trädet, människan och naturen. Balkong förlag, Stockholm.
- Storvik Njøs, Ingebjørg (2011)
Bruken av huler og hellere i Rogaland. Fra steinalder til middelalder. Masteroppgave i arkeologi. Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap. Universitetet i Bergen.
- Streiffert, Jörgen (2005)
Gårdsstrukturer i Halland under bronsålder och äldre järnålder. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar skrifter 66 och GOTARC Series B. Gothenburg Archaeological Theses, No 39, Department of Archaeology, Göteborgs Universitet.
- Ströbeck, Louise (1999)
Möjligheter, begränsningar och utmaningar inom genusarkeologi – några reflektioner. *Han Hon Den Det. Att integrera genus och kön i arkeologi*. Red. C. Caesar m.fl. University of Lund. Institute of archaeology. Report series No. 65, s.17-25.
- Swahn, Jan-Öjvind (2003)
Mathistorisk uppslagsbok. Ordalaget Bokförlag.
- Sørensen, Marie Louise S. (2000)
Gender Archaeology. Polity Press Cambridge.
- Tringham, Ruth (1991)
Households with Faces: The Challenge of gender in Prehistoric Architectural Remains. *Engendering Archaeology. Women and Prehistory*. Eds. J. M. Gero och M. W. Conkey. Basil Blackwell Ltd, Oxford, s. 93-131.
- Valen, Gerd Johannne (1995)
Hva har endringen i analogibruken betydd for framstillingen av kjønnsrelasjoner i arkeologien? *KAN - Kvinner i Arkeologi i Norge nr 19-20*, s. 23-34.
- Veen van der, Marijke (2014)
The materiality of plants: plant-people entanglements. *World Archaeology*, 46:5, s. 799-812.
- Vessby, Malin (2014)
Med insidan ut. Hemslöjd Nr 5, s. 16-17.
- Viklund, Karin (1998)
Cereals, Weeds and Crop Processing in Iron Age Sweden. Methodological and interpretive aspects of archaeobotanical evidence. *Archaeology and Environment* 14. Umeå universitet.
- Vinsrygg, Synnøve (1979)
Reiskapar til sinking/primitivt jordbruk? Analyse av steinkøller med bora hol frå Rogaland. *Viking – tidsskrift for norrøn arkeologi. Bind XLII*, s. 27-68.
- Vogel, Pierre (2010)
Vardagslivets aktiva oförändring. En studie av kultur genom arkeologi och stenåldersboplatser. Arkeologiska institutionen, Uppsala Universitet.

- Welinder, Stig (1986)
Kvinnligt och manligt i mesoliticum. *KAN - Kvinner i Arkeologi i Norge* nr 4, s. 68-72.
- Welinder, Stig (2004)
Neoliticum – bronsålder 3900-500 f.Kr. *Jordbrukets första femtusen år. 4000 f.Kr. – 1000 e.Kr.* Natur och kultur/LT:s förlag, s. 11-236.
- Welinder, Stig (2009a)
Sveriges historia 13000 f.Kr. – 600 e.Kr. Norstedts förlag.
- Welinder, Stig (2009b)
Den äldre järnålderns lilla landskap utanför Malmö. *Gården i landskapet. Tre bebyggelsearkeologiska studier.* Red. A. Högberg, B. Nilsson & P. Skoglund. Arkeologienheten, Malmö museer, s. 99-232.
- Westman Bror (1991)
What does it mean to feel at home? *Social Space. Human Spatial Behaviour in Dwellings and Settlements.* Eds. O. Grøn, E. Engelstad & I. Lindblom. Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 147, s. 17-20.
- Wigforss, Johan (1980)
Med pil eller plog – om jägares och bönders jakt på mat. *Vid älven. Fångst och odling.* Red. S. Andersson & L. Kaelas. Göteborgs arkeologiska museum, s. 90-108.
- Wigforss, Johan (1983)
Arkeologisk undersökning. *Bua Västergård – en 8000 år gammal kustboplats.* Red. J. Wigforss, J. Lepiksaar, I. U. Olsson & T. Påsse. Arkeologi i Västsverige 1, Göteborgs Arkeologiska museum, s. 9-113.
- Wigforss, Johan (2005)
Äldre stenålder. Jägare och fiskare. *Fångsfolk och bönder. Om forntiden i Göteborg.* Red. S. Andersson & U. Ragnesten. Göteborgs Stadsmuseum, s. 35-67.
- Young, Iris M. (1997)
House and Home: Feminist Variation on a Theme. *Intersecting Voices. Dilemmas of Gender, Political Philosophy, and Policy.* Ed. I. M. Young. Princetown University Press. Princetown, New Jersey, s. 134-185.
- Zihlman, Adrienne L. (1981)
Women as shapers of the human adaptation. *Woman the Gatherer.* Ed. F. Dahlberg. Yale University Press, New Haven and London, s. 75-120.
- Årlin, Camilla (1999)
Under samma tak – Om ”husstallets” uppkomst och betydelse under bronsåldern ur ett sydsandinaviskt perspektiv. *Spiralens öga. Tjuugo artiklar kring bronsåldersforskning.* Red. M. Olausson. Riksantikvarieämbetet, avdelning för arkeologiska undersökningar, skrifter nr 25, s. 291-303.

Åstveit, Leif Inge (2007)

Høyfjellsarkeologi under snø og is. Global oppvarming, fonnjakt og funn fra snøfonner datert til steinalder. Vitenskapsmuseet, Trondheim. Viking. *Norsk arkeologisk årbok. Bind LXX – 2007*. Norsk arkeologisk selskap, Oslo, s. 7-22.

Åstveit, Leif Inge (2014)

Noen synspunkt på den tidigmesolittiske bosetningen i Sør-Norge. *Primitive tider, arkeologisk tidsskrift 2014 vol. 16*. Oslo. Red. S. Solheim, s. 87-104.

Ängeby, Gisela (1990)

Klippöverhäng var förhistoriskt jaktpass. *Populär arkeologi, Nr. 1, 1990*, s. 30-32.

Ängeby, Gisela (1999)

Långhusets livstid – en diskussion kring järnåldershusets brukningstid och sociala funksjoner utifrån ett månghundraårigt halländskt exempel. *Kring Västsvenska hus – boendets organisation och symbolik i förhistorisk och historisk tid*. Red. T. Artelius, E. Berglund & L. Ersgård. Gotarc Series C. Arkeologiska skrifter No 22. Arkeologiska institutionen, Göteborgs Universitet, s. 9-26.

Österholm, Inger (1999)

Keramik under förhistorisk tid. *Arkeologi i Norden 1*. Red. G. Burenhult. Natur och kultur. Stockholm, s. 106-111.

Internet

Havs- och vattenmyndighetens hemsida

Naturhistoriska museet Stockholm *Den virtuella floran*

Norsk villreinsenter, Villreinrådet.

NRK:s TV-serie om *Norske røter* 2012

Uddevalla Natur-och Kulturguide 2013.

Upptäck Sveriges historia - Grottan Stora Förvar, Stora Karlsö

Muntliga oppgifter

Telefonkontakter med Robert Hernek.

Prescott Christopher & Melheim Lene (2015) *Skrivarhelleren in Sogn – challenging notions of centre and periphery*. Foredrag vid 13th Nordic Bronze Age Symposium. Göteborgs Universitet.